

Acta Albaruthenica

Rada Naukowa

Nina Barszczewska (*Uniwersytet Warszawski*)
Hienadź Cychun (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Siarhej Kavaliou (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Bronisław Kodzis (*Uniwersytet Opolski*)
Gun-Britt Kohler (*Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy*)
Aliaksandr Krautsevich (*Związek Pisarzy Białoruskich, Białoruś*)
Dorota Michaluk (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*)
Eugeniusz Mironowicz (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Larysa Pisarek (*Uniwersytet Wrocławski*)
Pavel Sciacko (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Białoruś*)
Ivan Shtejner (*Homelski Uniwersytet Państwowy im. F. Skaryny, Białoruś*)
Aliaksandr Smalianchuk (*Polska Akademia Nauk*)
Mikhail Tychyna (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Ihar Zhuk (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Białoruś*)

Adres redakcji

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
tel./fax (0 22) 55 34 222
<http://www.albaruthenica.uw.edu.pl>
e-mail: albaruthenica@uw.edu.pl

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Acta Albaruthenica

Tom 15

Warszawa 2015

Redakcja naukowa tomu

Mikołaj Chaustowicz
Mikołaj Timoszuć

Recenzenci

Lilia Citko (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Jerzy Gordziejew (*Uniwersytet Jagielloński*)
Jerzy Grzybowski (*Uniwersytet Warszawski*)
Oleg Łatyszonek (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Mikalai Pryhodzich (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Michał Sajewicz (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Ivan Saverchanka (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Liudmila Sinkova (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Beata Siwek (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*)
Valentyna Sobol (*Uniwersytet Warszawski*)
Bazyli Tichoniuk (*Uniwersytet Zielonogórski*)
Halina Tvaranovich (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Teresa Zaniewska (*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*)

Sekretarz redakcji

Anna Rędzioch-Korkuz

Projekt graficzny okładki

Krzysztof Kleszcz

Na okładce: Witebsk. Zdjęcie nieznanego fotografa (A. Rypiński?). 1862–1864 r.

Skład i łamanie

Halina Źarko

© Copyright by Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2015

ISSN 1898-8091

Wersja pierwotna czasopisma: papierowa
Nakład 120 egz.

Druk i oprawa:

SOWA Sp. z o.o.
ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
tel. (22) 431-81-40; fax (22) 431-81-50

Spis treści

STUDIA i ARTYKUŁY

LITERATURA

- 11 Лада АЛЕЙНИК, *Адлюстраванне сацыялізацыі асобы ў аўтабіяграфічных трылогіях Льва Талстога* Детство. Отрочество. Юность і Івана Навуменкі Дзяцінства. Падлетак. Юнацтва
- 23 Наталля БАХАНОВІЧ, *Польскамоўная проза Беларусі XIX стагоддзя праз прызму аўтарства*
- 39 Надзея ЧУКІЧОВА, *Пра канвертацыю казковых архетыпаў у літаратурным сюжэце, альбо Марфалогія адной авантуры*
- 57 Любоў ГЛАЗМАН, *Праблема нацыянальнага самавызначэння ў апавяданнях Максіма Гарэцкага і Леаніда Андрэева пра ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі пачатку XX ст.*
- 69 Людміла ХМЯЛЬНІЦКАЯ, *Невядомыя старонкі жыццяпісу Аляксандра Рыпінскага*
- 85 Людміла САДКО, *Графічная вобразнасць у паэзіі беларускіх аўтараў пачатку XXI стагоддзя і ў творчасці нямецкамоўных канкрэтыстаў*
- 99 Вольга СЯНЬКОВА, *Уплыў антытэатра на беларускую і ангельскую драму*
- 109 Соф'я ТЫЧЫНА, *Вобраз незнаёмкі ў творчасці Максіма Гарэцкага*
- 121 Малгажата ВАЙЦЯХОЎСКАЯ-ЗАЁНЦ, *Экзістэнцыялізм у творчасці Андрэя Федарэнкі*

JĘZYK

- 135 Ігар КЛИМАЎ, *Сінанімізацыя як стылістычны прыём у прадмовах і пасляслоўях Францыска Скарыны*
- 149 Анжаліка ЛІТВІНОВІЧ, *Каўзатыўныя дзеясловы са значэннем 'абараняць' у беларускай мове*
- 159 Натэла МАРТЫСЮК, *Канвенцыянальнасць як семантычны фактар эфектыўнасці маўлення*
- 171 Сяргей СУРЫНОВІЧ, *Практычная транскрыпцыя імён уласных і геаграфічных назваў са старажытнагрэцкай мовы*

KULTURA. HISTORIA

- 183** Аляксандр САВІЧ, *Арсень Канчэўскі: жыццёвы шлях і палітычная кар’ера*
- 193** Аляксандр СМАЛЯНЧУК, *“Краёвая ідэя” і беларускае нацыянальнае Адраджэнне пачатку XX ст.*
- 211** Katarzyna WASZCZYŃSKA, *Problematyka białoruska w prasie francuskiej – na przykładzie „Le Monde diplomatique”*

VARIA**SYLWETKI**

- 233** 85-годдзе Аляксандра Баршчэўскага
(Мікола ХАЎСТОВІЧ)
- 236** 85-годдзе Паўла Сцяцко
(Ганна КРОФТА)

MATERIAŁY

- 243** Мікола ХАЎСТОВІЧ, *Тэкст і кантэкст*

RECENZJE

- 255** Ігар Запрудскі, *Метафізіка беларускай літаратурнай крытыкі: артыкулы, нататкі, рэцэнзіі, водгукі*
(Ірына АГЕЕВА)
- 258** Пётр Жаўняровіч, *Стылістыка дзелавага маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў. Вучэбны дапаможнік*
(Agnieszka GORAL)
- 265** Виктор Саяпин, *ГроноГродно. История Гродно на страницах газет. 1913–1941 годы*
(Аляксандр ГОРНЫ)
- 268** Таццяна Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце*
(Mirosław JANKOWIAK)
- 274** Bogumił Ostrowski, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*
(Mirosław JANKOWIAK)
- 281** Informacja o autorach

Contents

STUDIES AND ARTICLES

LITERATURE

- 11 **Lada ALEINIK**, *Socialization of an Individual in the Autobiographical Trilogies Childhood. Boyhood. Youth by Leo Tolstoy and Childhood. Teen. Youth by Ivan Naumenko*
- 23 **Natallia BAKHANOVICH**, *Polish-Belarusian Prose in the 19th Century and the Problem of Authorship*
- 39 **Nadzeya CHUKICHOVA**, *Conversion of Fairy Tale Archetypes in a Plot or Morphology of an Adventure*
- 57 **Liubou HLAZMAN**, *The Problem of National Self-Determination in Maksim Goretsky's and Leonid Andrejev's Short Stories about Military and Revolutionary Events of the Early 20th Century*
- 69 **Liudmila KHMIALNITSKAYA**, *Unknown Facts from the Biography of Alexander Rypinski*
- 85 **Liudmila SADKO**, *Graphic Imagery in the Poetry of Belarussian Authors at the Beginning of the 21st Century and Works of German-Speaking Concretists*
- 99 **Volha SIANKOVA**, *The Influence of the Anti-Theatre on Belarusian and English Drama*
- 109 **Sofiya TYCHYNA**, *An Image of a Stranger in the Works of Maksim Haretski*
- 121 **Małgorzata WOJCIECHOWSKA-ZAJĄC**, *Existentialism in Andrey Fiedarenka's Books*

LANGUAGE

- 135 **Ihar KLIMAU**, *Synonymization as a Stylistic Device in Prefaces and Afterwords of Francis Skaryna*
- 149 **Anzhalika LITVINOVICH**, *Causative Verbs of Defence in the Belarusian Language*
- 159 **Natela MARTYSSIUK**, *Conventionality as a Semantic Factor of Speech Efficiency*
- 171 **Siarhei SURYNOVICH**, *Practical Belarusian Transcription of Proper Names and Place Names from the Greek Language*

CULTURE. HISTORY

- 183** Aliaksandr SAVICH, *Arseny Konchevsky: His Life and Political Career*
- 193** Aliaksandr SMALIANCHUK, *"Krajovaść Idea" and the Belarusian National Revival in the Early 20th Century*
- 211** Katarzyna WASZCZYŃSKA, *A Picture of Belarus in the French Media as Presented by "Le Monde diplomatique"*

VARIA**PEOPLE**

- 233** 85th anniversary of Aleksander Barszczewski
(Mikałaj CHAUSTOWICZ)
- 236** 85th anniversary of Pavel Sciacko
(Hanna KROFTA)

MATERIALS

- 243** Mikałaj CHAUSTOWICZ, *Text and Context*

REVIEWS

- 255** Ігар Запрудскі, *Метафізіка беларускай літаратурнай крытыкі: артыкулы, нататкі, рэцэнзіі, водгукі*
(Iryna AHEYEVA)
- 258** Пётр Жаўняровіч, *Стылістыка дзелавога маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў. Вучэбны дапаможнік*
(Agnieszka GORAL)
- 265** Виктор Саяпин, *ГроноГродно. История Гродно на страницах газет. 1913–1941 годы*
(Aliaksandr HORNY)
- 268** Таццяна Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце*
(Mirosław JANKOWIAK)
- 274** Bogumił Ostrowski, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*
(Mirosław JANKOWIAK)
- 281** About Authors

STUDIA i ARTYKUŁY

Literatura

Лада Алейнік
Мінск

**Адлюстраванне сацыялізацыі асобы
ў аўтабіяграфічных трылогіях Льва Талстога
Детство. Отрочество. Юность і Івана Навуменкі
*Дзяцінства. Падлетак. Юнацтва***

Сацыялізацыя асобы з’яўляецца сёння адной з фундаментальных праблем сацыяльна-гуманітарных навук. Мадэрнізацыя важнейшых сфер жыцця, дэвальвацыя сістэмы традыцыйных каштоўнасцей, шматлікія тэхнагенныя фактары негатыўна ўплываюць на здольнасць асобы да сацыяльнай адаптацыі, да паўнаwartаснай самарэалізацыі. “Асабліваю вострую праблему сацыялізацыі асобы надаюць працэсы глабалізацыі і інтэграцыі, у выніку якіх, з аднаго боку, адбываецца ўзаемнае пранікненне культур, змешванне традыцыйных для розных сацыяльных супольнасцей норм і каштоўнасцей, а з другога – імкненне гэтых супольнасцей да захавання самабытнасці і адрознасці. Гэтыя працэсы няўхільна адбываюцца на ўзроўні як груп, так і асобаў, у выніку чаго нярэдка робяцца праявы маргіналізацыі, а таксама страты адчування стабільнасці, суб’ектыўнай упарадкаванасці. І тое, і іншае небяспечна [...], бо адсутнасць выбудавааных унутраных перакананняў, маральных арыенціраў, наяўнасць супярэчнасцей у структуры асобы схіляюць да дэструктыўных учынкаў і да супраціву грамадству, а часам і да парушэнняў псіхічнай самарэгуляцыі”¹. Пошук аптымальных механізмаў і эфектыўных інструментаў сацыялізацыі асобы зрабіўся ў сучасным навуковым свеце надзвычай актуальнай задачай.

Між тым, у сусветнай літаратуры існуе цэлы шэраг выдатных мастацкіх твораў, дзе аналізуюцца абставіны і сацыяльныя з’явы, што адыгралі вызначальную ролю ў станаўленні пэўных герояў, дзе таленавіта і рэалістычна адлюстраваны ўзаемаадносіны чалавека і грамадства ў розных сацыяльна-гістарычных умовах. Сярод іншых мастацкіх узораў асаблівае месца займае аўтабіяграфічная проза, якая па вызначэнні арыентуецца на мастацкае асэнсаванне асабістага жыццёвага вопыту і амаль заўсёды звязана з асвятленнем тых фактараў, якія найбольш істотна паўплывалі на фарміраванне асобы. Інакш кажучы,

¹ Р. Ш а м и о н о в, *Социализация личности: системно-диахронический подход*, “Психологические исследования” 2013, № 27, с. 8.

менавіта аўтабіяграфічная проза няўхільна вымагае адлюстравання працэсаў сацыялізацыі, выхавання і самаідэнтыфікацыі асобы.

Канкрэтна-сацыяльным зместам аўтабіяграфічнай літаратуры абумоўлена яе важнасць для сучасных гуманітарных навук. Актуальнасць твора, гістарычная перспектыўнасць пошукаў аўтара вызначаюцца не толькі эстэтычнай каштоўнасцю мастацкага ўзору, але і пільнасцю сацыяльнага зроку пісьменніка, яго здольнасцю заўважыць тыя з’явы жыцця, у якіх найбольш паўнаўартасна выяўляюцца тэндэнцыі часу. “Мастацкая аўтабіяграфія – адзін са значных жанраў, які спрыяе выяўленню розных аспектаў лёсу чалавечага, як лёсу народнага, які ўтрымлівае ў сабе шырокія магчымасці літаратурна-гістарычнага засваення асноўных працэсаў мінулага і сучаснасці”².

Асобнай увагі заслугоўвае руская класічная літаратура, у якой працэс станаўлення асобы зрабіўся асноватворнай ідэяй у цэлым шэрагу аўтабіяграфічных твораў. Да іх ліку належаць славутая трылогія Льва Талстога *Детство* (1852), *Отрочество* (1854), *Юность* (1857), мемуарна-аўтабіяграфічная апавесць Сяргея Аксакава *Детские годы Багрова-внука* (1858), аўтабіяграфічная тэтралогія Мікалая Гарына-Міхайлоўскага *Детство Темы* (1892), *Гимназисты* (1893), *Студенты* (1895), *Инженеры* (няскончаная), аўтабіяграфічная трылогія Івана Вальнова *Повесть о днях моей жизни: Крестьянская хроника*, якая складаецца з частак *Детство*, *Отрочество*, *Юность* (1912–1914), аўтабіяграфічная трылогія Максіма Горкага *Детство* (1913–1914), *В людях* (1916), *Мои университеты* (1923), апавесць Аляксея Талстога *Детство Никиты* (1922) і іншыя. Фактычна ва ўсіх названых творах канцэптуальна адлюстраваны шматлікія ўзаемадачынненні асобы з грамадствам і са светам, якія няўхільна ўплываюць на фарміраванне светапогляду чалавека, на працэсы яго сацыялізацыі, інкультурацыі і самаідэнтыфікацыі.

У беларускай літаратуры гэтаксама нямала аўтабіяграфічных мастацкіх твораў, дзе таленавіта і шматгранна адлюстраваны свет дзяцінства і юнацтва, жыццё падлеткаў і моладзі ў пэўны гістарычны час, дзе аналізуюцца абставіны і сацыяльныя з’явы, што адыгралі вызначальную ролю ў станаўленні характараў герояў. Асаблівае месца сярод іх належаць трылогіі Івана Навуменкі *Дзяцінства. Падлетак. Юнацтва*. Аналагаў такога заглыбленага і шматпланавага адлюстравання працэсаў самапазнання і самавызначэння асобы, эвалюцыі мыслення і фармавання характару, канцэптуальнага выяўлення ўсяго шляху сталення (ад моманту, калі герой пачынае “памятаць сябе” і да таго імгнення, калі ён аб’ектыўна ўсведамляе сябе дарослым) у айчынным прыгожым пісьменстве няма. Пры гэтым, галоўны герой намаляваны ў рэальных

² Г. Орлова, *Автобиографическая проза на рубеже двух эпох (к вопросу об эволюции героя): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Москва 1975, с. 3.

абставінах народнага быцця, яго жыццё натуральным чынам звязана з гістарычнымі і сацыяльнымі падзеямі часу, а лёс – адначасова індывідуальны, непаўторны і тыповы для цэлага пакалення.

Сама назва трылогіі І. Навуменкі падкрэслівае, што ў працы над раманам аўтар свядома арыентаваўся на мастацкія ўзоры рускіх класікаў, найперш – Льва Талстога. Але па сваёй аснове (не толькі па сюжэтных перыпетых, апавядальнай манеры, творчых прыёмах і мастацкіх акцэнтах, але, галоўнае, па сваёй гістарычна-ментальнай сутнасці) гэты твор самабытны і арыгінальны. Нягледзячы на розніцу культурных кантэкстаў, трылогіі рускага і беларускага пісьменнікаў яднае відавочная кропка судакранання – праблема сацыялізацыі асобы.

У трылогіі *Детство. Отрочество. Юность* Л. Талстой адлюстравана праца развіцця індывідуальнасці, выявіў тыя змены, якія адбываюцца ва ўнутраным свеце асобы пад час сталення. У полі зроку аўтара – “аналіз душэўных рухаў” (М. Чарнышэўскі), мастацка-філасофскі пошук шляхоў маральнага самаўдасканалення.

І. Навуменка адлюстравала лёс цэлага пакалення – **свайго пакалення**. У адным з інтэрв’ю народны пісьменнік падкрэсліў, што рабіў гэта свядома і мэтакіравана, што менавіта гэта было яго творчай задачай³. З асабістай і прыватнай гісторыі трылогія І. Навуменкі вырастае ўрэшце ў аб’ёмную і шматфарбную карціну нацыянальнага свету.

Адлік свядомага жыцця героя І. Навуменкі – Васі Войціка, пачынаецца з сямі гадоў. У гэтым узросце ён дастаткова самастойны, на яго ўскладзены пэўныя абавязкі – гаспадарчыя справы, клопат пра малодшага брата: “Бяда Васю з Петрыкам! [...] Петрыку толькі чатыры, але валачэцца за старэйшымі хлопцамі, як роўны. Петрык даўно заслання Васю свет. Гады два Вася калыхаў яго, няньчыў і, можна сказаць, выхававу на сваю галаву. Цяпер малодшы брат ні на крок не адстае ад Васі”⁴; “Маці нараджае яшчэ аднаго брата, якому нават імя яшчэ не прыдумалі, і Вася перабіраецца ў дзедаву хату. Бо маці яшчэ нядужая, ляжыць у ложку і не можа гатаваць ежу. Вася памагае маці: коле дровы, носіць ваду”⁵. Выхаванне малодшых дзяцей старэйшымі было традыцыйным у беларускай народнай педагогіцы. “Старэйшыя дзеці, выхоўваючы малодшых, развівалі і сваю ўласную самастойнасць, адказнасць за даручаную справу, рыхтавалі сябе саміх да будучага сямейнага жыцця”⁶. Сямігадовы Вася Войцік адчувае сябе паўнаважнай асобай, ён выконвае ў сваёй сям’і немалаважную ролю.

Дзяцінства Ніколенькі Ірценьева – героя трылогіі Л. Талстога, пачынае адлік з дзесяці гадоў. Дваранская сям’я жыве, натуральна, у зусім

³ “Мае героі былі рамантыкамі”: Стэнаграма размовы з народным пісьменнікам Беларусі Іванам Навуменкам у БДУ, “Беларускае літаратуразнаўства” 2008, № 6, с. 115–124.

⁴ І. Навуменка, *Дзяцінства. Падлетак. Юнацтва*, Мінск 2008, с. 17.

⁵ *Ibidem*, с. 21.

⁶ Г. А. Р. л. о. в. а, *Беларуская народная педагогіка*, Мінск 1993, с. 98.

іншых умовах. Ужо эпізод знаёмства з юным героем дэманструе надзвычайную далікатнасць хлопчыка, яго ўражлівасць і чулівасць: “Ровно в третий день после дня моего рождения, в который мне минуло десять лет и в который я получил такие чудесные подарки, в семь часов утра Карл Иванович разбудил меня, ударив над самой моей головой хлопнушкой [...] по мухе”⁷. Ніколенька раздражняецца: “Он очень хорошо видит, что разбудил и испугал меня, но выказывает, как будто не замечает... противный человек! И халат, и шапочка, и кисточка – какие противные!”⁸. Праз хвіліну: “Карл Иванович, [...] посмеиваясь, начал щекотать мои пятки. [...] Как я ни боялся щекотки, я не вскочил с постели и не отвечал ему, а только глубже запрятал голову под подушки, изо всех сил брыкал ногами и употреблял все старания удержаться от смеха. Какой он добрый и как любит нас, а я мог так дурно о нём думать!”⁹. Ніколенька шчыра і горка плача ад сорама за свае непрыстойныя думкі.

Л. Талстой надзвычайна пільна аналізуе думкі, учынкi, нават самыя дробныя адценні эмоцый свайго героя. Дынаміка падзей у творы замаруджаная, аўтар перадусім засяроджаны на ўнутраным свеце Ніколенькі Ірценьева. Гэтай псіхалагічнай заглыбленасці запатрабавала ад пісьменніка галоўная мастацкая ідэя – выяўленне ўплыву вострых перажыванняў дзяцінства на ўсё наступнае жыццё.

Жыццё Ніколенькі – бесклапотнае, утульнае, напоўненае любоўю і пяшчотай, але па-свойму ізаляванае і самотнае. У хлопчыка фактычна няма сяброў, межы яго свету – патрыярхальная дваранская сям’я, родавая сядзіба, клапатлівыя настаўнікі і адданыя слугі. Родныя і блізкія займаюцца адукацыяй і выхаваннем дзіцяці, але не даюць яму магчымасці атрымліваць самастойны досвед. Ніколенька не мае ўмоў для паўнаўдаснага сацыялізацыі. Дарослыя кантралююць жыццё хлопчыка, але ніхто з іх не ўспрымае яго ўсур’ёз – да Ніколенькі ставяцца, як да маленькага дзіцяці, у ім не бачаць асобы. Ніхто не цікавіцца яго перажываннямі, ніхто не ўяўляе, якія складаныя філасофскія пытанні даймаюць дзесяцігадовага хлопчыка. Ніколенька пакутуе з-за няўважлівасці блізкіх, ён адчувае сябе адзіночым і нікому не патрэбным. “Чалавек робіцца адзіночым тады, калі ўсведамляе непаўнаўдаснасць сваіх адносінаў з людзьмі, якія з’яўляюцца значнымі для яго асабіста, калі ён адчувае востры дэфіцыт камунікатыўных зносінаў. Адзіночота гэтаксама робіцца небяспечнай праблемай, калі ўзаемаадносіны не эвалюцыйнуюць ні ў сяброўства, ні ў любоў, ні ў варожасць, пакідаюць людзей абыякавымі адзін да аднаго”¹⁰. У Ніколенькі развіты інтэлект і чуйная душа, у яго шмат пытанняў і супярэчлівых жыццёвых назіранняў, але

⁷ Л. Т о л с т о й, *Избранные сочинения в 3-х томах*, т. 3, Москва 1989, с. 7.

⁸ *Ibidem*, с. 7.

⁹ *Ibidem*, с. 8.

¹⁰ Р. К о б з е в, *Влияние уровня субъективного ощущения одиночества на степень социализированности в юношеском возрасте [у:] Материалы IX Международной научно-практической конференции “Личность – слово – социум”*, Минск 2009, с. 15.

абмеркаваць усё гэта яму няма з кім. Хлопчык паступова замыкаецца ў сабе.

У адрозненне ад Л. Талстога, І. Навуменка не настолькі пільна за-глыблены ва ўнутраны свет свайго героя, у творы перадусім дамінуе падзейнасць. Жыццё Васі Войціка вельмі дынамічнае – яно складаецца з традыцыйных сялянскіх спраў, але для маленькага хлопчыка гэта яркія і запамінальныя ўражанні: дзед смаліць кабана, бацькі бяруць сы-на з сабой на жніво, на сенажаць, Вася самастойна пасвіць каня, дапама-гае бацькам па гаспадарцы. Асабліва радасныя эмоцыі ў хлопчыка ад святаў. Дзяды, Саракі, Каляды, Вялікдзень, Пакровы, вясновы і асенні Мікола, іншыя. Святы – гэта адмысловыя абрады, смачныя вячэры, госці ў хаце, цікавыя размовы дарослых. Жыццёвы досвед у Васі Войці-ка назапашваецца натуральна, з уласных назіранняў, з практыкі. Пісь-меннік дакладна падкрэслівае асаблівасці дзіцячай псіхалогіі героя. Некаторым рэчам і сітуацыям Вася яшчэ не можа даць адназначнай ацэнкі, але інтуітыўна ўсведамляе, што ў жыцці ўсё значна складаней, чым яму ўяўлялася: “Дзіўна паводзіць сябе Адам. Адзін на адзін з Васем ён найлепшы сябар, але пры другіх хлопцах як бы ад Васі аддаляецца. Калі хлопцы падкальваюць ці абражаюць Васю, смяецца разам з усімі”¹¹. Хлопчык спакваля пачынае заўважаць і разумець зманлівасць бачнага, адрозніваць шчырасць і няшчырасць. Інакш кажучы, Вася Войцік сама-стойна набывае жыццёвы вопыт, сацыялізуецца.

Важную ролю ў станаўленні юнага героя адыгрывае сямейнае выхаванне, заснаванае на народнай педагогіцы. Выхаванне хлопчыка адбываецца нязмушана, амаль незаўважна – родныя і блізкія не вядуць з ім спецыяльныя павучальныя размовы, толькі ў бытавых стасунках даюць парады, робяць заўвагі, хваляць альбо ўшчуваюць. “На працягу многіх стагоддзяў народная педагогіка назапасіла пэўны вопыт у спра-ве выхавання і навучання падрастаючага пакалення. Педагагічныя ўяў-ленні, погляды, меркаванні, ідэі праяўляліся ў працоўнай дзейнасці, у традыцыях, звычаях, гульнях, святах, вуснай народнай творчасці, сямейным ладзе жыцця. На аснове практычнага ажыццяўлення гэтых уяўленняў-ідэй фарміравалася своеасаблівая сістэма народнага выха-вання”¹². Акіёмы, засвоеныя хлопчыкам у сям’і, вельмі простыя: хлеб здабываецца працай, старэйшых трэба паважаць, у стасунках з людзьмі быць сумленным, а вось красці, хлусіць ды лайдачыць – вялікая ганьба.

Неабходна адзначыць, што выхаванне і сацыялізацыя – з’явы зу-сім не тоесныя, хача і вельмі падобныя між сабой. Выхаванне – накіра-ваны працэс уплыву аднаго чалавека (ці групы людзей) на другога з мэ-тай навучання этычным нормам і маральным прынцыпам, разуменню гуманнасці. “Выхаванне – абавязковае навучанне, але не чаму заўгодна, а толькі законам жыцця, жыццёвай мудрасці. Гэта глыбока маральны

¹¹ І. Навуменка, *op. cit.*, с. 46.

¹² Г. Арлова, *op. cit.*, с. 5.

працэс”¹³. Сацыялізацыя – працэс засваення сацыяльных роляў і культурных норм грамадства, у якім індывідууму даводзіцца існаваць і функцыянаваць. Кожная сацыяльная роля вымагае ад асобы пэўных правіл і норм паводзінаў, якія карэлююць яе зносіны з грамадствам. Гэтыя правілы і нормы могуць не адпавядаць паводзінам выхаванага чалавека, сацыялізаванасць не з’яўляецца гарантам выхаванасці. “Можна быць сацыялізаваным, але нявыхаваным. І наадварот – выхаваным, але абсалютна несацыялізаваным – г. зн. не ўмець жыць, не ведаць жыцця”¹⁴.

Немалаважнай умовай сацыялізацыі дзіцяці з’яўляюцца гульні і забаўкі. Яны садзейнічаюць не толькі фізічнаму развіццю – развіваюць спрыт, сілу ці хуткасць рэакцыі, але і дазваляюць пашыраць досвед пра міжасабовыя стасункі, пра спосабы ўзаемадзеяння.

Вася Войцік вялікі аматар традыцыйных вясковых гульняў. Ён адзін з самых малодшых у кампаніі падлеткаў, таму асабліва стараецца сцвердзіцца: “Гульня ў «ялавога», «кругавога», нават у звычайныя «цуркі» – гэта ўсё гульні ў перамогу. Перамагае спрытнейшы, хітрэйшы, разумнейшы. Вася найбольш любіць гуляць у «кругавога». Пасярэдзіне пылкай вуліцы вымалёўваецца вялікі круг. Унутры круга – каманда, наўзбоч – другая. Мяч у каго-небудзь з хлопцаў, якія ходзяць па-за кругам. Важна пацэліць мячом у таго, хто ўнутры круга, і паспець разбегчыся. Васю рэдка давяраюць мяч, але калі давяраюць, то ён стараецца біць без промаху. Можна, таму, што ён яшчэ малы, і тыя, што ў крузе, проста не вераць, што гэткаму шкету могуць даць мяч. Засунуўшы рукі ў кішэні, Вася тры ці чатыры разы праходзіць па крузе, нічым не выяўляючы, што мяч у ягоных руках. Некаторыя хлопцы проста выскаляюцца, не адчуваючы небяспекі, ушчыльную падступаюць да Васі. Маўляў, бі, чаго марудзіш? І Вася без промаху б’е. Бывае, пасля гэтага яму зноў даюць мяч”¹⁵. Праз гульніёвыя ўзаемаадносіны хлопчык засвойвае ўніверсальны жыццёвы вопыт, вучыцца выбудоўваць адносіны з людзьмі.

Вялікую ролю ў развіцці дзіцяці адыгрываюць даследаванні навакольнай рэчаіснасці – назіранні за прыроднымі з’явамі, вывучэнне расліннага і жывёльнага свету. Васю Войціка надзвычайна цікавяць птушкі: “У Васі безліч планаў на конт птушак. Колькі нясуць яек, якога колеру яйкі ў вераб’ёў, чакунцоў, сініцы, як іх птушаняты падростаюць у гняздзечку – Вася добра ведае. Ён прагне даведацца пра іншых, большых па памеры птушак: дзікіх галубоў, сілаваронак, удодаў, кнігавак, качак. Але як гэта зрабіць?”¹⁶. Вася цікае за птушкамі ля хаты і на пашы, у лесе і ў полі. Хлопчык мае магчымасць задаволіць сваю цікаўнасць, рэалізаваць дапытлівасць.

¹³ В. Д о б р е н ь к о в, А. К р а в ч е н к о, *Фундаментальная социология в 15 томах*, т. 8, Москва 2005, с. 144.

¹⁴ *Ibidem*, с. 144.

¹⁵ І. Н а в у м е н к а, *op. cit.*, с. 50.

¹⁶ *Ibidem*, с. 122.

У Ніколенькі Ірценьева такой магчымасці няма, яму вельмі рэдка даводзіцца заставацца без пільнага кантролю дарослых. Між тым, сучасныя псіхолагі падкрэсліваюць, што празмернае апякунства дарослых, “калі з дзіцяці не спускаюць вачэй, можа мець негатыўны вынік. У гэтым выпадку ў дзіцяці не фарміруюцца механізмы, якія дазваляюць здзяйсняць эмацыйны кантакт. Нярэдка здараецца, што ў такога дзіцяці, калі яно вырастае, не складаюцца адносіны з людзьмі”¹⁷. Л. Талстой неаднаразова акцэнтуюць на тым, што яго герой пазбаўлены элементарнай магчымасці самастойна паназіраць за навакольным светам, яму не выпадае сам-насам паблудаць у лесе, прайсціся па лузе, уважліва паназіраць за навакольнай прыродай. Калі ж аднойчы бацька бярэ Ніколеньку з сабой на паляванне, хлопчык настолькі перапаўняецца ўражаннямі, што забываецца пра ўскладзеныя на яго абавязкі. Дзіця, як вялікае дзіва, разглядае ўсё, што адбываецца навокал: “Около оголившихся ветвей того дуба, под которым я сидел, по серой, сухой земле, между сухими дубовыми листьями, желудями, пересохшими, обомшавыми хворостинками, желто-зеленым мхом и изредка пробивавшимися тонкими зелеными травками кишмя кишели муравьи. Они один за другим торопились по пробитым ими торным дорожкам: некоторые с тяжестями, другие порожняком. Я взял в руки хворостину и загородил ею дорогу. Надо было видеть, как одни, презирая опасность, подлезали под нее, другие перелезали через, а некоторые, особенно те, которые были с тяжестями, совершенно терялись и не знали, что делать: останавливались, искали обхода, или ворочались назад, или по хворостинке добивались до моей руки и, кажется, намеревались забраться под рукав моей курточки. От этих интересных наблюдений я был отвлечен бабочкой с желтыми крылышками, которая чрезвычайно заманчиво вилась передо мною. [...] Вдруг Жиран завыл и рванулся с такой силой, что я чуть было не упал. Я оглянулся. На опушке леса, приложив одно ухо и приподняв другое, перепрыгивал заяц. Кровь ударила мне в голову, и я все забыл в эту минуту: закричал что-то неистовым голосом, пустил собаку и бросился бежать. Но не успел я этого сделать, как уже стал раскаиваться: заяц присел, сделал прыжок, и больше я его не видал”¹⁸. Ніколеньку неверагодна сорамна ад усведамлення, што прапусціў зайца, што забыўся пра сваю адказную ролю. Ён ізноў выглядае перад усімі маленькім хлопчыкам, не здольным справіцца з элементарным даручэннем.

Рафінаванае арыстакратычнае выхаванне адыгрывае ў лёсе Ніколенькі Ірценьева адмоўную ролю. Хлопчык не падрыхтаваны да негатыўных праяў жыцця, ён хваравіта рэагуе на фальш, цынiзм і крывадушнасць. Найвялікшым расчараваннем Ніколенькі з’яўляецца

¹⁷ А. М у д р и к, *Социализация человека*, Воронеж 2010, с. 317.

¹⁸ Л. Т о л с т о й, *op. cit.*, с. 26–27.

“пераасэнсаванне” асобы бацькі. Па меры сталення сын пачынае разумець амаральную сутнасць паводзінаў бацькі, які падманвае жонку, праз азартныя гульні спускае на вецер спадчыну сваіх дзяцей. У шэрагу іншых расчараванняў галоўнага героя – брат Валодзя, які ў многім падобны да бацькі, князь Іван Іванавіч, які прымушае хлопчыка ўпершыню адчуць прыніжаную залежнасць ад заможнага сваяка, фанабэрыстая бабуля, якая бянтэжыць няшчырасцю і цынیزмам. Невыносным ударам лёсу робіцца для Ніколенькі страта маці. Менавіта з гэтай трагічнай падзеі ў яго жыцці пачынаецца новы этап: “Со смертью матери окончилась для меня счастливая пора детства и началась новая эпоха – эпоха отрочества”¹⁹. На гэты час юнаму герою ідзе дванаццаты год, ён самотны, расчараваны і разгублены.

Варта адзначыць, што нават імя героя Л. Талстога застаецца нязменным ва ўсіх трох частках. Калі параўнаць этапы дзяцінства, падлеткавага перыяду і юнацтва герояў рускага і беларускага пісьменнікаў, то відавочна, што абодва аўтары невыпадкава акцэнтавалі ўвагу на імёнах сваіх персанажаў. У першай частцы рамана І. Навуменкі хлопчык выступае пад імем Вася, па меры сталення яго імя набывае “саліднасць” і ў падлеткавыя гады ён ужо Васіль. А ў трэцяй частцы ўзмужнелы і самастойны герой увогуле пачынае гаворку з чытачом ад першай асобы, што з’яўляецца своеасаблівым сведчаннем яго даросласці. А вось герой Л. Талстога і ў дзіцячым, і ў падлеткавым, і нават у юнацкім узросце заўсёды Ніколенькам, нібыта ён не сталее, а па-ранейшаму застаецца маленькім наіўным дзіцем.

Мэтазгодна згадаць, што тагачасная крытыка заўважыла пэўную “аднабаковасць” аповесці Л. Талстога. Аднак на гэтыя (нясмелыя і ледзь прыкметныя) спробы скептычных ацэнак рэзка адрэагаваў М. Чарнышэўскі, які выступіў у абарону пісьменніка з артыкулам *Детство и Отрочество. Сочинения графа Л. Толстого*. Аўтарытэтны крытык, схільны “эпаціраваць суперніка” (Г. Пляханаў) гнеўна запытаў, ці правільна ён зразумеў “нечто вроде намека на то, что граф Толстой ошибся, не выставив картин общественной жизни в *Детстве* и *Отрочестве*; ...да мало ли и другого чего он не выставил в этих повестях? в них нет ни военных сцен, ни картин итальянской природы, ни исторических воспоминаний, нет вообще много такого, что можно было бы, но не уместно и не должно было бы рассказывать: ведь автор хочет перенести нас в жизнь ребенка, – а разве ребенок понимает общественные вопросы, разве он имеет понятия о жизни общества?”²⁰. Думаецца, у пэўнай ступені памыляліся і тыя крытыкі, якія ўбачылі “аднабаковасць” аповесці, і іх апанент.

¹⁹ *Ibidem*, с. 86.

²⁰ Н. Ч е р н ы ш е в с к и й, *Детство и отрочество. Сочинение графа Л. Толстого. Военные рассказы графа Л. Толстого*, Москва 1989, с. 425.

З першымі нельга адназначна пагадзіцца, бо відавочна, што Л. Талстой адлюстраваў жыццё свайго героя надзвычай шматгранна, глыбока і псіхалагічна дакладна. У творы няма “карцін грамадскага жыцця”, бо Ніколенька Ірценьёў быў ад яго ізаляваны. Уражанне пра “аднабаковасць” твора ўзнікае менавіта з-за “аднабаковасці” жыцця героя, з-за выключнай несацыялізаванасці выхаванца арыстакратычнай сям’і. А з другім нельга пагадзіцца, бо дзіця, несумненна, здольнае асэнсаваць фактычна ўсё, што адбываецца ў грамадскім жыцці. Небяспечна адваротнае (якраз тое, што дэманструе Л. Талстой) – калі юная асоба штучна пазбаўляецца магчымасці вывучаць жыццё, аналізаваць яго і сутыкацца са шматлікімі супярэчнасцямі навакольнай рэчаіснасці.

Герой І. Навуменкі, напрыклад, жыве ў эпоху вострых сацыяльна-палітычных канфліктаў і глабальных эканамічных зрухаў. Хлопчык назірае, як прыходзіць калектывізацыя, як адбываецца раскулачванне, якім чынам дзейнічаюць мясцовыя органы ўлады. Усё гэта Вася ўспрымае непасрэдна, адпаведна ўласнай логіцы: “Так, калгас у мястэчку створан, але што ён сабой уяўляе, Вася не ведае. [...] Зямлі цяпер ні ў дзеда, ні ў бацькі няма. Дзед у калгас не паступіў, бацька на чыгунцы, але іх зямля ўсё адно абагулена і адышла пад калгас. Васю крыўдна, што ён болей ніколі не паедзе на Выбедзь, дзе стаіць драўляны маяк, або ў Рогаўку ці на Дуброву, дзе яны сеялі ячмень, авёс, лён, садзілі бульбу”²¹. Нават пра голад – балючае для дзіцяці выпрабаванне – гаворка вядзецца ў адпаведнай для юнага героя танальнасці: невясёлай, але стрыманай. Васю, безумоўна, палохаюць “апухлыя”, “зарослыя шчэццю” ўкраінцы, якія “бясконцым ланцугом вандруюць па вуліцы”, ён шкадуе маці, якая вымушана абмяняць на пуд грэчкі свой адзіны ўбор – “дзявочае” паліто і “чаравікі з высокімі халяўкамі”. Аднак ні драматызму, ні, тым больш, трагізму ў развагах хлопчыка няма, – дзіцяці ўласцівы аптымістычны погляд на свет.

Клапоцяць героя І. Навуменкі і многія іншыя з’явы, якім хлопчык не можа знайсці вытлумачэння: “Наплываюць новыя падзеі, і яны таксама не надта вясёлыя. Захапляецца Вася беларускімі кнігамі, глытае, калі дастае, адну за другой, але ўсё адно ні *Дрыгвы* Якуба Коласа яшчэ не прачытаў, ні *Сокі цаліны* Цішкі Гартнага. Цяпер апошнюю кнігу, відаць, ніколі не прачытае. Бо настаўніца Латаніна, жонка Гудовіча, якая выкладае ў пятым класе беларускую мову і літаратуру, загадала заклеіць у падручніку партрэты Цішкі Гартнага, Платона Галавача, Міхася Чарота. Яны, аказваецца, ворагі народа. Настаўніца нічога не тлумачыць, а вучні не распытваюць. [...] Наогул дзіўныя справы творацца на свеце. Не паспеў выйсці падручнік па гісторыі СССР для 3–4 класаў (яго і ў пятым класе вывучаюць), як у ім таксама трэба заклеіваць партрэты ворагаў народа. Хто б мог падумаць, што сярод іх апынуцца нават

²¹ І. Навуменка, *op. cit.* с. 69.

славу́тыя маршалы – Тухачэўскі, Блюхер”²². Вася і яго сябры не могуць не заўважаць арышты і звальненні лепшых школьных настаўнікаў, не могуць не бачыць, якімі праблемамі жыве навакольны свет. Думаецца, што М. Чарнышэўскі памыляўся, калі катэгарычна сцвярджаў, што “дзіця не мае ўяўлення пра жыццё грамадства”.

Перыяд дзяцінства Васі Войціка ахоплівае крыху болей за шэсць год, дзяцінства Ніколенькі Ірценьева – прыкладна паўтара гады. І. Навуменка разглядае жыццё свайго героя ў шматстайных аспектах (пачуцці, уражанні, назіранні, гульні, праца, захапленні, вучоба, сяброўскія стасункі, сямейнае жыццё, хатнія абавязкі і інш.), Л. Талстой аналізуе пераважна аспекты пачуццяў, эмоцый.

Перыяд падлеткавасці Васіля доўжыцца прыкладна пяць гадоў. У гэты час ён працуе ў рамонтнай брыгадзе на чыгунцы, пазней – у леспрамгасаўскай бібліятэцы. Адною з важнейшых жыццёвых мэтаў героя з’яўляецца адукацыя. Прага да навукі падштурхнула падлетка да паскуплення ў завочную школу.

У аповесці *Отрочество* Л. Талстой засяроджвае ўвагу на самых сумных сутках з жыцця Ніколенькі. Хлопчык атрымаў “адзінку”, нахаміў настаўніку, адкрыў партфель бацькі і зламаў ключ. Аўтар дэталёва – на працягу шасці раздзелаў – расказвае пра гэтыя падзеі, пра пакаранне хлопчыка і яго глыбокія перажыванні. Разам з тым у аповесці ўвасоблены філасофскія развагі героя, якія дэманструюць, як змяняецца яго ўнутраны свет ў час сталення, якія пытанні яго хваляюць: “Едва ли мне поверят, какие были любимейшие и постояннейшие предметы моих размышлений во время моего отрочества, – так они были несообразны с моим возрастом и положением. [...] В продолжении года, во время которого я вёл уединенную, сосредоточенную в самом себе, моральную жизнь, все отвлеченные вопросы о назначении человека, о будущей жизни, о бессмертии души уже представились мне; и детский слабый ум мой со всем жаром неопытности старался уяснить те вопросы, предложение которых составляет высшую ступень, до которой может достигать ум человека, но разрешение которых не дано ему”²³. Пакутлівая адзінота, заглыбленасць у самога сябе, адсутнасць даверлівых адносін у сям’і часам даводзяць падлетка амаль да стану хваробы: “Но ни одним из всех философских направлений я не увлекался так, как скептицизмом, который одно время довёл меня до состояния, близкого сумасшествию. Я воображал, что, кроме меня, никого и ничего не существует во всём мире, что предметы не предметы, а образы, являющиеся только тогда, когда я на них обращаю внимание, и что, как скоро я перестаю думать о них, образы эти тотчас же исчезают. [...] Были минуты, что я, под влиянием этой *постоянной идеи* доходил до такой степени сумасбродства, что иногда быстро оглядывался в

²² *Ibidem*, с. 274–275.

²³ Л. Т о л с т о й, *op. cit.*, с. 134.

противоположную сторону, надеясь врасплох застать пустоту (néant) там, где меня не было”²⁴. Па сутнасці, думкі і развагі аб складаных пытаннях чалавечага свету – адзінае, што разнастаіць жыццё героя, займае час. Падлетак не ўсведамляе сябе па-за межамі сям’і, пачуваецца маленькім і бездапаможным. Напрыканцы аповесці *Отрочество* ён заўважае: “Впрочем, на меня мало и обращают внимания: мне *только* [курсіў мой. – Л. А.] пятнадцать лет...”²⁵.

Васілю Войціку ў пачатку аповесці “Падлетак” прыкладна трынаццаць гадоў. У гэтым узросце ён зусім самастойны і нават у пэўнай ступені незалежны: “Маючы заробак, Васіль выпісвае на другую палавіну года “Звезду”. Ён адчувае сябе *амаль дарослым* [курсіў мой. – Л. А.]”²⁶. Напрыканцы аповесці (у пачатку 1941 года) герою І. Навуменкі гэтулькі ж, як і герою Л. Талстога. У іх падобныя планы, абодва рыхтуюцца да сур’ёзнай вучобы. Аднак якія розныя ў падлеткаў успаміны аб мінулым, якімі рознымі пачуццямі яны жывуць! У І. Навуменкі: “Васіль нават трохі смуткуе, што паступова робіцца дарослым. Далей і далей адыходзіць пара бесклапотнага дзяцінства, розных прыгод, захапленняў”²⁷. У Л. Талстога: “Да, чем дальше подвигаюсь я в описании этой поры моей жизни, тем тяжелее и труднее становится оно для меня. Редко, редко между воспоминаниями за это время нахожу я минуты истинного теплого чувства, так ярко и постоянно освещавшего начало моей жизни. Мне невольно хочется пробежать скорее пустыню отрочества и достигнуть той счастливой поры, когда снова истинно нежное, благородное чувство дружбы ярким светом озарило конец этого возраста и положило начало новой, исполненной прелести и поэзии, пороюности”²⁸.

У аповесці *Юность* Л. Талстой даследуе ўжо нават не столькі ўнутраны свет свайго героя, колькі разважае аб магчымасці самаўдасканалення асобы, аб выніках узаемадзеяння чалавека і свету. Ніколенька застаецца тым жа далікатным хлопчыкам, якім быў у маленстве. Юнак не здаў экзамен і не перайшоў на другі курс універсітэта. Гэта даводзіць яго амаль да нервовага зрыву: ён на тры дні зачыняецца ў сваім пакоі, бясконца плача, кляне свой лёс, прафесароў, бацьку, сяброў па вучобе. Ніколенька адчувае сябе глыбока няшчасным чалавекам – адчужаным ад грамадства, абсалютна не прыстасаваным да жыцця. Л. Талстой пастацку вобразна і псіхалагічна дасканала выявіў прычынна-выніковыя сувязі гэтай драмы свайго героя.

Юнацтва героя І. Навуменкі прыпадае на Вялікую Айчынную вайну. Васіль Войцік трапляе на фронт, удзельнічае ў баях, у вызваленні Усходняй Прусіі. На яго вачах гінуць сябры, сам ён быў некалькі разоў

²⁴ *Ibidem*, с. 135.

²⁵ *Ibidem*, с. 137.

²⁶ І. Навуменка, *op. cit.*, с. 282.

²⁷ *Ibidem*, с. 283.

²⁸ Л. Толстой, *op. cit.*, с. 136.

паранены, перамогу сустрэў у Верхняй Сілезіі. У фінале аповесці *Юнацтва* герою І. Навуменкі крыху больш за дваццаць год, ён аб'ектыўна дарослы чалавек.

Такім чынам, аўтабіяграфічныя трылогіі Л. Талстога і І. Навуменкі даюць багаты матэрыял для вывучэння працэсу сацыялізацыі асобы – выяўляюць функцыі сям'і і бліжэйшага атачэння чалавека ў яго далейшым жыцці, вобразна адлюстроўваюць ролю агульных узаемадачынэнняў чалавека з навакольным светам. Абодва літаратурныя творы выразна дэманструюць тыя шматстайныя, рознаўзроўневыя сацыяльна-культурныя кантэксты, у якіх працэс сацыялізацыі дзіцяці паскараецца або замаруджваецца; адбываецца сталенне падлетка або замацаванне яго інфантальнасці, дысанансных адносін з іншымі людзьмі, з грамадствам.

Lada Aleinik

**Socialization of an Individual in the Autobiographical
Trilogies *Childhood. Boyhood. Youth* by Leo Tolstoy and
Childhood. Teen. Youth by Ivan Naumenko**

A b s t r a c t

This article addresses the problem of an individual's socialization depicted in the autobiographical trilogies *Childhood. Boyhood. Youth* by Leo Tolstoy and *Childhood. Teen. Youth* by Ivan Naumenko. Both stages and functional components as well as the general structure of the socialization process are examined. In the course of the analysis a number of various socio-cultural contexts appear, along with positive and negative factors which influence a child's socialization process which may be either speeded up or slowed down.

Наталля Бахановіч

Мінск

Польскамоўная проза Беларусі XIX стагоддзя праз прызму аўтарства

Палітычнае знікненне Рэчы Паспалітай аказала каласальнае ўздзеянне на грамадскую свядомасць, у сувязі з чым, верагодна, літаратура народаў, якія ўваходзілі ў гэтую дзяржаву, у XIX ст. па свайму зместу пераважна гістарычная. Няўдалыя спробы вяртання агульнай для шэрагу народаў дзяржавы ўзбуджаюць патрыятычны дух і патрэбу ўвасаблення істотнага зместу. Гэта стымулюе пошукі неабходнай формы: “Актуальнасць жанру ў вялікай ступені залежыць як ад літаратурных, так і ад пазалітаратурных фактараў, сярод якіх вельмі важную ролю іграе грамадска-палітычная сітуацыя. Яна вызначае праблематыку, спрыяе развіццю характэрных для дадзенай эпохі тэндэнцый літаратуры і культуры. Нараджэнне і развіццё любога жанру [...] варта разглядаць на шырокім гістарычным фоне, у цеснай сувязі з традыцыямі літаратуры, культуры, асаблівасцямі жыцця грамадства, якія аказваюць вялікі ўплыў на яго фарміраванне”¹, – адзначае А. Білюценка. Мінулыя падзеі па меры асэнсавання пачынаюць бачыцца ў шырокіх прычынна-выніковых сувязях, выяўленне якіх мае на ўвазе наяўнасць маштабнай літаратурнай формы, чым абумоўлена з’яўленне ў беларускай літаратуры XIX ст. вялікіх, аповесцевых і раманных формаў.

З узбуйнення жанру вынікаюць адпаведныя стылёвыя адметнасці твораў: ахоп значнага прамежку часу, наяўнасць разгорнутай сістэмы персанажаў і некалькіх сюжэтных ліній, што патрабуе моцнага ўнутранага стрыжня ўнутры вялікай структуры. Агульнавядома, што яго ролю звычайна выконвае асоба аўтара, якому ў дадзены перыяд пачынае надавацца асаблівае значэнне: “Фігура аўтара належыць новаму часу; відаць, яна фарміравалася нашым грамадствам па меры таго, як з адыходам Сярэднявечча гэтае грамадства пачало адкрываць для сябе (дзякуючы англійскаму эмпірызму, французскаму рацыяналізму і прынцыпу асабістай веры, зацверджанаму Рэфармацыяй) вартасці індывіда, ці, выказваючыся больш высокім складам, «чалавечай асобы»”², – разважае Р. Барт. Феномен аўтарства як прыналежнасць твора якому-

¹ Е. Б и л ю т е н к о, *Романтическая шляхетская гавэнда в польской прозе XIX века*, Гродно 2008, с. 19.

² Р. Б а р т, *Смерть автора* [в:] Р. Барт, *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*, Москва 1989, с. 385.

небудзь чалавеку або прафесійная дзейнасць асобы – адзін з найбольш паказальных і інфарматыўных з пункту погляду выяўлення характэрных адзнак светапогляду асяроддзя (сацыяльнай групы, народа, нацыі), у якім чалавек фарміруецца і развіваецца. Мэтай даследавання выступае разгляд буйных твораў польскамоўнай прозы Беларусі XIX ст. праз прызму аўтарства, пад якім разумеюцца такія варыянты дачынення стваральніка да свайго тэксту, як абставіны выхаду ў свет і пабудова вобраза аўтара.

Нацыянальнае і наднацыянальнае вымярэнні ананімнасці

Ва ўсе часы літаратары дазвалялі сабе “гульню” з чытачом: не пазначыць імя на вокладцы кнігі або змясціць там псеўданім, увесці ў твор постаць, не задзейнічаную ў сюжэце і г. д. Беларуская літаратура ў гэтых адносінах не з’яўляецца выключэннем, што звяртала на сябе ўвагу даследчыкаў. А. Мальдзіс у кнізе *Творчае пабрацімства* вылучае такія якасці краёвай беларускай літаратуры XIX ст., як ананімнасць і псеўдаананімнасць³. Да гэтага пытання звяртаюцца В. Каваленка і Г. Кісялёў, у цэнтры ўвагі якіх знаходзяцца паэмы *Тарас на Парнасе* і *Энеіда навыварат*. У якасці адной з прычын ананімнасці выданняў В. Каваленка прапаноўвае сціпласць аўтараў, хоць і сумняваецца ў верагоднасці сваёй версіі⁴. Г. Кісялёў лічыць неабходным размежаваць падыходы да феномену ананімнасці ў выпадку, з аднаго боку, нападлітаратурных, з іншага – высокамастацкіх твораў. У дачыненні да тэкстаў высокай якасці ён дапускае два варыянты ананімнасці: прынцыповая (адмаўленне свайго аўтарства) і выпадковая (імя губляецца ў выніку рукапіснага, вуснага бытавання твора)⁵.

Пытанне ананімнасці актуальнае і для польскамоўнай прозы Беларусі XIX ст. Публікацыі *Аповесці з майго часу* ў 1854 і 1858 гг. не ўтрымлівалі звестак пра аўтара. На думку М. Хаўстовіча, розныя гады выдання спрычыніліся таму, што падавалася памылковая інфармацыя аўтарства⁶. Ананімнасць публікацый даследчык тлумачыць своеасаблівым спаборніцтвам І. Яцкоўскага з А. Міцкевічам у трактоўцы падзей напярэдадні і падчас Напалеонаўскай вайны: “А каб завуаліраваць такі смелы выступ супраць вешчуна Адама, ён заслання сваю трактоўку падзей на Наваградчыне ў 1811–1812 гг. даволі банальным сюжэтам сямейна-бытавой тэматыкі. А таксама ананімнасцю твора...”⁷. *Аповесць Полацкая шляхта* першапачаткова ў газеце “Варта” у 1885 г. друкавалася

³ А. М а л ь д з і с, *Творчае пабрацімства. Беларуская-польскія літаратурныя ўзаема-сувязі ў XIX ст.*, Мінск 1966, с. 67.

⁴ В. К а в а л е н к а, *Вытокі. Уплывы. Паскоранасць: развіццё беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў*, Мінск 1975, с. 106–107.

⁵ Г. К і с я л ё ў, *Ад Чачота да Багушэвіча: праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст.*, Мінск 2003, с. 356.

⁶ М. Х а ў с т о в і ч, *Айчына здалёку і зблізку*, Мінск 2006, с. 23.

⁷ *Ibidem*, с. 45.

ананімна, і толькі ў пазнейшых нумарах з'яўляецца імя пісьменніка: В. Савіч-Заблоцкі паўстае ў абліччы выяўленага ім вобраз аўтара – апавядальніка Паўла Завішы. Ж. Некрашэвіч-Кароткая звяртае ўвагу, што містычнасць і загадкавасць увесь час спадарожнічала твору, і пералічвае розныя назвы аповесці, з якімі давялося сустрэцца: *Полацкая шляхта, Арлалёты, Полацкая шляхта пана Паўла Завішы, Не тыя часы, не тыя людзі!* Перакладчыца мяркуе, што гэта магло ўскладніць пошук помніка: “Трэба думаць, што шматназоўнасць аповесці спрычынілася да пэўнай літаратурнай блытаніны”⁸. Сапраўднае імя пісьменніка на старонках твора ўсё ж прысутнічае, хоць і даволі ўскосна: у каментарыі называецца імя працытаванага паэта – гэта “Беларус, Канстанцін Станіслаў граф Суліма Савіч-Заблоцкі, памерлы 12 студзеня 1856 г., бацька Вайніслава Казіміра Савіча-Заблоцкага”⁹. Пад тэкстам нарыса *З крываваых дзён* Я. Лучыны, выдадзенага ў 1889 г., таксама стаяў толькі крыптанім “S”, а аўтарства, як вядома, было ўстаноўлена А. Мальдзісам.

Адказ на пытанне прычыны адсутнасці імя на вокладцы кнігі або з'яўлення псеўданіма ў выпадку польскамоўных буйных эпічных твораў XIX ст. можна шукаць у мэтавых устаноўках аўтараў. Сярод намераў напісання і выдання заўважае жаданне навучыць, пацешыць чытача, а таксама па-мастацку “задакументаваць” гістарычную праўду. Павучанне як адна з функцый мастацтва ў той ці іншай ступені характэрна для ўсіх літаратурных твораў, але многія аўтары не лічаць ганебным схіляць чытача да ўласцівых ім поглядаў, спосабу мыслення і нормаў паводзін у форме прамых заклікаў. Устаноўку навучыць выдае як адну з ключавых В. Савіч-Заблоцкі: “І хаця гэтыя мае апавяданнейкі – не які-небудзь там айчынны летапісны звод, а ўсяго толькі звычайная аповесць пра паўсядзённыя, негістарычныя падзеі і здарэнні, аднак жа і з іх можна павучыцца”¹⁰. Жаданне навучыць чытача ёсць у Г. Мастоўскай, якая ў прадмове да твора *Здань у Малым Замку* паслядоўна пералічвае свае шматлікія мэты. І. Бурдзялёва звяртае ўвагу на тое, што Г. Мастоўская у якасці адной з гэтых мэт называе пазабаўляць чытача, што, на думку даследчыцы, з'яўляецца праявай новага погляду на прызначэнне мастацкай літаратуры¹¹. І. Яцкоўскі лічыць гэтыя дзве задачы сумяшчальнымі і, гаворачы пра свой раман, адносіць яго да шэрагу тых, што “адначасова і вучаць, і бавяць, а сімвалам якіх можа быць: «бавячыся, вучыць»”¹².

⁸ Ж. Некрашэвіч-Кароткая, *Вяртанне Арлалёта* [у:] “Полымя” 2004, № 1, с. 123.

⁹ В. Савіч-Заблоцкі, *Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта*, “Полымя” 2004, № 3, с. 106.

¹⁰ В. Савіч-Заблоцкі, *op. cit.*, № 6, с. 180.

¹¹ І. Бурдзялёва, *Традыцыі гатычнага рамана ў творчасці Г. Мастоўскай і Я. Баршчэўскага*, “Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология” 2009, № 1, с. 178.

¹² І. Яцкоўскі, *Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды*, Warszawa 2010, с. 5–6.

Сацыяльная адказнасць пісьменнікаў за гістарычныя падзеі выяўляецца ў жаданні выказаць праўду сучаснікам і нашчадкамі і з'яўляецца адной з важных прычын факту выхаду твораў у свет. Таму няма нічога ганебнага ў тым, што аўтары шляхам ананімнасці выдання спрабавалі абараніць сябе ад пераследаванняў з боку ўлады, якія былі ім добра вядомымі не па чутках, таму што на працягу стагоддзя суправаджалі разгром руху філаматаў-філарэтаў, паражэнні двух вызваленчых паўстанняў і інш. Я. Баршчэўскі ў завуальаванай фантастыкай форме выяўляе трагедыю разбурэння сваёй дзяржавы і ўказвае на сапраўдных віноўнікаў словамі “д’яблы размножыліся ў нашым краі”¹³. У аповесці *Драўляны Дзядок* ёсць развагі на тэму верагоднасці апісанага, аднак яны не ўводзяць у зман падрыхтаванага чытача, засяроджанага на глыбінным змесце класічнага твора: “Раскажу, што ад іншых чуў, а ці гэта праўда, не мой клопат”¹⁴. Я. Баршчэўскі – адзін з тых нешматлікіх аўтараў, якія амаль з першай публікацыі выступалі ад свайго імя (гэту магчымасць дало выкарыстанне фантастыкі).

Іншыя пісьменнікі таксама пераважна арыентаваныя на ўзнаўленне гістарычнай праўды, што адначасова дазваляла ім ачысціць уласнае сумленне і абараніць сябе ад патэнцыяльных абвінавачванняў нашчадкаў у раўнадушшы ці бяздзейнасці. І. Яцкоўскі апавядае, як “прайшлася” вайна 1812 г. па беларускай зямлі на прыкладзе аднаго з яе куткоў – яго радзімы; Я. Лучына таксама хоча расказаць праўду пра падзеі паўстання 1863–1864 гг. на Міншчыне. Пра мэтавую ўстаноўку гэтых аўтараў сведчаць распаўсюджаныя рэмаркі кшталту: “не адважваючыся самі выносіць прысуд, падаём гэтую справу так, як яна была па-сутнасці”¹⁵; “Не хочучы ідэалізаваць факты, я мушу тут дадаць...”¹⁶ і інш. І. Яцкоўскі менавіта праўду выстаўляе ў якасці мэты твора, калі ў прадмове адмаўляецца назваць сваё імя: “Хто ж пісаў гэту кнігу? Гэта неістотна. Той, хто ведае мясцовасць і дэталі, апісаныя тут, пазнае аўтара, і гарантый праўдзівасці яму не трэба; для тых, хто падрабязнасцяў не ведае, імя аўтара не было б парукаю”¹⁷. Аналагічную ўстаноўку ўдачыненні да гістарычнага нарысу *З крывавых дзён* дэманструе і Я. Лучына ў лісце да З. Пшэсмыцкага: “Шчырая праўда з’яўляецца фонам апавядання”¹⁸. В. Савіч-Заблоцкі таксама адкрыта дэкларуе сваю задачу: “Урэшце рэшт, усё, што я пішу, усе гэтыя мізэрныя апавяданнейкі не для таго выпускаю надрукаванымі ў свет, каб вастразубыя заілы ўздымалі іх на свой кол і каб з іх нагоды плявузгала потым мноства языкоў. Пішу іх, бо хацеў быў я для сваіх нашчадкаў і для іншых, што

¹³ Я. Баршчэўскі, *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях*, Мінск 1990, с. 219.

¹⁴ *Ibidem*, с. 292.

¹⁵ І. Яцкоўскі, *op. cit.*, с. 176.

¹⁶ Я. Лучына, *Творы: вершы, нарысы, пераклады, лісты*, Мінск 2001, с. 142.

¹⁷ І. Яцкоўскі, *op. cit.*, с. 6.

¹⁸ Я. Лучына, *op. cit.*, с. 187.

добразычліва ставяцца да гэтай працы, намаляваць праўдзівую выяву свайго часу..."¹⁹.

Э. Ажэшка ў артыкуле *Некалькі слоў пра раман* акцэнтуюе ўвагу на ўстаноўцы на праўдзівасць у гэтым жанры: "Лёгка трактаваць мінулае нельга, а гістарычны раман, недаскнала напісаны, замест карысці прыносіць шкоду, бо не дастаткова адукаваным розумам дае фальшывае паняцце пра тое, пра што у сто разоў лепш нічога не ведаць, чым няпраўду"²⁰. Сведкі гісторыі зыходзяць з адчування прычыненай іх дзяржаве напрыканцы мінулага стагоддзя непамернай крыўды – падзелу паміж трыма рознымі дзяржавамі. Улічваючы устаноўку прэзідэнта на праўдзівасць апаведу ў сітуацыі адсутнасці гэтай дзяржавы як такога, іх творы маглі прыйсціся не даспадобы вельмі многім, у чым, верагодна, і заключаецца адна з прычын ананімнасці шэрагу выданняў, у прыватнасці І. Яцкоўскага, Я. Лучыны.

Праўдзівасць як дамінантая ўстаноўка становіцца ўсеахопнай у польскамоўнай прозе Беларусі XX ст.: нават забаўляльны твор *Здань у Малым Замку* Г. Мастоўскай арыентаваны дакладна расказаць аб падзеях з жыцця: "Калі нам цікавыя здарэнні, што ёсць выключна плёнам нашага ўвяснення – тым болей нашай забаве служыць павінны тыя, якія ня маюць у сабе нічога, акрамя існай праўды. Невялічкая гісторыя *Здань у Малым Замку* належыць да гэтага шэрагу; усё, пра што ў ёй распавядаецца, насамрэч адбывалася ў маім доме"²¹.

Выходзячы за межы гістарычнай сітуацыі ў разглядаемы час і звяртаючыся да іншых літаратур свету, становіцца відавочным і распаўсюджанасць у еўрапейскай літаратуры з'явы выхаду кнігі ў свет без імя аўтара на вокладцы. Так пабачылі свет раманы *Пурытане, Эдынбургская вязніца, Ламермурская маладая В. Скота*, аб'яднаныя пад назвай *Апавяданні карчмара*, а таксама першае выданне *Вечароў на хутары каля Дзіканькі* М. Гогала і інш. Традыцыйна лічыцца, што такую літаратурную "моду" ўвёў В. Скот, змясціўшы ў прадмове гісторыю аб тым, як паперы ўладальніка карчмы трапілі да сельскага настаўніка, пасля смерці якога царкоўны служка вырашыў іх апублікаваць, каб вярнуць сродкі, выдаткаваныя на пахаванне. Аднак у часы В. Скота гэтым прыёмам наўрад ці можна было каго падмануць, таму што на падобны манер яшчэ Г. Уолпал выдаў раман *Замак Атранта*. Думаецца, гэтыя пісьменнікі заснавалі традыцыю ананімнасці, ці псеўдаананімнасці, якая развіваецца ў двух варыянтах, што трывала замацаваліся ў еўрапейскіх, у тым ліку і славянскіх (рускай, польскай, беларускай) літаратурах.

¹⁹ В. Савіч - Заблоцкі, *op. cit.*, № 6, с. 180.

²⁰ E. Orzeszkowa, *Kilka uwag nad powieścią* [online], http://pl.wikisource.org/wiki/Kilka_uwag_nad_powie%C5%9Bci%C4%85 [dostęp: 1.09.2013]. (Цытаты з артыкулаў і твораў рускамоўных і польскамоўных аўтараў у выпадку выкарыстання на мове арыгіналу падаюцца ў нашым перакладзе. – Н. Б.).

²¹ Г. Мастоўская - Радзівіл, *Здань у Малым Замку*. Быль, "Дзеяслоў" 2006, № 4, с. 155.

Першы варыянт засноўваецца на ідэі знойдзенага або атрыманага ў спадчыну рукапісу, які даводзіцца да ладу і прадстаўляецца на суд публікі. Ідэю прапаноўвае Г. Уолпал, які ў прадмове да першага выдання рамана *Замак Атранта* пазіцыянуе сябе як перакладчык, паведамляючы, што знайшоў свой твор на поўначы Англіі ў бібліятэцы адной сям'і старажытнага паходжання; тэкст нібы быў надрукаваны гатычным шрыфтам на італьянскай мове ў Неапалі ў 1529 г. Аўтар дадае ўзросту свайму твору, звяртае ўвагу на яго мастацкія недахопы, адмаўляе перакладу ва ўласцівых арыгіналу разнастайнасці і гармоніі – усё гэта з мэтай зрабіць больш верагоднай сваю ролю як выдаўца. У прадмове да другога выдання пісьменнік просіць у чытача прабачэння, што назваў уласны твор перакладам, тлумачачы прычыны гэтай містыфікацыі ўласнай няўпэўненасцю, якая знікла з поспехам творца.

У XIX ст. постаць фіктыўнага выдаўца і прыём знойдзенага ім рукапісу фігуруе таксама даволі часта, але іх функцыянальная роля істотна трансфармуецца, у прыватнасці ў славянскіх літаратурах. Аналімнасць выдання ўжо не выступае абавязковай умовай, адпаведна неабходнасць тлумачыць яе прычыны адпадае, а постаць фіктыўнага выдаўца ператвараецца ў элемент стылізацыі, прыгожы атрыбут творца. М. Лермантаў у рамане *Герой нашага часу* даводзіць, што друкуе асабістыя запісы Пячорына: “Нядаўна я даведаўся, што Пячорын, вяртаючыся з Персіі, памёр. Гэтая навіна мяне вельмі ўзрадавала: яна давала мне права друкаваць гэтыя запісы, і я выкарыстаў выпадак паставіць сваё імя пад чужым творам. Дай Бог, каб чытачы мяне не пакаралі за такую бязвінную падробку...”²². Іван Пятровіч Белкін з аднайменнага зборніка А. Пушкіна таксама паўстае ў якасці даніны традыцыі ўвядзення постаці фіктыўнага выдаўца і дэманструе сабой толькі літаратурны прыём. Пры гэтым для стварэння эфекту праўдзівасці робяцца заўвагі, што выдавец прапусціў прысутны ў арыгінале анекдот, што ў самім рукапісе пад кожнай гісторыяй пазначаны абставіны знаёмства з ёй сапраўднага аўтара. А. Пушкін у *Капітанскай дачцы* робіць прыпіску “ад выдаўца” напрыканцы творца: “Тут перапыняюцца запісы Пятра Андрэевіча Грынёва. З сямейных паданняў вядома, што...”²³; і далей: “Рукапіс Пятра Андрэевіча Грынёва дастаўлены быў нам ад аднаго з яго ўнукаў, які даведаўся, што мы былі занятыя працай, якая адносіцца да часоў, апісаных яго дзедам. Мы адважыліся, з дазволу сваякоў, выдаць яго асобна, знайшоўшы да кожнага раздзела прыстойны эпіграф і дазволіўшы сабе перамяніць некаторыя ўласныя імёны”²⁴. І. Тургенеў у апавесці *Песня пераможнага кахання* ўжо нават не заклапочаны неабходнасцю стварэння ілюзіі сапраўднасці знаходкі. Абрамляюць

²² М. Л е р м о н т о в, *Собрание сочинений в 4 т.*, изд. 2, испр. и доп., т. 4: *Проза, письма*, Ленинград 1981, с. 224.

²³ А. П у ш к и н, *Евгений Онегин; драматические произведения, романы, повести*, Москва 1976, с. 664.

²⁴ *Ibidem*.

твор, з аднаго боку, змешчаныя пасля прысвячэння і эпіграфа словы: “Вось што я вычытаў у адным старым італьянскім рукапісе”²⁵, з іншага боку, паведамленне выдаўца аб тым, што “на гэтым заканчваўся рукапіс”²⁶. Такім чынам, з цягам часу прыём увядзення постаці фіктыўнага выдаўца і знойдзенага ім рукапісу становіцца звыклым “аздабленнем” твора.

Ва ўступе да аповесці *Пантофель Л. Штырмера* апавядальніца ўзнаўляе сітуацыю знаёмства з героем – сваім кузэнам, а напрыканцы паведамляе аб атрыманні ў спадчыну ягонага рукапісу, які яна і прапачуе з пэўнымі мэтамі чытачу: “У паперах, якія пасля яго засталіся, я знайшла гэтую аўтабіяграфію, якую зараз публікую. Можа быць, гэтая споведзь слабай душы паслужыць каму-небудзь з мужчын карыснай перасцярогай і, можа быць, узбудзіць у чытачах літасць з таго, які ўсё жыццё быў цацкай абыякавасці сваіх блізкіх. Пазней, па меры магчымасці, я буду выдаваць іншыя яго дакументы”²⁷. Такое абрамленне твора ўяўляецца многім літаратарам настолькі прыдатным для адлюстравання падзей і з’яў, што яны не выключаюць магчымасці зрабіць серыю выданняў на адну і тую ж тэму, як згаданы польскі аўтар. М. Лермантаў разважае аб працягу апавяду аб “героі свайго часу”: “Я змясціў у гэтай кнізе толькі тое, што адносілася да прабывання Пячорына на Каўказе; у маіх руках заставаўся яшчэ тоўсты сшытак, дзе ён расказвае ўсё жыццё сваё. Калі-небудзь і яна з’явіцца на суд свету, але зараз я не адважваюся ўзяць на сябе гэтую адказнасць па многіх важных прычынах”²⁸.

Аналагічныя выпадкі ўвядзення постаці фіктыўнага выдаўца, які друкуе рукапіс, што выпадкова трапіўся да яго, можна назіраць і ў польскамоўнай беларускай прозе XIX ст. І. Ходзька ў гавэндзе *Успаміны квестара* таксама паўстае ў якасці выдаўца, расказваючы аб сваім нібы сціплым укладзе ў справу з’яўлення кнігі на свет: “У пакінутым і апуштошаным кляштары, колісь ксяндзоў-бернардынаў, знайшоў гэты «опус у скураным пераплёце», надаўшы яму пэўны парадак і адпаведна зместу назваўшы, прыўлашчыў яго да свае ўбогае галерэі малюнкаў і падаю да ўвагі чытача”²⁹. Фіктыўны выдавец на працягу твора не перастае клапаціцца пра захаванне эфекту праўдзівасці яго “гісторыі”: паведамляе, калі некаторыя аркушы адсутнічаюць. (Ва ўсіх выпадках пісьменнік робіць гэта і з мэтай пазбегнуць нецікавых, неістотных

²⁵ И. Т у р г е н е в, *Полное собрание сочинений в 30 т.*, изд. 2-е, испр. и доп., т. 10: *Повести и рассказы 1881–1883, стихотворения в прозе 1878–1883, произведения разных годов*, Москва 1982, с. 47.

²⁶ *Ibidem*, с. 66

²⁷ *Powieści nieboszczyka Pantofla z papierów po nim zostałych, wybrane i ogłoszone przez E. Szyrmier*, 2-е wyd., т. 1, Petersburg 1860, s. 7.

²⁸ М. Л е р м о н т о в, *op. cit.*, с. 225.

²⁹ І. Х о д з ь к а, *Успаміны квестара, “XIX стагоддзе: навук.-літ. альманах”*, кн. першая, Мінск 1999, с. 79.

аповедаў.) Такім чынам, відавочны паступовы пераход у гісторыі выдання тэкстаў ад ананімнасці да псеўдаананімнасці: “сховы” за прыдуманую постаць, якія ажыццяўляліся па агульнавядомых ці асабістых прычынах, ператвараюцца ў “гульнію”.

Другі варыянт ананімнага, ці псеўдаананімнага, выдання твора грунтуецца на ідэі запісу пачутых пры пэўных абставінах твораў, безумоўна, цікавых і павучальных, таму, на думку фіктыўных выдаўцоў, вартых друку. Гэты варыянт, здаецца, запачаткаваны шатландскім раманістам, у прыватнасці згаданымі вышэй *Апавяданнямі карчмара*. Д. Дойчас, цытуючы пісьменніка (“Такі мой густ”), спрабуе разабрацца ў псіхалагічных прычынах з’явы, сярод іх называе і жаданне схавачь ад чужога вока вядзенне дваінога, нават трайнога жыцця (сям’я, афіцыйная праца, творчая дзейнасць), і залежнасць ад ступені прадавальнасці твораў, і схільнасць да містыфікацый, і адзіноту ці жаданне затаіць ад людзей нейкую частку свайго “я”³⁰.

У славянскіх літаратурах другое аблічча фіктыўнага выдаўца, запачаткаванае В. Скотам, грунтуецца на прысутнай у жыцці шэрагу народаў традыцыі вечарніц, ці вясковых сустрэч пасля працы з мэтай абмену інфармацыяй – некалі звыклы і ўлюблёны спосаб камунікацыі, у тым ліку і ў айчынай гісторыі. Фіктыўны выдавец выступае пераважна як звычайны слухач у мінулым, які зараз вырашыў выдаць найбольш цікавыя і значныя з пачутых ім на падобных сустрэчах гісторый. Акрэсленая канцэпцыя твора таксама пакідае ананімнасць ягонага выдання толькі ў якасці факультатывнага моманту. Такое аблічча фіктыўнага выдаўца прадстаўляе ў зборніку *Вечары на хутары каля Дзіканькі* М. Гогаль: яго каларытны Руды Панько выступае аўтарам прадмоў (да першай і другой частак), у якіх апісвае галоўных апавядальнікаў, прадстаўнікоў супрацьлеглых светаў – сялянскага і панскага.

З’ява народных пасядзелак зафіксавана ў саміх назвах некаторых твораў і зборнікаў (*Вечарніцы* В. Дуніна-Марцінкевіча; *Вечар на Каўказскіх водах* А. Бястужава-Марлінскага; *Двайнік, або Мае вечары ў Маларосіі* А. Пагарэльскага і інш.). Многія з гэтых твораў і цікавыя тым, што ў іх узнаўляецца атмасфера вечарніц і падобных да іх мерапрыемстваў. У былі *Зачараванае месца* ў межах згаданага вышэй зборніка М. Гогалья падаецца яшчэ адзін варыянт з’яўлення такіх гісторый, калі малюецца аблічча дзеда, задаволенага тым фактам, што праз іх за дзень праходзіць шмат чумакоў (сяляне, якія з Украіны возяць у Крым розныя гаспадарчыя тавары на продаж, а адтуль – рэчы марскога паходжання): “Народ, ведаеце, бывалы: пойдзе апавядаць – толькі вушы развешвай! А дзеду гэта ўсё роўна што галоднаму галушкі. Іншы раз, бывала, здарыцца сустрэча са старымі знаёмымі, – дзеда ўсякі ўжо ведаў, – можаце памеркаваць самі, што бывае, калі збярэцца стар’ё: тара, тара, калісьці ды калісьці, штосьці ды штосьці было... ну, і разальюцца! Узгадаюць бог

³⁰ Д. Дойчас, *Вальтер Скотт и его мир*, Москва 1987, с. 95–96.

ведае колішняе”³¹. Гістарычна абумоўленая сувязь з вечарніцамі прысутнічае і ў аповесці *Полацкая шляхта* В. Савіча-Заблоцкага, калі ў *Прадмове*, змешчанай, згодна з задумай аўтара, у канцы твора, аўтар згадвае аповеды браслаўскага падкаморыя, “густа” насычаныя імёнамі заможнай беларускай шляхты. Ды і ў самім творы атмасфера старадаўняга баўлення часу на беларускай зямлі выяўлена ў раздзелах, прысвечаных сямейству Бурбаў, дзе апісваецца чытанне ўслых і абмеркаванне рэлігійных і свецкіх кніг, расказванне гісторый аб Жэраўскім Возеры, Васіліску, марскім чалавеку, вужынай кароне і інш. Па сутнасці, традыцыя вечарніц садзейнічала ўзнікненню арыгінальнага жанру – гавэнды, адзнакі якой убіраюць у сябе многія творы, як прازیчныя, так і вершаваныя.

У польскамоўнай прозе Беларусі XIX ст. назіраецца некалькі цікавых трансфармацый вальтэрскага варыянту постаці фіктыўнага выдаўца. Найбольш арыгінальнай з іх выглядае прадстаўленая В. Савічам-Заблоцкім у аповесці *Полацкая шляхта* дачка Паўла Завішы па імені Гжэлька – знакамітая пісьменніца, якая без ведама бацькі надрукавала напісаныя ім жа самім па яе прыватнай просьбе і для яе асабіста гісторыі. І ў кнізе Я. Баршчэўскага *Шляхіцэ Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях* напрыканцы раздзела *Полацк* фігуруе постаць выдаўца – аўтара рэфлексіі на тэму мінулага памерам у адзін абзац: “Калі я выпраўляў карэктурку гэтага аркуша, міжволі апанаваў мяне пачуцці. Думкі мае, акрыленыя ўспамінамі, імчаць да празрыстых вод Палаты...”³².

Ананімнасць выдання шэрагу польскамоўных беларускіх твораў абумоўлена, з аднаго боку, жаданнем аўтараў зафіксаваць гістарычную праўду і звязанай з гэтым перасцярогай пераследаванняў з боку ўлад, з іншага – распаўсюджанасцю самой гэтай літаратурнай з’явы ў еўрапейскім мастацтве слова, пад уплывам якога яна паступова ператвараецца ў даніну традыцыі.

Вобраз аўтара ў тыповых рысах

Агульны погляд на літаратуру XIX ст. не пакідае сумнення, што пісьменнікі пазіцыянуюць сябе праз вобраз аўтара – спецыяльна створанай постаці апавядальніка, ці наратара. Пры ўсёй разнастайнасці праяў у польскамоўнай прозе Беларусі яны маюць шэраг агульных, тыповых змястоўных прыкмет. Напрыклад, даўно заўважана, што на першым плане часта выступае стары чалавек, які напрыканцы жыцця вырашыў апісаць (або расказаць) убачаныя падзеі. Шэраг твораў прадстаўляе вобразы старых людзей, напрыклад, гавэнды *Успаміны Сапліцы* Г. Жавускага, *Успаміны квестара* І. Ходзькі, мастацкая проза Я. Баршчэўскага і інш. Шматлікія апавядальнікі ў творах апошняга

³¹ Н. Г о г о л ь, *Избранные повести*, Москва 1985, с. 211.

³² Я. Б а р ш ч э ў с к і, *op. cit.*, с. 143.

з'яўляюцца людзьмі сталага веку, а калі сярод іх сустракаюцца маладыя людзі, то яны апавядаюць гісторыі, пачутыя пераважна ад старэйшых. У аповесці *Драўляны дзядок і кабета Інсекта* ўвага на гэтым акцэнтуюцца неаднаразова: "А я, стары чалавек, раскажу старое апавяданне пра кабету Інсекту і пра гэтага Дзядка..."³³. І ў творы *Нечаканы госць* А. Грозы, напісаным па матывах прозы Я. Баршчэўскага, дзе апавед вядзецца ў форме ўспамінаў, наратарам выступае стары чалавек.

Адным з фактараў увагі да гэтага пакалення выступае патэнцыял памяці людзей, якія ведаюць далёкую гісторыю і могуць дакладна пра яе раскажаць. Апавядальнік найчасцей пазіцыянуе сябе як сведку мінулага, што прадугледжвае калі не паважаны ўзрост, то "салідны" вопыт. Такі наратар узнаўляе гісторыю не толькі ў значных гістарычных падзеях, але і як пэўны тып культуры, і ў шматлікіх побытавых дробязях і інш. І. Яцкоўскі ў *Аповесці з майго часу* апісвае падзеі 40-гадовай даўніны (пярэдадзень і вайна 1812 г.), дакладна ведаючы абставіны жыцця ў пэўны часавы адрэзак на канкрэтнай тэрыторыі: "У той час у Наваградку не было ніякіх дамскіх пансіёнаў, але была пані прэзідэнтава Пацыніна, якая з павагі да бацькоў і па іх просьбах прымала на выхаванне шляхецкіх дачок"³⁴ і пад. В. Савіч-Заблоцкі ў *Полацкай шляхце* апісвае падзеі прыкладна 85-гадовай даўніны (час пасля паўстання Т. Касцюшкі). Прыналежнасць выяўленага ім вобраз наратара да старога пакалення і адпаведна тагачаснага ладу жыцця характарызуюць такія заўвагі: "...што ў тыя часы падавалася толькі ў панскіх дамах"³⁵, "...рэдка яшчэ на той час акулеры"³⁶, "паводле старога нашага звычаю"³⁷ і г. д.

У выніку такі тып наратара – вобраз старога чалавека – набывае распаўсюджанасць і выкарыстоўваецца ўжо і як даніна традыцыі, літаратурнай "модзе" або элемент стылізацыі аўтарам мастацкага тэксту. Твор *Не заўсёды так робіцца, як гаворыцца* Г. Мастоўскай мае падзаглавак *Беларуская аповесць, расказаная стогадоваю дамаю*. Пісьменніца прадстаўляе двух апавядальнікаў: першы, блізкі да яе самой, распачынае гісторыю аб дзяўчыне, якая стварыла ў сваім уяўленні вобраз ідэальнага каханага і не дапускае да сябе звычайных мужчын са свайго асяроддзя; другі апавядальнік персаніфікаваны – гэта "стогадовая дама", якая пераймае ад першага эстафету, каб распавесці гісторыю 85-гадовай даўнасці, бачаную ёй на свае ўласныя вочы ў 15-гадовым узросце. У дадзеным выпадку цікавым выступае той факт, што аўтар лічыць неабходным падкрэсліць наяўнасць у апавядальніцы ўнікальных для сталага чалавека якасцей: "...ейны век быў незвычайны, бо пражыла сто гадоў; але больш дзіўным было тое, што гэтая асоба,

³³ Я. Баршчэўскі, *op. cit.*, с. 292.

³⁴ І. Яцкоўскі, *op. cit.*, с. 72.

³⁵ В. Савіч-Заблоцкі, *op. cit.*, № 4, с. 136.

³⁶ В. Савіч-Заблоцкі, *op. cit.*, № 6, с. 158.

³⁷ *Ibidem*, с. 168.

маючы за сабою такія гады, аніводнае, уласцівае яе веку, не мела заганы; яна была бадзёрая, мела дасканалы слых і зрок, а памяць такую добрую, што трымала ў ёй усё, што здарылася ці ў маладым, ці ў больш познім веку і не забыла найменшае драбязы”³⁸. Тым самым Г. Мастоўская імкнецца ліквідаваць магчымыя прэтэнзіі да сябе, звязаныя з ігнараваннем факту натуральных недахопаў старых людзей, атрыбутаў іх узросту.

Другім фактарам звароту да гэтага пакалення выступае закладзеная ў айчынным менталітэце павага да старэйшых: ім даручаецца весці аповед з пункту погляду пераканаўчасці, безапеляцыйнай праўдзівасці. Гэта мае выключную значнасць пры ўстаноўцы давесці праўду аб мінулым з мэтай паказаць вытокі праблем сучаснасці. Для павелічэння эфекту праўдзівасці В. Савіч-Заблоцкі напрыканцы аповесці *Полацкая шляхта* малюе партрэт наратара – гэта дзевяностагадовы лысы дзед, які па просьбе дачкі і для яе асабіста пагадзіўся апісаць цікавыя выпадкі з жыцця. Павел Завіша кідае сваю кніжку на падлогу, раз’юшаны абставінамі таго, што яго запісы апублікаваныя, ды яшчэ ў скажоным у выніку рэдактарскай праўкі роднай дачкі выглядзе. Стыль аказваецца зменены да непазнавальнасці, а паўсюль расстаўленыя пазнакі і тлумачэнні архаізмаў, лацінізмаў, старажытных слоў: “Дык што ж гэта такое! Нашто ж гэта каню пятая нага? Хіба ж можа быць такі чалавек, што не разумее лаціны?”³⁹, – так падкрэсліваецца старасвецкая адукаванасць апавядальніка.

Акцэнт на “паважаным” узросце фіктыўнага выдаўца і каардынатара зборніка робіць і М. Гогаль. Аблічча Рудога Панька фрагментарна апісана у прадмове да першай часткі: “За што мяне вяскоўцы празвалі Рудым Паньком – ей-богу, не ўмею сказаць. І валасы, здаецца, у мяне цяпер болей сівыя, чым рыжыя”⁴⁰. Апісанне гэтай постаці знаходзіць працяг і ў прадмове да другой часткі *Вечароў*: “Вы, прыязныя чытачы, пэўна, думаеце, што я прыкідваюся толькі старым. Куды тут прыкідвацца, калі ў роце зусім зубоў няма! Цяпер калі што мяккае трапіцца, то буду як-небудзь жаваць, а цвёрдае – то ніколі не адкушу”⁴¹; “Ужо ёсць пяцідзясяты год, як я пачаў памятаць свае імяніны. Які ж мне дакладна год, гэтага ні я, ні старая мая вам не скажам. Павінна быць, каля сямідзесяці”⁴². Заканамерна, прадметам аповеду ў зборніку М. Гогаля таксама з’яўляецца мінуўшчына: “Божа ты мой! Чаго толькі ні раскажуць! Адкуль толькі даўніны ні выкапаюць! Якіх жахаў ні нанясуць!”⁴³, – усклікае пчалаяр.

³⁸ Г. М а с т о ў с к а я, *Не ўсё так робіцца, як гаворыцца. Аповесць, расказаная стогадовай дамай* [у:] *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта: навук. зборнік*, Мінск 2008, с. 170.

³⁹ В. С а в і ч - З а б л о ц к і, *op. cit.*, № 6, с. 177.

⁴⁰ Н. Г о г о л ь, *op. cit.*, с. 5.

⁴¹ *Ibidem*, с. 95

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, с. 5.

Трэцім фактарам звароту да старшага пакалення выступае паступовае знікненне арыстакратыі як такое ў сувязі з рэформамі і натуральным рухам часу, што выклікала натуральнае жаданне пакінуць нашчадкам мастацкае ўвасабленне высакародства і шляхетнасці. Г. Кісялёў, узнаўляючы партрэт тагачаснага пісьменніка, пачынае з графы сацыяльнае паходжанне і адзначае выхадцаў з радавітага дваранства. Гэта В. Савіч-Заблоцкі, які далучаў сваю маці да княжацкага роду Святаполк-Мірскіх і настойліва называў сябе графам нават у псеўданімах. У той час для шляхецкіх родаў былі характэрныя двойныя прозвішчы, што складаліся з уласна прозвішча і так званага прыdomку, а аўтар прэтэндаваў нават на трайнае (Суліма-Савіч-Заблоцкі). Г. Кісялёў звяртае ўвагу і на пісьменнікаў, якія былі народжаныя ў горадзе ў чыноўніцкіх сем'ях шляхецкага паходжання, напрыклад Я. Лучына⁴⁴. У беднай шляхецкай сям'і нарадзіўся Я. Баршчэўскі, бацька якога быў уніяцкім святаром. Звестак пра сям'ю І. Яцкоўскага не захавалася, але, відавочна, ён меў арыстакратычнае паходжанне⁴⁵, таксама як і І. Ходзька, знакаміты род якога даў свету шмат дзеячаў культуры. Вобразы аўтараў у творах пераважна рэпрэзентаваныя шляхціцамі або набліжанымі да шляхты людзьмі, і пазіцыянуюць яны сябе адпаведна: "Не, мушу язык свой шляхецкі трымаць на лейцах!.." ⁴⁶, – такія рэмаркі суправаджаюць эмацыянальныя апаведы Паўла Завішы.

Паводзіны саміх беларускіх пісьменнікаў даволі часта вызначае такая якасць, як сціпласць, што ўплывае і на аблічча выяўленага ў творы вобраза аўтара-апавядальніка. Напрыклад, Я. Янушкевічу вельмі імпануе той факт, што Г. Мастоўская "адразу адмежавалася ад гучнага імя пісьменніцы"⁴⁷. З карэспандэнцыі з выдаўцом Ю. Завадскім высвятляецца, што яна нават выказвае просьбу не змяшчаць сваё імя на тытульнай старонцы кнігі⁴⁸. Але нават на ўзроўні загалоўкаў, у якіх пазначаецца тапонім, відавочныя паралелі твораў Г. Мастоўскай з гатычнай прозай (В. Гюго, Г. Радкліф і інш.), у сувязі з чым згадваецца містыфікацыя, здзейсненая Г. Уолпалам. Таму і ў адмежаванні Г. Мастоўскай ад творчай эліты прысутнічае спроба абараніцца ад магчымых нападаў. Вядома, што і Т. Урублеўская, выходзячы на літаратурную арэну, саромеецца сваіх твораў, імкнецца схаваць сваё імя ад чытача.

Апісваючы свецкія сустрэчы ў Нясвіжы, І. Яцкоўскі не абыходзіць увагай творчую эліту: "Часам ён [Бяляўскі. – Н. Б.] не бачыў ноты ды граў з галавы зусім не тое, што было напісана, толькі каб утрымаць такт, а папярэджаны вучнем пра памылку, звальваў усю віну на

⁴⁴ Г. Кісялёў, *op. cit.*, с. 220.

⁴⁵ І. Яцкоўскі паходзіў са звычайнай шляхецкай сям'і (рэд.).

⁴⁶ В. Савіч-Заблоцкі, *op. cit.*, № 1, с. 125.

⁴⁷ Я. Янушкевіч, *Папярэдніца Баршчэўскага і Караткевіча* [у:] "Дзеяслоў" 2006, № 4, с. 169.

⁴⁸ М. Хаўстовіч, *Шляхамі да беларускасці: нарысы, артыкулы, эсэ*, Warszawa 2010, с. 504.

акуляры. І ён, магчыма, меў рацыю, бо ў Наваградку не было оптыка, гэта значыць таго, хто робіць акуляры. Калі ж які і прыедзе бывала, напрыклад, з Вільні з таварам на кантракты, дык яго акуляры былі надта дарагімі для чалавека сямейнага. Мы цяпер самі вымушаныя ўжываць акуляры, каб напісаць гэту рамоту, і пераконваемся, што шмат цікавых дэталей можа быць прапушчана з-за кепскага зроку і памяці⁴⁹, – разам іранізуе і абараняецца аўтар-апавядальнік.

Красамоўным доказам таго, што сціпласць выступае адзнакай працаўніка на літаратурнай ніве ў XIX ст., з’яўляецца герой-каардынатар гавэнды *Успаміны квестара* І. Ходзькі. Гэта літаратурная постаць тлумачыць прычыны з’яўлення твора зусім не ўласнымі амбіцыямі, а жаданнем мець “чытанку” для сябе: “Прыйшла мне думка пра цудоўную кнігу пана ваяводы; вось, каб гэта я такую пісаць пачаў? Разважаў пра довады pro і contra... Можна, шайтан спакушае? Але, зрэшты, жыццё ў мяне свецкае, дворскае; не з аднае печы хлеб еў і не з аднае здарыцца яшчэ есці. Што ж тут кепскага, мець сабе ў старасці ў цёплай хаце што пагартыць? Галаву сабе ламаць не буду, бо не тэолаг і не езуіт, а заіла не баюся, бо толькі для сябе пісаць буду”⁵⁰. Найбольш яркім прыкладам стылізацыі твора з’яўляецца аповесць *Полацкая шляхта* В. Савіча-Заблоцкага, дзе, як і ў гавэндзе І. Ходзькі, апавядальнік персаніфікаваны. Аблічча Паўла Завішы раскрываецца ў прадмове, змешчанай, згодна з задумай пісьменніка, напрыканцы твора. Наратар заяўляе, што ўвесь ягоны папярэдні мізэрны пісьменніцкі вопыт абмяжоўваецца хіба стварэннем нататак у календары на тую ці іншую дату кшталту: “Яemosць пані жонка нарадзіла мне дачку. І за гэта дзякую Табе, Божа, хоць хацелася б мне сына!”, або: “Пробашчава кабыла зламала нагу”, ці: “Дамінік напіўся. Я прывёў ксяндза пробашча, каб ён рукой сваёй духоўнай даў яму па мордзе”⁵¹. Ды і нагодай для напісання твора стала зусім не жаданне праславіцца, а толькі прыватная просьба дачкі.

Рознымі з’яўляюцца і адносіны апавядальнікаў да ўласных тэкстаў, хоць вынікаюць яны аднолькава са сціпласці ў адносінах да сябе як літаратара. Напрыклад, І. Яцкоўскі выяўляе гэтыя адносіны цытатай з твора І. Красіцкага (не цалкам тоеснай, таму яе ўдакладняе перакладчык): “Той, хто палічыць дзёрзкім, няхай адкладзе: // Прачытай – ацані. Не пахваліш – я спалю”⁵². Сціпласць уласціва і аўтару *Успамінаў квестара*: “Вартасць гэтага твора ў адносінах да *Гісторыі, падзеленай на дзве кнігі*, будзе, напэўна, як квестар да біскупа”⁵³, – зноў жа, праз параўнанне з кнігай вядомага і знакамітага ў той час І. Красіцкага, І. Ходзька задае чытачу некрытычныя, лаяльныя адносіны да ўласнага

⁴⁹ І. Яцкоўскі, *op. cit.*, с. 74–75.

⁵⁰ І. Ходзька, *op. cit.*, с. 83.

⁵¹ В. Савіч-Заблоцкі, *op. cit.*, № 6, с. 174.

⁵² І. Яцкоўскі, *op. cit.*, с. 6. (Перакладчык пакінуў верш у арыгінале; падрадкоўнік належыць аўтару артыкула. – Н. Б.).

⁵³ І. Ходзька, *op. cit.*, с. 79.

твора. Павел Завіша пры скептычным стаўленні да канчатковага тэксту, прыкладае да яго буйную выяву “Крыжа Панскага” з суправаджальным надпісам па-лацінску: “Да ўзвелічэння славы Ёсёмагутнага і Айчыны маёй, нашчадкаў маіх, дзеля найлепшага павучання”⁵⁴.

Яшчэ адным атрыбутам абагуленага вобраза апавядальніка, прадстаўленага ў польскамоўнай прозе Беларусі XIX ст., з’яўляецца адчуванне непрэстыжнасці свайго занятку, што звязана з пераважнай прыналежнасцю пражанцаў да шляхты. Напрыклад, вось як тлумачыць І. Яцкоўскі нешматлікасць творчай інтэлігенцыі ў Нясвіжы: “Сталага мэтра малявання не было, хіба выпадкам нейкі майстар мініяцюры з’яўляўся ў мястэчку, але і той доўга тут не затрымліваўся, бо прыгожае мастацтва належала да прафесіі, а кожная прафесія быццам прыніжала”⁵⁵. Аналагічна Павел Завіша адзначае, што лекарам мог быць толькі няшляхціц, хоць у каментарыі аўтар імкнецца нейтралізаваць выказаную думку, што яму ўдаецца толькі часткова: “Але гэта не з той прычыны, што шляхта з агідаю ставілася да навукі (барані Божа!), а таму што ўся яна, будучы землеўладальнікамі, паводле нацыянальнай, а лепш сказаць, усенароднай традыцыі, не мела патрэбы зарабляць сабе на хлеб”⁵⁶. Павага да навукі і асветы чытаецца на шматлікіх старонках аповесці *Полацкая шляхта*: на тэрыторыі Арлапольскага замка ёсць нават абсерваторыя (можна прыгадаць, што ў гэты час Радзівілы ў Нясвіжы ў сапраўднасці мелі ўласную абсерваторыю, г. зн. актыўна падтрымлівалі навуку).

Аднак застаецца неабвяргальным і той факт, што негатыўнае стаўленне супраджае не толькі фізічную працу, але і інтэлектуальную, і творчую: “Як раней, дык я нават і не думаў ацірацца паміж *scriptores* ды ўжываць атрамант, рэч канцылярскую і цалкам непрыстойную для шляхціца”⁵⁷, – разважае Павел Завіша. Напісанне, тым болей раманаў, выступае ледзьве ні абразай для прыстойнага, паважанага чалавека. Ён акцэнтуюе ўвагу на тым, што з’яўляецца “землеўладальнікам” – “грэкасеам з-пад Полацка”, а таксама “жаўнерам” – “змагаром часоў Варшаўскага княства”⁵⁸. Аднак апавядальнік у *Полацкай шляхце* вымушаны сутыкнуцца з фактам, што напісанне мастацкіх твораў ужо лічыцца не абразлівым заняткам, а, наадварот, вельмі папулярным. Калі бернардзін пераконвае Паўла Завішу, што зробленае ім не з’яўляецца грахам, што і сам манах піша раманы, той ўсклікае: “Не! Я не хачу ўжо і жыць на свеце, калі ўжо і мая дачка, і айцы бернардзіны займаюцца пісаннем раманаў! Не, не... Пане, пакліч мяне да Сваёй славы! Не хацеў я ўжо бачыць Гжэльні і аніводнага бернардзінца... Праклінаў я той дзень і гадзіну, калі абмінула мяне куля... Бо я не бачыў бы

⁵⁴ В. Савіч - Заблоцкі, *op. cit.*, № 6, с. 180.

⁵⁵ І. Яцкоўскі, *op. cit.*, с. 77.

⁵⁶ В. Савіч - Заблоцкі, *op. cit.*, № 1, с. 161.

⁵⁷ В. Савіч - Заблоцкі, *op. cit.*, № 6, с. 174.

⁵⁸ *Ibidem*, с. 175.

тады сённяшніх дзён, цяперашняга часу, калі пануюць Вельзевул і чорт Мамона!"⁵⁹.

Разам з тым літаратура XIX ст. прапаноўвае і іншыя варыянты стаўлення асобных прадстаўнікоў шляхты да працы, прычым як інтэлектуальнай, так і фізічнай. Выклікам грамадскім нормам з'яўляюцца паводзіны героя рамана *Сваякі* М. Радзевіч: шляхціц Кажанеўскі працуе сталаром і не саромеецца гэтага. Карціна свету паступова змяняецца, і момант пераменаў адлюстраваны В. Савіч-Заблоцкі ў апавесці *Полацкая шляхта*, калі стварыў канфліктную сітуацыю паміж фіктыўнымі, не задзейнічанымі ў сюжэтнай лініі, асобамі – аўтарам Паўлам Завішам і яго дачкой і выдаўцом Гжэлькай. Пададзеная ў дадатку гісторыя выдання твора выяўляе адначасова і гісторыю змены часоў, якія закралі і вобраз польскай жанчыны, і адносіны да літаратурнай творчасці. Бацька не можа змірыцца з тым, што яго незамужняя дачка, хоць ужо і ў вельмі шаноўным узросце, адна жыве ў гатэлі і з'яўляецца літаратаркай, як і з тым, што яму самому паняволі давялося зрабіцца пісьменнікам. Але гэта – стылізаваны вобраз наратора, а, напрыклад, лісты В. Савіча-Заблоцкага да М. Драгаманава паказваюць пісьменніка як актыўнага ўдзельніка культурнага жыцця.

Вобраз аўтара, разгледжаны праз прызму тыповых рыс яго рэпрэзентантаў у мастацкіх творах, паказвае эвалюцыю адносінаў да асобы літаратара ў межах светапогляду шляхецкага кола.

Выводы

Мастацкая проза Я. Баршчэўскага, В. Савіча-Заблоцкага, І. Яцкоўскага, І. Ходзькі і іншых пісьменнікаў дазваляе пераадолець успрыманне радавodu нашай культурнай спадчыны як выключна "сялянскага", таму што запаўняе прабел у гісторыі айчыннай культуры, звязаны з адсутнасцю ўвасаблення жыцця нацыянальнай арыстакратыі. Выданне шэрагу буйных эпічных твораў без указання імя аўтара абумоўлена дамінантнай устаноўкай пісьменнікаў па-мастацку "задакументаваць" праўду, якая не ўсім можа прыйсціся даспадобы. Разам з тым ананімнасць як агульная тэндэнцыя развіцця мастацтва слова XIX ст. з цягам часу набывае форму псеўдаананімнасці і ператвараецца ў элемент стылізацыі твора, у тым ліку і ў польскамоўнай беларускай прозе. Вобраз аўтара прадстаўлены ў абліччы старога чалавека, што грунтуецца на яго патэнцыяльнай здольнасці дакладна ўзнавіць "гісторыю" і безапеляцыйнай павазе і даверу да яго ў менталітэце. Пазіцыянаванне сябе як літаратара ажыццяўляецца з пазіцыі ўласнай сціпласці, а таксама непрэстыжнасці гэтага занятку, што вырастае са светапогляду пісьменнікаў і з цягам часу ператвараецца у даніну модзе.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 177.

Natallia Bakhanovich

Polish-Belarusian Prose in the 19th Century and the Problem of Authorship

A b s t r a c t

The article presents an analysis of the 19th century Polish-Belarusian prose from the perspective of the phenomenon of authorship, which is understood as a relation between the author and the work, including the process of writing and publishing, as well as making the author visible in the text. It is stated that the anonymity of a number of publications is, on the one hand, caused by the fear of being persecuted by local authorities in connection with introducing elements of historical truth, and on the other hand, encouraged by the prevalence of this literary phenomenon in European literature, under the influence of which it gradually turns into a typical feature. The image of the author, in the light of the consideration of the typical features of its examples in the works of J. Barshchevsky, J. Jackowski, V. Savic-Zablotsky, I. Khodko and some other writers, shows the evolution of the attitude to the writer from the aristocratic point of view.

Надзея Чукічова
Гродна

Пра канвертацыю казкавых архетыпаў у літаратурным сюжэце, альбо Марфалогія адной авантуры

Раман-успаміны¹ Саламеі Пільштыновай *Пададзенае свету рэха падарожжаў і авантур майго жыцця*² (1760) з'явіўся ў літаратурнай прасторы як бы на памежжы дзвюх мастацкіх эпох – эпохі эйдэтычнай паэтыкі і эпохі паэтыкі мастацкай мадальнасці. У кантэксце мемуарыстыкі Беларусі другой паловы XVIII ст. *Рэха...* вылучаецца тым, што гэта адзін з першых мастацкіх твораў з ліку “літаратурных падробак” пад мемуары (А. Мальдзіс), прызначаных “Богу на славу, а добрым людзям на пацеху чытання” (“Усё гэта я, дасць Бог, апішу і да ўвагі мудрых людзей падам”⁴, “уся гэтая кніжка напісана толькі да ўвагі волі Божае і дзе-ля людское пацехі”⁵, “Цяпер падаю я гэты збор маіх авантур на людскую

¹ Варта адзначыць, што наша жанравае абазначэнне твора – раман-успаміны – з’яўляецца вельмі ўмоўным. У літаратуразнаўстве няма адзінага меркавання адносна жанру ўспамінаў С. Пільштыновай, ён асэнсоўваецца даследчыкамі літаратуры па-рознаму. А. Ліпатаў, напрыклад, лічыць манеру выкладу С. Пільштыновай блізкай да раманага тыпу адлюстравання рэчаіснасці (А. Л и п а т о в, *Формирование польского романа и европейская литература: Средневековье, Возрождение, Барокко*, Москва 1977, с. 228), А. Мальдзіс ідэнтыфікуе твор адначасова і як раман прыгод, і як раман-аўтабіяграфію (А. М а л ь д з і с, *Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя: Нарысы быту і звычаяў*, Мінск 1982, с. 33, 38), В. Грыцкевіч, наогул, пазнае ў ім запіскі альбо дзённік (В. Г р ы ц к е в і ч, *Адысея наваградскай лекаркі: Саламея Русецкая*, Мінск 1989, с. 6 і наст.).

² На тытуле рукапісу С. Пільштыновай (Стамбул, 1760) знойдзем поўную назву твора: *Echo na świat podane procederu podróży u życia mego awantur. Na cześć u chwałę P. Bogu w Świętej Trójcy Jedynemu u Naświętszej Matce Chrystusa Pana mego u wszystkim Świętym* [правапіс арыгіналу захаваны. – Н. Ч.]. У першым друкаваным выданні твора (Кракаў, 1957) доўгая барочная назва значна скарачаецца і гучыць ужо *Proceder podróży u życia mego awantur*. А беларускамоўны пераклад успамінаў С. Пільштыновай (Мінск 1993) становіцца проста *Авантурамі майго жыцця*. Умовімся ўсё ж (следам за А. Мальдзісам) называць твор *Рэхам...* (Вядома, можна, але склалася ўжо традыцыя называць твор паводле беларускага друкаванага выдання – *Авантуры майго жыцця*. – Рэц.).

³ (Спрэчнае вызначэнне А. Мальдзіса. У Саламеі Пільштыновай – літаратурна апрацаваныя мемуары, літаратурнай падробкай яны былі б, каб нехта іншы напісаў іх пад імем С. Пільштыновай-Русецкай. – Рэц.).

⁴ С. П і л ь ш т ы н о в а, *Авантуры майго жыцця*, Мінск 1993, с. 19.

⁵ *Ibidem*, с. 24.

ўвагу”⁶). Аўтарскія сюжэты ў дадзены літаратурны перыяд традыцыйна пабудаваны на суадносінах архетыпных сюжэтных схем – кумулятыўнай і цыклічнай. Да XVIII ст. у еўрапейскіх літаратурах канчаткова афармляецца і новая форма сюжэту – сюжэт-сітуацыя (Л. Пінскі), якая становіцца істотным фактарам для якаснага пераадолення творцамі “гатовай” апавядальнай структуры. Сюжэт *Рэха...* з авантурна-прыгодніцкай дамінантай уяўляе досыць складанае ўтварэнне, своеасаблівую кантамінацыю розных дыскурсаў сюжэтнага апаведу: летапісу, дыярыуша, хаджэння-перагрынацыі, жыцця, эліністычнага рамана, легенды і інш. Усе гэтыя формы, безумоўна, варта разглядаць у якасці структурнай праасновы авантурнага сюжэту ва ўспамінах С. Пільштыновай. Аднак ёсць падставы бачыць і яшчэ больш глыбокія яго карані. Так, спроба рэканструявання сюжэтнай схемы, рэалізаванай у творы, дазволіла заўважыць, што гіпатэтычна метаструктурай для стварэння падобнага тыпу белетрызаваных мемуараў мог паслужыць апрача ўсяго і архетып сюжэту чарадзейнай казкі.

Калі прасочваць прадуктыўнасць казкавых архетыпаў у сюжэтнай сістэме *Рэха...*, найбольш эфектыўнай для гэтага ўяўляецца метадка марфалагізацыі сюжэту, прапанаваная У. Проппам⁷. Сутнасць яе заключаецца ў вылучэнні ў складзе сюжэту мінімальных адзінак (функцый дзейных асоб), колькасць якіх абмежаваная⁸, а паслядоўнасць іх рэалізацыі – заўсёды аднолькавая.

У выніку назіранняў над сюжэтнай арганізацыяй твора было выяўлена, што групоўка досыць вялікай колькасці адносна аднатыпных паводле сваёй структуры гісторый у адну суцэльную адбываецца пераважна шляхам *кумуляцыі* – лінейнага нанізвання эпизодаў-авантур, аб’яднаных вакол аднаго персанажа, і толькі пазбаўленых выхаду ў “вясёлую катастрофу” (У. Пропп). А вось кожная прамежкая мікраавантура сама па сабе пабудавана ў адпаведнасці з прынцыпова іншай – *цыклічнай* – сюжэтнай схемай (“страта – пошукі – вяртанне”). Да таго ж, з-за “нанізанаці” шэрагу пабочных авантур на нітку адной першаснай авантуры, чытач вымушаны пастаянна вяртацца да стрыжнёвага апавядання пра жыццёвыя і прафесійныя прыгоды лекаркі. Сюжэт галоўнай авантуры таксама фармальна распадаецца на сегменты, і такіх сегментаў намі выяўлена чатыры (па колькасці, калі так можна сказаць, сюжэтных “партнёрстваў” гераіні): у сукупнасці менавіта чатыры апаведы пра афіцыйных і патэнцыйных мужоў (Якуба Гальпіра, Юзафа Ракацы, Фартуната дэ Пільштына і “І. М. С. Z.”) ствараюць завершаную гісторыю жыцця Саламеі. Аналіз сюжэтнай канструкцыі адной макраавантуры, якая абрамляе шматлікія другасныя мікраавантуры,

⁶ *Ibidem*, с. 293.

⁷ В. Пропп, *Морфология волшебной сказки*, Москва 2001.

⁸ У чарадзейнай казцы У. Пропп называе і апісвае 31 інварыянт геройных функцый (В. Пропп, *Функции действующих лиц* [в:] В. Пропп, *Морфология волшебной сказки*, Москва 2001, с. 26–61).

і быў праведзены намі на ўзроўні персанажных функцый і правіл іх спалучэння ў падзейны рад.

Вось першы важны марфалагічны элемент сюжэту *Рэха...* – ініцыятыўная сітуацыя: “У маладым веку маім выдалі мяне мае бацькі (Яўхім Русецкі) замуж з Літвы, ваяводства наваградскага, за лекара Якуба Гальпіра, з якім я гэтага ж года паехала ў Стамбул...”⁹.

Перад намі відавочная трансфармацыя традыцыйнага казкавага зачына тыпу “У некаторым царстве, у некаторым гасударстве жылі-былі...”. Як чарадзейная казка звычайна пачынаецца з уводзінаў у сям’ю сферу пэўнай сям’і¹⁰, так і С. Пільштынова пачынае апавед з падобных уводзінаў. Аднак у казцы пачатковая сітуацыя заўсёды патрабуе знаёмства толькі з адной сям’ёй. У С. Пільштыновай жа называецца не адна сям’я, а цэлыя дзве: з аднаго боку – сям’я Русецкіх (бацька Яўхім Русецкі і яго дачка Саламея), з другога – сям’я Гальпіраў (муж Якуб Гальпір і Саламея – ужо яго жонка). Мы бачым камбінаваны зачын, у якім злітыя ў адно дзве прынцыпова неаднолькавыя формы казковых пачатковых сітуацый. Першая сям’я ўвасабляе казковы тып сям’і героя-ахвяры, другая – тып сям’і героя-шукальніка. Сумяшчэнне двух тыпаў сям’і патэнцыйнага героя і вынясенне іх у іцыятыўную сітуацыю таксама магчымае і ў казковым эпасе. Яно рэалізуецца найчасцей у шматходавых казках¹¹, будучыя герой-ахвяра і герой-шукальнік у падобнага роду зачынах звычайна з’яўляюцца сваякамі (сястрой і братам, маці і сынам, мужам і жонкай).

Як і ў чарадзейнай казцы, названая сям’я жыве сабе мірна і спакойна, пакуль не адбываецца нейкая нязначная падзея, якая ў выніку прыводзіць да сапраўднай бяды. Абавязковай казкавай умовай для надыходу бяды з’яўляецца часовае расстанне малодшых членаў сям’і са старэйшымі¹². У апаведзе С. Пільштыновай ролю пачатковага расстання гіпатэтычна павінен выконваць ад’езд герояў у Турцыю.

Але на гэтым моманце законы чарадзейнай казкі істотна “парушаюцца”. Мы ведаем, што ў казцы апавядальнік заўсёды сочыць альбо за героем-шукальнікам, альбо за героем-ахвярай, не цікавячыся астатнімі членамі яго сям’і. Калі ад’езд Саламеі кваліфікаваць як вымушанае

⁹ С. П і л ь ш т ы н о в а, *op. cit.*, с. 20.

¹⁰ Згодна з назіраннямі У. Пропа, казкавай “нормай” лічацца дзве асноўныя формы ініцыятыўных сітуацый: сітуацыя, у якую выведзены патэнцыйны шукальнік з яго сям’ёй (“бацька і тры сыны”), і сітуацыя, у якую ўключана патэнцыйная ахвяра антаганіста з яго сям’ёй (“тры дачкі цара”). У абодвух выпадках пачатковая сітуацыя патрабуе членаў толькі адной сям’і.

¹¹ *Ходам*, паводле У. Пропа, называецца развіццё дзеяння ад шкодніцтва ці нястачы цераз прамежкавыя функцыі да шлюбу і іншых функцый, якія выкарыстоўваюцца ў якасці развязковых (перамогі, узнагароды, ліквідацыі бяды ці нястачы, вырашвання).

¹² Старэйшыя звычайна едуць на кірмаш, на паляванне, на вайну, на працу, часам яны паміраюць, і гэта таксама ўзмоцненая форма ростані; малодшыя ідуць у грыбы-ягады, у сад, на рэчку і г. д.

расстанне з бацькамі (выкраданне, выгнанне), то апавядальнік павінен быў бы “застацца” з Яўхімам Русецкім у Літве – так вымагае варыянт казкавай сюжэтнай схемы з героем-ахвярай. У нашым жа выпадку апавядальнік, наадварот, ідзе следам за падарожнікамі [ці, дакладней, поруч з імі, бо ўвесь аповед вядзецца ад імя персанажа-пратэганіста]. І гэта азначае, што ад’езд у Стамбул варта разумець як адпраўку альбо адсылку герояў з дому, якая актуалізуецца ў творы ўжо варыянтам казкавай схемы з героем-шукальнікам. Казкавай адпраўцы героя-шукальніка “ў свет” абавязкова папярэднічае ўсведамленне нястачы (цару хочацца мець чароўнае пяро жар-птушкі) альбо шкодніцтва з боку антаганіста (кожную ноч нехта топча пасевы), і гэтай “бядой” адпраўка матывуецца. У тэксце ж *Рэха...* важная мэта альбо прычына хуткага ад’езду герояў “у заморскую краіну” замоўчваецца персанажам-апавядальнікам. Ад’езд Саламеі з бацькоўскага дому, што працягам пачатковай сітуацыі нібы экстэнсіфікуе казкавы архетып расстання, выяўляе найперш безабароннае становішча гераіні, і следам за ім мы так ці інакш чакаем надыходу немінучай бяды. Зрэшты, яно так і надараецца.

Прыехаўшы ў Стамбул, Гальпір вылечвае хворага султанскага чаўша [пасла (з тур. *çauş*). – Н. Ч.], за што атрымлівае ад султана шмат падарункаў, а, галоўнае, і без таго “надзвычай добры лекар медыцыны” становіцца “вельмі славытым лекарам у Стамбуле” [курсіў наш. – Н. Ч.]. Але на ганаровы статус слаўтага стамбульскага лекара і султанавы шчодрыя падарункі даўно прэтэндуе габрай Фансека, які тайна падсыпае атруту ў гальпіравы лекі. І вось яна – бяда: за смерць важнага пацыента доктар Якуб Гальпір павінен заплаціць уласным жыццём. Сітуацыя, цалкам пазнавальная для мінімальнай сюжэтнай адзінкі, прапанаванай А. Вёсёлюскім у выглядзе формулы $a+b$: “злая старая не любіць прыгажуню – і ставіць перад ёю небяспечную для жыцця задачу”¹³. Кожная частка гэтай простае формулы пэўным чынам відазменена: “злая старая” паўстае ў вобразе Фансекі, “прыгажуня” пераўвасobleна ў Гальпіра, “нелюбоў” трансфармавана ў зайздрасць, а “пастаноўку небяспечнай задачы” замяняе сабой факт шкодніцтва. Мы бачым, што казкавае “ $a+b$ ” застаецца архетыпна ўстойлівым, не ўскладненым ніякімі прырашчэннямі, у гатовым выглядзе абсалютна прыдатным для прымянення С. Пільштыновай у новым сюжэце – самастойным сюжэце *Рэха...*

Як жа яшчэ ў творы падае “голас” казкавы архетып?

Пасля раптоўнага (нечаканага, але ўсё ж пэўным чынам падрыхтаванага папярэднімі падзеямі) надыходу бяды ў дзеянне, як і ў казцы, уступае герой – Саламея. Праз эпізод наведвання жонкай зняволенага мужа рэалізуецца функцыя пасярэдніцтва, калі пра бяду паведамляецца, і да гераіні, якая ў гэты час “адну нагу мела ўсохлую і карацейшую за другую на паўлокця [каля 29 сантыметраў. – Н. Ч.], і ўсё

¹³ А. Вёсёлюскі й, *Историческая поэтика*, Москва 1989, с. 301.

цела нясцерпна балела”¹⁴, звяртаюцца з просьбай-парадай: “Ён [Гальпір] даў мне параду, каб паслала супліку [прашэнне. – Н. Ч.] візіру, даводзячы бязвіннасць майго мужа, каб вызваліў яго з гэтае вязніцы”¹⁵.

Хвароба (агульнавядомая метафара смерці) знясільвае гераіню якраз у той час, калі муж знаходзіцца ў вязніцы. Испыт можа быць расцэнены як выпрабаванне на вернасць: жонка павінна адпакутаваць разам з мужам. Паводле В. Фрэйдэнберг¹⁶, матывы вернасці сумесна з матывамі прадукцыйнасці (“производительности”) з’яўляюцца іпастасямі старажытнага матыву кахання: верная жонка “памірае” адначасова са сваім мужам, каб перажыць з ім будучае адраджэнне.

Так у *Рэху*... рэалізуецца спецыфічная прыкмета казкавага сюжэту – папярэдні испыт, у выніку якога да гераіні трапляе чарадзейны сродак – лекарскія веды і ўменні. Выпрабаванне “на вернасць” гэтых жа герояў (Саламеі і Гальпіра) у сюжэце твора будзе паўторана яшчэ двойчы. Першы раз, калі Гальпір пакіне Саламею ў бяспмяцтве падчас цяжкай хваробы “на пошасць”; другі раз, – калі, наадварот, Саламея вылечыць бездапаможнага мужа ад аналагічнай балячкі. Натуральна, у апошнім выпадку Саламея атрымае ва ўзнагароду дадатковыя веды ад знаёмага Гальпіру мальтыйскага нявольніка-лекара, а таксама лекарскія кнігі: “А той лекар-пайзан выдатна навучыў мяне рэцэпты, перскрыпцыі [медыцынскія прадпісанні (з лац. *praescribere* – ‘прадпісваць’). – Н. Ч.] на-лаціне пісаць са знакамі лекарскімі і зёлкі, ледзь не ўсе, што ўваходзяць у лекі, на-лаціне, і што можна было з добрых перскрыпцый на размаітыя хваробы даў мне...”¹⁷.

Па сваім функцыянальным складзе ўсе тры згаданыя вышэй іспыты прыкладна аднолькавыя: адзін герой моцна хварэе, другі можа дапамагчы хвораму, ад згоды ці нязгоды другога героя залежыць, ці атрымае ён патрэбныя сродкі і выгоды.

Функцыянальная структура пачатковага выпрабавання ў авантуры з Гальпірам насамрэч блізкападобная да кампазіцыі папярэдняга іспыту чарадзейнай казкі. Але адначасова, як бачым, мы маем справу і з новымі, невядомымі класічнай чарадзейнай казцы, элементамі і дэталямі, якія ніяк не паўтараюць казкавую форму, а, наадварот, некаторым чынам “зацямяняюць” яе.

Падобныя “цёмныя” месцы неўзабаве заўважаем у сюжэце авантуры з другім мужам Саламеі – афіцэрам у чыне харунжага Юзафам Фартунатам дэ Пільштынам. Лекарка-прадпрымальніца выкупляе яго разам з чатырма аўстрыйскімі палоннымі, якія трапілі ў турэцкую няволю ў бітве пад Краёвай (1737). Пільштын родам з Верхняй Карніёліі (мястэчка Бігільштэйн, што “ў чатырох мілях ад Лайбаха [Любляны. –

¹⁴ С. Пільштынова, *op. cit.*, с. 21.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ О. Фрэйдэнберг, *Поэтика сюжета и жанра*, Москва 1997, с. 239.

¹⁷ С. Пільштынова, *op. cit.*, с. 63.

Н. Ч.] ў гарах”¹⁸), чалавек шляхетны, годных бацькоў (“маюць шляхецтва продкі майго мужа ад імператара Леапольда”¹⁹), разумны і добраадкаваны (“вучыўся ў школах рымскіх, легорскіх, венскіх і меў дыплом з пячаткамі”). Бацькі не паспяваюць своечасова выкупіць сына, і ён застаецца на службе ў Саламеі на няпэўны тэрмін. Гэтай затрымкай у сюжэце павінна падрыхтоўвацца просьба нявольніка аб вызваленні альбо велікадушны ўчынак з боку гераіні, але нечакана развіццё авантуры з Пільштынам перарываецца роўна настолькі, наколькі працягнецца іншая авантура – з князем Ракацы.

Пакінем і мы на некаторы час Пільштына, і прыгледзімся да сюжэту прыгоды з Ракацы²⁰. Гэта важна для прасочвання розных

¹⁸ Верхняя Карніёлія (цяпер Заходняя Славенія) у час, апісаны С. Пільштыновай, знаходзілася ў складзе “Свяшчэннай Рымскай імперыі германскай нацыі” з аўстрыйскімі Габсбургамі на чале, і менавіта адсюль, як справядліва адзначаў В. Грыцкевіч, узнікла няправільнае меркаванне аб паходжанні Пільштына. Пэўна, Пільштын быў не немцам ці аўстрыйцам, а славенцам, ён нарадзіўся ў мясцовасці Камна Горыца (Каменная Горка), што і цяпер знаходзіцца ў 35 кіламетрах ад Любляны. Назва гэтай мясцовасці ў перакладзе на нямецкую мову гучыць так: “Штэйн-піхель” ці “Піхельштэйн” (В. Грыцкевіч, *С факелом Гиппократы*, Мінск 1987, с. 128; В. Грыцкевіч, *Адысея наваградскай лекаркі: Саламея Русецкая*, Мінск 1989, с. 34).

¹⁹ Паводле каментатара М. Пялчынскага (С. Пільштынова, *op. cit.*, с. 372), размова ідзе пра імператара Леапольда I Габсбурга (1658–1705), і тады выходзіць, што Пільштын быў шляхціцам усяго ў другім пакаленні, па сутнасці, “бязродным панам”. Наша здагадка пацвярджаецца і гістарычнымі фактамі, прыведзенымі В. Грыцкевічам. Ён называе дакладную дату атрымання шляхецтва Капусамі-Пільштынамі – 1693 год. І тут жа ўдакладняе: “за поспехі ў развіцці промыслаў нададзена дваранская годнасць і герб. На гербе – выява рудакопа з кіркаю ў руцэ і галава чалавека як сведчанне пра першую частку прозвішча Капус, якое нагадвала лацінскае слова “капут” – галава. Цяпер, пасля надання Капусам дваранскага тытула, іх прозвішча гучала на нямецкі лад як Капус фон Піхельштэйн, гэта значыць Капус з Камны Горыцы” (В. Грыцкевіч, *Адысея наваградскай лекаркі: Саламея Русецкая*, Мінск 1989, с. 34).

²⁰ Сюжэт авантуры з князем Ракацы, прапанаваны ў *Рэху...*, істотна разыходзіцца з рэальнымі гістарычнымі падзеямі. Прыезд князя ў Відынь (Відзін, Балгарыя) быў абумоўлены зусім іншымі прычынамі. Юзаф Ракацы сапраўды быў сынам князя Венгрыі і Трансільваніі Францішка II Ракацы і нямецкай прынцэсы Шарлоты Амаліі Гессэн-Райнфельскай. Вядома, што Францішак II Ракацы за тайную змову з французскім каралём Людовікам XIV быў арыштаваны і кінуты ў астраг, адкуль уцёк і хаваўся ў Польшчы. У 1703 годзе арганізаваў нацыянальна-вызвольнае паўстанне венгерскага дваранства супраць аўстрыйскай дынастыі Габсбургаў, аднак пацярпеў паразу. Праз некаторы час выехаў у Турцыю і да смерці жыў у Радосце (цяпер Тэкірдаг). А Шарлота Амалія пасля абвяшчэння мужа дзяржаўным здраднікам была адпраўлена ў манастыр. Па загадзе аўстрыйскага імператара ў яе адабралі двух сыноў-немаўлят – Юзафа і Георга, якіх пазбавілі родавага імя і ўсіх тытулаў. Два браты Ракацы з маленства выходзіліся ў Вене пры двары Карла VI, дзе ім стараліся прывіць сляпую адданасць імператару і “вырваць з грудзей сэрца Ракацы”. Як толькі Юзаф і Георг дасягнулі паўналецця, аўстрыйскі імператар прысвоіў ім новыя тытулы (маркіза Сан-Карла Юзафу і маркіза Сан-Элізабэты Георгу) і падараваў землі і маёнткі на Сіцыліі, а таксама ўстанавіў ім грашовы пенсіён з умовай, што яны

жанравых установак у сюжэце *Рэха...* і разумення практыкі пераходу сюжэтнага аповеду з аднаго жанравага дыскурсу ў іншы.

Авантура пачынаецца таксама з дапамогі хвораму і знясіленаму каралевічу-уцекачу. Ствараецца сітуацыя, у нечым аналагічная выпрабаванню з Гальпірам (хвароба – дапамога – вылечванне), але ў ёй чамусьці страчана сама першапачатковая семантыка іспыту. Гераіні ўжо проста даецца магчымасць аказаць паслугу. Звернемся ўсё ж непасрэдна да тэксту і паспрабуем раскласці эпізод на састаўныя часткі – функцыі дзейных асобаў. Вынікі сюжэтнай марфалагізацыі эпізода дзеля нагляднасці пададзім у выглядзе табліцы (Табліца 1). Першая яе калонка змяшчае вялікі тэкставы фрагмент з *Рэха...*, у якім апісваецца іспыт гераіні. У другім слупку ў квадратных дужках пералічваецца “марфемы”, з якіх складаецца сюжэт гэтага іспыту²¹, і даецца кароткая характарыстыка вылучаным сюжэтным адзінкам.

Табліца 1. Архетыпы чарадзейнай казкі ў сюжэце *Рэха...*

С. Пільштыновай

<i>Рэха...</i> С. Пільштыновай	Архетыпны матыў і яго распрацоўка ў сюжэтную схему
“А ў Відыні турэцкім застаўся князь Юзаф Ракацы, старэйшы брат, які меў гадоў 29, і, уцёкшы ад імператара Карла, як я казала, нязнатны шляхціц і хворы,	<Пачатковая сітуацыя>. Пачатковая сітуацыя, у якой называюцца месца дзеяння [турэцкі горад Відынь], шкоднік [імператар

будуць жыць і гаспадарыць у падараваных уладаннях. Юзаф і Георг атрымалі афіцыйны дазвол пакінуць Вену. Аднак С. Пільштынова настойвае на тым, што каралевіч Юзаф Ракацы ўцякаў з аўстрыйскага палону. Гісторыя ж сведчыць пра іншае. Ёсць дакладныя звесткі пра тое, што ў 1732 годзе Францішак II Ракацы напісаў тастамент, у якім падараваў Георгу тытул герцага Макавіцкага і адпісаў яму ўсе свае ўладанні ў Польшчы. Юзафу ж бацька даў тытул герцага Мункачскага (Макавіца і Мункач – родавыя маёнткі сям’і Ракацы), але больш нічога не пакінуў. Па смерці Францішка II Ракацы яго старэйшы сын Юзаф выехаў з Вены (праз Рым, Неапаль і Мадрыд) у Парыж, дзе цяпер жыў Георг, з намерам аспрэчыць бацькаў тастамент, у якім згадваўся толькі яго малодшы брат. Георг прапанаваў падзяліць спадчыну, і ў Парыжы была складзена і падпісана дамова, паводле якой да Юзафа пераходзілі ўсе ўладанні бацькі ў Турцыі. Па дарозе ў Парыж Юзаф пазнаёміўся з некім французам Клодам Аляксандрам дэ Банневалем, падпалкоўнікам аўстрыйскай арміі, які прыняў іслам і служыў Турцыі, атрымаўшы ад султана тытул Ахмед-паша. Даведаўшыся, што перад ім сын героя антыгабсбургскай вайны, Ахмед-паша ўпэўніў вялікага візіра, што Юзафа можна выкарыстаць у інтарэсах Турцыі, каб адпомсціць Аўстрыі і займець назад Венгрыю і Трансільванію. Хутка турэцкі султан паабяцаў вярнуць Юзафу бацькаў трон, але наўзамен той павінен узяць на паўстанне венграў, якія цяпер былі падданымі аўстрыйскага імператара. Спадзевы, аднак, не спраўдзіліся. Юзаф змог заахвоціць пад свае сцягі толькі нямногіх патрыётаў (каля 330 чалавек), і ў пачатку 1738 года яны скіраваліся ў Відзін (Падрабязней гл.: О. В о л о д а р с к а я, *Ракоци или его сын?* [в:] О. В о л о д а р с к а я, *Граф Сен-Жермен*, Москва 2012, с. 373–405).

²¹ Іншыя важныя марфалагічныя элементы сюжэту, якія не з’яўляюцца геройнымі функцыямі, заключаны ў ламаныя дужкі (напрыклад, **<Пачатковая сітуацыя>**).

	Карл] і яго ахвяра [князь Юзаф Ракацы].
кашляў, харкаючы крывёю, змучаны дарогаю і страхам,	[Бяда] . Бездапаможны стан патэнцыйнага дарыльніка без просьбы аб дапамозе.
спыніўся такі хворы ў адной хане, гэта значыць аўстэрыі [карчме. – Н. Ч.].	[Прыбыццё] . Лакалізацыя месца дзеяння.
А вялікі паша, учтурлу-паша, што азначае – судовы паша, якога звалі Гайваз Мехмет-паша, у той час быў у Відыні турэцкім.	<З’яўленне новага персанажа> . Тыповы авантурны спосаб уключэння ў дзеянне новага персанажа: “якраз у той час у тым жа месце...”.
Ён паклапаціўся пра князя Ракацы, паклікаў мяне да сябе, даў мне адразу чатырыста тынфаў і прасіў мяне, каб лячыла князя Ракацы.	[Пасярэдніцтва] . Паведамленне пасярэдніка [Гайваз Мехмет-пашы] аб бядзе з просьбай аб дапамозе.
Дык я паехала на сваёй калясцы да каралевіча ўгорскага і бачыла ягоную слабасць і ўбоства;	[Рэакцыя] . Станоўчае рашэнне, згода выканаць просьбу адпраўніка.
[...] І вось я добра вылечыла яго за 30 дзён” ²² .	[Выратаванне] . Падразумываецца непасрэднае выкананне просьбы.
	[Перамога] . Ліквідацыя бяды.

Стэрэатыпная казкавая сітуацыя іспыту гераіні дарыльнікам праглядаецца з усёй відавочнасцю. З такой жа відавочнасцю ўстойлівыя геройныя функцыі чарадзейнай казкі нагадваюць пра сябе (бяда – пасярэдніцтва – рэакцыя – пасобніцтва – перамога). Разам з тым, рэалізацыя другога звяна – геройнага пасярэдніцтва – некалькі відазменена: “Ён паклапаціўся пра князя Ракацы, паклікаў мяне да сябе, даў мне адразу чатырыста тынфаў і прасіў мяне, каб лячыла князя Ракацы”²³.

Чарадзейны сродак, якім па законах казкі памагаты павінен “заплаціць” гераіні за аказаную хвораму дапамогу, пераўтвораны ў ганарар ці, дакладней, задатак – чатырыста тынфаў, – і пастаўлены ў прэпазіцыі да просьбы пасярэдніка (“паклікаў” – “даў” – “прасіў” – “згадзілася” – “дапамагла”). Натуральна, такі сродак не ўспрымаецца ўжо як узнагарода за аказаную паслугу, а прачытваецца як падмацаванне просьбы, стымул для прыняцця гераіняй станоўчага рашэння. У казковым сюжэце схема такога іспыту выглядала б наступным чынам: “паклікаў” – “прасіў” – “згадзілася” – “дапамагла” – “даў”. Гэта адзін з выпадкаў функцыянальнай інверсіі, перанясення выніковай функцыі ўзнагароды (“даў”) у завязку. Якраз за кошт такой перастаноўкі і знікае канатацыя выпрабавання. У новых умовах узнагароду ўжо нельга лічыць паўнаўдаснай геройнай функцыяй, а мэтазгодна ідэнтыфікаваць хутчэй як матывіроўку²⁴ – дапаможны завязкавы элемент, не

²² С. П і л ь ш т ы н о в а, *op. cit.*, с. 72.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Матывіроўкамі мы следзім за У. Пропам называем прычыны і мэты, якія пабуджаюць персанажаў на тыя ці іншыя ўчынкі. У. Проп лічыў, што яны “часам надаюць

вызначальны для развіцця дзеяння. У казку ён звычайна ўводзіцца для таго, каб герой (ці адпраўнік) страціў сваю душэўную раўнавагу (цар бачыць незвычайнае пярэ і хоча займець жар-птушку), чым і будзе выклікана адпраўка героя. Але ў нас матывіроўка ўсё ж пэўным чынам прадвызначае магчымасці “рэагента” (Саламеі), далейшыя ўчынкі якога пазбаўлены перспектывы адмоўнай рэакцыі. Мы чакаем, што, атрымаўшы грошы, гераіня абавязкова возьмецца лячыць хворага. У такім разе перад намі не зусім матывіроўка ў самастойным значэнні, але і не “чыстая” функцыя ўзнагароды.

Няўстойлівасць пазіцыі персанажнай функцыі не прыводзіць, аднак, да істотных змен ва ўсёй казкавай кампазіцыі іспыту, астатнія функцыі захоўваюць сваё адносна сталае месца. Парушэнне норм парадку сюжэтных адзінак можна кваліфікаваць толькі як ваганні кананічнай схемы пры канвертацыі казковых архетыпаў у літаратурным сюжэце.

А вось наступны іспыт лекаркі ў авантуры з Ракацы выразна сведчыць пра імкненне казкавай структуры да свайго выражэння ў іншай, раманнай паводле жанравага значэння сюжэту, форме. Вылечыўшы князя, Саламея чарговы раз становіцца перад выбарам: альбо даверыцца ўдзячнаму, але няроўнаму ёй каралевічу і неўзабаве даць зняславіць сябе, альбо адмовіць князю-свавольніку ў яго дамаганнях і напоўніцу адчуць на сабе гнеў Ракацы.

Разгледзім гэтае выпрабаванне больш падрабязна. Нагадаем, што ў агульнай сюжэтнай канве *Рэха*... эпізод ні сам не абумоўлены папярэднім сюжэтным ходам, ні наступныя падзеі не дэтэрмінаваны ім. Авантура з князем Ракацы ўведзена ў сюжэт як устаўная (авантура ў авантуры), якая запаўняе сабой дэскрыптыўную паўзу ў апаведзе пра Пільштына, пакуль Саламея чакае “грошы ад [яго] бацькоў за выкуп [сына]”.

Нічога больш-менш падобнага ў чарадзейнай казцы мы не знойдзем, бо тут маем іспыт, тыповы для старажытнага “грэчаскага эратычнага рамана”²⁵, фабула якога абавязкова складаецца з рознага роду прыгодаў двух закаханых. Блізкасць вузлавых момантаў выпрабавання

казцы адмысловую, яскравую афарбоўку, але ўсё ж матывіроўкі належаць да самых нясталых і няўстойлівых элементаў казкі. [...] Ёсць падставы думаць, што казцы наогул не ўласцівы матывіроўкі, фармуляваныя словамі, і матывіроўкі наогул з вялікай доляй вераеўнасці могуць лічыцца новаўтварэннямі” (В. П р о п п, *Морфология волшебной сказки*, Москва 2001, с. 69–70).

²⁵ *Грэчаскім эратычным раманам* у літаратуразнаўстве прынята называць жанр белетрыстычнай прозы, які ўзнік у Грэцыі ў эліністычную эпоху і характарызаваўся шаблоннасцю сюжэту і кампазіцыі, стрыжнёвай любоўнай фабулай з дзейнымі асобамі – смяротнымі людзьмі (а не багамі ці паўбагамі). Апавед у грэчаскім рамана меў тры вядучыя формы існавання: мемуары, ахвяравання на алтар богу, вуснае ўрачыстае апавяданне перад богам ці людзьмі (у тэатры, на вяселлі і г. д.), фінальная ўдзячная малітва герояў рамана. Грэчаскі эратычны раман лічыцца родапачынальнікам еўрапейскага рамана.

лекаркі, з аднаго боку, і характэрнага выпрабавання эліністычнага рамана, – з іншага, зноў пададзім у табліцы (Табліца 2). У першай калонцы табліцы прывядзём кароткую схему іспыту грэчаскага рамана (у тым выглядзе, як яна была сфармулявана В. Фрэйдэнберг²⁶), у трэцяй – вытрымкі з тэксту С. Пільштыновай²⁷ з апісаннем аналагічнага выпрабавання, а паміж першай і трэцяй калонкамі – у сярэднім слупку – пазначым назву ўстойлівай адзінкі (матыву), агульнай для першай і трэцяй калонак.

Табліца 2. Сюжэтныя архетыпы грэчаскага рамана ў сюжэце *Рэха...* С. Пільштыновай

Грэчаскі раман (канон)	Архетыпны матыў	<i>Рэха...</i> С. Пільштыновай
[У грэчаскім рамане. – Н. Ч.] Абавязкова ёсць і такі эпізод: нашых герояў пакажае якая-небудзь самая магучая персана, які-небудзь валадар горада ці цэлай вобласці (альбо яго жонка), а то і сам цар.	[дамаганні ўплывовай асобы]	мне асобныя непатрэбныя і бессаромныя словы дасталіся [ад Ракацы. – Н. Ч.] пры размаітых абяцаннях – звычайна як і свет хлуслівы абяцае. Я ж найяснейшаму каралевічу адказвала: “Не роўня я вашай каралеўскай мосці, Ваша каралеўская мосць – манарх, а я бедная беллагаловая лекарка. Ведаю, што са мною шлюб не возьмеш, а калі і возьмеш, дык толькі дзеля абразы Богае, а пасля маладосць маю, і нявінасць маю, і сорам мой прыродны ў ганьбу мне павернеш і фурману альбо лёкаю свайму ў жонкі аддасі”.
Але нашы закаханыя верныя адзін другому і ні за што не згаджаюцца на здраду.	[вернасць]	Але дарэмна пагражаў мне, што пашле да пашы, просячы маёй рукі, дамагаючыся мяне, быццам я не полька, а ўгорка.
Тады, каб адпомсціць, іх кідаюць у вязніцу, б’юць, катуюць, а пасля і караюць смерцю.	[вязніца]	адразу ж варта турэцкая з сапамі, бо тут варта не з флінтамі, а з вялікімі кіямі ходзіць, калі каго пад арышт бяруць. [...] Хоць я і

²⁶ О. Ф р е й д е н б е р г, *Евангелие – один из видов греческого романа*, “Атеист” 1930, № 59, с. 130.

²⁷ С. П і л ь ш т ы н о в а, *op. cit.*, с. 73–81.

		тлумачыла, але нічога не дапамагло, і мяне завялі пад вартаю да арышту.
Ім ужо, здавалася б, не пазбегнуць смерці: вось палае вогнішча, і ў яго кідаюць гераіню, вось героя ўжо распінаюць; вось дзікія звяры накідваюцца, а меч зараз адсячэ галаву.	[пакаранне смерцю]	А тут, у Турцыі, звычай такі: каго пад арышт возьмуць, дык яго адразу ж назаўтра пакараюць смерцю.
Але не, у самы напружаны момант насустрач з'яўляецца выпадковасць,	[выпадак]	Ў гэтым горадзе быў адзін турак са Стамбула, вялікі пан. Ён быў дзяржаўны падскарбій. І ў тую ноч, калі я была арыштавана, ягоны сын, малады чалавек 22 гадоў, лёг спаць здаровы, а ў поўнач прачнуўся, [...] і нічога ён не бачыць, не чуе, не кажа і прытомнасць страціў. Былі ў гэтым горадзе тры добрыя лекары, і паклікалі іх да гэтага пацыента, але ніхто не ўзяўся лячыць.
І ўсё канчаецца добра.	[перамога]	Як таго пацыента свайго вылечыла ад апухласці галавы, твару, языка і горла (без прытомнасці ляжаў сын эстэрэдзы-пашы), дык праславілася сярод людзей так, што мяне за найлепшую лекарку лічылі паўсюль у ваколіцы.

Зыходзячы з дадзеных, адлюстраваных у табліцы, агульнасць сюжэтай схемы выпрабавання лекаркі з сюжэтным “канонам” грэчаскага рамана не выклікае сумненняў. Гіпатэтычна гэта можа азначаць свядомую спробу ўкаранення ў сюжэтную сістэму *Рэха...* элемента іншай жанравай прыроды. Структура прыняла ў сябе чужародны матыўны блок, але ці ўспрыняла яна такі блок у сабе? Ці арганічны ён у складзе ўсёй мікраавантуры? Калі супастаўляць “кананічную” сюжэтную схему эліністычнага рамана з яе варыянтам, рэалізаваным С. Пільштыновай, то якраз большае значэнне будзе мець не іх блізкасць, а, наадварот, – непадобнасць аўтарскіх сюжэтных рашэнняў і зададзеных “канонам” норм. Адно з такіх важных адхіленняў ад гатовай схемы – недахоп партнёра, якога б гераіня моцна кахала. Гальпір, першы муж Саламеі, да моманту дамаганняў Ракацы ўжо нябожчык, сувязь гераіні з ім назаўжды перарвана. А Пільштын, другі муж, – усё яшчэ няшчасны афіцэр-

нявольнік, прагматычна выкуплены лекаркай з турэцкага палону; пра ўзаемае каханне ні афіцэр, ні лекарка нават і не думаюць. Праўда, у Саламеіным маналогу-адказе князю Ракацы (зноў у духу грэчаскага рамана) усё ж закладзены аўтарам-апавядальнікам тонкі намёк на яе будучы другі шлюб: “дасць мне Бог яшчэ і мужа пры пачцівым хрысціянскім жыцці, а Ваша каралеўская мосць адступі ад такога намеру ў гэтым чужым краі і чужой веры”²⁸.

Аднак пакуль ні шлюбу, ні палкага кахання ў сюжэце няма. Адсутнасць абавязковага для грэчаскага рамана апавядальнага элемента – матыву кахання – цягне за сабой і іншыя адступленні ад “кананічнай” схемы. Без кахання і вернасць гераіні партнёру трансфармуецца ў вернасць сваёй жыццёвай пазіцыі і цвёрдасць духу. Тады і вынікам (перамогай) становіцца не ўваскрэсенне галоўных герояў і ўз’яднанне закаханай пары, а вяртанне Саламеі прыхільнасці і даверу з боку князя Ракацы і ўзнаўленне добрай рэпутацыі сярод людзей.

Такім чынам, мы бачым, што сэнсавое ядро сюжэту ў эпизодзе з Ракацы набліжаецца да вырашэння ў іншым жанры – жанры эліністычнага рамана. Разам з тым, у кантэксце адной галоўнай авантуры жанравы статус сюжэту застаецца рухомым: адмаўляючы і гэты – раманны – пачатак, сюжэт зноў канвертуе казкавыя архетыпы страты-вярнання.

Пасля выратавання і перамогі над Ракацы статычную пачатковую сітуацыю зрушвае з месца чарговая “бядзёла”: у часе руска-турэцкай вайны бясследна знікаюць “добрыя прыяцелі” Саламеі. Шукаць іх трэба (па ўмаўчанням) у маскоўскай няволі. Кананічная казкавая структура сама вымагае, каб гераіня зноў адправілася ў дарогу. Сапраўды, лекарка адважваецца вызваліць “прыяцеляў” з палону, здзейсніўшы дзеля гэтага няблізкае падарожжа ў Пецярбург. І так ў сюжэце, з аднаго боку, афармляецца новы сюжэтны ход, а з другога – паралельна ўзнаўляецца развіццё перарванага хода з Пільштынам, пакінутым чакаць грошай ад бацькоў.

Вернемся да марфалагізацыі авантуры з Пільштынам. Па дарозе ў Масковію Саламея выказвае намер пакінуць свайго нявыкупленага нявольніка “ў езуітаў”. Езуіцкі манастыр, відавочна, азначае наўмысную ізаляцыю Пільштына, матываваную так: “абы за яго прыслалі 300 чырвоных золотых”²⁹. Пакідаць манастыр Пільштыну забараняецца (“і няхай сядзіць у Бары ў езуітаў, пакуль за яго не аддадуць грошы, толькі тады будзе вольны яго мосць пан Юзаф Пільштын”³⁰). Здаецца, тут наўпрост адлюстравана функцыя забароны. У сюжэце чарадзейнай казкі такая забарона абавязкова была б парушана (не паслухаў Іван сястрыцу і напіўся вады з лужыны). Але заўважаем, што перад намі

²⁸ *Ibidem*, с. 74.

²⁹ *Ibidem*, с. 86.

³⁰ *Ibidem*, с. 86.

зусім іншая сюжэтная “марфема”, а менавіта вылучаную першапачаткова “забарону” правільней кваліфікаваць як “цяжкую задачу”. Пільштын павінен вярнуць Саламеі грошы, не выязджаючы з Бара. Калі герой выканае задачу, насамрэч цяжкую, нават невырашальную для яго [нашмат пазней нашы здагадкі аб хітрасці Пільштына пацвердзяцца: бацька моцна гневаецца на сына і ніякіх грошай за яго не прышле. Толькі персанаж-апавядальнік пра гэта пакуль не ведае], то прайдзены ім складаны іспыт па законах казкі павінен прывесці да шлюбу з “царэўнай”-Саламеяй. У гэтай сувязі плач Пільштына (“Як даведаўся яго мосць дэ Пільштын, што я яго хачу пакінуць у езуітаў, дык пачаў вельмі горка плакаць. Я пыталася пра прычыну слёз, але ён не хацеў мне казаць”³¹) прачытваецца як свайго роду немагчымасць прайсці выпрабаванне, хітры намёк-просьба аб бязвыплатным вызваленні, а пасярэдніцкія паслугі езуітаў – як “сватанне”, перанесенае ў постпазіцыю ў адносінах да пастаноўкі “царэўнай” цяжкай задачы. У выніку задача не вырашана, палонны не выкуплены, але гэта ўсё роўна прыводзіць да падманнага шлюбу з гераіняй, і, значыць, – да поўнай улады над ёю.

Звернем увагу таксама і на змены ў паводзінах Пільштына, якія адбываюцца неўзабаве пасля яго жаніцьбы: “Як кажуць: як ажаніўся, дык і перамяніўся. Ужо муж мой новы не так мяне шануе, як раней, ужо кажа: «Ваша мосць пані толькі лекарка, а я імператарскі, а цяпер літоўскі афіцэр»”³².

У міфалагічнай сістэме шлюб, як вядома, генетычна ўзыходзіць да метафары ‘смерці-абнаўлення’, і найбольш распаўсюджаная вобразная інтэрпрэтацыя такой метафары – вобраз часовага раба альбо вязня. Да шлюбу з Саламеяй Пільштын – палонны, яму часова нададзены статус “раба”; узяўшы ж шлюб, ён зноў узведзены ў статус шляхціца. Па сутнасці, герой пераадольвае фазу смерці, вяртаючыся ў жыццё ў абноўленым выглядзе. Праз шлюб адлюстравана змена ролі персанажа, пераход яго з функцыянальнага поля патэнцыйнага памагатага ў іншае – поле антаганіста. Далейшыя яго ўчынкі адпавядаюць колу дзеянняў казкавага антаганіста³³, г. зн. Пільштын можа ажыццяўляць пераважна *шкодніцтва* (“А мужа майго, яго мосць пана Юзафа дэ Пільштына, не застала ў той сітуацыі, у якой яго пакінула. Ён патраціў маю маёмасць...”³⁴; “мой муж, яго мосць пан Пільштын, адабраў мой дэпазіт у яснавяльможнай яе мосці Шчытавае, кашталяніхі смаленскае,

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, с. 87.

³³ Кожная катэгорыя дзейных асоб [паводле назіранняў У. Пропа, казка ведае сем дзейных асоб: адпраўніка, антаганіста, героя, дарыльніка, памагатага, уяўнага героя, царэўну з яе бацькам] мае свой набор учынкаў, якія могуць здзяйсняць персанажы гэтай катэгорыі. Кола дзеянняў казкавага антаганіста ахоплівае шкодніцтва, розныя формы барацьбы з героем (двубой і інш.), пераслед.

³⁴ С. П і л ь ш т ы н о в а, *op.cit.*, с. 141.

і дачку маю Канстанцыю Гальпірову, і ўсё патраціў, і сам пад арыштам сядзіць за нейкі ўчынак афіцэрскі..."³⁵), *супрацьстаянне* ("Задумала паслаць свайго чалавека Стафана па маю дачушку ў Алыку, каб ён выкраў маю дачку ў майго мужа [...] Дык мой муж не прыслаў мне дачку, а прыгатаваў атруты і даў Стафану. [...] і я з'ела яе з макаронамі, і хутка так цяжка захварэла, што ледзь не звар'яцела...") і *пераслед* ("Уцякла я адразу з каляскі, пайшла ў касцёл, а з касцёла ў кляштар вяльможных матак бернардзінак, а муж мой каханы цапнуў з каляскі мой куфар з сукнямі, з грашыма і іншым, што там было, потым фуры і спрэчкі чыніў з паннамі бернардзінкамі, што я ўжо таго шуму выцерпець не магла і сама выйшла да яго да брамкі..."³⁶).

Пільштын назаўсёды развітваецца з жонкай, пакідаючы яе ў бядзе ў доме паноў Красноўскіх падчас змагання з генералам Бякерскім, і гэта складае апошні фэбульны эпізод, калі мы сустракаемся з названым персанажам. Пасля расстання з жонкай яго далейшы лёс застаецца як быццам невядомым апавядальніку. Пра канчатковы разрыў сямейных адносін і скасаванне шлюбу сведчыць толькі наступная кароткая згадка пра Пільштына: "Зноў мне сустрэўся кавалер пэўны, годнага роду і шляхетнае адукацыі, адным словам, з годнае сям'і, і хацеў ён мець мяне за спадарожніцу жыцця. Я, памятаючы, што было з яго моццю панам Пільштынам, адважылася ў душы: «Яшчэ раз паспрабую і пайду за муж, але не цяпер..."³⁷.

Зыходзячы з рэакцыі абсалютнай гатоўнасці і жадання гераіні паспытаць свайго шчасця апошні, трэці, раз, мы можам меркаваць, што ў дадзены момант Саламея з папярэднім мужам шлюбам ужо не звязаны. Яна зноў вольная "белагаловая", і таму ніхто і нішто не можа перашкодзіць ёй зноў пабрацца з годным шляхціцам. Але гэта насамрэч пачатак новай гісторыі.

Так у сюжэце з'яўляецца чарговы антаганіст, якога персанаж-апавядальнік называе кавалерам, каханкам альбо амаратам³⁸, а ад уласнага імя наратар пакідае ўсяго "І. М. С. З.". У каментарых М. Пялчынскага да беларускамоўнага выдання *Рэха... І. М. С. З.* расшыфруваецца так: "*відаць, Iego Mość Cześnikowicz Zbaraski*". А Р. Поляк ва ўступе да польскамоўнага выдання рукапісу С. Пільштыновай тлумачыць літарнае спалучэнне крыху інакш: "І." – імя, "М." – прозвішча, "С. З." – *Cześnikowicz Zbaraski*, г. зн. сын збаражскага чэсніка. Чэснік, альбо чашнік – пасада надзвычай ганаровая і ўплывовая ў Рэчы Паспалітай і Маскоўскім царстве, яе маглі займаць толькі прадстаўнікі вялікіх шляхетных родаў. К канцу XVIII стагоддзя пасада чашніка ўжо не звязвалася з выкананнем

³⁵ *Ibidem*, с. 205.

³⁶ *Ibidem*, с. 207.

³⁷ *Ibidem*, с. 240.

³⁸ На думку В. Грыцкевіча, слова "амарат" паходзіць з лац. *amor* – 'каханне'; мы мяркуюем, што "амарат" – гэта перайначанае аўтаркай польскае жартаўлівае *kamrat*, якое прыйшло ў польскую мову з нямецкай (*der Kamrad*) і азначае 'таварыш, прыяцель'.

якіх-небудзь абавязкаў, але фармальна чашнік адказваў за півто падчас княскіх абедар і святочных мерапрыемстваў, а таксама ў яго распараджэнні знаходзіліся вінакурні і вінныя склепы. У гэтым апавядальнік сцвярджае, што амарат высокага роду (“парэнтэлят”), шляхетнай адукацыі і з годнай сям’і, але, разам з тым, “малога багацця”.

Цэлы шэраг аднатыпных іспытаў з яго ўдзелам пабудаваны выключна на функцыі падману: то ён прагуляе набытак Саламеі, то падштурхне яе на нявыгадную куплю-продаж, то пазычыць і не аддасць і да т. п. Кожны раз у гэтых выпрабаваннях амарат прагне ўлады над “няшчаснай белгаловай” і яе маёмасцю. І кожны раз гераіня “дапамагае” яму, паддаючыся на падман. У адным з эпизодаў “бяды” ўзмацняецца нават смерцю сына Пільштыновай Францішка. Урэшце, каб вярнуць скрадзенае каханкам дабро, Саламея адважваецца здзейсніць грэх (парушыць забарону) і паабяцаць яму шлюб: “І вось я задумалася, што мне тут чыніць, хлусіць, што я пайду за яго, але ж не падманваць адразу пасля святага прычасця, а ў сэрцы не хачу яго, як злога духа, за ягоную хлусню, непаважнасць і марнатраўства, за іншыя ўчынкі і бесчалавечнасць супраць мае асобы, але ж, як скажу, што не пайду, дык цяжка будзе што-небудзь у яго адабраць з майго набытку, бо ён ужо схавася ў кляштары. Таму мусіла сказаць: «Добра, пайду за васпана, толькі наперад аддай мне мой набытак»”³⁹.

І тут перад намі трансфармаваная казкавая сітуацыя абдурвання героем (у нашым выпадку – гераіняй) антаганіста. У казцы герой можа абхітрыць так, напрыклад, Бабу Ягу, справакаваўшы момант, калі тая сама паказвае, як трэба сесці ў печ. Абяцанне Саламеі – таксама падман з яе боку, які, як і ў казцы, дае патрэбны гераіні вынік (перамогу): набытак вярнуць, а “сын збаражскага чашніка” адасланы ў адну ўкраінскую губерню. Расстаннем з амаратам сюжэт авантуры, па сутнасці, мог бы завяршыцца. Антаганіст пераможаны, нястача ліквідавана. Аднак “I. M. C. Z.” зноў з’яўляецца да Саламеі неўзабаве пасля звальнення з губернатарскай пасады і, як і ўсякі раз, каб ашукаць яе. Здавалася б, гераіня павінна чарговы раз паддацца на правакацыю, і сітуацыя магла б паўтарацца бясконца. Аднак цяпер яна робіць усё наадварот: “я падумала пра свае гады, і Пан Езус умацаваў мяне, і ўжо нічога больш не дала яму”⁴⁰. Рэакцыя са знакам “мінус” ёсць той падзейнай мяжой, перакрочыўшы якую кумулятыўны ланцужок мікраавантур з амаратам абрываецца назаўсёды. Ранейшы іспыт з падманым абяцаннем лекаркі ўступіць у шлюб з “ворагам” чамусьці не становіцца такой мяжой, хоць у ім таксама адлюстраваны рэакцыя супраціўлення гераіні пэўнай сітуацыі і яе перамога. Функцыя супраціўлення выяўляецца ў свядомым імкненні дзейнай асобы да пошукаў аб’екта, і пазней – да магчымага адкрытага супрацьстаяння з антаганістам. У першым выпадку Саламея

³⁹ С. П і л ь ш т ы н о в а, *op. cit.*, с. 255–256.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 267.

павінна вярнуць выкрадзеныя ў яе амаратам рэчы і грошы, у другім – пазбавіцца ад дакучлівага кавалера. Аднак, як бачым, у другім выпадку гераіня рэагуе на адносна рэдукаваны іспыт (“хацеў зноў каля мяне пажывіцца”). Падрабязнасці і ўмовы яго не маюць аніякага значэння, бо галоўнай падзеяй тут становіцца сама рэакцыя. Акцэнт на фінальнай рэагавальнай функцыі, хоць яна ва ўрыўку таксама апісана досыць скупа, зроблены апавядальнікам наўмысна. Рэакцыяй тут як бы “закрываецца” выпрабаванне, нельга дапусціць працягу супрацьстаяння герояў. З гэтага моманту чытачу становіцца абсалютна зразумелым, што галоўная “перамога” адбылася: амарату не ўдалося на гэты раз падмануць Саламею, яму прыйдзецца развітацца з ёю назаўжды. Апісанне выніку, станючага ці адмоўнага, таксама прапускаецца апавядальнікам. Мы ўпершыню ўбачылі, як герой, абмежаваны супадзеннем са сваёй “гатовай” роляй, прадвызначанай традыцыяй і канонам, пачаў пакрысе адступаць ад гэтай тоеснасці з самім сабой⁴¹, і тады, канечне, падобныя сюжэтныя “адхіленні” адыгрываюць не менш важнае значэнне, чым адпаведнасць зададзеным “правілам гульні”.

Цікавым, нарэшце, уяўляецца факт фінальнага вяртання гераіні ў Стамбул, якім завяршаюцца яе жыццёвыя авантуры [нагадаем, што і пачынаюцца яны таксама з прыезду ў гэты горад]. Саламея, як і герой чарадзейнай казкі, змяняе свой саслоўны і сацыяльны статус, цяпер яна – прафесійная прыдворная лекарка ў гарэме султана Мустафы, шаноўная і высакародная асоба. Але пры гэтым яна паказана адзінокай і пакрыўджанай: “І ці варта мне ў Польшчу вяртацца ў гэтым 1760 годзе, маючы з ласкі Божае сорок два гады? Хіба што, каб у мяне зноў апошняе, крый Божа, адабралі. [...] І ўжо пераканала сябе, што больш не пабачуся са сваімі дзецьмі і буду сабе асобна жыць. Хто ведае, можа, будуць хацець, каб ім у сне хоць прыснілася, а цяпер не хацеў мой сын застацца са мною ў Стамбуле і адукацыю добрую атрымаць”⁴².

Авантурны сюжэт імкнецца да сваёй развязкі па аналогіі з казкавай “семантычнай рамай”⁴³, але пранікненне чужароднага для гэтай сюжэтнай мадэлі жыццёвага элемента – матыву пакутніцкага выгнання і адзіноты – дае нам своеасаблівы раздвоены фінал. З аднаго боку,

⁴¹ Прыгадаем М. Бахціна: “Усё, што ажыццяўляе герой, па-мастацку матывуецца не яго маральнай, свабоднай воляй (“нравственной, свободной волей”), а яго вызначаным быццём: ён дзейнічае так таму, што ён *такі* [курсіў аўтара. – Н. Ч.]. У ім не павінна быць нічога няпэўнага для нас; усё, што здзяйсняецца і адбываецца, разгортваецца ў загадзя зададзеных і прадвызначаных межах, не выходзячы за іх: здзяйсняецца тое, што павінна здзейсніцца і не можа не здзяйсніцца” (М. Бахтін, *Автор и герой в эстетической деятельности* [в:] М. Бахтін, *Эстетика словесного творчества*, изд. 2, Москва 1986, с. 163.).

⁴² С. П і л ь ш т ы н о в а, *op. cit.*, с. 293–294.

⁴³ Сутнасць “семантычнай рамы” заключаецца ў тым, што вектар руху казкавай семантыкі заўсёды скіраваны ад адмоўнага члена апазіцыі (“нястача”) да станючага (“ліквідацыя нястачы”). (Е. М е л е т и н с к и й [и др.], *Опыт структурного описания волшебной сказки* [в:] *Структура волшебной сказки*, Москва 2001, с. 52–57).

ён [фінал] рэалізуецца ў традыцыйна казкавай манеры, як узнаўленне гераічнай страчанага матэрыяльнага дабрабыту і ўзыходжанне па саслоўнай лесвіцы, а з другога, мае месца і “адмоўны варыянт”: супрацьлеглы казкаваму спосаб абыгвання фіналу, які прадугледжвае паразу, добраахвотнае адмаўленне ад мацярынскага шчасця і самотнае існаванне на чужыне.

Такім чынам, вывучэнне “паводзін” казковых сюжэтных архетыпаў у складзе авантурнага сюжэту рамана-успамінаў С. Пільштыновай паказала найперш на дастатковую трываласць саміх архетыпаў, якія нязменна заяўляюць пра сябе і ў такой незвычайнай для свайго часу “літаратурнай падробцы пад мемуары”, паводле вызначэння А. Мальдзіса. Аднак з супастаўлення актуалізаваных геройных функцый, выяўлення спецыфікі іх рэалізацыі і відазменаў у авантурным сюжэце ў параўнанні з казкавым вынікае адначасова своеасаблівасць і папярэдняга (казкавага), і новага (негатавага) спосабаў адлюстравання сюжэтных падзей, а моманты спалучэння-пераемнасці альтэрнатыўных адлюстравальных “практык” у адным макрасюжэце варта разумець як паступовае ўцеляенне гэтых “практык” у традыцыю літаратурнага выказвання.

Nadzeya Chukichova

Conversion of Fairy Tale Archetypes in a Plot or Morphology of an Adventure

A b s t r a c t

Peculiarities of the adventurous plot in the memoir *The Adventures of My Life* by Solomeya Pilsztynova are studied in the article within the frames of the structural and functional approach. Being quite outstanding against the background of Polish and Belarusian memoiristics of the second half of the 18th century, the memoirs of Pilsztynova present quite a complex composition with respect to their plot and structure: it is a unique amalgam of different genres. In addition to the examination of the conversion of typical plot archetypes of such genres as a hagiography, Hellenistic novel or peregrination, the author of the article pinpoints the transformation of fairy tale plot universals on the basis of a thorough analysis of the plot structure of several episodes which create the complete life story of the character.

Любоў Глазман
Віцебск

Праблема нацыянальнага самавызначэння ў апавяданнях Максіма Гарэцкага і Леаніда Андрэева пра ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі пачатку XX ст.

Ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі першых дзесяцігоддзяў XX стагоддзя ахапілі і ўзварушылі ўвесь усходнеславянскі свет. Часы гістарычных катаклізмаў цалкам перавярнулі ранейшую грамадскую сістэму, што адбілася не толькі на палітыка-эканамічным узроўні, але і на нацыянальнай свядомасці народаў. І ў першую чаргу гэтыя змены па-мастацку былі асэнсаваны сучаснікамі – а часам і ўдзельнікамі – адзначаных падзей. Аднак адны і тыя ж падзеі па-рознаму ўплывалі на рускую і беларускую нацыю і па-рознаму ўспрымаліся прадстаўнікамі дзвюх культурна-літаратурных традыцый, што вельмі выразна дэманструе творчасць М. Гарэцкага і Л. Андрэева.

Першыя набыткі літаратуразнаўчага аналізу апавяданняў М. Гарэцкага, якія падываюць праблемы нацыянальнай трагедыі беларускага народа падчас Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў, рэвалюцыйных падзей 1917 года, усталявання савецкай улады, драматычных памежаванняў Беларусі паводле Брэсцкага міру (1918) і Рыжскага міру (1921) былі звязаныя, найперш, з працамі Дз. Бугаёва¹, А. Адамовіча². З'яўленне гэтых прац было абумоўлена неабходнасцю асэнсавання каштоўнасцей творчасці пісьменніка адразу пасля яго рэабілітацыі і "ўпісання" фігуры М. Гарэцкага [...] у беларускі літаратурны працэс"³ 1960 – пач. 1980-х гг. Пазней І. Чыгрын у манаграфіі *Паміж былым і будучым*⁴ разгледзеў прозу М. Гарэцкага з пункту гледжання эвалюцыі цэнтральнага для пісьменніка вобраза інтэлігента. Праз прызму асветніцкай і нацыянальна-патрыятычнай ідэі аналізуецца творчасць М. Гарэцкага М. Мушынскім⁵. Акрамя грунтоўных манаграфічных прац, існуе вялікая колькасць даследаванняў, прысвечаных праблеме чалавека на вайне ў асэнсаванні М. Гарэцкага: найперш у хрэстаматыйных апавяданнях

¹ Дз. Б у г а ё ў, *Максім Гарэцкі*, Мінск 1968.

² А. А д а м о в і ч, *"Браму скарбаў сваіх адчыняю...": Аналіз жыцця і творчасці М. Гарэцкага*, Мінск 1980.

³ *Ibidem*, с. 194.

⁴ І. Ч ы г р ы н, *Паміж былым і будучым: Проза Максіма Гарэцкага*, Мінск 1994.

⁵ М. М у ш ы н с к і, *Падзвіжнік з малой Багацькаўкі: Жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага*, Мінск 2013.

Літоўскі хутарок (1915), *Рускі* (1915), *Генерал* (1916), у аўтабіяграфічных “запісках” *На імперыялістычнай вайне* (1926). Менш вывучанымі апынуліся тыя творы з падобнай тэматыкай, што былі пазней уведзены ў шырокі навуковы ўжытак: алегарычная споведзь пісьменніка *Скарбы жыцця* (1932–1935, 1937?), апавяданні *Фантазія* (1921), *У 1920 годзе* (1921), *Усебеларускі з’езд 1917-га года* (1922), драматызаваны абразок *Жартаўлівы Пісарэвіч* (1925).

Раней ва ўсіх гэтых творах Гарэцкага перш за ўсё акцэнтавалася тое ў адлюстраванні вайны, што ўспрымаецца як інварыянтнае для ўсёй сусветнай гуманістычнай традыцыі: пакуты салдата на фронце (*Генерал*, *На імперыялістычнай вайне*), мірных жыхароў падчас ваенных дзеянняў (*Літоўскі хутарок*), бежанцаў (*Жартаўлівы Пісарэвіч*). Аднак у творчай спадчыне пісьменніка ёсць і варыянтнае – спецыфічнае, у параўнанні з іншакультурнымі традыцыямі, адлюстраванне падзей часоў Першай сусветнай вайны. Гэта актуальнасць для М. Гарэцкага нацыянальнай праблематыкі, абумоўленая найперш супадзеннем у часе значных гістарычных падзей на тэрыторыі нашай краіны: на Беларусі адначасова разгортваліся перыпетыі вайны і стаўлення новай беларускай дзяржаўнасці (БНР, ЛітБел і БССР).

Падзеі Першай сусветнай вайны знаходзяць значна меншае адлюстраванне ў творчасці Л. Андрэева, як і многіх рускіх аўтараў у гэты час; найперш у некаторых публіцыстычных творах (цыкл артыкулаў *У гэты грозны час* (1915), артыкулы *Гора пераможаным* (1916), *Гібель* (1917) і інш.), п’есе *Кароль, закон і свабода* (1914), аповесці *Ярмо вайны* (1916). Пры гэтым увага літаратуразнаўцаў абыходзіць апавяданне пісьменніка *Начная размова* (1915), якое раскрывае спецыфічнае стаўленне пісьменніка да сутнасці Першай сусветнай вайны, яе ролі для еўрапейскіх краін і, што вельмі важна ў кантэксце нашай тэмы, закранае нацыянальную праблематыку.

Звернемся да прозы М. Гарэцкага, у якой больш востра стаіць праблема пошукаў нацыянальнай ідэнтычнасці, самаўсведамлення “ту-тэйшага” чалавека – працэсы, якія былі паскораны глабальнымі катастрафічнымі падзеямі. У гарніле ваенных катаклізмаў, развалу Расійскай імперыі, узнікнення новых абрысаў еўрапейскіх дзяржаў менавіта і адраджалася самасвядомасць народнай масы. У гэтых абставінах М. Гарэцкаму ўдалося зрабіць відавочнай саму праблему такога адраджэння.

Адсюль вынікае патрэба звярнуцца да больш дэталёвага асэнсавання малюнкаў нацыянальнага быцця ў апавяданнях М. Гарэцкага менавіта ў ракурсе пераадолення трагічных для Беларусі падзей. У такім аспекце найбольш яскрава вылучаюцца наступныя творы “малой” прозы: апавяданні навелістычнага характару з акцэнтам на знешняй падзейнасці (*Рускі*, *У 1920 годзе*, *Усебеларускі з’езд 1917-га года*); апавяданні з акцэнтам на псіхалагізме, на ўнутранай падзейнасці (*На этане*); апавяданні з акцэнтаванай мастацкай умоўнасцю (*Фантазія*,

Пакінутыя хаты). Акрамя таго, дадзеная праблема закранаецца ў некаторых апавяданнях з цыклу *Сібірскія абразкі*, што пісаўся на аснове рэальных гісторый пра беларусаў-перасяленцаў (*Уцекачы, Палонны, Малы рызыконт*).

М. Гарэцкі прыкмячаў самыя розныя адценні і звязаныя з імі праблемы беларускай рэчаіснасці тых часоў. Пры гэтым самага трагічнага ўзроўню ў яго апавяданнях дасягае праблема няпэўнага, “прамежкавага” паміж Польшчай і Расіяй становішча краіны. Менавіта яно з’яўляецца галоўнай прычынай нясталасці нацыянальнага самаўсведамлення беларусаў. Гэтая праблема пакладзена ў аснову твораў першай умоўна вылучанай намі групы.

У цэнтры апавядання *Рускі* трагічнае становішча малых народаў, лёс якіх падчас Першай сусветнай вайны цалкам вызначаўся інтарэсамі сусветных дзяржаў. Перад намі хворы, прывезены з руска-аўстрыйскага фронту ў бальніцу салдат-беларус. Першае, што насцярожвае, дзіўнае настойлівае жаданне беларуса, селяніна з Магілёўскай губерніі, называць сябе рускім. Другая важная дэталі – месца асноўных падзей. Бо “рускі” сустракаецца з “аўстрыякам”-украінцам недзе на нейтральнай паласе паміж рускімі і аўстрыйскімі пазіцыямі, што, акрамя іншага, сімвалічна ўказвае на прамежкавасць, няпэўнасць становішча героя і такіх жа навабранцаў, як ён: мабілізаваных на сусветную вайну расійскім царом з аднаго боку, з другога – аўстрыйскім імператарам. Ва ўмовах вайсковага падпарадкавання па-за традыцыйнай мараллю героя трапляе ў супярэчлівае, нават безвыходнае становішча. Звычайны земляроб, ён сустракаецца з такім самым селянінам, выхадцам з братняга народа, які размаўляе з ім на добра знаёмай мове. Адбываецца, бадай, сустрэча з блізкім чалавекам. Аднак, з’яўляючыся салдатам расійскай арміі, Рускі сустракае байца варожага войска. А во-рага, згодна загадам, трэба забіваць, таму забойства адбываецца неяк нават бяздумна. Да трагічнага фіналу – душэўнай хваробы героя – прыводзіць стрэс, кагнітыўны дысананс, які перажывае чалавек без нацыянальнай свядомасці. “Рускі” не ўсведамляе цвёрда, хто ён, і чаму такім па-чалавечы блізкім яму апынуўся забіты ім па ўсіх правілах вайсковага статута “аўстрыяк”. Намінацыі “беларус” і “украінец” у апавяданні М. Гарэцкага адсутнічаюць, як няма іх і ў свядомасці персанажа – але менавіта такім чынам яны яскрава актуалізуюцца для чытача. Герой жа губляе розум ад навязанай яму дваістасці. “Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!”⁶ – гучыць адначасова як самаапраўданне забойства і пакаранне за яго.

Немалаважную ролю адыгрывае вобраз доктара, які пазначае ў адказ на пакутлівыя крыкі сваю пазіцыю: “Ну-ну-ну, гэта не столь важна”⁷. Не важна, бо, вядома, вайна ёсць вайна, яна нібыта раўняе ўсе

⁶ М. Гарэцкі, *Збор твораў у 4 тамах*, т.1: *Апавяданні 1913–1930*, Мінск 1984, с. 154.

⁷ *Ibidem*, с. 157.

народы перад тварам смерці, а на вайне кожны – пешка і павінен выконваць сваю функцыю: забіваць ворага...

Псіхалагічна заглыбленае апавяданне *На этапе* асвятляе падзеі, якія адбываюцца падчас Першай сусветнай вайны ў тыле, у хаце аднаго з палескіх сялян, куды патрапілі па дарозе на фронт пераначаваць трое салдат. Наратар і горды за самавітага, станістага беларуса-палешука, бо перад ім паўстае паўнаватасны, смелы, з пачуццём уласнай годнасці малады мужчына, а не які-небудзь тутэйшы неацэсаны напаўдзікун, і адначасова трывожыцца за яго, па-свойму пакалечанага вайной. Паляшук пакутуе ад пастаянных салдацкіх пастояў, якія нясуць пагрозу яго маладой прыгажуні-жонцы. Ён скардзіцца, што беларусак, па натуры “далікатнейшых, змірнейшых”⁸, праз гэтыя пастой гоніць да распусты вайна. Праблема немагчымасці захаваць сваё прыватнае жыццё ад свавольства салдатаў насычана ў апавяданні не толькі агульначалавечым, антываенным пафасам. М. Гарэцкі вылучае і ўласна нацыянальны аспект: звяртае ўвагу на змены ў характары палешука. Аўтар паказвае, як руйнуюцца шматвяковыя народныя асновы, як моцны духам, горды беларус пачынае праяўляць не ўласцівыя яго вольнаму характару якасці: “зюклівасць”⁹, жаданне паскардзіцца, няветлівасць, раздражнёнасць.

Зразумела, што рускаму пісьменніку ў існуючых гістарычных абставінах не было такой неабходнасці акцэнтаваць увагу на праблеме нацыянальнага характара. Але пераломны час абумовіў пэўны зварот да адзначанай тэмы. Апавяданне Л. Андрэева *Начная размова* добра гэта ілюструе.

Дзеянне твора ахоплівае жнівеньскія падзеі першых дзён уварвання германскай арміі ў Бельгію. Пасля двух дзён штурму Вільгельм II у пошуках выратавання ад бяссонніцы загадвае прывесці да яго аднаго з палонных на начную размову, каб “очароваць яго, непрывычнаго к разговору с царями”¹⁰, пацешыць сваё самадзяржаўнае самалюбства.

Традыцыйнае для Л. Андрэева адлюстраванне вайны як вар’яцтва і ўсеагульнага разбуральнага хаосу [выразна прадстаўленае ў апавяданні *Чырвоны смех* (1904)] захоўваецца ў *Начной размовы* вельмі фрагментарна, пераважна ў экспазіцыі апавядання. Апавядальны фон з яго экспрэсіянісцкай нагрукі на дэталі – у адлюстраванні “болевого центра”¹¹ з “массами бледных людей в остроконечных касках”, “безграничной усталостью” і “запахом крови”¹² – складае агульначалавечы план успрымання вайны. Далей пісьменнік канцэнтруецца на ідэалагічным плане, уводзячы ў мастацкую арганізацыю апавядання двух персанажаў: кайзера Вільгельма II і бельгійскага валанцёра (уцекача

⁸ *Ibidem*, с. 209.

⁹ *Ibidem*, с. 208.

¹⁰ Л. А н д р е е в, *Ночной разговор* [online], http://az.lib.ru/a/andreew_l_n/text_0539.shtml [доступ: 11.04.2014].

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

ў Бельгію, рускага рэвалюцыянера). Вільгельм, перакананы ў сваёй непераможнасці і боскім прызначэнні, у размове з палонным прафесарам прайграе вайну як у ідэалагічным, так і ў фактычным (непасрэдным) сэнсе. Дыспут кайзера з рускім аказваецца беспаспяховай спробай тытулаванай асобы запоўніць унутраную пустэчу пацвярджэннем сваёй сілы і права быць “могільшчыком для старой Еўропы”¹³. Спецыфічнае асэнсаванне Першай сусветнай вайны Л. Андреевым спарадзіла неадназначнае мастацкае рашэнне апавядання. Палонны, які апынуўся перад заснулым кайзерам з выпадкова пакінутым на стала зараджаным рэвальверам, не скарыстаўся сітуацыяй. Такі, на першы погляд, недарэчны зыход пры ўважлівым чытанні знаходзіць шэраг тлумачэнняў. Вайна нечакана паўстае не як стыхійнае бедства, а як наспелая і пастаўленая перад светам усенародная, глабальная праблема. Яна – спосаб вырашэння рэальных супярэчнасцяў, і ў гэтым сэнсе ў выпадку забойства Вільгельма палонным свет пазбаўляецца магчымасці вырашыць неабходную “задачу”. Як вядома, сэнс канкрэтнай вайны пісьменнік бачыў у “борьбе демократии всего мира с цесаризмом и деспотией, представителем каковой является Германия”¹⁴. Адсюль вынікае і непакісная перакананасць у перамозе, у нейкай фатальнай перадвызначанасці, у рамках якой выпадковая смерць, нават пачынальніка вайны, не нясе вырашальнага значэння, што ўсведамляе галоўны герой. З іншага боку, пісьменнік падмае праблему асабістай адказнасці за здзейснены ўчынак. У гэтым сэнсе герой прымае адказнае рашэнне, згодна з якім ён не мае права парушаць ход гісторыі. Андрэеў цвярджае, што самае важнае ў любой сітуацыі – усведамляць сваё месца ў свеце: абавязак салдата ў дадзеным выпадку – адважна змагацца ў баі.

Цікава таксама тое, што ў апавяданні менавіта рускі рэвалюцыянер трымае ў сваіх руках жыццё Вільгельма, а разам з ім лёс многіх народаў, што менавіта рускі прадракае немцам паразу. Пісьменнік сімвалічна надае рэвалюцыйнай Расіі ролю галоўнага ідэйнага змагаара і пераможцы над імперыялістычным Захадам. Вільгельм недаацэньвае рускіх, зняважліва параўноўваючы з жаночай іх залішняю эмацыянальнасцю, не разумее палоннага ён і ў канцы твора. Але пісьменнік паказвае, што рускі здольны ўбачыць нешта больш важнае, чым практычна скіраваны немец. Тым не менш, аўтар не ідэалізуе рускі народ, які выступае і ў ролі прыгнятальніка: у адказ на абвінавачванне кайзера ў жорсткасці жыдоўскіх пагромаў палонны моўчкі апускае галаву.

У спадчыне Л. Андрэева ў цэлым больш выразна прадстаўлена не ўласна ваенная тэма, а катастрофічнае светааўспрыняцце творцы напружэадні сусветнай вайны. У пісьменніка ёсць апавяданні, у якіх выразна гучаць матывы прадчування глабальнай катастрофы. Гэта найперш

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Цыт. па: А. Б о г д а н о в, *Между стеной и бездной. Леонид Андреев и его творчество* [у:] Л. А н д р е е в, *Собрание сочинений в 6 т., т. 1: Рассказы 1898–1903*, Москва 1990, с. 36.

творы перадаваенага перыяду [*Палёт* (1913), *Чорт на вяселлі* (1914)]. У апавяданні *Палёт* пісьменнік выкрывае залішнюю самаўпэўненасць чалавецтва, якое імкнецца пашырыць гарызонты, а разам з гэтым і межы свайго ўплыву. Галоўны герой – Юры Міхайлавіч, лётчык, які ў сваім імкненні наблізіцца да космасу і бясконцасці накіроўвае свой самалёт да сонца і разбіваецца, пакінуўшы на зямлі сваю маладую жонку. Апавяданне папярэджвае чалавека пра небяспеку, якая хаваецца ў яго самаўпэўненым, трансгрэсійным стаўленні да навакольнага свету і можа павярнуцца загубай чалавечага існавання.

У апавяданні *Чорт на вяселлі* ў разгар свята з’яўляюцца чэрці і разгортваецца вакханалія, на першы погляд, бессэнсоўных дзеянняў і дыялогаў. Але праз нескладныя рэплікі праскокваюць фразы: “Наших бьют!”, “полное, отсутствие огнестрельного оружия!”, “Наддай!”, “Нет, не беру на себя ответственности.”¹⁵ Гэтыя правакацыйныя, прарочыя словы, хаатычныя перамяшчэнні персанажаў па хаце прыводзяць да горкіх наступстваў: разбураная хата ідзе тапіцца. Л. Андрэеў у сваіх апавяданнях на ўзроўні сімвалаў, алегорый паказвае, што пэўны спарадкаваны сацыяльны механізм даў збой, штосьці ў грамадстве пайшло не так і гэта можа прывесці да нейкіх глабальных катаклізмаў.

Элементы фантасмагорыі і прадвызначанасць абставін выпадкам збліжае андрэеўскія апавяданні з яшчэ больш фантасмагарычнымі творамі М. Гарэцкага *Фантазія* і *Пакінутыя хаты*, у якіх, аднак, умоўнасць і сімволіка маюць істотна іншае, чым у рускага пісьменніка, функцыянальнае прызначэнне. У апошнім з названых апавяданняў закранаецца праблема бежанства. Сумны лірызм апавядання звязаны са згадкамі вёскі, пакінутай бежанцамі падчас вайны. Апавядальніку, выпадковаму сведку апусцелых беларускіх мясцін, мроіцца сон. Вялізная зала, якая замест “старасвеччыны” поўная чалавечых касцей і трупаў, сімвалізуе трагічнае разбурэнне нацыянальнай спадчыны беларусаў, бо вайна старанна руйнуе багаты сваёй гісторыяй і культурнымі здабыткамі народ, раскідваючы яго, нібы беспрытульнікаў без роду і племені, па зямных абшарах.

Нягледзячы на катастрофічныя для Беларусі падзеі, пісьменнік за самымі безвыходнымі з’явамі ўмее разгледзець жыццесцвярджалае зерне. І хоць апавяданне *Фантазія* называюць “адным з самых містычных”¹⁶ твораў у М. Гарэцкага, яго варта назваць хутчэй алегарычным: унёсак творчай інтэлігенцыі ў нацыянальную справу мае бясспрэчныя рэальныя асновы. *Фантазія* пераконвае: пакуль намаганні і сялян, і прадстаўнікоў беларускага грамадскага руху застаюцца марнымі, пакуль на зямлі пераважаюць прагматычныя інтарэсы (як у апавяданні

¹⁵ Л. Андреев, *Черт на свадьбе* [online], http://az.lib.ru/a/andreew_l_n/text_0432.shtml [доступ: 06.07.2014].

¹⁶ В. Назарў, *Сатырычная завоўстранасць апавяданняў Максіма Гарэцкага Апостал і Нездача* [у:] *Гарэцкія чытанні: матэрыялы дакладаў і паведамленняў на XI чытаннях (да 110-годдзя з дня нараджэння Максіма Гарэцкага)*, Мінск 2004, с. 127.

У 1920 годзе), фантасмагарычны сход бессмяротных беларускіх адраджэнцаў робіць сваю справу. Пісьменнік упэўнены, што гэтаму сходу немагчыма перашкодзіць, бо ён па-за межамі зямной улады. Для яго трагічныя, крывавыя падзеі на беларускай зямлі – “туман”¹⁷. М. Гарэцкі, з аднаго боку, працягвае традыцыю ўскладання на пісьменніка нейкай вышэйшай, прароцкай місіі, разам з тым нагадваючы паплечнікам па цяру пра ўласную адказнасць “будзіць яго [народ] на дабро”¹⁸, з другога – сцвярджае своеасаблівую накіраванасць беларускага адраджэння, якое незаўважна, але непазбежна набліжаецца.

Апавяданне *У 1920 годзе* яшчэ больш блізка і разам з тым маштабна адлюстроўвае трагічныя для Беларусі падзеі. Ужо сама назва адсылае чытача да савецка-польскай вайны 1919–1920 гадоў, ахвярай якой зрабілася тэрыторыя нашай краіны. Першыя радкі апавядання ўдакладняюць час дзеяння. Як вядома, увосень 1920 года, пасля жніўняўскага разгрому Чырвонай арміі пад Варшавай, Польшча перайшла ў наступленне і канчаткова заняла значную частку Беларусі. Згодна перамовам, на якія беларускіх дэлегатаў не запрасілі, і падпісанаму ў кастрычніку перамір’ю, тэрыторыя Беларусі была падзелена паміж двума дзяржавамі. Беларускі народ адказаў на падзел узброеным паўстаннем, цэнтрам якога стаў Слуцк на чале з радай БНР. Вось чаму галоўны герой апавядання вымушаны нелегальна знаходзіцца на “сваёй крэўнай зямлі, <...> бы нейкі крымінальнік”¹⁹.

Даволі неадназначны, разгалінаваны па сваім ідэйна-мастацкім змесце твор адны даследчыкі (М. Мушынскі) успрымаюць як “зрэз рэчаіснасці <...> дзе чытачу даецца магчымасць самастойна разабрацца ў складанасцях жыцця”²⁰, іншыя (І. Чыгрын) адзначаюць пераважнае значэнне для ідэйнага зместу твора станоўчых персанажаў – правадніка і народнага чалавека²¹. І насамрэч, справамі беларусізацыі як на заходніх, так і на ўсходніх тэрыторыях Беларусі займаліся не толькі сумленныя людзі (герой-апавядальнік, сям’я сяляніна-правадніка, які дапамагае апавядальніку перайсці цераз лінію фронту паміж Мінскам і Вільняй), але таксама прыстасаванцы, што дбаюць найперш пра асабістыя выгоды і не вераць у рэальнасць і перспектывы беларускай дзяржаўнасці. Сутыкненне такіх розных людзей, іх матываў і пазіцый надае апавяданню асаблівую рэалістычнасць, а прысутнасць адданых нацыянальнай справе герояў выконвае, бяспрэчна, вельмі важную ідэйную функцыю. Да таго ж, пісьменнік, кіруючыся прынцыпамі гістарычнай праўды, акцэнтуюе ўвагу на росце свядомасці, асабістай

¹⁷ М. Гарэцкі, *Творы...*, Мінск 1990, с. 118.

¹⁸ *Ibidem*, с. 119.

¹⁹ Л. Корань, *Дынаміка жанравых структур у беларускай прозе XX ст.* [у:] Л. Корань, *Цукровы пеўнік: літ.-крытыч. арт.*, Мінск 1996, с. 25.

²⁰ М. Мушынскі, *Падзвіжнік з малой Багацькаўкі: Жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага*, Мінск 2013, с. 234–235.

²¹ І. Чыгрын, *op. cit.*, с. 36–37.

актыўнасці простых людзей, такіх, як селянін-праваднік. Гэтыя людзі разумеюць, што знаходзяцца ў абставінах, калі за сваё месца ў жыцці, свае інтарэсы трэба змагацца самім. Але такіх людзей, паказвае М. Гарэцкі, занадта мала. Большасць, на жаль, складаюць такія, як няшчырыя “беларусізатары” з абодвух бакоў ад лініі фронту: з савецкага (настаўнік) і з польскага (вярбоўшчык у беларускае войска). Першы – нахлебнік і дармаед, другі – увагуле вораг, які чакае, пакуль “карабель дасць цечу”, каб самому ў зручны момант яго патапіць. Пісьменнік паказвае: трагізм катастрофічных ваенных падзей, што скончыліся Рыжскім мірам і падзелам Беларусі на Заходнюю і Савецкую, прадвызначаючы не толькі глабальнымі прычынамі. Важная і недастатковасць патрыятычных настрояў сярод саміх беларусаў.

Аднак нават у самых безвыходных абставінах, у часы паражэння – а апавяданне пісалася менавіта ў такі перыяд – М. Гарэцкі верыць у недарэмнасць змаганняў: “Беларуская агітацыя страшэнна шырыцца. У нас увесь народ за беларусаў, хоць другі дагэтуль і не ведаў, што ён таксама беларус. За беларусамі цяпер пойдзе кожны селянін”²². М. Гарэцкі не рэабілітуе настаўніка, з вуснаў якога гучаць гэтыя словы, але той факт, што нават такія несвядомыя людзі не могуць ігнараваць рэальнасць нацыянальнага адраджэння на ўскраінах Расійскай імперыі, дзе палымнее вайна, выяўляе цвёрдую веру самога пісьменніка ў вяртанне народа да сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці.

У апавяданні *Усебеларускі з’езд 1917-га года* рэтраспектыўна закрэпавіцца яшчэ ранейшыя, чым у папярэднім творы, падзеі. Беларускія сяляне, кааператывшчыкі, распаўсюджаюць галоўнаму герою пра скліканы Вялікай Беларускай радай у снежні 1917 года з’езд, які меў намер “зрабіць сваю рэспубліку”²³. Непаразуменне ў Кузьмы, аднаго з дэлегатаў з’езду, выклікае разгон кангрэсу бальшавікамі: “За што ж яны [бальшавікі] разганяць нас будуць? Па-іхнаму ж хочам <...> Мы ж на сваёй зямельцы”²⁴.

Здавалася б, разгнаны з’езд, няспраўджаныя надзеі на афіцыйнае прызнанне Беларусі, “поўная несвядомасць”²⁵ людзей, да якой прызвычаіўся апавядальнік, – усё паказвае на адсутнасць змен для беларускага народа ў “С’веро-Западномъ Краѣ”. Але не дарэмна аўтар адцягвае час сустрэчы героя з сялянамі да 1918 года. Гэты прыём дазваляе яму ахапіць большы прамежак часу і звярнуць увагу на вынікі намаганняў змагароў за свабоду: раней сялян трэба было “ўсведамляць”, цяпер многія з іх самі гатовы пакласці жыццё за Беларусь, ідзе відавочнае пашырэнне народнага руху. Пісьменнік перакананы, што калі народ скінуў паноў і царскую ўладу дзеля роўнасці і свабоды, то ад

²² М. Гарэцкі, *Творы...*, с. 117.

²³ *Ibidem*, с. 129.

²⁴ *Ibidem*, с. 131.

²⁵ *Ibidem*, с. 128.

“простых прыблудаў”²⁶ прыгнёту тым больш цяпець не будзе. Апрача таго, М. Гарэцкі бачыць амаль што прагрэсіўныя змены ў сітуацыі. Яны выражаюцца ў агульным настроі людзей, якія робяцца больш самастойнымі і сацыяльна актыўнымі.

Адгалоскі вайны добра чуваць у некаторых *Сібірскіх абразках* М. Гарэцкага: гэта паламаныя лёсы ўцекачоў, маральная і побытавая неўладкаванасць якіх, такая неўласцівая беларускаму народу, непрыемна ўраджае апавядальніка (апавяданне *Уцекачы*); гэта непрыкаянасць і такая недарэчная смерць хлопчыка-беспрытульніка і шматлікіх іншых, такіх, як ён (*Малы рызыконт*; менавіта ў гэтым апавяданні М. Гарэцкі напісаў: “Пасля вайны і рэвалюцыі ў мяне лёгка накручваюцца слёзы і падпірае комам дыханне”²⁷). Гэта таксама сям’я перасяленцаў з апавядання *Палонны*, гаспадар якой паўвайны правёў у палоне.

Дарэчы, у апошнім творы пісьменнік паказвае на тыя рысы беларускага характару, якія выходзяць на кананічныя жыццёвыя ўмовы, пад працяглым панаваннем чужацкага гвалту, – і дапамагаюць земляку выжываць у складаных абставінах, не страчваючы сваёй чалавечай годнасці. Палонны жыве пастаянным імкненнем да ўцёкаў, да ўнутранай аўтаномнасці і надзеі на поспех нават у самай безнадзейнай сітуацыі. Па тым, што здарылася з героем, і па саміх яго адносінах да гэтага, пісьменнік знаёміць чытача з тыповымі якасцямі беларуса. Зразумела, што лёгка жывым нямецкі палон не назавеш, для выбаўлення з палону трэба мець незвычайную вынослівасць і своеасаблівае стаўленне да сябе і навакольнага свету. Ёсць тут у персанажа, як адзначаюць даследчыкі, і некаторае жаданне “выхваляцца дасягненнямі”²⁸, але яно выклікана, на нашу думку, натуральным пачуццём гонару: аўтар паказвае вялікія здольнасці і вынаходлівасць беларуса, які можа “і па-нямецку хутка наўчыцца”²⁹. Падобная задача – не навіна для яго, бо не кожная краіна можа пахваліцца такой стракатасцю моў. Пісьменнік падкрэслівае смеласць героя і яго здольнасць рызыкаваць (тры разы ўцякаў з палону), аптымізм, удзячнасць (беластоцкаму беларусу, які дапамагаў уцекачам). Спіс можна яшчэ працягваць; галоўнае ж, што па гэтым персанажы адразу відаць: беларус не прападзе нават у самых неспрыяльных умовах, духоўная моц дапамагае яму ўспрымаць нават трагічныя падзеі як нешта натуральнае, як тое, што заўсёды можна і трэба пераадолець. Цікавай з’яўляецца таксама адзначаная З. Траццяк “дваістасць характару беларуса”³⁰, у словах якога адчуваюцца разам і пяшчота, і іронія да закаханай у яго міласэрнай сястры, а падораныя рэчы ўспрымаюцца ім адначасова як рамантычны

²⁶ *Ibidem*, с. 132.

²⁷ М. Гарэцкі, *Збор твораў...*, с. 352.

²⁸ З. Траццяк, *Лёс беларуса на Першай сусветнай вайне ў малой прозе М. Гарэцкага*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки”, Новополоцк 2013, № 2, с. 19.

²⁹ М. Гарэцкі, *Збор твораў...*, с. 337.

³⁰ З. Траццяк, *op. cit.*

ўспамін і матэрыяльная каштоўнасць, якой герой распараджаецца з разумнай гаспадарчай практычнасцю.

У некаторых апавяданнях, звязаных з тэмай войнаў і іх наступстваў, М. Гарэцкі раскрывае нацыянальны аспект, звяртаючыся да адлюстравання вобразаў жабракоў, што найбольш паслядоўна прасочваецца ў апавяданнях *“Хадзяка”* (1916), *“Неразгаданыя людзі”* (не датаванае), сібірскім абразку *“Дурная”* (1928).

Вобраз жабрака, праз які выразна раскрываецца нацыянальная рэчаіснасць, адлюстраваны ў апавяданні *Хадзяка*. Вяскоўцы ўспрымаюць хадзяку – такім каларытным словам М. Гарэцкі называе “абадранага старца”, якога вядуць па этапе канваіры – неадназначна, у большасці сваёй, негатыўна. Гэта супярэчыць народным прымхам беларусаў, згодна з якімі жабрак у даўнейшыя часы быў сакральнай асобай, своеасаблівым пасрэднікам паміж “тым” і “гэтым” светам³¹. У апавяданні праз стаўленне да жабрака раскрываюцца асабістыя якасці іншых герояў: чэрствасць і недаверлівасць Астапа, гасціннасць і адкрытасць Тодара. М. Гарэцкі перасцерагае чытача: якімі б цяжкімі ні былі гістарычныя абставіны і ўмовы існавання, самае страшнае для чалавека – страціць сваю культурную традыцыю, праз здраду сваім караням здрадзіць сабе.

Апавяданне *Неразгаданыя людзі* закранае паслярэвалюцыйны час і паказвае людзей, якія ўжо перажылі глабальныя сацыяльныя змены. Паўз жабрака-калеку Адама Скарыну праходзяць людзі з непрадказальнымі, “патаемнымі” душамі: былы слуга графа Чапскага, які ў сваім цяперашнім новым стане савецкага камісара старанна адгароджваецца ад былога таварыша; небяспечны для новай улады прафесар Старабыльскі, які нечакана шчодро падае жабраку. Адносіны да калекі выяўляюць сутнасныя рысы гэтых персанажаў. Аўтар заклікае чытача не памыліцца ў жыццёвых арыентацыях, перасцерагае ад таго стаўлення да чалавека, што пабудавана толькі на сацыяльнай іерархіі, бо чалавечыя якасці не выводзяцца з логікі, заснаванай на класавых стэрэатыпах. Такім чынам, на змену адным праблемам чалавечага існавання (панскі прыгнёт) прыйшлі іншыя, якія вынікаюць з самой чалавечай сутнасці: захаванню ўласнай ідэнтычнасці ўсё больш адкрыта супрацьстаіць абывацельскі практыцызм. Такі зварот да агульначалавечых пытанняў яднае трактоўку традыцыі выкарыстання ў мастацкіх тэкстах вобразаў старцаў, жабракоў М. Гарэцкім з функцыянальным прызначэннем аналагічных вобразаў у некаторых апавяданнях Л. Андрэева, дзе адлюстраваны характэрны для рускай літаратуры вобраз юродзівага.

Адзначаны акцэнт на агульначалавечым можна прасачыць у апавяданні Л. Андрэева *Алёша-дурачок* (1898), у якім праз стаўленне да гарадскога юродзівага Алёшы праходзяць выпрабаванне астатнія

³¹ С. А н д р е ў с к а я, *Жабрак у традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння канца XIX – пачатку XX стагоддзя*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки”, Новополоцк 2011, № 9, с. 50.

героі, а таксама ў творах *Елеазар* (1906) і *Інатаў* (1911). У апошнім з іх юродства збяднелага купца паўстае як расплата за чыесьці невядомыя грахі: раптам героя апаноўвае дзіўная душэўная хвароба, якая прымушае яго ўсё астатняе жыццё пакутаваць ад слёз і няўцешных стогнаў. Як гэта вядзецца, новаспечанага юродзівага не прымаюць ні людзі, ні царква, нават уласныя дзеці яго выракаюцца. Напаўнепазбежнае, на паўсвядомае адрачэнне ад усяго людскога становіцца добраахвотнай ахвярай, расплатай за ўласную абывацельскую абывакавасць, “расліннае” існаванне, адсутнасць праяў чалавечага. Л. Андрэеў усяляк падкрэслівае адсутнасць у героя нейкіх асаблівых дабрачыннасцяў ці заганаў, ягоную звычайнасць і тыповасць, даючы чытачу зразумець, што якраз у гэтым і заключаецца галоўны грэх Іпатава, а разам з ім і ўсяго сучаснага аўтару грамадства. Пісьменнік кідае выклік абывацельшчыне з яе абывакавасцю да чалавека і бязмежным імкненнем да ўладкавання быту, што абездухоўлівае грамадства. У пакаранні несусцішнымі слязьмі, адчужэннем ад свету і пустэльніцтвам гучыць выклік і перасцярога мяшчанству, якое ўвогуле не здольнае на ўчынак: не толькі на штосьці добрае, але нават на прынцыповы грэх.

Завостраную сацыяльную афарбоўку набывае абразок М. Гарэцкага *Дурная*, галоўная гераіня якога таксама мае некаторыя рысы юродства і клікунства. Звар’яцелая жабрачка выкрывае крывадушна схаванае ўладай расслаенне грамадства падчас палітыкі НЭПа. Вар’яцтва гераіні разбурае ўяўны, надуманы дабрабыт, паказвае, што крывадушнасць не дапамагае справіцца з цяжкасцямі, а толькі да часу хавае іх. Між тым, вытокі вар’яцтва дурной узыходзяць да ваенных часоў: жанчыне давялося перажыць голад і забойства мужа падчас грамадзянскай вайны. Атрымліваецца, што лёс гераіні прадвызначае толькі збег трагічных абставін, але пісьменнік звяртае ўвагу на сацыяльны аспект: калі грамадства заяўляе пра тое, што будзе новае жыццё, у якім галоўны прынцып – роўнасць, то гэтыя лозунгі не павінны заставацца беспадстаўнымі, галаслоўнымі.

Варта адзначыць, што абодва пісьменнікі актыўна звяртаюцца да трагічных ваенна-рэвалюцыйных падзей і тых грамадскіх, культурных, палітычных змен, якія наспелі ў апошнія гады існавання Расійскай імперыі на яе тэрыторыі. Аднак творы аўтараў-сучаснікаў, прадстаўнікоў двух блізкіх (як у культурным, так і ў геаграфічным плане) народаў вельмі розныя па сваёй ідэйнай скіраванасці. Адрозны сэнс для абодвух народаў адных і тых жа катастрофічных абставін, у якіх апынуліся беларусы і рускія, розныя культурныя традыцыі абумовілі адрозненні ва ўспрыманні пісьменнікамі рэчаіснасці. Абодва аўтары, адстойваючы гуманістычныя ідэалы, сцвярджаюць згубнасць вайны, яе трагічнасць для чалавека, адлюстроўваюць катастрофічнасць і разбуральны характар падзей. Але разам з тым і М. Гарэцкі, і Л. Андрэеў звязваюць гістарычныя катаклізмы з пэўнымі надзеямі. Рускі аўтар успрымае вайну з доляй вяліка-

дзяржаўнага аптымізму: ён робіць акцэнт на барацьбе з сусветным імперыялізмам, прычым, згодна з мастацкай ідэяй апавядання *Начная размова*, галоўная роля ў гэтым змаганні належыць рускаму народу. У названым творы прасочваюцца пэўныя месіянскія ідэі, якія вынікаюць у пісьменніка з непакіснай веры ў веліч сваёй нацыі і моц рэвалюцыйных сіл у Расійскай імперыі. Апрача таго, у прозе Л. Андрэева больш агульная праблема катастрофічнасці быцця знаходзіцца на першым плане, і ў параўнанні з ёю ўласна ваенная праблематыка прадстаўлена лакальна. Абмежаваную прадстаўленасць ваеннай тэмы ў прозе Л. Андрэева варта звязаць і з датай яго смерці, 1919 годам: на асэнсаванне тых падзей не хапіла часу. Важную ролю адыгралі таксама характэрныя для ўсёй рускай інтэлігенцыі ў 1910-я гады настроі збынтэжанасці і чакання змен у грамадстве – і адначасова, у некаторай ступені, недастатковае ўсведамленне рускімі пісьменнікамі вызначальнасці для Расійскай дзяржавы тых падзей, якія яе радыкальна разбурылі. У іншай сітуацыі апынуліся народы ўсходу Расійскай імперыі, у прыватнасці беларускі народ. Для М. Гарэцкага ваенна-рэвалюцыйныя падзеі праз пакуты і смерць неслі спадзяванні на адраджэнне Беларусі, яе дзяржаўнасці, нацыянальнай свядомасці суайчыннікаў. М. Гарэцкі, прадстаўнік нацыі, для якой кожная падзея тых часоў была адчувальнай, а часта і лёсавызначальнай, вельмі востра рэагаваў на сітуацыю ў свеце. Таму для М. Гарэцкага было важна акцэнтаваць увагу на сцвярджанні нацыянальных каштоўнасцяў беларускага народа, у адрозненне ад Л. Андрэева, які звяртаецца да маральна-этычнага боку жыцця амаль без апелюючы да нацыянальнага складніка (як неабходнага для свядомасці канкрэтнай асобы). Такім чынам, можна гаварыць пра дамінаванне сацыяльнага пафасу ў прааналізаваных апавяданнях М. Гарэцкага і маральна-філасофскага – у апавяданнях Л. Андрэева на тэму Першай сусветнай вайны і іншых ваенных канфліктаў пачатку XX ст.

Liubou Hlazman

The Problem of National Self-Determination in Maksim Goretsky's and Leonid Andreyev's Short Stories about Military and Revolutionary Events of the Early 20th Century

A b s t r a c t

The article deals with the understanding of the national self-determination during the war and the revolutionary events of the first decades of the 20th century in Maksim Goretsky's and Leonid Andreyev's short stories. In this period the writers concentrated on the correlation between the problem of self-identification and the tragic circumstances faced by Slavic peoples. In their short stories not only do the writers show the contradictory ideas of the difficult time, but they also look for reasons of the crises and potential ways to solve them.

Людміла Хмяльніцкая
Віцебск

Невядомыя старонкі жыццяпісу Аляксандра Рыпінскага

Вывучэннем жыцця і творчасці Аляксандра Рыпінскага на працягу амаль сарака гадоў займаўся польскі даследчык Францішак Герман, які прысвяціў “знакамітаму этнографу, піянеру польскай фатаграфіі, удзельніку паўстання 1831 года, пісьменніку, педагогу, гісторыку, мастаку, графіку, літографу, кніжніку, друкару і выдаўцу” шэраг сваіх публікацый¹. На пачатку XXI стагоддзя скарбонку даследаванняў пра А. Рыпінскага істотна папоўніў Мікола Хаўстовіч².

¹ F. G e r m a n, *Jeszcze w sprawie stosunku Mikołaja Gogola do zbioru pieśni ludowych Zoriana Dołęgi Chodakowskiego (list do redakcji)* „Polska Sztuka Ludowa” [1952], R. VI, listopad-grudzień, nr 6, s. 360; F. G e r m a n, *Aleksander Rypiński*, „Etnografia polska” 1962, t. 6, s. 267–280; F. G e r m a n, *Rypiński Aleksander* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIII/4, z. 139, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 546–548; F. G e r m a n, *Aleksander Rypiński pierwszy polski fotograf w Paryżu i w Londynie* [w:] *Polska fotografia w świecie. V symposium historyczne*, Szczecin 1991, s. 51–55 i інш.

² Гл.: М. Хаўстовіч, *Жыццёвы і творчы шлях Аляксандра Рыпінскага* [у:] М. Хаўстовіч, *Айчына здалёку і зблізку (Ігнацы Яцкоўскі і Аляксандар Рыпінскі)*, Мінск 2006, с. 57–182; М. Хаўстовіч, *Лонданскія выданні Нячысціка Аляксандра Рыпінскага* [у:] *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта*, выпуск сёмы, Мінск 2006, с. 63–77; М. Хаўстовіч, *Паэтыка другой часткі зборніка Аляксандра Рыпінскага “Роезуе”* [у:] *Феномен пагранічча: польская, украінская і беларуская літаратура – уплывы і ўзаемаўзбагачэнне. Феномен пограниччя: польська, українська та білоруська література – взаємне проникнення і взаємозбагачення. Fenomen pogranicza: polska, ukraińska i białoruska literatura – wzajemne przenikanie i wzbogacanie: [зборнік дакладаў, прачытаных на Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў Любліне 17–18 кастрычніка 2007 г.]*, Універсітэт імя М. Кюры-Складоўскай (Люблін), ПАН (Аддзел у Любліне), Польскі інстытут у Мінску, с. 110–122; М. Хаўстовіч, *Паэтыка зборніка А. Рыпінскага “Вершаваныя творы”* [у:] *Нацыянальнае і агульначалавечае ў славянскіх літаратурах: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, 19–20 верасня 2007 года, у 2 ч., ч. 2*, с. 147–159; М. Хаўстовіч, *Апошнія творчыя праекты Аляксандра Рыпінскага* [у:] *Рэгіянальнае, нацыянальнае і агульначалавечае ў літаратуры: міжнародныя навуковыя чытанні, прысвечаныя памяці Івана Навуменкі (2–3 кастрычніка 2008 г.): зборнік навуковых артыкулаў*, с. 109–114; М. Хаўстовіч, *Аляксандар Рыпінскі: знаёмы і незнаёмы, “Arche”* 2009, № 5 (80), травень, с. 281–395; М. Хаўстовіч, *Аляксандар Рыпінскі: знаёмы і незнаёмы* [у:] М. Хаўстовіч, *Шляхамі да беларускасці. Нарысы, артыкулы, эсэ*, Warszawa 2010, с. 279–383 i інш.

Мэта нашага даследавання – пошук новых дакументаў пра тыя старонкі біяграфіі паэта, што менш за ўсё вывучаны даследчыкамі – гады пасля вяртання з эміграцыі на Бацькаўшчыну.

У маёнтак Кукавячына пад Віцебскам, які на той час належаў брату паэта Віктару, А. Рыпінскі прыехаў летам 1859 года. За ім як былым інсургентам быў усталяваны строгі сакрэтны нагляд і абмежаваны перамяшчэнні па губерні.

Пасля 28 гадоў выгнання і жыцця на чужыне А. Рыпінскі апынуўся ў вялікай шляхецкай сям'і. У Кукавячыне жылі Віктар Рыпінскі з жонкаю Стафаніяй з Грахоўскіх, якія мелі шасцёра дзяцей (у 1860 годзе нарадзілася яшчэ адна дачка Марыя)³.

Яшчэ адзін брат Аляксандра – Канстанцін Рыпінскі – да гэтага часу ўжо памёр: *Імяны спіс парафіян* Астровенскага касцёла яшчэ ў 1852 годзе паведамляў пра тое, што Віктар узяў на выхаванне дзяцей брата. У Кукавячыне разам з яго сям'ёю жылі пляменнікі Апалінарыя, Аляксандра, Канстанцін, Віктар і Уладзімір. Тут жа дажывалі свой век і браты маці Аляксандра і Віктара Рыпінскіх – падпалкоўнік Іван Зброжка, якому ў 1852-м было 65 гадоў, і паручнік Фартунат Зброжка 62 гадоў. У суседнім маёнтку Байбароды жыў 75-гадовы “памешчык Франц Зброжка”⁴.

Вялікая сям'я жыла ў Кукавячыне не надта заможна. Спрабуючы вырашыць свае фінансавыя праблемы, яшчэ ў студзені 1859 года Віктар Рыпінскі паступіў на дзяржаўную службу і стаў пасярэднікам “па палюбоўным спецыяльным размежаванні зямель агульных і празпалосных дач” у Віцебскім павеце, і на гэтай пасадзе праслужыў не менш за дзесяць наступных гадоў⁵. Аднак, нягледзячы на ўсе намаганні, на пачатку 1862 года быў складзены вопіс маёнтка Кукавячына “для продажу за прыватныя даўгі”⁶.

³ Гл.: *Выписи из метрических книг костелов Сенненского деканата* за 1851, 1852 и 1853 гг., а таксама *Исповедные росписи различных приходов Сенненского деканата Могилевской губернии* за 1865 г., Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), ф. 1781, воп. 26, спр. 1131, арк. 91; воп. 30, спр. 378, арк. 34–34 адв., 35 адв.; спр. 381, арк. 7 адв., 28 адв.; спр. 384, арк. 26. Выказваю глыбокую ўдзячнасць сп. Вітальду Ханецкаму за ўказанне на гэтыя крыніцы.

⁴ *Именной список (Status Animarum) прихожанам обоого пола римско-католического исповедания Могилевской губернии Сенненского уезда и Сенненского деканата Островенского прихода. Составлен за 1852 год*, НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 904, арк. 72–72 адв.

⁵ *Памятная книжка Витебской губернии на 1861 год*, Витебск 1861, с. 37; *Памятная книжка Витебской губернии на 1862 год*, Витебск 1862, с. 27; *Памятная книжка Витебской губернии на 1863 год*, Витебск 1863, с. 25; *Памятная книжка Витебской губернии на 1865 год*, СПб. 1865, с. 40; *Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год*, Витебск 1866, с. 40; *Памятная книжка Витебской губернии на 1867 год*, СПб. 1867, с. 48; *Памятная книжка Витебской губернии на 1869 год*, Витебск 1869, с. 59.

⁶ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – РДГА), ф. 577, воп. 4, спр. 180, арк. 22, 25.

Да 1865 года Віктар Рыпінскі стаў удаўцом – пра гэта паведамлялі *Памятная книжка Витебской губернии*⁷ і *Справедныя росписы Сенненскага деканата*. Пляменнікі да гэтага часу ўжо ўладкаваліся ў жыцці, а вось уласныя дзеці яшчэ патрабавалі клопату і ўвагі – старэйшаму Феліксу споўнілася 16 гадоў, малодшай Марыі – усяго 6⁸.

Жадаючы дапамагчы брату, А. Рыпінскі вырашыў паспрабаваць самастойна зарабляць на жыццё: адчыніў у Віцебску фотаатэлье.

Віцебскі фатограф

Першыя фатаграфічныя атэлье пачалі з’яўляцца ў губернскім Віцебску на пачатку 1860-х гадоў. Свае майстэрні адчынілі “рыжскі грамадзянін” Кінаў, тытулярны саветнік Чаховіч, “магілёўскі грамадзянін” Пашкоўскі⁹. Апошні, дарэчы, фігураваў у справе, якая ў 1863 годзе была заведзена на Арцёма Вярыгу-Дарэўскага. У адным з дакументаў паведамлялася: “Арцёмі Вярыга перапісваецца з варшаўскімі палякамі і некалькі тыдняў таму ён адаслаў у Вільню і Варшаву фатаграфічныя партрэты групы галоўных фанатыкаў віцебскіх... Партрэты гэтыя здымаў фатограф Пашкоўскі”¹⁰.

Тады ж, у 1863-м, выйшла спецыяльнае распараджэнне генерал-губернатора М. Мураўёва аб дадатковым кантролі над літаграфіямі, друкарнямі і фатаграфічнымі ўстановамі. “Зараз больш чым калі-небудзь установы падобнага кшталту мусяць падпадаць строгаму і пільнаму кантролю з боку мясцовага губернскага кіраўніцтва”, – паведамлялася ў цыркуляры, разасланым па загадзе галоўнага начальніка краю. На ўладальнікаў фатаграфій цяпер ускладалася асабістая адказнасць за друкаванне “выяў, што адлюстроўваюць партрэты асобаў, вядомых па ўдзелу ў мяцяжы, або віды, якія нагадваюць пра палітычныя смуты ў Польшчы”¹¹. Апрача таго, усе яны павінны былі падаць паручыцельствы ў добранадзейнасці ад не менш чым трох асобаў і грашовы заклад у памеры ад 200 да 600 рублёў, “у адпаведнасці з колькасцю працаўнікоў і памерам вытворчых прац ва ўстанове”¹².

Фатаграфіяй А. Рыпінскі пачаў займацца яшчэ ў Францыі. Яго фатаграфічных прац, зробленых у эміграцыі, сёння вядома няшмат. Сярод іх – два аўтапартрэты. Абодва яны былі выкананы прыкладна ў адзін час – каля 1853 года. Уласны літаграфаваны партрэт аўтар змясціў у кнігах *Poezije i Sierżant-filozof*. Іншая фатаграфічная выява А. Рыпінскага была ўклеена ў экзэмпляр *Poezije*, які належаў Баляславу Жындзе.

⁷ *Памятная книжка Витебской губернии на 1865 год*, с. 40.

⁸ *Исповедные росписи Сенненского деканата. 1865 г.*, НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1131, арк. 91.

⁹ И. А б р а м о в а, *Не моргайте, господа, выдержка всего две минуты*, “Витебский курьер” 1993, 27 марта.

¹⁰ Г. К і с л ё ў, *Загадка беларускай Энеіды*, Мінск 1971, с. 196.

¹¹ НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11847, арк. 7.

¹² НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 5 адв.

Яе Ф. Герман апісвае наступным чынам: “Ён сядзіць, левую руку трымае на левай назе, правая абапёртая на стол, на якім ляжаць кнігі, пінжак расшпілены, на камізэльцы ланцужок ад гадзінніка, гальштук-матылёк, падстрыжаныя вусы, валасы кучаравыя, подпіс ад рукі: Аляксандр Рыпінскі”¹³.

Ф. Герман і М. Хаўстовіч у сваіх працах змяшчаюць яшчэ адзін фотопартрэт А. Рыпінскага. Зроблены ён быў у 1863 годзе, па ўсёй верагоднасці, ужо ў Кукавячыне самім паэтам, які з берагоў туманнага Альбіёна прывёз не толькі свае друкі і рукапісы, але і поўны камплект фатаграфічных прылад. Здымак быў зроблены відавочна не ў студыі, паэт нязмушана размясціўся ў хатнім фатэлі, пакрытым вялікім кілімам. Адною рукою ён злёгка падпірае галаву, другою прытрымлівае на каленях кніжку ці альбом. Напружанасць у ягонай позе, у адрозненне ад папярэдніх здымкаў, тут ужо не адчуваецца – паэт, нарэшце, знайшоў дом і супакой.

Жадаючы самастойна зарабляць кавалак хлеба, “дваранін Віцебскага павета Аляксандр Феліксаў сын Рыпінскі” вырашыў успомніць сваё былое рамяство і адчыніць у Віцебску ўласную фатаграфічную ўстанову. З гэтаю мэтай 13 жніўня 1865 года ён падаў на імя віцебскага грамадзянскага губернатара У. Вярхоўкіна *Запіску*, у якой пісаў: “Практыкуючыся жывапісам з малых гадоў, я вывучыў і падобнае да яго фатаграфічнае мастацтва, ва ўсіх яго адценнях і ў поўнай дасканаласці. З продкаў ураджэнец тутэйшага рускага краю, жадаючы прывесці мае веды на карысць любімага майго горада і грамадства, набыўшы сабе за мяжою ўсе неабходныя да таго матэрыялы і апарат, маю гонар, спаўняючы жаданне многіх з мясцовых жыхароў, пакорна прасіць ваша правасхадзіцельства дазволіць мне адчыніць у давераным вашай апецы горадзе Віцебску першакласную фатаграфічную ўстанову разам з пастаяннаю выставаю як уласных маіх твораў, так і твораў іншых лепшых фатографаў, разам з магазінам усіх патрэбных фатаграфічных і жывапісных матэрыялаў, як гэта звычайна робіцца ў С.-Пецярбургу і ў іншых лепшых гарадах Еўропы”¹⁴.

Да гэтага часу з Кукавячына А. Рыпінскі ўжо перабраўся на жыхарства ў Віцебск і ўладкаваўся ў 2-й частцы горада ў доме тытулярнага саветніка Юліяна Рамеля, які служыў сталаначальнікам у казённой палаце¹⁵.

Неспрактыкаванасць у такога роду справах саслужыла просьбіту дрэнную службу: зварот А. Рыпінскага, пададзены ў канцылярыю губернатара на звычайнай паперы, у канцы верасня быў вернуты падаўцу

¹³ F. G e r m a n, *Aleksander Rypiński pierwszy polski fotograf w Paryżu i w Londynie...*, s. 52–53. Гэты партрэт у 1924 г. надрукаваў у сваёй кнізе *Гісторыя беларускае літаратуры* Максім Гарэцкі.

¹⁴ *Дело по прошению дворянина Александра Рыпинского о разрешении открыть в городе Витебске фотоаудию. 1865–1866 гг.*, НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 2–2 адв.

¹⁵ *Памятная книжка Витебской губернии на 1863 год...*, с. 33.

з патрабаваннем заплаціць 80 капеек срэбрам “за нягербавую паперу”. 4 кастрычніка А. Рыпінскі паўтарыў прашэнне, дадаўшы да яго ўжо два аркушы “па сорок капеек гербавай годнасці” і дапоўніў просьбай “адчыніць фатаграфію ў г. Віцебску, з пастаяннаю выставаю і дыярамаю; з поўным фатаграфічным і пры ім жывапісным магазінам усіх патрэбных да гэтых двух мастацтваў прыпасаў і з правам адлучкі ў паветы”¹⁶. Апошняя акалічнасць нагадвала пра ўсё яшчэ паднагляднае становішча паэта.

Пасля гэтага справа ўскладнілася атрыманнем паручыцельстваў і ўнясеннем грашовага закладу. Хто мог узяць на сябе адказнасць за былога інсургента? У архіўнай справе знаходзім тры пасведчанні – за палітычную добранадзейнасць А. Рыпінскага ў студзені 1866 г. паручыліся яго брат Віктар¹⁷, памешчык Суражскага павета “Міхаіл Францаў сын Лісоўскі”¹⁸, яго брат памешчык Дрысенскага павета “губернскі сакратар Адольф Францаў сын Лісоўскі” (браты падпісалі адно паручыцельства), а таксама “выконваючы пасаду Віцебскага губернскага маршалка, генерал-маёр Храпавіцкі”¹⁹.

Браты Лісоўскія даводзіліся, відаць, раднёй Ігнату Лісоўскаму, які служыў аканомам у маёнтку Кукавячыне²⁰. Аднак як удалося атрымаць паручыцельства самога губернскага маршалка Міхаіла Пятровіча Храпавіцкага? Магчыма, і тут варта шукаць сваяцкую пратэкцыю. Такую, напэўна, мог скласці А. Рыпінскаму Ігнат Храпавіцкі – знаны збіральнік беларускіх песень, пра якога Рамуальд Падбярэскі пісаў у прадмове да *Шляхціца Завальні*. Ён быў адным з буйнейшых землеўласнікаў Віцебскай губерні (яго маёнтак меў больш за 10 тысяч дзесяцін зямлі), вясной 1859 года шляхта Дрысенскага павета абрала яго сваім маршалкам, а пазней, у 1880 годзе, ён стаў губерnskім маршалкам²¹. Па справах службы І. Храпавіцкі не аднойчы прыязджаў у Віцебск, дзе мог сустрэцца з А. Рыпінскім.

Што тычыцца грашовага закладу, які трэба была ўнесці за дазвол адчыніць фотаатэлье, то яго сума была вызначана А. Рыпінскаму не ў 200, як ён першапачаткова меркаваў, а ў 400 рублёў срэбрам. Такіх

¹⁶ НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 1.

¹⁷ У архіўных справах захаваўся *Спіс памешчыкам і шляхціцам, якія жывуць Віцебскай губерні ў Віцебскім павеце з атэстацыяй Віцебскага павятовага маршалка за 1863 г.* У ім знаходзілася сведчанне добранадзейнасці самога Віктара Рыпінскага: “Паводзін добрых і добранадзейны” (НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 31383, арк. 12).

¹⁸ Міхаілу Францавічу Лісоўскаму ў Віцебскім павеце належаў маёнтак Малінопаль з фальваркам Малінаўка, або Калышкі, з 1419 дзесяцінамі зямлі (*Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год*, Витебск 1878, с. 267).

¹⁹ НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 13–14.

²⁰ Гл. *Сведны роспіс* Астравенскага прыхода на 1852 г. (НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 904, арк. 72 адв.).

²¹ *Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год...; Списки губернских предводителей дворянства Российской империи. 1785–1895. Составлены и изданы Черниговским предводителем дворянства графом Милорадовичем*, Чернигов 1895, с. 4.

грошай у паэта не было, і ён звярнуўся па дапамогу да брата Віктара. Той, каб атрымаць неабходную суму, заклаў свае маёнткі “ў Віцебскім павеце Кукавячына і Магілёўскай губерні Сенненскага павета Бутрымова празваныя”, хоць Кукавячына і без таго ўжо было абцяжарана шматлікімі “прыватнымі даўгамі”. Карыстаючыся апошняй акалічнасцю, губернскія ўлады яшчэ паўгода пратрымалі прашэнне А. Рыпінскага без адказу.

Стомлены прымусовым бяздзейнем і бюракратычнай цяганінай уладаў, у дапаўненне да 400 рублёў закладу, забяспечанага на маёнтках брата, А. Рыпінскі ўнёс яшчэ 200 рублёў “у дзяржаўных банкавых білетах”. “А таму што заклад мой зараз дасягае ўжо самай высокай нормы 600 рублёў, то і спадзяюся дзякуючы гэтаму атрымаць званне першакласнага губернскага віцебскага фатографа, які мае перад іншымі перавагу выконваць усе казённые патрабаванні”, – пісаў ён 6 чэрвеня 1866 года ў чарговым прашэнні²².

Аднак толькі праз месяц, 13 ліпеня, віцебскі губернатар накіраваў сваё “прадстаўленне” на А. Рыпінскага ў Вільню. Адказ за подпісам генерал-губернатара Паўночна-Заходняга краю генерал-ад’ютанта К. фон Каўфмана быў накіраваны з Вільні ў сталіцу губерні 31 жніўня. У ім меўся “дазвол двараніну Віцебскага павета Аляксандру Рыпінскаму, пасля выканання ім устаноўленых законам і асобнымі правіламі ўмоў, адчыніць у г. Віцебску фатаграфічную ўстанову, пра якую ён просіць”. “Што ж дачыць права выездаў Рыпінскага ў паветы, – паведамлялася далей, – то такія выезды могуць быць яму дазволены не інакш, як па асобнаму кожны раз на тое дазволу начальства”. Апрача таго, К. фон Каўфман паведамляў, што пра дадзены дазвол ён напісаў “да ведама” міністру ўнутраных спраў²³.

Так быў змарнаваны год толькі на тое, каб дабіцца права на адкрыццё фотаатэлье. Канкурэнтаў у новай справе ў А. Рыпінскага аказалася няшмат. Кінаў і Чаховіч да гэтага часу ўжо з’ехалі з Віцебска, працавала толькі атэлье Якуба Пашкоўскага. У снежні 1866 г. адчынілася фатаграфічная ўстанова Сігізмунда Юркоўскага. Фатаграфіяй займаліся і некалькі аматараў, сярод якіх быў памешчык Лепельскага павета Міхаіл Кусцінскі, добры знаўца мясцовых старажытнасцяў.

І Я. Пашкоўскі, і С. Юркоўскі займаліся ў Віцебску не толькі здымкамі ў студыі. Са сваімі фатаграфічнымі прыладамі яны хутка выйшлі на вуліцы горада. Широкай вядомасцю сёння карыстаецца фотаздымак Я. Пашкоўскага, на якім ён зафіксаваў гістарычны цэнтр Віцебска – Ратушную плошчу з мосту праз Віцьбу²⁴. У Публічнай бібліятэцы Санкт-

²² НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 26.

²³ *Ibidem*, арк. 34.

²⁴ Арыгінальны адбітак гэтага здымка захоўваецца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі. Аб ім гл.: О. Д а в и д о в с к а я, *Пашковский. Витебскъ. История одной фотографии*, “Витебский проспект” 2011, № 26, 30 июня, с. 6.

Пецяярбурга захоўваецца адзін з першых здымкаў Сігізмунда Юркоўскага, зроблены ў Віцебску ў 1867 годзе. Фота мае назву *Дастаўка паравоза на чыгуначную лінію Арол–Віцебск, якая будзецца, 1867*. Аднак на самой справе шэсць пар коней, запрэжаных цугам, цягнуць цяжкія лакаматыў не ў бок вакзала, а наадварот ад яго.

Хутэй за ўсё, здымаў Віцебск і А. Рыпінскі. На жаль, аніводзін здымак безумоўнага ягонага аўтарства не захаваўся. Хоць ёсць адно фота, якое вельмі хацелася б прыпісаць аўтарству А. Рыпінскага. Гэта від на левабярэжную частку Віцебска з Задзвіння з групай асобаў на пярэднім плане. Здымак па зафіксаваных на іх архітэктурных аб'ектах можна датаваць досыць дакладна: паміж 1862 і 1864 гадамі. У 1862 г. з фасада Дабравешчанскай царквы былі зняты вежы і ўсталяваны новы купал над алтаром, а ў 1864-м дамініканскі касцёл быў пашкоджаны пажарам. Хто ведае, раптам маляўнічая група абывацеляў на пярэднім плане – гэта брат былога інсургента Віктар Рыпінскі з жонкаю і дзеткамі, якія прыехалі з маёнтка ў губернскі Віцебск? Аднак наўрад ці хто калі-небудзь ужо зможа адказаць на гэтае пытанне...

Як працавала ў Віцебску фатаграфічная ўстанова А. Рыпінскага, сказаць цяжка – ніякіх звестак аб гэтым знайсці не ўдалося. Вядома толькі, што хутка з дома Рамеля пазт перабраўся на жыхарства ў дом Грудзінскай на Пакроўскай вуліцы ў 2-й частцы Віцебска (зараз вул. Шубіна). Там жа, верагодней за ўсё, размяшчалася і яго фатаграфічная ўстанова.

Праіснавала атэлье, аднак, нядоўга. Ужо на пачатку студзеня 1868 года А. Рыпінскі вымушаны быў яго зачыніць. Паліцэйскі прыстаў другой часткі Віцебска, накіраваны ўпэўніцца, ці сапраўды атэлье спыніла сваю працу, даносіў начальству: “Дваранін Аляксандр Рыпінскі з першага дня сакавіка месяца гэтага года пераехаў на кватэру ў доме памешчыка Вышынскага ў 2-й частцы. Ніякіх прылад для заняткаў фотасправай не мае і ёю не займаецца, што дакладна вядома бліжэйшым суседзям. Прычым, віцебскі мешчанін Іван Грыгаровіч дадаў, што сын яго Уладзімір быў узяты ў навучанне Рыпінскім, аднак з першага дня студзеня гэтага года адпраўлены, таму што з гэтай даты зачыніў фатаграфію, якую ўтрымліваў”²⁵.

Фармальнай прычынай закрыцця ўстановы стала неабходнасць уладальніка атрымаць на рукі грашовы заклад у 200 рублёў срэбрам, які ён пакінуў у Віцебскім губернскім праўленні ў выглядзе “двух банкавых дзяржаўных пяціпрацэнтных старублёвых з купонамі білетаў”. Як тлумачыў у сваім прашэнні сам А. Рыпінскі, заклад гэты ён пазычыў “у пані калезскай асэсаршы ўдавы Скарупы”, якая, калі захварэла, пачала патрабаваць яго назад²⁶.

²⁵ НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 43.

²⁶ *Ibidem*, арк. 40.

Прычына на першы погляд выглядае пераканаўча. Аднак больш уважлівае вывучэнне архіўных дакументаў скіроўвае думкі ў іншы бок. Яшчэ ў красавіку 1866 года Віцебскае губернскае праўленне, разглядаючы на адным са сваіх пасяджэнняў пытанне аб забеспячэнні закладамі добранадзейнасці “ўладальнікаў друкарняў, фатаграфій і да т. п. устаноў”, прыйшла да высновы ўжываць гэтыя санкцыі “і ў далейшы час для асобаў не рускага паходжання”. Пры гэтым рабілася агаворка аб тым, што “калі начальства фактычна ўпэўнена будзе ў поўнай добранадзейнасці і адданасці ўраду азначаных утрымальнікаў, то можа хадайнічаць аб вяртанні закладаў тым з іх, што заслугоўваюць асаблівага даверу”²⁷. Летам 1868 г. такі заклад быў вернуты фатографу С. Юркоўскаму. Аднак А. Рыпінскі для мясцовых уладаў, відаць, па-ранейшаму заставаўся асобай, якая не “заслугоўвае асаблівага даверу”, таму і пытанне аб магчымасці вяртання яму закладу без перапынення працы фотаатэлье нават не абмяркоўвалася.

Зачыніўшы фотаатэлье ў Віцебску, А. Рыпінскі падаўся “ў вёску”. Аднак і тут улады не пакідалі яго ў спакоі. Жадаючы высветліць, куды пасля закрыцця фотаатэлье было перададзена ўсё абсталяванне, яны накіравалі да А. Рыпінскага прыстава. “На прад’яўленую мне паперу Віцебскага губернскага праўлення, – пісаў паэт 30 снежня 1868 года, – маю гонар патлумачыць, што я, зачыніўшы рашуча маю фатаграфічную ўстанову, ад’ехаў у вёску і займаюся гаспадаркай. Апараты ж мае разладжаны зусім, але не прададзены, і знаходзяцца часткова пры мне, а часткова ў горадзе Віцебску, надалей да майго будучага распараджэння”²⁸. Назва “вёскі”, у якую з’ехаў “фатограф, дваранін Аляксандр Рыпінскі”, была пазначана ў канцы таго ж ліста. Ёю, насуперак чаканням, аказалася не Кукавячына ці Бутрымова, а Саланец, гісторыю якога нам далей і трэба высветліць.

Загадкавы Саланец

Ніякіх згадак пра маёнтка Саланец у сувязі з біяграфіяй А. Рыпінскага ў працах даследчыкаў ніколі не сустракалася. Што гэта за “вёска”? Каму яна належала? Можа быць, яна таксама была ўласнасцю брата паэта Віктара?

Аднак спробы пацвердзіць гэтую версію вынікаў не далі. Сярод уладанняў В. Рыпінскага ва ўсіх дакументах значыліся толькі два маёнткі: Кукавячына і Бутрымова.

Абцяжаранае даўгамі Кукавячына ўсё ж давялося прадаць. На пачатку студзеня 1866 года газеты краю змясцілі на сваіх старонках абвесткі аб продажы маёнтка Кукавячына з 399 дзесяцінамі і 405

²⁷ Дело по предложению г. Главного Начальника Края о подчинении фотографических заведений правилам, установленным для типографий и литографий. 1866 г., НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11800, арк. 14.

²⁸ НГАБ, ф. 1416, воп. 4, спр. 11630, арк. 48.

сажнямі “на задавальненне даўгоў уладальніка”. У ліку іншай маёмасці продажу падлягаў і “панскі дом з двума флігелямі і рознага кшталту гаспадарчымі пабудовамі”²⁹.

Мясцовасцяў пад назваю Саланец у Віцебскай губерні было шэсць, пра што сведчыць *Список населенных мест*. Усе яны знаходзіліся ва Ушацкай воласці Лепельскага павета: маёнтак, сядзіба і фальварак Саланец, а таксама вёскі Саланец 1-ы, Саланец 2-і і Саланец 3-і³⁰. Яшчэ пяць Саланцоў было ў Магілёўскай губерні. Адна вёска “Саланец пры возеры Буі” знаходзілася ў Лёзненскай воласці і чатыры Саланцы размяшчаліся на тэрыторыі воласці Руднянскай³¹. Апошнія дзеля адрознення мелі ў сваіх назвах тапаграфічныя ўдакладненні: вёска і маёнтак Саланец Буевіч, а таксама вёска і маёнтак Саланец Заблоцкі. У якім жа з гэтых Саланцоў трэба было шукаць сляды А. Рыпінскага?

Адказу на гэтае пытанне даваўся б чакаць доўга, аднак аўтару гэтых радкоў пашчасціла: у архіве ў метрычнай кнізе Віцебскага касцёла Св. Антонія ўдалося знайсці запіс аб смерці паэта (падрабязная гаворка аб гэтым далей). Запіс сведчыў аб тым, што памёр А. Рыпінскі “ў мызе Страганах Віцебскага павета”, пакінуўшы пасля сябе “ўдавою Ксаверу Аляксандраўну з Заблоцкіх Рыпінскую”, і быў пахаваны на Саланецкіх могілках³². Пасля гэтага адразу стала зразумела, што шукаць варта сярод тых маёнткаў, што знаходзіліся па суседству з Віцебскім паветам, а ўжо з усіх Саланцоў Лёзненскай і Руднянскай воласцяў спыніцца на Саланцы Заблоцкім, названым так па прозвішчы ўладальнікаў.

Паводле звестак, надрукаваных на пачатку 1880-х гадоў у зборніку, што выйшаў пад рэдакцыяй магілёўскага губернатара А. Дэмбавецкага, сапраўды знаходзім маёнтак Саланец Руднянскай воласці Аршанскага павета Магілёўскай губерні. Належаў ён шляхціцу рыма-каталіцкага веравызнання Віктару Аляксандравічу Заблоцкаму і меў 1594 дзесяціны зямлі. Уладанне было вялікае, аднак толькі яго невялікая частка (усяго 162 дзесяціны) была “прыдатнай” – знаходзілася пад лесам, раллём і сенакосам. Ва ўладанне маёнткам В. Заблоцкі ўступіў паводле спадчыннага права ў 1863 годзе. На момант складання дакумента гаспадаркай у маёнтку кіраваў арандатар. Дзесяць рублёў гадавога прыбытку прыносіў вадзяны млын³³.

²⁹ “Виленские губернские ведомости” 1866, № 2 (8 января), с. 7. За ўказанне на гэтую крыніцу выказваю падзяку сп. Уладзіславу Вяроўкіну-Шэлюце.

³⁰ *Список населенных мест Витебской губернии*, под ред. А. Сапунова, Витебск 1906, с. 208–209.

³¹ *Список населенных мест Могилевской губернии*, под ред. Г. Пожарова, Могилев 1910, с. 134–135.

³² НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1262, арк. 107 адв.

³³ *Опыт описания Могилевской губернии*, под ред. А. Дембовецкого, кн. 3, Могилев 1884, с. 156–157.

Як пазнаёміўся Рыпінскі з Заблоцкімі? Яны маглі быць крэўнымі паэта Тадэвуша Лады-Заблоцкага, які разам з А. Рыпінскім вучыўся ў Віцебскай базыльянскай гімназіі. А, магчыма, да гэтага знаёмства прывялі літаратурныя заняткі, да якіх А. Рыпінскі вярнуўся на пачатку 1860-х гадоў.

Пасяліўшыся ў Кукавячыне, паэт працягнуў свае фальклоразнаўчыя даследаванні. “Іду, брат, па-твойму на мужыцкую свадзьбу аж у Бутрымова, – напісаў «сусед Рыпінскі» ў кароткай запісцы Арцёму Вярэгу-Дарэўскаму, – так грошы табе после сам прывязу, а цяпер ня маю часу. Гутаркі адсылаю, але после мне дасі”³⁴.

У экс-выгнанніка з’явілася і новае захапленне: ён пачаў збіраць беларускамоўныя, як правіла, ананімныя літаратурныя творы, якія распаўсюджваліся ў асяроддзі навакольных памешчыкаў і сялян. Ад Зянона Харошчы, яшчэ аднаго знаёмца па базыльянскай гімназіі, А. Рыпінскі запісаў беларускі варыянт паэмы *Энеіда навыварат*, якую той ведаў на памяць³⁵. Адбылося гэта не пазней 1864 года³⁶. Праз шэсць гадоў напісаў у Віцебску да яго вялікую прадмову, дзе разгледзеў паралелі да паэмы з нямецкай, французскай, рускай і польскай літаратур (тэкст не захаваўся). З. Харошча жыў у маёнтку Завольша Аршанскага павета, на адлегласці ўсяго некалькіх вёрст ад Саланца Заблоцкіх, і цалкам верагодна, што мог пазнаёміць А. Рыпінскага са сваімі суседзямі.

З. Харошча лічыў аўтарам беларускай *Энеіды* Мыслоўскага, Рамуальд Падбярэскі – былога віцебскага віцэ-губернатара Ігната Манькоўскага, уладальніка маёнтка Мілае пад Віцебскам. Апошняга пункту гледжання прытрымліваўся і нейкі “шляхціц Юрэвіч”, які распавёў А. Рыпінскаму рамантычную гісторыю жаніцьбы Манькоўскага (да якой меў дачыненне імператар Павел І). На жаль, прафесар М. Піятуховіч, да якога ў 1920-я гады трапілі рукапісы А. Рыпінскага, не згадаў імя гэтага шляхціца. Ім мог быць Сцяпан Восіпавіч Юр’евіч, які быў у 1853–1859 гадах віцебскім губернскім маршалкам, а мог аказацца і іншы чалавек – прозвішча Юрэвіч (Юр’евіч) сустракаецца досыць часта ў спісах землеўладальнікаў Віцебскай губерні³⁷. Аднак кім бы не быў той

³⁴ Пачынальнікі. *З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, укл. Г. Кісялёў, 2-е выд., Мінск 2003, с. 274.

³⁵ М. П і я т у х о в і ч, *Рукапісы А. Рыпінскага* [у:] *Шляхам гадоў*, [вып. 1], Мінск 1990, с. 225.

³⁶ Зянон Харошча памёр не пазней 1864 г. Як уладальнік маёнтка Завольша ён згадаваецца ў спісе парафіян Мікуліна-Руднянскай рыма-каталіцкай парафіі за 1854 г., аднак адсутнічае ў спісе за 1864 г. (НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 990, арк. 11 адв.; спр. 1103, арк. 89). У 1870 г. ва ўладанне маёнткамі Завольша і Чарніца “паводле спадчыннага права” ўступіў Артур Зянонавіч Харошча (*Опыт описания Могилевской губернии...*, с. 174–175). Ён быў выпускніком Віцебскай мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі, якую скончыў у 1860 г. (А. С а п у н о в, *Историческая записка 75-летия Витебской гимназии*, Витебск 1884, с. 132).

³⁷ Напрыклад, у 1861 г. Міхаіл Восіпавіч Юр’евіч быў дэпутатам Віцебскага Дваранскага сходу ад Невельскага павета (*Памятная книжка Витебской губернии на 1861 год...*, с. 36).

Юрэвіч, магчыма, менавіта разам з ім А. Рыпінскі накіраваўся па слядах Манькоўскага ў маёнтак Мілае – хутчэй за ўсё, у спадзяванні знайсці ў нашчадкаў рукапіс *Энеіды*. Ва ўсялякім выпадку, М. Пятуховіч паведамляў, што ў прадмове да паэмы “Рыпінскі ў лірычных танах дае нам апісанне маёнтку Манькоўскага: ён старанна занатоўвае “*riękność ogrodu i formy rozmaicie i sztucznie strzyżonych tam drzewek*”³⁸.

Аднак вернемся да нашага Саланца. Самую раннюю па часе згадку пра жыхароў фальварка “Саланец п[ана] Заблоцкага” знаходзім у спісе парафіян Мікуліна-Руднянскай парафіі за 1854 год. Галавой сям’і быў Аляксандр Заблоцкі 55 гадоў. У маёнтку ён жыў разам з жонкаю Ганнаю 46 гадоў і дзвюма дочкамі – Ксаверыяй 29 і Лізавета 24 гадоў³⁹. Сын Аляксандра і Ганны Віктар Заблоцкі (28 гадоў) у гэты час жыў у іншым фамільным маёнтку – Страганы Суражскага павета Віцебскай губерні⁴⁰. Ён быў парафіянінам таго ж Руднянскага касцёла, бо хоць маёнткі Заблоцкіх знаходзіліся ў розных губернях, адлегласць паміж імі была невялікай.

Наступны спіс парафіян “Мікуліна-Руднянскай каталіцкай парафіі”, які захаваны ў архіве, датаваны 1864 годам. З яго даведваемся, што ў “Саланцы памешчыка Заблоцкага” на гэты час ужо пахавалі галаву сям’і. У маёнтку цяпер жылі “Ганна Заблоцкая, удава”, яе сын Віктар і дачка Ксаверыя⁴¹. У спісе чамусьці не згадвалася Лізавета Заблоцкая. Па ўсёй верагоднасці, менавіта да яе варта аднесці словы яе маці, “землеўласніцы Ганны Ігнатавай Заблоцкай”, якая ў 1867 годзе ў прашэнні на імя віцебскага губернатара пісала: “Маю пад маёй апекай дачку ад нараджэння ў хваравітым стане, знявечаную”⁴².

Як паведамляў Поўны спіс жылым месцам у Магілёўскай губерні Аршанскага павета, датаваны 1857 годам, фальварак “Саланец 2-і” знаходзіўся “пры возеры безназоўным”⁴³. Гэтае невялікае возера, у якое ўпадае рэчка, існуе і сёння. Аднак гэта, бадай што, і ўсё, што захавалася ад старой сядзібы. Яе месцазнаходжанне ўдалося адшукаць з цяжкасцю.

Вёска Саланец цяперашняга Руднянскага раёна Смаленскай вобласці Расіі налічвае ўсяго каля 20 жыхароў і знаходзіцца на адлегласці пяці кіламетраў на захад ад Рудні і трох на поўдзень ад аўтадарогі Арол – Віцебск. Аднак да гісторыі роду Заблоцкіх гэты Саланец не мае

³⁸ М. П і я т у х о в і ч, *Рукапісы А. Рыпінскага...*, с. 226.

³⁹ *Исповедная роспись Руднянского прихода Могилевской губернии Оршанского уезда за 1854 год*, НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 990, арк. 10.

⁴⁰ *Ibidem*, арк. 10 об.

⁴¹ *Исповедные росписи костелов Оршанского деканата за 1864 год*, НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1103, арк. 87 адв.

⁴² *Дело по прошению помещицы Витебского уезда Анны Заблоцкой по процентному сбору. 1867 г.*, НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 33185, арк. 1. У гэтым жа прашэнні Г. Заблоцкая, на той час уладальніца маёнтка Страганы, піша: “Жыхарства маю ў Магілёўскай губ. Аршанскага павета ў родных у маёнтку Саланец” (*Ibidem*, арк. 1 адв.).

⁴³ РДГА, ф. 1290, воп. 4, спр. 80, арк. 368 адв.

ніякага дачынення. Вёска Саланец Заблоцкі сёння называецца ўжо зусім па-іншаму – Пяскі. Сядзіба Заблоцкіх знаходзілася прыкладна за кіламетр ад гэтай вёскі. Панскі дом, мяркуючы па ўсім, стаяў на невялікім узвышэнні над возерам. Зараз ад дома не засталася і следу, і толькі адна вялікая ліпа, што ўзвышаецца над мясцовасцю, можа служыць арыенцірам у пошуках. Ад возера ў бок дома цягнецца рад высаджаных у лінію вербаў, скурчаных ад старасці. Іх можна прыняць за рэшткі пад'язной алеі. Калі ўпадзе моцна падточаная часам старая ліпа, адзінай дамінантай на ўзгорку застанецца толькі жалезная канструкцыя апоры высакавольтнай лініі электраперадач, што праходзіць побач.

Восень у Страганах

Калі А. Рыпінскі пабраўся шлюбам з Ксаверыяй Заблоцкай, сёння невядома – ніякіх архіўных дакументаў на гэты конт выявіць не ўдалося. Але фрагментарна вядомыя факты біяграфіі паэта дазваляюць сказаць, што ў 1872 годзе ён зноў жыў у Віцебску, а ў 1877-м – ужо ў маёнтку Страганы, які ў спадчыну ад маці атрымала Ксаверыя⁴⁴. У наступным, 1878 годзе, калі складаліся спісы землеўласнікаў Віцебскай губерні, уладальніца Страганаў была ўнесена ў іх ужо з новым прозвішчам – Ксаверыя Аляксандраўна Рыпінская⁴⁵.

Аднак адным толькі гэтым шлюбам роднасныя сувязі Рыпінскіх з Заблоцкімі не абмежаваліся. Замуж за брата Ксаверыі Віктара Заблоцкага выйшла пляменніца паэта Марыя Рыпінская, малодшая дачка яго брата Віктара⁴⁶.

Восень жыцця інсургент, эмігрант, тавянчык, перакладчык вершаў Томаса Мура, фалькларыст і аўтар уласных вершаваных твораў сустрэў разам з жонкаю ў ціхім маёнтку Страганы Веляшковіцкай воласці Віцебскага павета Віцебскай губерні. Месца, дзе некалі знаходзіўся фальварак Страганы (цяпер Лёзненскі раён Віцебскай вобласці), яшчэ ў 1980-я гады спрабаваў адшукаць Генадзь Каханоўскі. Ужо тады гэта было не так проста, і дабрацца да месца даследчыку ўдалося толькі вярхом на кані. Пра свае пошукі Г. Каханоўскі пісаў: “Я ўжо ведаў, што ў Страганах трэба пытацца «Гумно», а гэта і будзе сядзіба Рыпінскага. Мой мілы конік-спадарожнік давёз да парослага кустарнікам узвышша. Злез я, агледзеў мясціну, рэшткі падмурка і нешырокую дарожку, якая некалі вяла да гэтай сядзібы”⁴⁷.

⁴⁴ М. П і я т у х о в і ч, *Рукапісы А. Рыпінскага...*, с. 223.

⁴⁵ *Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год*, Витебск 1878, с. 271.

⁴⁶ Гл. запіс аб смерці В. Заблоцкага ў 1882 г. у метрычнай кнізе Віцебскага касцёла Св. Антонія: “1882 года траўня 26 дня ў маёнтку Саланцы Аршанскага павета памёр Віктар Аляксандравіч Заблоцкі ад запалення лёгкіх, быў далучаны да Св. Таямніц. Дваранін, калезжскі сакратар; муж Марыі, народжанай Рыпінскай, якая засталася ўдавою; меў ад нараджэння 56 гадоў, пакінуў дачку Эмілію. Астанкі ягоныя кс. Беліковіч пахаваў 28 мая 1882 года ў Саланцы на сямейных могілках” (НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1262, арк. 68 адв.).

⁴⁷ Г. К а х а н о ў с к і, *Вандраванні*, “Маладосць” 1984, № 10, с. 154.

Калі натурныя пошукі Г. Каханоўскага не далі асаблівай інфармацыі, то заглыбленне ў архіўныя дакументы аказалася больш плённым. “Адлегласць ад губернскага Віцебска – 55 вёрст, ад павятовага Суража – 30, ад Парэчча – 40, ад Смаленска – 100, мястэчак Калышак – 5, Янавіч – 25, Лёзна – 20, Мікуліна – 15, ад паштовай дарогі да Віцебска – 25”, – паведамлялася ў *Інвентары Віцебскай губерні Суражскага павета*⁴⁸ маёнтка Страганоў памешчыка Аляксандра Заблоцкага, складзенага ў 1848 годзе⁴⁹. Далей паведамлялася наступнае: “Маёнтак гэты складаецца з аднаго фальварка, які называецца Страганы, да яго вёсак шэсць, а менавіта: Козіна, Грабаціна, Мякты, Мяснікі, Самахвалы, Тачэры. [...] Рэк, азёр, ставоў няма. Дарогі толькі палявыя і купецкія, якія ідуць ад мястэчак да Віцебска. [...] Агульная плошча гэтага маёнтка па інвентары паказана 964 дзесяціны. Размеркаванне земляў: памешчык мае сядзібнай 8½, пашы 105, сенажаць 198, пад лясамі і зараснікамі 404, непрыдатнай 5 дзесяцін 140 сажняў. Надзелена для сялян: на адно цягла, г. зн. працоўнага мужчыну і жанчыну сядзібнай 2, пашы 6 і сенажаць 2 дзесяціны. А ўсяго для сялян сядзібнай 113, пашы 204 і сенажаць 68 дзесяцін. Глеба – сугліністая, часткова шэрая, малападзолістая, тарфяная. Сярэдні ўраджай азімага хлеба ў 5 зярнят”⁵⁰. У маёнтку вырошчвалі збожжавыя культуры, лён і жывёлу, а прадавалі “свае творы” або “ў мястэчках Лёзне, Рудні, Калышках, Любавічах на адлегласці ад 7 да 35 вёрст”, або вазілі ў губернскі Віцебск. “На купецкай дарозе да Віцебска” знаходзілася і карчма Буракоўшчына, якая прыносіла памешчыку штогод прыбытку “ад піцейнага продажу” 150 рублёў⁵¹.

“Гаспадарчыя ўстановы” ў *Інвентары* апісваліся вельмі сцісла: “Пабудовы ў панскім двары, дом і іншыя службы ўсе гаспадарчым чынам уладкаваныя драўляныя. Млын у малым памеры ветраны, меле на хатнія патрэбы. Сялянскія пабудовы ўвогуле драўляныя, на іх пабудову лес уладальнік дае па меры неабходнасці”⁵².

Як ужо згадвалася вышэй, у 1854 годзе ў Страганах жыў Віктар Заблоцкі, які пасля смерці бацькі перабраўся ў Саланец. Гаспадыняй Страганоў стала “ўдава Ганна Ігнатава Заблоцкая”, якая здала маёнтак у “арэнднае ўтрыманне суражскаму мешчаніну Сцяпану Каладніцкаму і вяземскаму купецкаму сыну Сяргею Андрэевічу Ладыгіну”⁵³. Да 1878 года, калі ўладальніцай Страганоў была ўжо Ксаверыя Рыпінская,

⁴⁸ У 1866 г. Суражскі павет быў ліквідаваны, яго тэрыторыя ўвайшла ў склад Віцебскага павета.

⁴⁹ *Инвентарь Витебской губернии Суражского уезда имени Строганов помещика Александра Заблоцкого. 1848 г.*, НГАБ, ф. 1628, воп. 1, спр. 1630, арк. 2.

⁵⁰ *Ibidem*, арк. 2, 3 адв., 22 адв.–23.

⁵¹ *Ibidem*, арк. 3 адв., 5, 7 адв.

⁵² *Ibidem*, арк. 3 адв.

⁵³ НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 33185, арк. 3–3 адв.

у маёнтку мелася ўсяго 517 дзесяцін зямлі – крыху больш за палову былога ўладання⁵⁴.

У Страганах Аляксандр Рыпінскі пачаў сістэматызаваць свой архіў, задумаўшы выдаць сабраныя за шмат гадоў фальклорныя і літаратурныя тэксты ў выглядзе *Хрэстаматыі*, змест якой вядомы сёння з апісання прафесара М. Пятуховіча⁵⁵.

Дата смерці А. Рыпінскага доўгі час заставалася невядомай. Пакуль, нарэшце, аўтару гэтых радкоў не ўдалося знайсці ў *Метрычнай кнізе аб памерлых* Віцебскага касцёла Св. Антонія наступны запіс: “1886 года лістапада 8 дня ў мызе Страганах Віцебскага павета супачыў Аляксандр Феліксаў Рыпінскі ад запалення лёгкіх. Дваранін; муж Ксаверыі Аляксандраўны з Заблоцкіх, якая засталася ўдавою; меў ад нараджэння 78 гадоў. Астанкі ягоныя віцебскі дэкан кс. Гарлеўскі пахаваў 11 лістапада 1886 года на Саланецкіх могілках”⁵⁶.

Запаленне лёгкіх, атрыманае халоднаю лістападаўскаю парою – з’ява не рэдкая. Хварэў паэт, відаць, не доўга – жонка не паспела запрасіць у аддалены маёнтак ксяндза, каб той мог далучыць паміраючага да “святых таямніц”. Для апошняга супакою цела паэта адвезлі ў маёнтак Саланец – туды, дзе хавалі сямейнікаў роду Заблоцкіх (сем гадоў раней на гэтых могілках знайшоў свой апошні супакой Віктар Заблоцкі).

Спроба адшукаць старыя могілкі поспеху не мела. Пра “панскія могілкі” ў былым Саланцы сёння ніхто нічога не ведае. На адлегласці некалькіх дзясяткаў метраў ад старой сядзібы Заблоцкіх знаходзяцца невялікія стараверскія могілкі, аднак усе пахаванні на іх былі зроблены ўжо пасля Другой сусветнай вайны. Старажылы Пяскоў паказалі месца, дзе недалёка ад вёскі некалі знаходзіліся “польскія могілкі”. Аднак старых надмагілляў там практычна няма. Частка з іх была па-варварску выкрадзена ў XX стагоддзі, нешта, магчыма, за больш чым сотню гадоў магло апынуцца пад тоўстым слоём апалай ігліцы. *Contra vim mortis non est medicamen in hortis*⁵⁷, як казалі старажытныя рымляне...

Сшыткі са Страганоў

Да 1910-х гадоў маёнтак Саланец ужо змяніў уладальніка – цяпер ён належаў Саланецкаму сельскаму таварыству⁵⁸.

Што датычыць маёнтка Страганы, то пасля смерці Ксаверыі Аляксандраўны Рыпінскай ён быў падзелены на два з паловай дзясяткі кавалкаў зямлі памерам ад 3 да 27 дзесяцін, якія да 1905 года раскупілі навакольныя сяляне. Апрача таго, 85 дзесяцін набыла сабе дваранка

⁵⁴ *Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год...*, с. 271.

⁵⁵ М. П і я т у х о в і ч, *Рукапісы А. Рыпінскага...*, с. 218–234.

⁵⁶ *Метрическая книга Витебского костела об умерших. 1874–1893 гг.*, НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1262, арк. 107 адв.

⁵⁷ Супраць сілы смерці ў садах няма лекаў (лац.).

⁵⁸ *Список населенных мест Могилевской губернии*, под ред. Г. Пожарова, Могилев 1910, с. 135.

Эмілія Віктараўна Хадароўская, а яшчэ 143 дзесяціны – мешчанін Яфім Іванавіч Чаравікін⁵⁹. Такім чынам, захоўваць бібліятэку і архіў паэта ні ў адным, ні ў другім маёнтку не было каму.

Тры сшыткі з падрыхтоўчымі рукапісамі А. Рыпінскага да *Хрэстаматыі*, якія ў 1929 годзе трапілі да прафесара М. Піятуховіча, маюць асобную гісторыю. Авальны штамп з надпісам *Затіосы № В.И. Бржозовский*, змешчаны на асобных старонках, хутка дазволіў устанавіць уладальніка бібліятэкі, дзе рукапіс аказаўся пасля смерці паэта. Гэта быў памешчык Уладзіслаў Іванавіч Бржозоўскі, сябра Аршанскай павятовай землеўпарадкавальнай камісіі, які жыў у маёнтку Зацёсы Любавіцкай воласці Аршанскага павета. *Памятная книжка Могилевской губернии* паведамыла, што У. Бржозоўскі быў шляхціцам, католікам, скончыў курс навук у гімназіі і быў сябрам землеўпарадкавальнай камісіі “па выбары ад землеўласнікаў”⁶⁰. У маёнтку Зацёсы Любавіцкай воласці ён меў вялікі сад з пяццю сотнямі яблынь⁶¹.

Зацёсы знаходзіліся на адлегласці ўсяго дзясятка вёрст ад Саланца Заблоцкіх. Адразу ж падумалася аб тым, навошта сябру землеўпарадкавальнай камісіі спатрэбілася набываць для свайго збору беларускамоўныя рукапісы? Няўжо гэта яшчэ адзін невядомы дагэтуль аматар беларускай пісьменнасці?

Аднак вывучэнне *Выкупного производства* на маёнтак Страганы прынесла нечаканае адкрыццё. Як высветлілася, уладальніцамі Страганоў у 1867 годзе былі “памешчыцы Ганна Ігнатаўна Заблоцкая і дачка яе Ксаверыя Аляксандраўна Бржозоўская”⁶². А гэта значыць, што да шлюбу з А. Рыпінскім Ксаверыя Заблоцкая была замужам за Бржозоўскім. Потым, відаць, яна аўдавала, пасля чаго змагла ўзяць шлюб у другі раз. Уладзіслаў Іванавіч Бржозоўскі мог быць або яе сынам, або нейкім блізкім родзічам па першым шлюбе, і рукапісы А. Рыпінскага, верагодней за ўсё, перайшлі яму ў спадчыну пасля смерці Ксаверыі Аляксандраўны.

Пасля гібелі прафесара М. Піятуховіча ў 1937 г. зніклі і рукапісы А. Рыпінскага. Толькі ў сярэдзіне 1980-х гг. машынапіс артыкула прафесара з аналізам падрыхтоўчых матэрыялаў да *Хрэстаматыі* трапіў, нарэшце, у Мінск і быў апублікаваны В. Скалабанам⁶³.

⁵⁹ *Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 году*, под ред. А. Сапунова, Витебск 1907, с. 5, 27, 39, 40, 42, 47, 50, 52, 54, 55, 59, 64, 69, 74, 75, 77, 78, 82, 86, 89, 97.

⁶⁰ *Памятная книжка Могилевской губернии на 1910 год*, Могилев 1910, с. 286.

⁶¹ *Список садовладельцев Могилевской губернии*, сост. Б. Мельников, Могилев 1911, с. 26.

⁶² *Выкупное производство на имение Строганы Витебской губернии Суражского уезда Заблоцкой А.И. и Бржозовской К.А. Январь 1867 – декабрь 1867 г.*, РДГА, ф. 577, воп. 4, спр. 1421, арк. 3.

⁶³ В. С к л а б а н, *Новыя матэрыялы з гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя* [у:] *Шляхам гадоў*, [вып. 1], Мінск 1990, с. 212–217.

Шмат якія іншыя старонкі біяграфіі Аляксандра Рыпінскага (1809–1886) усё яшчэ патрабуюць далейшага вывучэння.

Liudmila Khmialnitskaya

Unknown Facts from the Biography of Alexander Rypinski

A b s t r a c t

Basing on historical and bibliographical sources which have not been analysed so far, the author examines various aspects of the life of the poet Alexander Rypinski after his return from emigration in 1859. The analysis includes a description of a photographic studio opened and run by the poet in Vitebsk as well as his stay at the manors in Soloniec and Stragany in Vitebsk Governorate. The article addresses the life of the poet's wife, Xaveria Rypinska, née Zablocka, as well as the date of his death and the place of his burial, all of which have never been discussed up till now.

Людміла Садко
Брэст

Графічная вобразнасць у паэзіі беларускіх аўтараў пачатку XXI стагоддзя і ў творчасці нямецкамоўных канкрэтыстаў

У самой прыродзе паэзіі першапачаткова закладзены візуальны кампанент. Канкрэтная паэзія як раз і засяродзілася на „візуальнай, фізічнай прыродзе слова”¹. У творах канкрэтызму, аднаго з самых яркіх з’яў нэаавангардызму 50–60 гг. XX ст., адбываецца зварот да слова і тэксту як да матэрыяльнага аб’екту, што перадае нематэрыяльны сэнс. Матэрыяльнай абалонцы, дарэчы, канкрэтызм спрабуе вярнуць „рэчыўнасць”, даволі часта выяўляючы гэта ў дэманстрацыі візуальных магчымасцяў лінгвістычнага знака. З іншага боку, прытрымліваючыся прыярытэта натуральнай, жывой мовы штодзённых зносін, канкрэтысты – Э. Яндль, О. Гомрынгер, Ф. Мон, Г. Рюм, Х. Хайсэнбютэль, Р. Доль, М. Бензэ – вымушана звяртаюцца да прыёмаў візуалізацыі, паколькі часта яны становяцца адзіна магчымым спосабам пераадолення лінейнай арганізацыі тэксту і дэманстрацыі полівалентнай структуры натуральнай мовы, прыёмам актывізацыі вобразнага і асацыятыўнага мыслення. У гэтай сувязі Ю. Лотман адзначае: „Во всех случаях, когда мы улавливаем в графике преднамеренную организацию, можно говорить о поэтическом значении графики, поскольку всё организованное в поэзии делается значимым”².

У сучаснай эксперыментальнай паэзіі Беларусі шырокае распаўсюджанне маюць аналагічныя тэндэнцыі, калі айчынным літаратары графічнай форме тэксту надаюць асаблівы семантычны статус. У артыкуле І. Кур’ян *Друкапісы. Вялікая імправізацыя*, якая адкрывае выданне твораў беларускага Бум-Бам-Літа, аўтар, разважаючы аб этымалогіі паняцця „друкапіс”, заўважае характэрную асаблівасць: „Тут ўзнікае падабенства «друкапісу» не да словы рукапіс, а ды слова «жывапіс»”³.

¹ *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, под ред. А. Николюкина, Москва 2003, стб. 388.

² Ю. Л о т м а н, *Избранные статьи в 3 т.*, т. 1: *Статьи по семиотике и типологии культуры*. Таллинн 1992, с. 81.

³ *Друкапісы. Вялікая імправізацыя: паэзія, проза*, уклад. І. Кур’ян, Мінск 2009, с. 4.

У артыкуле *Графічная форма верша з Паэтычнага слоўніка* В. Рагойшы падаюцца звесткі аб фігурных вершах, „радкі якіх размяшчаюцца так, што ствараюць абрысы якой-небудзь фігуры (трохвугольніка, зоркі, ромба і г. д.)”⁴. Вучоны адзначае, што „графічная форма ляжыць у аснове т. зв. зрокавай паэзіі, куды адносяцца акравершы, тэлевершы, месавершы”⁵. У пэўнай ступені метафарычна, аднак абсалютна дакладна і лаканічна пошукі фармальнай арганізацыі верша ў сучаснай беларускай паэзіі пазначае В. Акудовіч: „Бачыць вушамі, а вачыма чуе”⁶, маючы на ўвазе сінтэтычны характар сучаснага тэксту.

Актывізацыю цікавасці да эксперыментальных спосабаў арганізацыі паэтычнага выказвання адзначае і В. Жыбуль: „Так, цягам апошніх дзесяцігоддзяў у айчынай паэзіі, апрача адносна няўскладненых відаў камбінаторнай паэзіі (цыркемы, антыпаліндромы, лагагрыфічныя, метаграматычныя, «бясконцыя» вершы С. Мінскевіча, «марскія шпількі» Г. Ціханавай, рапалічныя і анаграматычныя вершы А. Кавалеўскага), з’явіліся таксама і мастацкія тэксты, пабудаваныя на дадатковых ускладненнях (акратэлеверш А. Кудласевіча і А. Брусевіча, санет-цэнтон, санет-брахікалан, санет, складзены з туюгаў Ю. Пацюпы, трыялет-брахікалан В. Бурлак, вянок трыялетаў В. Іванова, творы, заснаваныя на сінтэзе паэзіі і графікі – такія, як амбіграмы Д. Дзмітрыева)”⁷.

Як ужо адзначалася, пошукі канкрэтыстаў цесна звязаны з лінгвістычнай канцэпцыяй Ф. дэ Сасюра. Згодна з сасюрыянскай дактрынай, знакі-сімвалы, наўпрост суадносныя з натуральнай мовай, не валодаюць сувяззю паміж азначаемым і тым, што азначаюць. Пераадолець гэта раз’яднанне спрабуюць паэты-эксперыментатары, у форме твораў якіх прысутнічае візуалізацыя (малюнак), што арганічна ўваходзіць у літаралагічны кантэкст і мастацкі тэкст.

Такім чынам, творы з падкрэсленай візуальнай прыродай імкнуцца да характарыстык знакаў-ікон, у якіх матэрыяльны знешні бок (тое, што азначае), прадвызначаючыся іх ідэальным унутраным бокам (тым, што азначаецца), „падобны” таму, што азначаецца.

Фрагментарна візуальныя вершы сустракаюцца ў цэлага шэрага беларускіх паэтаў апошніх дзесяцігоддзяў. У зборніку Адама Глобуса *Скрыжаванне* (1993) менавіта фігурны верш *Жах*⁸ змешчаны першым, заяўляючы тэндэнцыю да змястоўнага і стылістычнага эксперыменту і падтрымліваючы на ўзроўні знака-іконы семантыку назвы кнігі:

⁴ В. Рагойша, *Паэтычны слоўнік*, Мінск 2004, с. 362.

⁵ В. Рагойша, *Літаратуразнаўчы слоўнік. Тэрміны і паняцці*, Мінск 2009, с. 50.

⁶ В. Акудовіч, *Разбурыць Парыж: Эсэ*, Мінск 2004, с. 50.

⁷ В. Жыбуль, *Мова як канструктар. Камбінаторная паэзія на Беларусі і ў свеце*, “Роднае слова” 2007, № 12, с. 26.

⁸ А. Глобус, *Тэксты. Парк; Адзінота на стадыёне; Смерць – мужчына; Скрыжаванне; Дамавікамерон; Толькі не гавары майёй маме...; Круглы год; Койданава; Новы Дамавікамерон; Post skriptum*, Москва 2000, с. 260.

жах
 жаж
 жаж
 увесь свет у крыжах, увесь свет
 жаж
 жаж
 увесь свет у крыжах, увесь свет
 жаж
 жаж
 жаж
 жаж

У цыкле вершаў *Гарадскія дрэвы*⁹ Усевалада Гарачкі вылучаецца тэкст, што аднаўляе абрыс дрэва, якое „выпісана літарамі”:

Дрэва
 крывы ствол
 за лісцем
 х
 а
 в
 а
 е

Дадзены цыкл – гэта мініяцюры, што наладжваюць моцнае адзінства паміж пачуццёвым, непасрэдна дадзеным і рацыянальным, апасродкаваным. Асабліва паказальным у гэтай сувязі і з’яўляецца фігурны верш *Дрэва*.

Менавіта вывучэнне структуры моўнага знака ў духу канкрэтысцкай эстэтыкі і паэтыкі, пераадоленне адвольнасці і ўмоўнасці сувязі паняцця і прадмета, які стаяў за ім, стала творчым крэда Людкі Сільновай – аўтара зборнікаў эксперыментальнай паэзіі *Рысасловы* (1994), *Агністыя дзьмухаўцы* (1997), а таксама зборнікаў вершаў *Ластаўка ляціць* (1993), *Зеленавокія воі і іх прыгажуні* (2001). А. Аркуш у пасляслоўі да зборніка *Рысасловы* адзначае, што „паэтка [...] паспрабавала спалучыць мастацтва слова з мастацтвам рысы”¹⁰. У сваю чаргу О. Гомрынгер, тэарэтык і практык канкрэтызму, у артыкуле *Азначэнні канкрэтнай паэзіі* прапануе сваю дэфініцыю падобнаму паняццю: „Поэтические идеограммы образуются из букв и слов в результате усиленной конкретики семантических и семиотических намерений. Идеограммы представляют собой целостное логическое построение, запечатлевающее увиденные предметы”¹¹.

⁹ У. Гарачка, *Вершы*, “Крыніца” 1998, № 6, с. 24–26.

¹⁰ А. Аркуш, *Тэкст – матрыца – споведзь* [у] Л. Сільнова, *Рысасловы*, Полацк 1994, с. 34.

¹¹ *Konkrete poesie. Deutschsprachige Autoren*, Antologie von E. Gomringer, Stuttgart 1996, s. 165.

Можна адзначыць, што творам-“рысасловам” Л. Сільной і ідэаграмам канкрэтыстаў уласцівы рысы славеснай галаваломкі, шарады, загадкі, якая патрабуе вызначэння якога-небудзь слова на падставе яго апісання не толькі гукавога і сэнсавага, але і візуальнага. Такія тэксты рэалізуюць падыходы асемічнага пісьма без слоў, але з выпрацаванай аўтарскай сістэмай пісьменства-шыфроўкі, збольшага нагадвае піктаграму і ідэаграму, напісанне якіх ілюструе ўласную семантыку.

Характэрнай ілюстрацыяй прыёмаў шараднага дзялення словы на кампаненты з наступным іх апісаннем можа служыць твор Л. Сільной *дарма*¹². У прамым сэнсе ўнутры словы „дарма” паэтка вылучае слова „дар”, а потым у духу дзіцячай гласалаліі ўсклікае: „Ма!”. Мастацкі мікрааналіз кароткага і з выгляду невытворнага слова „дарма” дазваляе стварыць досыць ёмісты і візуальна матываваны вобраз:

дарма

Прыёмы брахіграфіі, скарачэння звычайнага напісання часта сустракаюцца і ў зборніку *Рысасловы* Л. Сільной, і ў тэкстах еўрапейскіх канкрэтыстаў. Тэкст *год*¹³ уяўляе сабою спалучэнне рыс манаграмы (замены поўнага надпісу, слова цалкам) і візуальнай шарады. Натуральна, малюнак цыферблата гадзін выклікае матываваныя асацыяцыі з цягам часу, з’яўляючыся яго знакам-іконай, а ўплеценыя ў малюнак літары са слова „год” паведамляюць інфармацыю і на ўзроўні семантыкі:

год

Формы іерагліфічнага пісьма маюць на ўвазе больш цесную сувязь знака са значэннем, чым гэта прынятае ў еўрапейскай традыцыі пісьменства. Своеасаблівая графічная загадка, што стымулюе вобразнае мысленне і развівае назіральнасць, уменне засяродзіцца, заяўлена

¹² Л. С і л ь н о в а, *Рысасловы*, Полацк 1994, с. 7. (У артыкуле захавана аўтарская традыцыя пісьма).

¹³ *Ibidem*, с. 6.

ў тэксце Л. Сільной *дз і дж*¹⁴. Дадзены твор, па словах А. Аркуша, „вершаваны праект, прысвечаны беларускім літарам-гукам”¹⁵. На самай справе іканічнасць знакаў (малюнак насякомых), якія складаюць гэты тэкст, праяўляе сябе ў адпаведнасці іх знешняй формы значэнню. Гаворка ідзе пра фанетычныя рысы, характэрныя для беларускай мовы, у якой вымаўленне афрыкат „дз” і „дж” мае устойліва асацыяцыі з гудзеннем насякомых. Знак-ікона ў гэтым візуальным вершы мадэлюе тое, што пазначаецца, прадстаўляючы графічны вобраз гукі:

На падобным прыёме пісьма іерагліфічнымі элементамі заснаваны твор нямецкамоўнага канкрэтыста Эрнста Яндля *пакутніцтва святога Пятра* (*martyrium petri*)¹⁶, якое ламае традыцыі пераказвання біблейскай гісторыі пра гібель аднаго з апосталаў Хрыста, з пакоры які папрасіў быць укрываваным ўніз галавой. Традыцыйна заяўлены толькі адзін загалавак твора, сам жа тэкст апасродкавана, візуальна, аднак наглядна адлюстроўвае цэлы працэс, немую гісторыю распяцця падзвіжніка:

fuß	fuß	стопа	стопа
knie	knie	нога	нога
mann		муж	
linke	rechte	левое	правое
kinn		борода	
auge	auge	глаз	глаз

Неабходна адзначыць, што рэаліі, намаляваныя ў дадзеным творы, нельга аднесці да пазітыўна дадзеных, аднак яны створаны свядомасцю з элементаў рэальнасці і ў некалькі новым выглядзе ўтвараюць цэласнасць паміж азначаемым і тым, што азначае. Падобныя тэндэнцыі адзначаюцца і ў творы Л. Сільной *Хрыстос*¹⁷, дзе літара „х” ўяўляе сабою абрыс фігуры ўкрываванага Хрыста:

¹⁴ *Ibidem*, с. 8.

¹⁵ А. Аркуш, *op. cit.*, с. 34.

¹⁶ E. J a n d l, *Poetische Werke* in 11 Bde, bd. 3, *Sprechblasen*, München 1997, s. 24.

¹⁷ Л. С і л ь н о в а, *Рысасловы*, Полацк 1994, с. 25.

Хрыстос

Сама паэтка ў сваёй *Вялесаўскай лекцыі*, прачытанай на цырымоніі ўручэння літаратурнай прэміі *Гліняны Вялес* (1995), разважаючы пра асаблівасці „рысасловаў”, звяртаецца да знакамітай фразы В. Ластоўскага з яго прадмовы да *Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка*: „Слова, – гэта ня ўмоўны знак для выражэння мыслі, але мастацкі абраз, вызваны найжывейшымі пачуваннямі, якія прырода й жыццё выклікалі ў перабытным чалавеку”¹⁸. На самай справе, візуальныя магчымасці слова, прадэманстраваныя ў творах зборніка і блізкія мастацтву каліграфіі, калі літары ці словы наўпрост малююць тое, што яны азначаюць, маюць векавыя традыцыі. Іх своеасаблівая рэактуалізацыя становіцца досыць распаўсюджанай з’явай у сучаснай беларускай літаратуры.

Яшчэ адзін крок для перадачы руху ў тэксце ажыццяўляецца ў творчасці Дзмітрыя Дзмітрыева, аўтара кніг вершаў *Полое собрание сочинений* (2002), *Избранное* (у апрацоўцы бук-артыста В. Шлюндзіна) (2004). Кінэтычныя эксперыменты аўтара аформіліся ў серыю эксперыментальных тэкстаў-амбіграм, дзе ў адным візуальным аб’екце пры павароце на 180° або 90° прачытваецца розны тэкст. Такія напісанні могуць называцца „листовертнямі” (тэрмін Г. Лукомнікава), „перевёртышамі”, „поворотнямі”, „опрокидныя”, „буквооборотамі”, „словооборотамі”, а ў беларускай практыцы – „аркушакрутамі” (тэрмін Ю. Барысевіча. – *Л. С.*).

Пры пераварочванні ў слова з’яўляецца нечаканы схаваны падтэкст, у пэўным сэнсе эпіграматычнае завастрэнне, што дазваляе разгледзець слова па-новаму. У канкрэт-практыцы распаўсюджанай з’явай сталі так званыя „dewil trap” („чортава пастка”) – нелінейныя тэксты, чытанне якіх магчыма, калі паварочваць твор па пэўнай траекторыі ў прасторы. Унутры аднаго слова ў такіх „пастках” за шрыфтавай або каліграфічнай вяззю можа быць схаванае іншае, а пры павароце ліста напісанае можа паўстаць яшчэ адным спосабам:

¹⁸ Л. С і л ь н о в а, *Крышталёвы сад*, Мінск 2007, с. 127.

маніпуляцый з лістом. Паўната, шматзначнасць, драматызм і экспрэсія мастацкага выказвання праяўляюць сябе ў эксперыментальным візуальным вершы досыць выразна, а кінетычныя сродкі толькі ўзмацняюць ўражанне:

Кніга *Трыццаць тэкстаў* (2009) Дзмітрыя Плакса, беларускага перакладчыка, празаіка, паэта і журналіста, уяўляе сабою эксперымент па злучэнні тэксту як адзінства гуку, графікі, дыскурсу і мовы з ілюстрацыямі (фота- і шрыфтавымі). Па сутнасці, кожны з тэкстаў, размешчаных на правых старонках кнігі, прадубляваны на левых у фота-ілюстрацыі або праз шрыфтавыя эксперыменты.

Прыкмета графічнасці паэтычнага тэксту яшчэ ў творчасці еўрапейскіх канкрэтыстаў была ўзведзена ў абсалют і стала крыніцай невычэрпнай колькасці эксперыментаў з візуальнай, матэрыяльнай прыродай слова, часта самадастатковай, радыкальна вызваленай ад строфабудуючай і тэкстабудуючай функцыі.

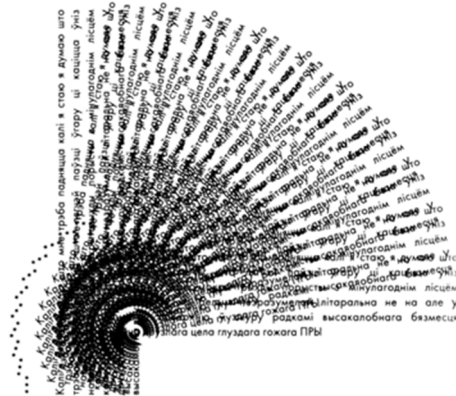
Падобны падыход дэманструе і Дз. Плакс, дублюючы кожны тэкст у сваім зборніку візуальнай рэпрэзентацыяй. Адначасова неабходна фіксаваць і маўленчы, акустычны кампанент паэтыкі гэтай кнігі, такое паралельнае прадстаўленне тэксту больш за ўсё нагадвае гаворку і яе сурдапераклад, аформлены ў прасторы. Паэтычная графіка Дз. Плакса часта становіцца своеасаблівым сродкам перадачы асабліва сцяў аўтарскай манеры выканання, у тым ліку інтанацыйнага і кінетычнага шэрагу.

У рэцэнзій А. Івашчанкі на кнігу *Трыццаць тэкстаў* Дз. Плакса адзначаецца, што „пры наяўнасці ж апорнага (зыходнага, першаснага) тэксту – даволі традыцыйнага з графічнага гледзішча, – які ўласна не патрабуе ніякіх візуальных датлумачванняў, ілюстрацыйная частка ўспрымаецца выключна як [...] ілюстрацыйная частка”²³. Аднак неабходна ўлічваць, што традыцыі еўрапейскага пісьма/чытання фіксуюць пачатак ўспрымання тэксту злева, дзе як раз і змешчаны візуальныя эксперыменты са словам Дз. Плакса, а потым ужо погляд перамяшчаецца направа, дазваляючы загаварыць тэкставай семантыцы.

Такая „траекторыя”, чарговасць знаёмства з тэкстам адпавядае ўсім нюансам працы псіхікі з візуальнымі вобразамі. У тэкстах Дз. Плакса паэтычная графіка, у першую чаргу, – гэта неад’емная частка паэтычнага дыскурсу, апрача таго, самастойная праява матэрыяльнай прыроды напісанага слова.

²³ А. І в а ш ч а н к а, *Плаксавы пазлы: інструкцыя па чытанні*, “Дзеяслоў” 2009, № 4 (41), с. 324.

На думку паэтаў-канкрэтыстаў, функцыя паэзіі – паказаць мову такой, якая яна ёсць, г. зн., пазбаўленай камунікатыўнай функцыі. Да своеасаблівай дэструкцыі мовы, якая адкрывае шлях да першаэлементаў гаворкі – візуальным вобразам, працэсу артыкуляцыі, іншым фізічным параметрам слова, – звярнуўся ў сваіх тэкстах Дз. Плакс:

Гэты тэкст прадубляваны некалькі самнамбулічнымі радкамі, дзе апавяданне разгортваецца вельмі павольна, толькі намякаючы на дынаміку, зноў і зноў спыняючыся, то прыадчыняючы, то ізноў хаваючы ланцужкі асацыяцый, нібы імітуючы гультаяватыя рухі веера, малюнак якога нанесены радкамі гэтага тэксту: “Калі я ляжу я думаю што мне трэба падняцца калі я стаю я думаю што трэба пайсці прылегчы што лягчэй паўзці ў гару ці каціцца ўніз наляпляючы на сябе мокры рыхлы порысты з мінулагаднім лісцем камячкамі чорнай на белым незразумелай літаральна не НА але У друкаванай у паверхню ў скуру радкамі высакалобнага бязмесця выскомаўна друзлага цела глуздага гожага ПРЫ”²⁴.

Своеасаблівая манера рэчытацыі – а ўласныя тэксты Дз. Плакс ў публікацыі часопіса *Дзеяслоў* назваў як *Рэчы тая ці вы*²⁵, – акцэнтаваўшы ўвагу на аўтарскім самавольстве і візуальнага, і акустычнага парадку, – праяўляе сябе ў стварэнні „цёмных”, нечытабельных тэкстаў, дзе думкі і іх слоўная абалонка, словы, літары напластоўваюцца адзін на аднаго, перабіваючы плаўнае апавяданне, дэманструючы сітуацыю сумятні, спантаннасці паэтычнага маналогу:

Успяеўшаму п'юць дынозавыя профіраніцы навоўнорыкі і фарбаваныя цёткі камуэлію
справа выглядае выгяднае суікенка ржэнне іх вадзіць вадзіць вадзіць
не дадаць дшодод эн

²⁴ Дз. П л а к с, *Трыццаць тэкстаў*, Мінск 2009, с. 58–59.

²⁵ Дз. П л а к с, *Вершы, “Дзеяслоў”* 2007, № 3, С. 114–116.

Семантыка гэтага верша вербалізавана так: “Усьмешка паўадкрытая трохі схіленая чорныя фарбаваныя але каму якая справа выглядае сукенка нічога тут больш не дадаць”²⁶.

Па сутнасці, тэкст перадае канфлікт маўленчага намагання паміж фізіялагічным і семантычным бокам выказвання. Прастораваму афармленню аказалася падпарадкаваны глыбінны паток думкі, яе нараджэнне, афармленне ў словы. Ледзь бачныя радкі візуальнага тэксту Дз. Плакса – спроба праілюстраваць таямніцу будовы мовы і думкі, рэканструкцыя гэтых ўнутраных механізмаў з дапамогай паэтычнай графікі.

Падобны ж прыём выкарыстоўваецца і ў тэкстах нямецкага канкрэтыста Клаўса Брэмера²⁷, дзе часта няяснасць напісання, шрыфтавыя напластаванні служаць функцыі высвятлення семантыкі, зняцця апазіцыі паміж знакам, працяглым ў прасторы, і знакам, працяглым ў часе. Памылкі ў тэксце, напаўзанне радкоў адзін на аднаго становяцца параграфічнымі сродкамі, якія дазваляюць пашырыць рамкі слова, паўней і дакладней данесці семантыку. Вар’іруючы словы „lesbares”, „unlesbares”, „übersetzen” („чытаны”, „разборлівы”, „нечытабельны”, „неразборлівы”, „перакладаць”), паэт акрэслівае цэлы круг праблем – разумення тэксту, яго чытання, перакладу, спосабы данясення схаванага ў слове сэнсу:

lesbares in unlesbares übersetzen
lesbares in üh̄ers̄bares
l̄ühh̄bars̄bars̄
üh̄ers̄bars̄bars̄

У творчасці еўрапейскіх канкрэтыстаў часта гучыць пратэст супраць аўтаматызацыі ўспрымання, аформлены шляхам нелінейнага разгортвання тэксту. Такі падыход назіраецца і ў зборніку *Трыццаць тэкстаў* Дз. Плакса. Звычайная метафара пра тое, што „думкі плывуць”, у адным з твораў паэта апынулася рэалізаванай. Паэтычная графіка дазволіла радкам верша ўтвараць хвалі і рабізну, як на паверхні вадаёма, а семантычны складнік твора прадэманстраваў звыклую для зборніка манеру ўнутранага маналогі з абрывістымі фразамі, нявымушанасцю асацыятыўнага шэрагу, усімі атрыбутамі жывога мыслення.

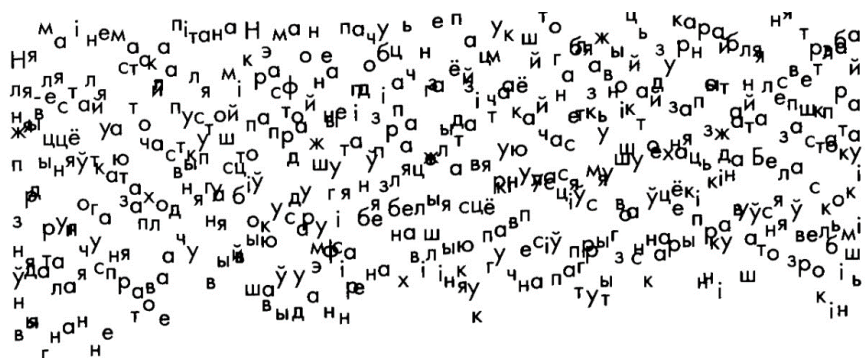
Першая ж фраза тэксту – *Няма і нема капітана Нэма*²⁸ – настрайвае чытача як раз на павольнае паглыбленне ў глыбіні, слізгаценне па воднай роўнядзі, а візуалізацыя тэксту дазваляе ўбачыць рэалізаваную метафару. Вядомы амерыканскі псіхалаг і культуралаг Р. Арнхейм

²⁶ Дз. П л а к с, *Трыццаць тэкстаў*, с. 22–23.

²⁷ *Konkrete poesie. Deutschsprachige Autoren*, antologie von E. Gomringer, Stuttgart 1996, s. 29.

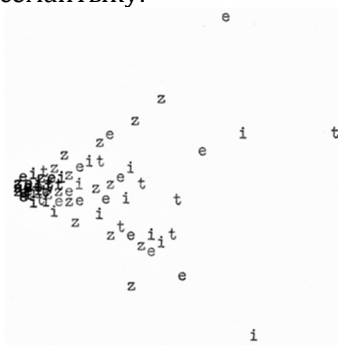
²⁸ Дз. П л а к с, *Трыццаць тэкстаў*, с. 20–21.

называе такое апавяданне „дрэйфуючымі вобразамі”, а настрой, выкліканы гэтым вершам, па яго словах, „напоминает отрешенное наблюдение за плавно движущимися по небу облаками”²⁹:

“Няма і нема капітана Нэма не пачуць не пацук што бяжыць з карабля ня трэба ля-ля ля стала ля мікрафона побач з ёй маёй галавой дурной ня сьветлай нявестай а той пустой пастой не ідзі па га дзі чакай не зьнікай запытай лепш пра жыцьцё тую частку што пражыта пра жыта тую частку што ня зжата за ката прыняў ката выпусьціў душу ўзьяцела вярнулася мушу ехаць да Беластоку з другога заходняга боку другія ня белыя сьцёкі пусьціўся ва ўцёкі кінуўся ў скокі ня таньчу ня плачу ня выю сам сабе на шыю павесіў прыгоннае права ня вельмі ўдалая справа выйшаў у эфір на хвілінку гучна пагрыз скарынку што зробіш ня тое выданьне як тут ні кінь выгнаньне”.

У канкрэтным вершы Франца Мона таксама знаходзіць рэалізацыю адна з распаўсюджаных моўных метафар – „час ляціць”, тэкст скампанаваны з шматразова паўтораных літар, якія складаюць слова „zeit” („час”)³⁰ і адвольна разлятаюцца па старонцы, тым самым ілюструючы ўласную семантыку:

²⁹ Р. А р н х е й м, *Визуальные аспекты конкретной поэзии* [в:] *Экспериментальная поэзия. Избранные статьи*, сост. и общ. ред. Д. Булатова. Кенигсберг – Мальборк 1996, с. 82.

³⁰ *Konkrete poesie. Deutschsprachige Autoren*, antologie von E. Gomringer, Stuttgart 1996, s. 99.

Творчасць Аксаны Спрынчан, аўтара паэтычных зборнікаў *Вершы ад А.* (2004), *Жывая* (2008), як заяўлена ўжо ў анатацыі і да першага, і да другога зборніка „вызначаецца гарманічным спалучэннем традыцыйнага і наватарскага”, „перапляценнем традыцыі і эксперыменту”³¹. І на самой справе, тэксты паэткі характарызуюцца па перавазе досыць традыцыйнымі катэгорыямі эстэтыкі і паэтыкі.

Аднак асобныя вершы зборнікаў з’яўляюцца цікавымі знаходкамі эксперыментальнага вершаскладання. А. Спрынчан часта ўводзіць у тканіну сваіх твораў знакі прыпынку ў функцыі параграфічных сродкаў, графічныя знакі, значкі, незвычайную графічную сегментацыю тэксту. Так паэтка дамагаецца як актуалізацыі намінацыйнага ўзроўню паэтычнага тэксту, так і дадатковага ўзмацнення яго экспрэсіўных, крэатыўных рыс.

У вершы *Сня*ынка*³² са зборніка *Вершы ад А.* паэтка актыўна выкарыстоўвае замест літары „ж” параграфічны знак „*” – ён часта ва ўжытку мае назву „зорачка” – што дазваляе ўзмацніць матываванасць выказвання, дадаткова праілюстраваць апавяданне, пашырыўшы вербальны кантэкст візуальным кампанентам. Верш цалкам традыцыйны ў сваёй „лінейнай паслядоўнасці формы і зместу” (Р. Арнхейм), аднак ўключэнне новага сродку ўносіць акцэнт у сэнсавую абалонку:

Сня*ынка
падае на кры*,
і кры*
кры*уе неба крыкам:
– *ывінка сне*ная, навошта
табе *ытло *алобы гэтай.
Ты * там
кру*ылася, *ыла!.. А тут?!.
– Я незале*насці *адала
ад вышыні
і ад *ыцця...
А тут –
памі*.

У вершы *Пакута*³³ са зборніка *Жывая* аўтар дэманструе іншыя прыёмы візуалізацыі, імкнецца да стварэння карціны ў трох вымярэннях, адмаўляючыся ад традыцый лінейнага разгортвання радкоў:

Пакута	П
	а
	к
	у
	т
	а
л	х
ы	
П	енм
	алунікаП

³¹ А. Спрынчан, *Жывая, вершы*, Мінск 2008, с. 94.

³² А. Спрынчан, *Вершы ад А., вершы*, Мінск 2004, с. 79.

³³ А. Спрынчан, *Жывая...*, с. 89.

Радкі верша чытаюцца па гадзіннай стрэлцы, акрэсліваюць умоўны перыметр пакоя, мінімальнымі сродкамі перадаюць і настрой спустошанасці ад пакут, пэўнай змярцвеласці лірычнага героя, які ад болю страціў магчымасць гаварыць, здольнага толькі на элементарную канстатацыю: вакол запусценне, пыл, тлен, а сіл на змены зусім не засталася.

Феномен „пераходнасці“, фарміравання „новай літаратурнай сітуацыі“, характэрны для сучаснай беларускай літаратуры, праяўляе сябе і ў распаўсюдзе наватарскіх прыёмаў лісты, інтэнсіўным творчым засваенні усёй шматстайнасці вопыту сусветнага літаратурнага працэсу, у першую чаргу мадэрнісцка-авангардных эксперыментаў XX ст. Як адзначае Я. Гарадніцкі, „гэтая блізкасць, згушчанасць, адсутнасць дыстанцыі, сінхранія разнародных мастацка-эстэтычных з’яваў была ў высокай ступені характэрна для развіцця беларускай літаратуры ў XX стагоддзі”³⁴. У сучаснай беларускай паэзіі мы адзначаем цэлы шэраг твораў, у якіх актуалізуецца візуалізацыя тэксту з дапамогай графічных элементаў, якія пашыраюць яго семантыку і вобразнасць. Такая тэндэнцыя знаходзіць выраз у адмове ад лінейнай арганізацыі тэксту, у пашырэнні прыёмаў пісьма/чытання/інтэрпрэтацыі твора па адвольнай траекторыі. Гэты падыход знайшоў паслядоўнае адлюстраванне ў тэорыі і практыцы канкрэтнай паэзіі, што акумулявала ў сабе яшчэ ў сярэдзіне XX ст. найбольш яркія дасягненні сусветнага авангарднага мастацтва.

Назірання над практыкай сучаснай візуальнай беларускай паэзіі дазваляюць гаварыць аб рысах творчай пераемнасці ў адносінах да канкрэт-паэзіі, а таксама аб нацыянальнай разнастайнасці відаў дадзенай з’явы. Распаўсюджаным у сучаснай эксперыментальнай паэзіі Беларусі становіцца пісьмо, заснаванае на выкарыстанні знакаў-ікон, стварэнне аўтарскіх жанраў, суадносных з паняццямі канкрэтысцкай ідэаграмы і канстэляцыі, прыёмамі шараднага пісьма, брахіграфіі.

Апрача таго, рэактуалізуецца іерагліфічнае пісьмо, вопыт тыпаграм, амбіграм, элементаў кінетычнага пісьма, выкарыстоўваюцца магчымасці друкарскага набору рознымі па велічыні і напісанні шрыфтамі, сінтэз вербальных і параграфічных знакаў, прыёмы візуальнай рэалізацыі моўных метафар. Пашырэнне графічнай вобразнасці, або нестандартнага размяшчэння тэксту на плоскасці, адзначаецца ў творчасці А. Глобуса, Л. Сільновай, У. Гарачкі, Дз. Дзмітрыева, Дз. Плакса, А. Спрычан. Пры гэтым неабходна адзначыць, што айчынная візуальная паэзія дэманструе, пераважна, найменш радыкальны вопыт падкрэслівання графічных складнікаў тэксту. Вербальны пачатак ўсё ж пераважае ў такой паэзіі, а выяўленчы узровень ўзмацняе семантычны кампанент, экспрэсіўныя рысы тэксту, уводзіць новыя ўяўленні аб вобразнасці. Такім чынам, на нашу думку, пашыраюцца патэнцыял і ме-

³⁴ Я. Гарадніцкі, *Мастацкі свет беларускай літаратуры XX стагоддзя*, Мінск 2005, с. 48.

жы літаратуры за кошт звароту да сумежных відаў мастацтва, адкрываюцца новыя магчымасці іх творчага ўзаемадзеяння, інтэрактыўнасці, працэсуальнасці і камбінаторыкі ў сучасным літаратурным працэсе Беларусі.

Liudmila Sadko

Graphic Imagery in the Poetry of Belarussian Authors at the Beginning of the 21st Century and Works of German-Speaking Concretists

A b s t r a c t

The article is devoted to the analysis of visual texts of Belarusian authors of the 21st century, including A. Globus, Vs. Goryachka, D. Dmitriew, D. Plaks, L. Silnowa and O. Sprinczan. Experimenting with language elements that are devoid of the natural context of semantics, syntax or grammar leads to the researching of possibilities of the language itself and to the broadening of the borders of poetry in relation to drawing and painting. The author establishes the process of creating new authorial genres by modern Belarusian authors, which genres follow the formal tradition and poetics of concrete poetry, including ideograms and constellations, charade writing, brachygraphy, hieroglyphic writing, typograms, ambigrams, kinetic writing, typographic sets composed of different fonts or a synthesis of verbal and paragraphic symbols.

Вольга Сянькова
Віцебск

Уплыў антытэатра на беларускую і ангельскую драму

Драма ўяўляе сабой асаблівы род літаратуры, які спалучае не толькі аўтарскае ўспрыманне рэчаіснасці, але і прадугледжвае актыўную творчую пазіцыю з боку чытача і гледача. Менавіта такім чынам драматургічная спадчына пісьменнікаў накіраваная на розныя ўзроўні ўспрымання і інтэрпрэтацыі, што прадвызначае своеасаблівыя мастацкія вартасці драматычных твораў.

Літаратурны працэс XX стагоддзя выкрышталізаваў такую форму творчага засваення рэчаіснасці, як тэатр абсурду, які заявіў пра сябе як пра амаль што адасобленую з’яву з канца 50-х гадоў. Тэрмін “тэатр абсурду” актыўна пачаў ужывацца пасля таго, як у 1961-м годзе свет пабачыла кніга Марціна Эсліна з аднайменнай назвай. Гэты творчы феномен, як правіла, звязваюць з імёнамі такіх пісьменнікаў, як Эжэн Іанеска, Сэмюэл Бэкет, Славамір Мрожак, Жан Жэне. Кожны з адзначаных аўтараў вылучаецца самастойнай творчай пазіцыяй і непаўторным метадам асэнсавання рэчаіснасці, што дае падставы разглядаць тэатр абсурду не толькі як заканамернае існаванне аднаго з творчых феноменаў XX стагоддзя.

Драма абсурду вызначаецца даволі складанай і шматграннай прыродай. З аднаго боку, гэты феномен увабраў у сябе творчыя здабыткі У. Шэкспіра, А. Стрынберга, А. Жары, М. Метэрлінка, Б. Шоу, Б. Брэхта, што адбілася на ключавых момантах фармальнай арганізацыі п’ес (напрыклад, лаканічная пабудова архітэктонікі драм, акцэнт на дзеянне, якое адбываецца за сцэнай, сімвалізм вобразаў), з другога – змясціў разнастайныя індывідуальна-аўтарскія падыходы. Як адзначаюць даследчыкі, “очевидные как общность, так и разноречивость наследуемой традиции, выбора путей её актуализации и обусловили, вероятно, тот факт, что принадлежность писателей к театру абсурда не обозначилась провозглашениями единых идейно-эстетических программ”¹. Зыходзячы з тэорыі парадыгмаў мастацкасці, якую прапанаваў В. Цюпа², драма абсурду ўяўляе сабой лагічную праяву

¹ И. Лапин, *Компендиум по истории зарубежной литературы: Античность. Средневековье и Возрождение. Современность: курс лекций*, Витебск 2008, с. 105.

² В. Тютя, *Анализ художественного текста: учебное пособие для вузов*, Москва 2008.

некласічнай мадальнасці, калі мастацкі аб'ект паўстае як трохбаковы камунікатыўны працэс: аўтар – герой – чытач. Для таго, каб адбылася камунікацыя, каб мастацкі твор існаваў, недастаткова толькі наяўнасці самога тэксту, неабходна яшчэ і рэцэптыўная актуалізацыя твора ў свядомасці адрасата. З дыскурсіўнага боку драмы абсурду накіраваны на актыўны ўдзел чытача і гледача ў засваенні творчай прасторы мастацкага аб'екта. Адзначым, што першыя антып'есы ўспрымаліся як эпатажны выклік рэчаіснасці і традыцыйным канонам тэатра, класічнай эстэтыцы і наогул здароваму сэнсу. Але такая рэакцыя аказалася спрошчанай, і хутка стала зразумела, што абсурднае, на першы погляд, дзеянне, якое адбываецца на сцэне, – гэта не што іншае, як здаўна апрабаваны спосаб выклікаць ва ўпэўненым у асабістай годнасці абывацелю шэраг сумненняў наконт сваёй бязгрэшнасці. Прынцыпы засваення мастацкай рэчаіснасці антып'ес яскрава адлюстроўваюць спосаб уздзеяння на свядомасць сучаснага чалавека. Як адзначае І. Шаблоўская, “арыгінальнасць і адметнасць праявы здабыткаў мінуўшчыны ў суперсучасным вопыце – вынік складанага працэсу перакадзіроўкі засваення традыцый”³. Яскравым прыкладам таго, што такая “перакадзіроўка” мела поспех, з'яўляецца пастаноўка п'есы С. Бэкета *Учаканні Гадо* перад зняволенымі ў турме Сан-Квенціна ў 1957-м годзе. Арганізатары паказу хваляваліся, што п'еса праваліцца па прычыне складанасці і арыгінальнасці аўтарскага падыходу, як ужо адбылося на лепшых падмостках Парыжа і Лондана. Аднак вязні зразумелі не толькі саму пастаноўку, але і падхапілі ключавы пасыл творчай задумы драматурга. Дадзеная катэгорыя людзей, якія апынуліся за межамі жыцця, у сітуацыі безвыходнасці, злёгка адчула наканаванасць і трагічнасць п'есы.

Калі разглядаць традыцыйна пабудаваную п'есу, то яна ў сваёй аснове павінна мець цікавую гісторыю, у той час, як антып'есы пазбаўлены сюжэтнай лініі. Калі для “добра пабудаванай п'есы” (ад ангел. *well-made play*) неабходна наяўнасць паказу вобразаў у эвалюцыі, матывацыя ўчынкаў і іхніх наступстваў, то п'есы тэатра абсурду прадстаўлены “марионеточнымі персонажамі, дзействующими механически”⁴. Менавіта спалучэнне такіх новых прынцыпаў, дзе галоўным з'яўляюцца не сюжэт і характары, а тое пачуццё, якое адкрывае ў сабе глядач, і становіцца новым спосабам размовы са светам “згубіўшым ілюзію веры”⁵. З такога пункту гледжання аказваецца абгрунтаваным і падыход даследчыка Д. Кандакова, які сцвярджае, што “не существует театра абсурда как художественного течения, можно лишь говорить об отдельных драмах абсурда”⁶. Разуменне тэатра абсурду як творчага метаду

³ І. Ш а б л о ў с к а я, *Драма абсурду ў славянскіх літаратурах і еўрапейскі вопыт. Паэтыка. Тыпалогія*, Мінск 1998, с. 4.

⁴ Д. К о н д а к о в, *Творчество Эжена Ионеско в контексте идейно-художественных исканий европейской литературы XX века*, Новополюцк 2008, с. 14.

⁵ І. Ш а б л о ў с к а я, *op. cit.*, с. 5.

⁶ Д. К о н д а к о в, *op. cit.*, с. 14.

тлумачыцца наяўнасцю супярэчнасцяў, якія ўзнікаюць пад час аналізу п'ес ангельскага драматурга Гаральда Пінтэра. Творчыя здабыткі лаўрэата Нобелеўскай прэміі 2005-га года сумяшчаюць як вопыт антытэатра, так і вынаходніцтвы "сярдзітых маладых людзей", "новай" драмы. Першыя п'есы Г. Пінтэра [(*Пакой* (*The Room*, 1957), *Дзень нарадзінаў* (*The Birthday Party*, 1957), *Нямы афіцыянт* (*The Dumb Waiter*, 1957), *Цяпліца* (*The Hothouse*, 1958))] характарызуюцца, на думку даследчыкаў⁷, абсурдысцкай скіраванасцю, што праяўляецца ў "арыгінальным спалучэнні авангарда з традыцыйнымі элементамі"⁸. Для больш грунтоўнага вылучэння элементаў абсурду ў драматургіі Г. Пінтэра, неабходна ўдакладніць уяўленні пра некаторыя асноўныя прынцыпы антытэатра. Трэба адзначыць, што сама катэгорыя "абсурд", якую зрабілі ключавым элементам разглядаемага намі творчага феномена, існуе ў "антытэатры" ў крыху іншай праяве, чым у экзістэнцыяльных драмах Ж.П. Сартра і А. Камю. Перад намі абсурд не як прамежкая стадыя, пасля якой вынікае трансцэндэнтны выбар персанажаў, а адзіная характарыстыка ўсяго дзеяння. Абсурдным з'яўляецца канстанта становішча герояў, з якімі нічога не можа здарыцца, паколькі яны з'яўляюцца, па сутнасці, пустым месцам, марыянеткамі. А паколькі персанажы не маюць пэўных пазіцый, то губляецца і аснова для ўзнікнення таго, што з'яўляецца цэнтральным элементам класічнай драмы – канфлікту, інтрыгі. У антыдраме напружанне ствараецца за кошт гнятлівай статыкі існавання, калі героі гавораць шмат слоў, якія нічога не азначаюць, калі здаецца, што нешта робіцца, але становішча персанажаў гэта не змяняе, таму што час рухаецца ў замкнёнай прасторы. Для п'ес абсурду характэрным з'яўляецца наяўнасць цыклічнага ці незавершанага развіцця падзей, трагікамічнага стаўлення да абставін, паэтыка абсурду сумяшчае чорны гумар, жорсткае спалучэнне скепісу, жаху і смеху, што дапамагае "выбіць" чытача і гледача з прывычнага асяроддзя, узварушыць ягоныя пачуцці, каб праз "шокавую тэрапію" вярнуць да рэчаіснасці і да ўсведамлення свайго месца ў ёй.

Бясспрэчна, многія з такіх прынцыпаў знаходзяць сваё месца ў творчай спадчыне Г. Пінтэра, але наяўнасць статычнага існавання персанажаў, якое спалучаецца з атмасферай татальнага жаху і няўпэўненасці, пашыраецца імкненнем аўтара вывесці сваіх персанажаў да ўсведамлення персанальнай адказнасці. Схематычная сітуацыя прадчування невядомага ў п'есе С. Бэкета *У чаканні Гадо* і адпаведныя абставіны ў п'есе Г. Пінтэра *Пакой* адрозніваюцца прынцыповым падыходам: стаўленнем аўтараў да ролі чытача і гледача. Так, у п'есе С. Бэкета статычная і наўмысна безвыходная атмасфера няўпэўнасці і чакання невядомага супрацьстаіць той сітуацыі, у якой апынуліся героі пінтэраўскай п'есы. У драме ангельскага драматурга Роуз і яе муж Берт

⁷ M. E s s l i n, *The Theatre of the Absurd*, New York 2004.

⁸ *Ibidem*, с. 254.

адгарадзіліся ад варожай рэчаіснасці і “схаваліся” ад жыцця ва ўтульным пакоі. Любыя намаганні свайго мужа пакінуць гэты закутак (пайсці на працу, напрыклад) Роуз сустракае прыступамі панікі і адчаю. Беспадстаўныя спробы абараніць свой дом і сям’ю прыводзяць да думкі, што крохкі свет існавання Роуз грунтуецца на наяўнасці нейкай таямніцы. Атмасфера чакання пагрозы з боку невядомай звышнатуральнай сілы бэкэтаўскай п’есы змяняецца канцэнтраваннем жорсткасці і бездапаможнасці ў драме Г. Пінтэра. Няўстойлівы свет Роуз разбураецца з прыходам яе сляпога бацькі, якога яна пакінула шмат гадоў таму. Тая самая адказнасць за свае ўчынкі, якую Г. Пінтэр спрабуе абудзіць у сваіх чытачоў і глядачоў на працягу ўсяго свайго творчага шляху (найбольш яскрава гэта прасочваецца ў позніх драмах, калі асабістая адказнасць праецыруецца на ўзровень палітычнай адказнасці кожнага грамадзяніна за знешнюю палітыку свае дзяржавы) атаясамліваецца ў п’есе са спрадвечнай праблемай бацькоў і дзяцей. Аўтару важна актуалізаваць для публікі пытанне немагчымасці пазбегнуць сустрэчы з рэальнасцю. Такая трансфармацыя нявызначанасці, бессэнсоўнасці чакання, якая з лёгкай рукі С. Бэкэта стала сімвалам антытэатра, развіваецца ў п’есе Г. Пінтэра і ўвасабляецца ў форму аўтарскай размовы з чытачамі. Для драматургаў антытэатра надзвычай важна было завастрыць пытанне, збянтэжыць глядача з мэтай яго асабістай рэфлексіі над сітуацыяй; для Г. Пінтэра ж аднаго гэтага, здаецца, недастаткова, бо яму патрэбна актуалізаваць сваё аўтарскае бачанне сітуацыі.

Яшчэ больш цікавую форму развіцця згаданы прынцып тэатра абсурду набывае ў творчым ракурсе беларускіх драматургаў. Як адзначае І. Шаблоўская, “беларуская драматургія пазней за іншыя славянскія літаратуры пачала асвойваць паэтыку абсурду”⁹. Нягледзячы на тое, што адлюстраванне абсурдысцкіх традыцый з’яўляецца амаль на два дзесяцігоддзі пазней, п’есы беларускіх эксперыменталістаў вылучаюцца сваёй самабытнасцю і выдатным асэнсаваннем заходнееўрапейскага вопыту. Як адзначае даследчыца сусветнай літаратуры Е. Лявонава, “з’явіўся цэлы шэраг твораў, аўтары якіх імкнуліся нібы нанава адкрыць чалавека, паказаць спецыфіку ўзаемаадносін яго з часам і светам у новых умовах”¹⁰. У творах такіх яскравых драматургаў-эксперыментараў, як І. Сідарук, А. Дзялендзік, А. Асташонак, Г. Багданава, М. Арахоўскі прасочваюцца не толькі тэндэнцыі антытэатра, прыёмы “новай” драмы А. Чэхава, Б. Брэхта, але і своеасаблівы нацыянальны каларыт, што праяўляецца, напрыклад, у міфалагізаваных вобразах, наяўнасці звышнатуральных істот у мастацкай прасторы п’ес. Адзін з драматургічных тэкстаў А. Асташонка *Існасць* развівае традыцыйнае ўспрымання асноўных прынцыпаў тэатра абсурду (наяўнасць схематычных

⁹ І. Ш а б л о ў с к а я, *op. cit.*, с. 5.

¹⁰ Е. Л я в о н а в а, *Беларуская літаратура XX ст. у еўрапейскім літаратурным кантэксце: вучэбны дапаможнік для студэнтаў філал. факул.*, Мінск 2002, с. 69.

персанажаў, гнятлівая атмасфера невядомасці, адсутнасць часавых арыенціраў), нават праблематыка (“чаканне”), якую закранае п’еса, уводзіць нас у драмы С. Бэкета. Але перад намі не проста дыялог у пустэчу, бо героі дакладна ведаюць, што адзінае, што яны павінны рабіць – гэта чакаць: “Хто-небудзь прыйдзе <...> таму што прыйдзе. Бо мы чакаем”¹¹. Модус аўтарскага бачання сітуацыі не сыходзіцца толькі на спробах “падчапіць” чытача, але і мае аптымістычнае адценне, надзею на тое, што ўсё ідзе сваёй чаргой.

У якасці своеасаблівага творчага маніфеста можна разглядаць і *Рэпетыцыю* згаданага аўтара. Дзеянне, як вынікае са шматгалосага палілога, адбываецца ў тэатры. Перад намі масавы партрэт безаблічных істот, схематычнае пазначэнне адценняў пачуццяў і турбот. Узяўшы за аснову вядомыя нам прынцыпы тэатра абсурду (замкнёная прастора дзеяння, знешняя бессэнсоўнасць размовы, часавая канстанта), аўтар паміж радкамі залажыў разважанні пра будучыню тэатра: “Тэатр перарабляе не чалавека. Тэатр перарабляе некаторых людзей. У яго выбраная скіраванасць”, “Наш тэатр пабудаваны на адной акторскай тэхніцы. Гэта мёртвы дом”¹². Аўтар пашырае асэнсаванне актёрства і новых тэатральных метадаў, якія адпавядаюць часу (у п’есе згадваецца і С. Бэкет з Э. Іанескам), да ўсведамлення чалавекам асабістага жыцця. Такая наяўнасць пэўнай аўтарскай лініі выводзіць *Рэпетыцыю* за межы фармальнага падабенства да антыдрам. Перад намі вельмі сканцэнтраваны, пругкі па насычанасці дзеяння твор з актыўнай аўтарскай пазіцыяй. Як бачым, і Г. Пінтэр, і А. Асташонак выкарыстоўваюць прынцыпы антытэатра з мэтай глыбей давесці сваю ідэю да сваіх прыхільнікаў. Нярэдка ў п’есах абсурду сустракаецца агульная пастаноўка праблемы, настрой, які публіка павінна злавіць і перанесці на асабісты лёс. У той час, як драматургі, якія паглыбляюць гучанне прынцыпаў антытэатра, імкнуцца данесці асабістую пазіцыю, прыпыніць чытача на пэўнай думцы.

У адной з п’ес Г. Пінтэра *Нямы афіцыянт* узнімаецца пытанне ўзаемаадносін чалавека і сістэмы. Дзея адбываецца, паводле канонаў антытэатра, на абмежаванай замкнёнай тэрыторыі, дзе два гангстары-кілеры чакаюць чарговага задання. Атмасфера чакання ўскладняецца страхам і няўпэўненасцю, бо загады аддае звычайны ліфт. Дзеянне пабудаванае так, што адзін з кілераў атрымлівае загад забіць першага, хто ўвойдзе ў пакой, і, па іроніі лёсу, ахвярай выпадковасці стаў калега забойцы. У такім трагікамічным ракурсе Г. Пінтэр падае ўзаемаадносіны паміж чалавекам і ўладай, калі асоба губляецца ў механізме дзеяння сістэмы і пазбаўляецца права на асабісты выбар.

¹¹ А. Асташонак, *Драматургічныя тэксты* [у:] *Сучасная беларуская п’еса*, Мінск 1997, с. 220.

¹² *Ibidem*, с. 200.

Падобную праблему ўздывае і І. Сідарук у п'есе *Галава* (1992). Аўтар цікава выкарыстоўвае прынцыпы антытэатра, бо ў п'есе пануе атмасфера "нечакання": героі нібы прыйшлі да нейкага лагічнага канца, і, здаецца, чакаць няма чаго. Перад намі сітуацыя амаль што апакаліпсічная (што можна патлумачыць абставінамі, у якіх стваралася п'еса: пачатак 1990-х гадоў). Але перад намі ўжо не схематычныя вобразы, а самастойныя сімвалічныя атаясамліванні з пэўнымі рэаліямі жыцця: Сіротка, Бежанка, Шукальнік, Дурань. Дадзеныя вобразы яднаюць п'есу І. Сідарука з тэатральнымі здабыткамі М. Метэрлінка, бо за кожным з персанажаў паўстае шэраг асацыяцый і сімвалічнага ўвасаблення. Аўтар падкрэслівае, што нават у сітуацыі поўнай разгубленасці сістэма чалавечых дачыненняў пабудаваная на падпарадкаванні вышэйшаму звязу. Галава ў п'есе не паўстае як негатыўная з'ява (Г. Пінтэр таксама нейтральна падае постаць "загадчыка"), бо ўлада – рэч заўсёдная. І. Сідарука больш цікавяць прычыны змены ўлады, а гэта адбываецца ў п'есе з-за Дурня. Беларускі аўтар, як і Г. Пінтэр, канстатуе "механічнасць" існавання чалавека, яго лёгкае стаўленне да пытанняў, якія не толькі не патрабуюць рашэнняў з боку выпадковых людзей, а вартыя, па меншай меры, сур'ёзнага абмеркавання. Як бачым, паміж п'есамі даволі значны прамежак часу, што абумоўлена рознымі гістарычнымі фактарамі. Адзначым, што засваенне спецыфікі абсурду ў беларускай драматургіі найбольш яскрава адлюстроўваецца ў другой палове 1980 – пачатку 1990-х гг.

Так, у 1994-м годзе А. Дзялендзік выдаў на рускай мове "камедыю абсурду і парадокса"¹³ пад назвай *Султан Брунея*. У гэты час Г. Пінтэр ужо звяртаўся да мастацкіх прынцыпаў, характэрных для "новай" драмы, канцэнтруючы ўвагу на адлюстраванні і крытыцы палітычнага жыцця. Цікава, што абодва аўтары, нягледзячы на тое, што знаходзіліся ў розных грамадска-палітычных абставінах, здолелі з аднаго пункту гледжання асэнсаваць трагікамічнае існаванне чалавека ў межах сучаснай для іх рэчаіснасці. Так, А. Дзялендзік звяртаецца да спрадвечнай дылемы "дабрабыт і сумленнасць". Перад намі звычайная сям'я інтэлігентаў пачатку 1990-х гг., якая спрабуе "выкруціцца" ва ўмовах татальнага недахопу грошай. П'еса Г. Пінтэра *Час для вечарын* (*Party Time*, 1991) таксама скіраваная на адлюстраванне жыцця "вышэйшага класу" ва ўмовах панавання новага рэжыму. Перад героямі А. Дзялендзіка не стаяць глабальныя пытанні маральнага кшталту: калі лёс склаўся так, што яны засталіся на вуліцы, то персанажы п'есы хутка забыліся пра былыя ідэалы і пачалі жыць ва ўмовах сучаснага грамадства. У другім дзеянні, якое адбываецца праз дваццаць гадоў, яскрава апісваюцца іх новыя сацыяльныя ролі: жанчына лёгкіх паводзін, найміт, спекулянт. Аўтар выкарыстоўвае бессэнсоўныя дыялогі, схематычныя вобразы, замкнёную прастору, але разбаўляе гэта добрай іроніяй

¹³ А. Д е л е н д и к, *Султан Брунея*, Мінск 1999, с. 5.

і жартамі, бо перад намі не маральная камедыя з выхаваўчым пафасам. Беларускі драматург не імкнецца стварыць вобразы ворагаў грамадства, якія прыкрываюць прагнасць і імкненне да спажывы спрадвечнымі разважаннямі пра дабро і зло; ён падкрэслівае, што ўсе гэтыя рысы, якія ўвасобіліся ў галоўных героях, уласцівы кожнаму чалавеку і, больш за тое, укараніліся ў чалавечай натуре. Так склалася, што чалавек заўсёды марыць пра ідэальнае грамадства, падлічвае, колькі траціць султан Брунея, прагне лепшага жыцця, але калі жыццё дае шанс нешта змяніць (як, напрыклад, палёт на іншую планету для герояў п'есы, дзе няма ні чыноўнікаў, ні хабарніцтва, ні нават дрэнных звычак), то чалавек усё роўна застаецца пры сваёй натуре і нічога не змяніць. Так атрымалася і з героямі п'есы Г. Пінтэра, якія змянілі рэжым, дасягнулі магчымасці наведваць элітныя вечарыны, але згубілі магчымасць зразумець іншага чалавека, які знаходзіцца побач. І ў Г. Пінтэра, і ў А. Дзялендзіка п'еса заканчваецца разгубленасцю чалавека перад новым жыццём. У *Султане Брунею* – гэта рэмінісцэнцыя з А. Чэхава: “А чалавека – забылі, эх, з багатымі так заўсёды”¹⁴, у Г. Пінтэра – гэта з'яўленне Джымі, пра якога ўсе забылі, і які сумна гаворыць: “Я больш нічога ніколі не бачыў апрача пустэчы, якая паглынула мяне амаль цалкам”¹⁵.

Аднак трэба адзначыць: нягледзячы на тое, што аўтары закранаюць аднолькавыя сацыяльныя пытанні, выкарыстоўваюць амаль аднолькавыя механізмы тэатра абсурду, канцэптуальны ўзровень асэнсавання ў абодвух драматургаў афарбаваны ў розны колер. Г. Пінтэр накіроўвае сваю ўвагу ў бок “новай” драмы А. Чэхава, падкрэсліваючы безнадзейнае адзіноцтва і адчай чалавека, у той час як А. Дзялендзік не падкрэслівае адасобленасць чалавека, а наадварот, акцэнт уе сямейнае адзінства і яднанне. Мяркуем, гэта звязана з праявай спецыфікі драмы А. Дзялендзіка, бо яе модус мастацкасці мае аптымістычную афарбоўку, што, на думку даследчыка В. Караткевіч, можа датычыцца і цалкам беларускай антыдрамы: “отличительной чертой белорусской модели литературы абсурда является её жизнеутверждающий характер”¹⁶.

Трэба адзначыць, што праявы тэатра абсурду могуць прысутнічаць не толькі на канцэптуальным узроўні пабудовы п'есы, быць так званай “унутранай формай”¹⁷ мастацкага ўвасаблення п'есы, але і выступаць выключна структурным кампанентам, які арганізуе знешняе дзеянне. Так, абсурдныя па сваёй знешняй пабудове драмы А. Чэхава (трансляцыя некамунікатыўнага дыялогу, адлюстраванне гнятлівай статыкі чалавечага існавання, накіраванасць дзеяння па-за межы

¹⁴ *Ibidem*, с. 49

¹⁵ Н. Пінтэр, *Plays Four*, 2005, р. 314.

¹⁶ В. Караткевіч, *Абсурдное как стержневой элемент “Драматургических текстов” Алеся Асташонка*, “Навуковы вісник Ізмаільскага дзяржаўнага гуманітарнага ўніверсітэту”, вып. 15, с. 169.

¹⁷ Л. Шенцова, *Теория литературы: учебно-метод. комплекс для студентов филол. факул.*, Витебск 2011, с. 42.

сцэнічнага) з'яўляюцца па сваёй унутранай сутнасці рэалізацыяй прынцыпаў “новай” драмы, бо, як адзначыў даследчык А. Сабеннікаў, “вместо столкновения человека с другими людьми или четко обрисованной социальной средой герой «новой» драмы вступает в конфликт с внешними факторами, общими закономерностями существования”¹⁸. У творчасці Г. Пінтэра можна заўважыць такую тэндэнцыю выкарыстання знешняй абсурднасці разгортвання дзеяння, за якім хаваецца сур’ёзны канфлікт, характэрны для спецыфікі праяўлення асаблівасцяў “новай” драмы. Да найбольш характэрных п’ес такога кшталту адносяцца *Каханак* (*The Lover*, 1962), *Здрадніцтва* (*Betrayal*, 1978), *Вячэрняя школа* (*Night School*, 1960). Цікава, што і сярод беларускіх п’ес канца 1980 – пачатку 1990-х гг. можна знайсці як перазовы з ангельскім тэатрам у тэматычных і ідэйных асаблівасцях, так і ў адметнасцях рэалізацыі мастацкіх кампанентаў тэатра абсурду. Гэта абумоўлена ўсплёскам цікавасці да эксперыменту ў беларускай драме, бо, як адзначае Сяргей Кавалёў, “менавіта ў гэты перыяд [мяжа 80–90-х гг.] беларуская драматургія і тэатр дасягнулі найбольшай ступені эстэтычнай аўтаноміі”¹⁹. Напрыклад, у п’есе М. Арахоўскага *Ку-ку* (1991) можна заўважыць не толькі традыцыйныя для беларускага авангарду элементы тэатра абсурду (разарванасць дзеяння, наяўнасць міфалагічных істот, сацыяльны выклік), але і ўнутраны канфлікт, які даволі паспяхова рэалізуецца не толькі па-за межамі дзеяння: пытанне здрады блізкаму чалавеку. У п’есе ўдала прасочваецца эвалюцыя характару галоўнага героя Вадзіма ад няўпэўненасці і недаверу да ўсведамлення самастойнага спосабу мыслення. У драме яскрава паказана не толькі пытанне адзюльтэру, але і спосабы ўплыву на масавую свядомасць. Недарэмна на адным узроўні ўспрымаецца добразычлівец, які тэлефануе з “цікавымі” паведамленнямі пра паводзіны Ларысы, жонкі галоўнага героя, і даводзіць Вадзіма да прыпадкаў рэўнасці, і натоўп, які мітынгуюе і выкрывае лозунгі. Унутраны канфлікт п’есы ўпэўнена дэманструе спосабы кіравання як асобнымі прадстаўнікамі грамадства, так і масамі ўвогуле. Г. Пінтэр таксама звяртаецца да раскрыцця падобных аспектаў існавання чалавека і ў сваіх п’есах *Каханак*, *Здрадніцтва* і *Дзень народзінаў* аналізуе асаблівасці магчымасцяў чалавека захаваць уласную годнасць, свядомасць і давер да блізкага чалавека.

Зусім справядліва С. Кавалёў адзначыў, што “эксперыментальнаму характару новай беларускай драматургіі спрыяла адкрытасць тагачаснага беларускага тэатра на еўрапейскі авангард XX стагоддзя”²⁰.

¹⁸ А. С о б е н н и к о в, *Драматургия А.П. Чехова 90-х годов и поэтика “новой” драмы (проблема художественного символа): автореф. дис. канд. фил. наук*, Томск 1985, с. 13.

¹⁹ С. К а в а л ё ў, *Пачвара ў рэліктавым лесе. Літаратура. Тэатр. Крытыка*, Мінск 2013, с. 65.

²⁰ *Ibidem*, с. 52.

Такі творчы феномен, як тэатр абсурду, сфарміраваў новы падыход да ўспрымання мастацкага свету п'ес XX стагоддзя. Прынцыповыя пазіцыі, якія выкарыстоўвалі драматургі, сталі інструментам размовы з гледачом і чытачом і з цягам часу трансфармаваліся ў арганічную сучасную драму, якая спалучае традыцыйны падыход ў вылучэнні грунтоўных пытанняў і наватарскае ўвасабленне іх з фармальнага боку. У драматургічнай спадчыне Г. Пінтэра прасочваецца гэты сінтэз традыцыйнага і новага, які паступова эвалюцыянуе ад п'есы да п'есы. Беларуская драматургія не толькі выдатна засвоіла заходнееўрапейскі вопыт антытэатра, але і яскрава адлюстравала пінтэраўскі вопыт сінтэзу фундаментальных тэатральных прынцыпаў з мастацкімі вартасцямі тэатра абсурду.

Volha Siankova

The Influence of the Anti-Theatre on Belarusian and English Drama

A b s t r a c t

The article deals with basic tendencies of the Theatre of the Absurd in A. Delendik's, A. Astashonok's, I. Sidoruk's and N. Arahovsky's works. These trends are compared with Harold Pinter's literary heritage. The comparative analysis helps not only comprehend the peculiarities of English drama but also reveal links between Belarusian drama and Western theatre, which determines the role of Belarusian drama in the whole literature process.

Соф'я Тычына
Мінск

Вобраз незнаёмкі ў творчасці Максіма Гарэцкага

Вобраз незнаёмкі з'яўляецца адным з самых таямнічых у мастацтве. Партрэты “невядомай”, незнаёмкі належаць А. Ван Дэйку, П.А. Рэнуару, І. Рэпіну, В. Сурыкаву, І. Крамскому, І. Хруцкаму і многім іншым мастакам. Нават знакамітая *Мона Ліза* Леанарда да Вінчы да пэўнага часу заставалася (ды і ўсё яшчэ для многіх застаецца) невядомай, прымушала задумацца над тым, хто яна і чаму так усміхаецца. Незнаёмка вабіць найперш тым, што яе цяжка спасцігнуць, зразумець, пазнаць. Яна адначасова і канкрэтная жанчына, і ўсе жанчыны разам, і не чалавек зусім, а ўвасабленне таямніцы быцця, незямная істота. У яе няма імя, а калі казаць пра літаратурны вобраз, то ў яе часта няма аблічча, ёсць толькі нешта асаблівае, няўлоўнае, тое, што прымушае позірк спыніцца менавіта на ёй, а думкі засяродзіцца на ўспамінах пра яе, нягледзячы на тое, што той, хто яе бачыў, не можа разлічваць на паўторную сустрэчу.

Асаблівай увагай вобраз незнаёмкі карыстаўся ў творах пісьменнікаў-сімвалістаў. У вершы *Мой даўні сон* П. Верлен пісаў пра няўлоўны вобраз жанчыны, які прыходзіць у снах. Яе рысы змяняюцца і зафіксаваць іх немагчыма. Прыгожая дама, незнаёмка з'яўляецца гераіняй твораў А. Блока. Вобраз Незнаёмкі мае цесную сувязь з “вечнай ідэяй” у С. Малармэ і “невядомым” у А. Рэмбо. Яна ўвасабляе непазнаны бок быцця чалавека, таямніцу свету, нябесную прыгажосць, якая сыходзіць у гэты свет і дазваляе зірнуць на ўсё іншымі вачыма. Пры гэтым яна можа заставацца адначасова ўзвышанай, недасяжнай і такой зямной, звычайнай, чужой і роднай, далёкай і блізкай.

Вобраз незнаёмкі сустракаецца ў творах М. Гарэцкага *Сумная дзяўчынка*, *Вясна*, *Чарнічка*, *Знібее сэрца* і інш. Узнікае яна і ў асобных апавяданнях з цыклу *Сібірскія абразкі*, у аснове якога ляжаць уражанні аўтара ад вандроўкі на Далёкі Усход. Падарожжы заўжды супраджаюцца сустрэчамі з новымі людзьмі, таму незнаёмкі тут – дзяўчынка, дзяўчаты, жанчыны, бабулі. Гэта людзі з рэальнымі і часта вельмі сумнымі гісторыямі, якія сведчаць пра цяжкае, няпростое жыццё, але ўсё адно яны – таямнічыя незнаёмкі, якія нават сваімі шчырымі апавяданнямі задаюць загадку, пакідаюць больш пытанняў, чым адказаў.

Вобраз з апавядання *Сумная дзяўчынка* найбольш набліжаны да прыцягальнага для пісьменнікаў-сімвалістаў вобраза таямнічай жанчыны, якая з'яўляецца ўвасабленнем прыгажосці свету і быцця. Сумная

дзяўчыка не мае імя, нічога не вядома пра яе мінулае і яе думкі. Аўтар піша, што яна хацела б быць вясёлай, бо сама любіць вясёлых людзей, але ў яе нічога не атрымліваецца. Зусім нязначныя рэчы (напрыклад тое, што маладзіца мые шыбы) прымушаюць яе задумвацца і твар яе пры гэтым робіцца засмучаным. Яе вобраз – вельмі далікатны, жаночы. Сум яе ідзе з самай глыбіні душы, таму ўяўная весялосць робіць яе “вялікаю дуроніцаю”¹. Дзяўчынка не мае ўлады над самой сабой, над сваёю журбою, яна знаходзіцца ў палоне сваіх “нявыказаных, адзіночых думак”². Яе ціхі, засмучаны выгляд вабіць людзей. Калі яна ўдае весялосць, то становіцца звычайнай, зямной (яна і стараецца быць “як усе”: жартаваць, кпіць, смяецца, цешыцца і цікавіцца тым, чым і яе сяброўкі). Але нават “наўмыснаю вясёласцю не змагла яна свайго невядомага, прыгожага засмучэння, толькі зрабіла яго яшчэ танчэйшым, яшчэ далікатнейшым”³. Смех з’яўляецца чужым яе натуры, бо ён робіць яе падобнай да іншых дзяўчат. Аўтар паказвае, што яе памкненне весяліцца – гэта падман, спроба згубіцца ў натоўпе, а між тым яна – іншая, дзіўная, асаблівая ў сваёй журбе. Сум надзяляе яе арэолам таямнічасці, асаблівай прыгажосці, якая нібы асвятляе яе знутры. Менавіта гэтым яна і падабаецца людзям, а самой сабе – і падабаецца, і не.

Апавяданне *Сумная дзяўчынка* ўяўляе сабой замалёўку аднаго маленькага эпізода з жыцця. У ім няма традыцыйнага сюжэта з пералікам падзей. У цэнтры ўвагі знаходзіцца дзяўчынка, якая вяртаецца дамоў са школы. Сам шлях не мае ніякага значэння. М. Гарэцкі не апісвае вонкавы выгляд сваёй гераіні. Адзінае, на чым ён робіць акцэнт – на надзвычайнай прыгажосці сумнага выгляду дзяўчынкі, якая нібы не ўпэўненая ў сваіх сілах, сваіх здольнасцях прывабліваць людзей. Дзяўчынка знаходзіцца на той стадыі, калі дзіця (ці падлетак) ператвараецца ў дзяўчыну і жанчыну (адсюль і выкарыстанае аўтарам трапнае параўнанне гераіні з маладой перад сваім вяселлем, ужыванне вобраза блізкай вясны). Яна нібы стаіць на раздарожжы і спрабуе абраць свой шлях. Яна хоча быць з усімі і не можа змагацца з самою сабой. Тым болей, што ў яе душы хаваецца сапраўднае хараство, якое яна спрабуе адкінуць (усё роўна, што зламаць сябе), бо баіцца аддзяліцца ад усіх. Яна не разумее сама сябе і нават свае думкі не можа патлумачыць самой сабе. Сумная дзяўчынка з’яўляецца ўвасабленнем прыгажосці і таямніцы жыцця, якое можа адначасова напаўняць сэрца і шчасцем, захопленнем, і сумам, журбою. Яна – няпэўнае, няўлоўнае адчуванне набліжэння нечага незвычайнага, асаблівага. Яна – загадка жыцця, прыроды і чалавечай душы, сутнасць якой застаецца незразумелай і нявытлумачанай. І ўсё ж яна – звычайная дзяўчынка, незнаёмка, якую можна ўбачыць на вуліцы, а можна і не заўважыць сярод такіх жа дзяўчат.

¹ М. Гарэцкі, *Сумная дзяўчынка* [у:] М. Гарэцкі, *Збор твораў у 4 тамах*, т. 1: *Апавяданні (1913–1930)*, Мінск 1984, с. 133.

² *Ibidem*, с. 132.

³ *Ibidem*.

У душы сумнай дзяўчынкі жыве нешта такое, што немагчыма спасцігнуць і патлумачыць пры дапамозе розуму, а можна толькі адчуць. Яна і сама не ведае, што гэта такое. Уяўленне пра існаванне ў свеце нечага таямнічага, даступнага выключна пачуццям і інтуіцыі чалавека, адлюстроўваецца ў многіх апавяданнях М. Гарэцкага, што падкрэслівае цесную сувязь мастацкай спадчыны беларускага пісьменніка з сімвалізмам. Загадкаваць свету і чалавечага жыцця прымушае герояў і самога аўтара задаваць пытанні: “Што яно?”, “Нашто яно?” і падобныя. “Пісьменнікі-сімвалісты часта не знаходзілі тэрміна, каб вызначыць сутнасць загадкавай субстанцыі, і называлі яе з дапамогай займеннікаў: “яно”, “нешта”, “тое”⁴. Вобразы Незнаёмак у творах М. Гарэцкага маюць сувязь з гэтым таямнічым “яно”, бо яны хаваюць у сэрцы, у думках і нават у сваім абліччы невядомае, непадуладнае логіцы, навуцы.

Часам беларускі аўтар для таго, каб падкрэсліць прыгажосць жыцця, выкарыстоўвае вобразы невядомых дзяўчат, якія на імгненне з’яўляюцца ў творы і тут жа знікаюць, пакінуўшы ў чытача адчуванне нечага недасяжнага, але вельмі прывабнага. У апавяданні *Вясна*, у якім пісьменнік захапляецца ўсім тым, што прыносіць з сабой гэтая пара года, згадваецца маладая ткачыха: “Астатнюю губачку на кросенках ткаллі-дзяўчына: тах-тах! трах-лях! А зірне-зірне ў акенца на сонейка: вясна, вясна красная! А губачка астатняя... У гаёк песні пяць, красачкі рваць, на кірмашы хадзіць, вяселлі гуляць... Ах, яшчэ ж губачка на кросенках”⁵. Вобраз невядомай ткаллі цесна знітаваны з вобразам вясны: іх аб’ядноўвае свежасць, прыгажосць, нейкая нецярплівасць пры чаканні зменаў. Імкліва наступае вясна. Хутка тчэ дзяўчына. Жаданне ўбачыць вясну ва ўсім яе буянні фарбаў, замяняецца жаданнем ткаллі скончыць сваю работу і вырвацца на свабоду. Аўтар паказвае такім чынам адначасовую блізкасць і недасяжнасць мараў: здаецца, што дзяўчыне крышку работы засталася, але ўсё адно занятак ёсць, ён перашкаджае атрымаць жаданае. Ткаллі сама падобная да вясны за працай: вясне трэба зруйнаваць лёд, снег і холад для таго, каб магла расквіцець зямля, а дзяўчыне за кросенкамі трэба дарабіць працу, каб атрымаць магчымасць радавацца жыццю. Разам з тым аўтар праз вобраз ткаллі, якая пазірае ў вакно, перадае прадчуванне вялікай радасці, якое напаўняе сэрца людзей, калі наступае вясна.

У апавяданні *Чарнічка* М. Гарэцкі звяртаецца да вобраза манахіні для таго, каб паспрабаваць патлумачыць таямніцу чалавечых учынкаў. Нягледзячы на тое, што ў апавяданні сустракаюцца вобразы дзвюх чарніц, якія супрацьпастаўляюцца адна адной (адна – маладзейшая, другая – старэйшая, адна – вельмі прыгожая, другая – васапаватая, курноса,

⁴ П. В а с ю ч э н к а, *Зачараванасць патаёмным. Максім Гарэцкі і сімвалізм* [у:] П. В а с ю ч э н к а, *Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм*, Мінск 2004, с. 138.

⁵ М. Г а р э ц к і, *Вясна* [у:] М. Г а р э ц к і, *op. cit.*, с. 129.

адна цікавіцца ўсім, што ёсць навокал, другая поўнасю паглыбленая ў сваю справу, адна ўсіміхаецца, другая застаецца вельмі сур'ёзнай), аўтара, несумненна, цікавіць маладзейшая. Незнаёмая манахіня становіцца загадкай не толькі для людзей, якія з ёю сустракаюцца, але і для самага аўтара (адсюль і пытанне ў канцы апавядання: “Аб чым яна думае?”⁶). Выпадковыя людзі, якія бачаць манашку, не разумеюць, чаму такая маладая і прыгожая дзяўчына стала чарнічкай. Відавочна, што яна прагне жыцця, што ёй цікавыя іншыя людзі, што строгі выгляд яна прымае толькі таму, што так трэба. Што было і што ёсць у галаве маладзенькай маніхіні? Прыгажосць і святло хаваюцца пад цёмнымі покрывамі. Калі меркаваць па гэтым і іншых апавяданнях, М. Гарэцкі не прымаў і не разумеў тыя “подзвігі”, якія здзяйсняюць людзі дзеля веры. Ён не бачыў сэнсу ў апананні манаскага ўбору на маладую, прыгожую дзяўчыну, у прыкідванні (у апавяданні адзін з герояў згадвае манашак, якія палолі пшаніцу, спявалі прыпеўкі, а потым сваволіць пачалі, рагатаць; але, пачуўшы гэтую гісторыю, старэйшая чарніца абуралася, сказала, нібыта ўсё гэта – няпраўда, бо манахіні толькі псалмы пяюць падчас працы). Свае пытанні аўтар задае вуснамі маладой маці, якая з непаразуменнем глядзіць на чарнічак. Тым, як жанчына песціць сваё дзіця, з якім замілаваннем бавіцца з ім, аўтар падкрэслівае думку пра тое, што маладая манахіня адмовілася ад самага вялікага шчасця, якое можа быць у жанчыны – быць маці, трымаць на руках сваё дзіця. І зноў жа незразумелым застаецца пытанне: дзеля чаго? Па маладой манахіні нельга сказаць, што яна – апантаная веруючая, але ў чым тады прычына таго, што яна стала манахіняй? Няўжо дзеля спакою і кавалка хлеба? М. Гарэцкі не прымае падобны здзек з прыроды чалавека, што выяўляецца і ў апавяданні *Скапцы* з цыкла *Сібірскія абразкі*. У цягніку адбываецца сустрэча з сям'ёй скапца Алёхіна, які едзе з дзвюма дочкамі: «Такія слаўныя, ціхія... І шмат у іх было здушанага жыцця і скалечанага імпэту. “І падумаць толькі, – разважаў я сам з сабою, – што ўва ймя нейкае нялепае ідэі, угоды богу, ім выражуць грудзі...”»⁷.

М. Гарэцкі звяртаецца не толькі да вобразаў маладых незнаёмак, не меншай загадкай для беларускага пісьменніка з'яўляюцца незнаёмкі-бабулі, жанчыны ва ўзросце. Іх асоба і жыццё ўвасабляюць таямніцу мінулага. У апавяданні *Знібее сэрца* расказваецца пра сустрэчу з нейкай старой жанчынай. І раз-праз аўтар паўтарае: “Яна падобна да мае маці”⁸. Нельга не адзначыць талент М. Гарэцкага-празаіка. Усе падрабязнасці ў яго творы дарэчы. Аўтар паступова падводзіць чытача да той думкі, якая яго хвалюе. Хвароба героя робіць яго слабым і чулым. Вобраз невядомай бабулі паволі поўнасю зліваецца з вобразам маці, перад якой герой адчувае сваю віну невядома за што. Сэрца чалавека

⁶ М. Гарэцкі, *Чарнічка* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 129.

⁷ М. Гарэцкі, *Скапцы* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 317.

⁸ М. Гарэцкі, *Знібее сэрца* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 218.

можа смылец не толькі таму, што яму зрабілі балюча ці абразлі некага блізкага, але і таму, што чужыя людзі пакрыўдзілі чужога чалавека. Аўтар паступова апісвае ўражанні хворага чалавека ад таго, што ён бачыць. У здраўніцы, дзе знаходзіцца герой, вельмі ўтульна, камфортна, прыгожа (і нават шыкоўна) і... кепска. Герою хочацца дадому. Незнаёмая бабуля становіцца для героя роднай, бо нагадвае яму маці. Здраўніца – чужое. Дом – сваё. Але герой знаходзіцца ў здраўніцы і таму ён нібы здраджвае свайму, далучаецца да чужога. Увасабленне свайго (і адначасова спакою) – чужая старая жанчына. На душы героя няўтульна і ад таго, што ён далёка ад дома, і ад таго, што бабулю, падобную да яго маці, пакрыўдзілі, і ад таго, што яму кепска ад хваробы. Старая жанчына выклікае ў яго цёмныя пачуцці: “Яна падобна да мае маці. У сэрцы маім – нешта прыемнае і хворае. Як шчырае каханне. Як каханне таго, хто шмат думаў. Спрадвечнае і тлен. Яна падобна да мае маці”⁹. Герою шкада жанчыну з-за таго, што яна з цяжкасцю перасоўваецца, з-за таго, як яна выглядае і рухаецца, шкада з-за яе цяжкай паклажы, з-за таго, што яна хоча піць, з-за таго, як з ёю абышоўся вайсковец з пакоя № 21. Шкада яе і самога сябе. Незнаёмка з твора “Знібее сэрца” ўвасабляе сабой мінулае і нямогласць. Яна звязана з блізкімі і з радзімай. Яна – таямніца старасці і смерці. Яна – канец жыцця, якое шкада.

Невядомая старая жанчына становіцца гераіняй апавядання *Бязногая бабуля* (з цыкла *Сібірскія абразкі*). Выпадковая сустрэча з бабуляй прымушае задумацца над тым, як цяжка можа скласціся лёс у чалавека. У мінулым старой жанчыны хаваецца вялікая бяда і боль: калі бабуля была маладой, яе і сястру выкралі і прадалі ў рабства кітайцам. Пра сваё жыццё ў няволі гераіня расказвае “суха і коратка. Відаць, гора засталася непазбытым і ціснула яе сваёй непапраўнасцю. А можа цяжкае жыццё вырвала ў яе з сэрца ўсякую лірыку”¹⁰. Калі ў дачыненні да папярэдніх апавяданняў можна казаць пра абагулены і сімвалічны вобраз незнаёмкі, то ў творах з цыкла *Сібірскія абразкі* ўзнікаюць канкрэтныя людзі са сваёй гісторыяй. Аднак, ад гэтага сваёй загадкавасці яны не губляюць, бо яны застаюцца невядомымі, якія змаглі за кароткі час паказаць толькі невялікі кавалачак жыцця, а пасля зніклі, пакінуўшы адчуванне недаказанасці. У канцы апавядання *Бязногая бабуля* ў героя твора (яго асобу, безумоўна, варта суадносіць з асобай аўтара) узнікае жаданне даведацца пра жыццё жанчыны пасля ўцёкаў з палону, але ён праяўляе далікатнасць у адносінах да яе, бо не хоча варушыць яе боль.

Значная частка твораў з цыкла *Сібірскія абразкі* ўяўляе сабой замалёўкі з жыцця, М. Гарэцкі апісвае сустрэчы з рознымі людзьмі ў дарозе, расказвае пра лёс непадобных адно да аднаго людзей. Апавяданне *Кветкі зла*, здаецца, не выбіваецца з агульнага шэрагу, але між тым інтэрпрэтацыя гэтага твора не можа быць адназначнай у тым ліку з-за

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ М. Гарэцкі, *Бязногая бабуля* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 359.

спецыфічнага вобраза незнаёmkі, які сустракаецца ў творы. Сюжэт апавядання, на першы погляд, даволі прасты. Параход. Гутарка з выпадковым спадарожнікам, які марыць пра такую жанчыну, якая “засталася бы ў памяці на ўсё жыццё прыемным успамінкам”¹¹. Назіранне за невядомай бязносай, хворай на пранцы жабрачкай, якая не можа знайсці сабе месца на палубе, бо яе адусюль гоняць. Недарэчны каментар галоўнага героя (аўтара), які звяртаецца да свайго спадарожніка і ківае на жабрачку: “а чым жа вам гэта не спатканне?”¹². Крыўда спадарожніка. Незразумела, чаму галоўны герой (аўтар) так недарэчна параўнаў ўзвышаныя мары свайго спадарожніка пра прыемную сустрэчу з незвычайнай жанчынай са з’яўленнем хворай агіднай жабрачкі. Магчыма, ён хацеў пажартаваць з незнаёмца, пакпіць з чалавека, з яго мрояў. Але М. Гарэцкі падкрэслівае: “У маім голасе не было ніякае іроніі. Проста я бухнуў не падумаўшы”¹³. Ці можна сапраўды лічыць параўнанне жанчыны-мары з хворай жабрачкай выпадковым? І ці не ўтрымліваецца ў “выпадковых”, “неабдуманых” словах нейкі намёк? І чаму аўтар наогул аб’яднаў гэтыя дзве нібыта не звязаныя паміж сабой гісторыі ў адным апавяданні? Калі гутарка ідзе толькі пра спачуванне невядомай гаротнай жанчыне, якую нават убогі гольд гоніць ад сябе, то пры чым тут мары спадарожніка? Аўтар не абвінавачвае спадарожніка ў тым, што ён з-за пошукаў сваёй адзінай, сваёй мроі, вёў разгульны лад жыцця, сапсаваў жыццё многіх жанчын (як, верагодна, нехта зламаў жыццё гэтай жабрачкі). У самім апавяданні аўтар не дае ніякіх нітачак, якія дазволілі бы зразумець сувязь паміж словамі спадарожніка і лёсам жабрачкі. Ён не дае ніякіх ацэнак. Аднак, усё ж пэўнае тлумачэнне даць магчыма.

Паводле меркавання італьянскага вучонага-медыявіста і пісьменніка У. Эка, назва мастацкага тэксту можа навязваць чытачу аўтарскую волю, прымушаць пэўным чынам інтэрпрэтаваць твор, паколькі назва – гэта ключ да разумення твора¹⁴. Як пісьменнік-постмадэрніст, У. Эка настойваў на тым, што аўтар не павінны інтэрпрэтаваць уласнае тварэнне, а даваць поўную свабоду чытачу. Але як быць з тымі творамі, інтэрпрэтацыя якіх залежыць ад таго, якая будзе ў іх назва? Ці назва твора не павінная ні ў якім выпадку ўплываць на сам тэкст, бо асноўны сэнс закладваецца не ў назву, а ў твор? Першапачатковая назва апавядання М. Гарэцкага *Кветкі зла* была *Спатканні*. Іншы загалавак (*Кветкі зла*) быў дапісаны вышэй першага алоўкам. Цікава, што зыходзячы з розных назваў, можна даць розныя тлумачэнні твора. Першая назва з’яўляецца дастаткова нейтральнай. Загалавак *Спатканні* (падкрэслім, што слова выкарыстана ў множным, а не адзіночным ліку) указвае на выпадковасць сустрэчы незнаёмых паміж сабой людзей. Спадарожнік

¹¹ М. Гарэцкі, *Кветкі зла* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 356.

¹² *Ibidem*, с. 357.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ У. Эко, *Заметки на полях* ИМЕНИ РОЗЫ, Санкт-Петербург 2003, с. 6.

марыў пра сустрэчу з адной жанчынай, а лёс нібы пасмяяўся з яго і падарыў “спатканне” з іншай. У гэтым выпадку параўнанне вобраза-мары і невядомай хворай жабрачкі сапраўды выпадковае, не мае ніякага асаблівага значэння і словы “бухнуў не падумаўшы” – цалкам апраўданыя. Але М. Гарэцкі змяніў назву *Спатканні* на *Кветкі зла* і новы загалавак надаў твору і выпадковым словам іншы сэнс. *Кветкі зла* аб’ядналі дзве розныя гісторыі, жыццё незнаёмых людзей, лёс жабрачкі і лёс спадарожніка.

Асаблівасць гэтай назвы заключаецца ў тым, што яна па-сутнасці з’яўляецца цытатай. *Кветкі зла* – так называўся зборнік знакамітага французскага паэта Ш. Бадлера. У свой час зборнік меў скандальную славу і быў прызнаны амаральным. Творы Ш. Бадлера былі асаблівымі не толькі таму, што ў іх адкрыта апісваліся інтымныя перажыванні, гаварылася пра рэчы, на якія грамадства проста заплюшчвала вочы, робячы выгляд, што іх не існуе ці што яны не вартыя абмеркавання, але і таму, што ў іх выказвалася спецыфічная думка пра прывабнасць зла. Ці, як пісаў В. Брусаў у прадмове да рускага перакладу зборніка: “Тэмамі сваіх паэм Бадлер абраў «кветкі зла», але ён застаўся бы самім сабой, калі б напісаў *Кветкі добра*. Яго ўвагу прыцягвала не зло само па сабе, а Прыгажосць зла і Бясконцасць зла. З бязлітаснай дакладнасцю паказваючы душу сучаснага чалавека, Бадлер ў той жа час адкрываў нам усё бяздонне чалавечай душы наогул”¹⁵. На элемент зла ў творчасці Ш. Бадлера звярталі ўвагу многія даследчыкі, у тым ліку Ж.-П. Сартр і Ж. Батай (гл. Ж. Батай *Літаратура і зло*).

Ці ведаў М. Гарэцкі творчасць Ш. Бадлера? Ці з’яўляецца назва твора беларускага аўтара свядомай ці падсвядомай спасылкай на творчасць французскага сімваліста? М. Гарэцкі быў надзвычай адукаваным чалавекам. Г. Гарэцкая згадвае кнігі, якія былі ў бацькі: “Купляў кнігі, даставаў цікавыя, старадаўнія. Частку з Вільні прывезлі, многа набралася за першыя гады жыцця ў Мінску, потым у Горках. На паліцах добрыя выданні тоўстых аднатомнікаў Пушкіна, Лермантава, Гогаля, кнігі Міцкевіча [...] З заходніх – Гёте, Гейне, А. Франс, Флабэр, Джэк Лондан, Марк Твен, Шарль дэ Костэр, добрае выданне *Дэкамерона* Бакачю, *Каспар Гаўзер* (аўтара не помню), *Вучань* П. Буржэ і інш. [...] Гэта толькі тое, што я помню”¹⁶. Вядома, што сучаснікі М. Гарэцкага захапляліся творчасцю французскіх сімвалістаў. Напрыклад, М. Багдановіч (пра якога пісаў М. Гарэцкі ў *Гісторыі беларускае літаратуры*) перакладаў на беларускую мову вершы П. Верлена. Вядома таксама, што ў 1908 годзе былі зроблены два якасныя пераклады зборніка Ш. Бадлера *Кветкі зла* на рускую мову (перакладчыкі – Эліс і А. Альвінг). Улічваючы гэтыя факты, можна зрабіць выснову: цалкам верагодна, што М. Гарэцкі,

¹⁵ В. Б р ю с о в, *Предисловие* [в:] Ш. Б о д л е р, *Цветы зла*, Минск-Москва 2001, с. 3.

¹⁶ А. А д а м о в і ч, *Браму скаргаў сваіх адчыняю...* [у:] А. А д а м о в і ч, *Здалёк і зблізка (беларуская проза на літаратурнай планеце)*, Мінск 1976, с. 269.

у творчасці якога, дарэчы, даследчыкі (напрыклад, П. Васючэнка) знаходзяць рысы сімвалізму, мог быць знаёмым са зборнікам Ш. Бадлера *Кветкі зла*. Аднак, калі зборнік быў яму вядомы, то які сэнс быў укладзены ў апавяданне *Кветкі зла*? Чаму была выкарыстана менавіта гэтая назва? Што такое “кветкі зла” ў творы М. Гарэцкага: мары спадарожніка ці цяжкая хвароба жабрачкі (мы апусцім той момант, што Ш. Бадлер памёр ад той хваробы, пра якую ідзе гутарка ў творы, паколькі падаецца, што сама хвароба не мае настолькі важнага значэння)? Сама назва можа мець розны сэнс.

Варыянт першы. Кветкі зла – гэта плады зла. Што пасеяна (зло), тое і ўзышло (кветка зла). Нельга сказаць, што спадарожнік з’яўляецца сейбітам зла. Наадварот, ён сам згадвае пра нейкія расчараванні, кажа, што жыццё яго ашукала, а маладосць яго была поўнай рамантызму. Пры гэтым ён працягвае марыць і спадзявацца, што ўсё ж сустрэне незвычайную жанчыну. Хваробу жабрачкі таксама нельга з упэўненасцю назваць пладамі зла, хоць, безумоўна, пранцы – спецыфічная хвароба, якая можа ўказваць на верагоднае грахоўнае жыццё незнаёмкі. Аднак, нягледзячы на тое, што жабрачка хворая, аўтар не асуджае яе і гаворыць пра яе спробы знайсці сабе прытулак з яўным шкадаваннем. Як яна захварэла, як яна дайшла да такога жыцця – невядома. Таму гэтая інтэрпрэтацыя не падыходзіць.

Другі сэнс назвы падказвае менавіта зборнік Ш. Бадлера. Нават калі М. Гарэцкі не быў знаёмы са зборнікам, тым не менш разуменне “кветак зла” ў беларускага і французскага аўтара можа быць аднолькавым. Кветкі зла – гэта ідэал зла, прыгажосць зла, дасканаласць зла. Спадарожнік усё жыццё шукаў ідэал. Ён гаворыць пра тое, што сустрэў шмат цікавых жанчын, але сярод іх не знайшоў тую, якая настолькі прыемна ўразіла б яго, што гэты ўспамін стаў бы лепшым у яго жыцці. Ён гаворыць пра вобраз ідэальнай жанчыны – вобраз кветкі добра, ці ідэал добра. Відавочна, гутарка ідзе пра такую жанчыну, якая з’яўляецца ўзорам найлепшых якасцяў. Адзначым, што галоўны герой (аўтар) слухае свайго спадарожніка без асаблівага захаплення, часам нават перабівае, спыняе яго. А за сваю недарэчную рэпліку не просіць прабаўчэння. Чаму? Відавочна, што прызнанні выпадковага спадарожніка не адпавядаюць поглядам галоўнага героя (аўтара), не адпавядаюць поглядам М. Гарэцкага, для якога кожны чалавек (нават той, які падаецца нецікавым, шэрым) – унікальны, для яго гісторыя жыцця кожнага чалавека – унікальная.

Параўнанне жанчыны-мары з хвораю жабрачкай тлумачыцца наступным чынам. Галоўны герой (аўтар) прапаноўвае свайму спадарожніку альтэрнатыву. Калі спадарожнік не знайшоў сваю кветку сярод шматлікіх кветак добра, то можа ён не там шукае і яму варта выбраць іншы аб’ект, звярнуцца да кветак зла? Невядомая жабрачка ў дадзеным выпадку – ідэальны вобраз кветкі зла. Гутарка ідзе не пра яе духоўныя якасці, наадварот, як можна ўпэўніцца, жанчына даволі

сціпляя, баіцца людзей, разумее, як многія рэагуюць, калі яе бачаць. Яе хвароба вымагае пакоры і ціхмянасці. Інакш людзі яе прагоняць. Але вонкава няшчасная жабрачка – ідэал зла ці кветка зла. Сустрэча з ёю ў любым выпадку будзе непрыемнай: “Ад старасці і слабасці яна ледзьве цягалася. Замест носа былі дзве страшныя дзіркі... Тырчэлі рэдкія гнілыя зубы... Уся ў лахманах... Рука з бляшанкаю, куды ёй кідалі грошы, трасецца”¹⁷. Па-свойму яе вобраз прыцягальны і незвычайны, але не таму, што яна – прыгожая, а, наадварот, таму, што яе выгляд – страшны. Галоўны герой (аўтар) адчувае агіду да яе, але разам з тым не можа адарваць погляду ад яе, сочыць за ёю. Тут прысутнічае не страх таго, што яна падыдзе (хоць гэта было б непрыемна), а нешта іншае, што прымушае людзей глядзець на чалавека, які нечым вылучаецца сярод іншых і не так важна, гэта цікаўнасць, выкліканая надзвычайнай прыгажосцю ці надзвычайнай пачварнасцю.

Зло ў творах М. Гарэцкага не заўсёды бывае адназначным. Часта яго героі самі не могуць разабрацца, што ёсць зло, а што – дабро. Часам героі імкнуцца да добра і здзяйсняюць злыя ўчынкі, не ўсведамляючы, што імі рухае не дабро, а зло, што іх дзеянні – зло. Напрыклад, галоўны герой драматызаванай аповесці *Антон* з самага пачатку падаецца ціхім, рахманым, набожным, добрым чалавекам, які асуджае ўсялякае праяўленне зла. І гэты герой здзяйсняе жудасны ўчынак, на які не рашыўся ніводны з тых, каго ён асуджаў (найперш ён асуджаў свайго бацьку): робіць замах на жыццё сваіх дзяцей. Асабліваецца яго злачынства ў тым, што яно не было выклікана прыступам гневу, раз’юшанасці ці нейкімі падступнымі думкамі. Як бы гэта ні гучала парадаксальна, ён хоча забіць сваіх дзяцей таму, што ён імкнецца да добра. Можна згадаць яшчэ адзін твор – *Чырвоныя ружы*, у якім герой Нявольскі прызнаецца, што доўгі час, паліваючы крывёю грунт, на якім раслі ружы (на гэтую справу ішлі цэлыя вёдры), не думаў пра зарэзаную жывёлу. Крывавыя неверагодна прыгожыя ружы – спецыфічны сімвал у М. Гарэцкага. Гэта таксама – кветкі зла. Некаторыя героі (напрыклад, Васіль Арцямёнак з апавядання *Злосць*) самі не разумеюць, адкуль у іх душы з’яўляецца азлабленне. Іх азлабленне на свет чыніць зло перш за ўсё ім самім.

Часам станоўчыя і адмоўныя героі М. Гарэцкага мяняюцца месцамі. Ратуючы сябе, герой можа загубіць іншага чалавека. І ў гэтай сітуацыі ўзнікае пытанне: ці можна асуджаць героя? У творы *У панскім лесе* жанчына, якую хацеў згвалціць стары ляснік, выпадкова, не жадаючы таго, становіцца забойцай свайго крыўдзіцеля.

М. Гарэцкі не дае тлумачэнняў, што стала прычынай з’яўлення кветак зла. Здаецца часам, што гэта віна героя, які ўпусціў нешта, правароніў нейкі момант (як, напрыклад, спадарожнік з твора *Кветкі зла*, які ўсё жыццё чакаў сустрэчы з нейкім ідэалам і не мог убачыць прыгажосці (кветак добра) у тых, з кім сустракаўся ў сваіх шматлікіх

¹⁷ М. Гарэцкі, *Кветкі зла* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 356.

вандроўках). Часам здаецца, што гэта – віна цяжкага жыцця, неспрыяльных абставін ці віна зла ў душы іншых людзей (як у драматызаванай аповесці *Антон*). Насамрэч патлумачыць паходжанне зла, як і страху (часта гэта – бескантрольны, непадуладны героям, незразумелы страх невядома чаго) у творах М. Гарэцкага цяжка. У многіх творах беларускага аўтара прысутнічае нейкая недаказанасць, застаецца месца для розных інтэрпрэтацый.

Вельмі арыгінальным па сваёй будове з'яўляецца апавяданне *Моцнае каханне*, у якім незнаёмка расказвае пра незнаёмку. Такім чынам, у цэнтры ўвагі аказваюцца дзве гісторыі, якія можна ўспрыняць па-рознаму. Першая незнаёмка – маладая жанчына з дзецьмі. На цягнік яе праводзіў стары (у параўнанні з ёю) муж, што выклікала ў галоўнага героя пытанне: ці любіць яна яго, ці шчырыя ў яе пачуцці? Сям'я падалася герою (аўтару) шчаслівай, моцнай, але што гэта за сям'я, калі ў паміж мужам і жонкай няма пачуццяў? Спакойны выраз твару незнаёмкі сведчыў, здавалася, пра тое, што яна ніколі не ведала болю і пакуты моцнага кахання (так яно і было). Незнаёмка, адчуваючы ўвагу да сябе з боку мужчыны, раптам загаварыла. Яна расказала пра невядомую дзяўчыну, якая на станцыі Юрга кінулася пад цягнік, бо каханы падмануў яе. “Дык вось не кахайцеся так моцна, а то бяда”¹⁸, – дадала незнаёмка. Дастаткова незвычайна, што жанчына наогул загаварыла з незнаёмым ёй чалавекам менавіта пра каханне. Ці не спрабавала яна апраўдацца за тое, што яна дзеля ўласнага спакою, а не з-за пачуццяў, выйшла замуж за старога чалавека? Бо, магчыма, яна зразумела прычыну павышанай цікавасці з боку незнаёмца, заўважыла, што ён назіраў за ёю і мужам. Ці, магчыма, яна хацела прадэманстраваць, што каханне – гэта яшчэ не ўсё ў жыцці? Можна быць, яе настолькі ўразіла гэтая гісторыя з дзяўчынай, што яна захацела ёю падзяліцца? Але яна выраз яе твару зусім не паказвае на тое, што яна моцна перажывала. У апавяданні сплеценыя дзве гісторыі, гісторыі дзвюх незнаёмых жанчын: шчаслівай і няшчаснай. Шчаслівая жанчына ніколі не ведала сапраўднага кахання, за сваім мужам яна жыве за каменнай сцяной і ўсё ў яе добра і спакойна. Няшчасная дзяўчына – тая, якая ведае, што такое каханне, боль ад яго і падман. Можна зрабіць выснову пра тое, што ў кожнага чалавека сваё ўяўленне пра шчасце. Для некага шчасце заключаецца ў здольнасці адчуваць, кахаць. Некаторыя людзі прагнуць таго, каб імі завалодала моцнае пачуццё, але для іншых – гэта бяда і пекла. Для апошніх шчасце – проста жыць, не ведаючы кахання, а значыць і болю, бо каханне і боль часта ідуць поруч.

Часам можна здагадацца пра пазіцыю самога аўтара па каментарыях, якія ён дае ў самым канцы. Як правіла, М. Гарэцкі працягвае апавяданне і пасля таго, як развітваецца са сваімі выпадковымі спадарожнікамі. Нават па апісанню самаадчування героя можна здагадацца, як

¹⁸ М. Гарэцкі, *Моцнае каханне* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 318.

ён ставіцца да гісторыі выпадковай спадарожніцы ці спадарожніка. У героя апавядання *Моцнае каханне ў канцы трохі баліць* галава, яму сумна і хочацца пагаварыць з жанчынай, якая ўжо сышла з цягніка. Відавочна, што для сябе ён не вырашыў пытання пра тое, што лепш: жыць без кахання і знаходзіць шчасце ў нечым іншым ці ведаць, што такое сапраўднае пачуццё, і тым самым стварыць пагрозу самому сабе? Важным у творы з'яўляецца і вобраз трэцяй незнаёмкі, убачанай на станцыі Тайга маладзенькай татарачкі, падобнай да той, якую перарэзаў цягнік. Ці вартае каханне, моцныя пачуцці таго, каб жыццё маладзенькай дзяўчыны закончылася так недарэчна?

Калі жанчына з цягніка ў апавяданні *Моцнае каханне* выклікала супярэчлівыя пачуцці, то незнаёмка з твора *Сумная дама* герою (аўтару) яўна не імпануе. Адукаваная, сухая, няшчасная, абыхакая да жыцця. І разам з тым яна, калі гаворыць, то нібы хваліцца сваімі бедамі. Жыццё сумная незнаёмка не цэніць, але баіцца крушэння цягніка. Аўтар паказвае яе як загадкавага чалавека, згубленага і недарэчнага ў гэтым свеце. Адсюль і пытанне, якое задае сабе герой (аўтар): "Чаму дзень мой гэты – ехаць з нейкаю дамаю, невядома куды, невядома чаго? Жыццё такое кароткае, такія дні пры такой кароткасці"¹⁹. Сумная дама не мае нічога агульнага з сумнай дзяўчынкай, бо асаблівы выгляд дзяўчынкі – гэта адлюстраванне невядомага і цудоўнага ў сваёй загадкавасці жыцця яе душы, яе думак, яе адчуванняў. У душы сумнай дамы нічога няма, пуста, нецікава. Яна як голая скала пасярод мора, у якім кіпіць жыццё. Адасобленасць ад няшчасцяў дамы, якой не хочацца спачуваць, падкрэсліваюць апошнія радкі твора: "Можна легчы, заснуць, спакойна ўтуліцца ў самога сябе. Усё добра"²⁰. Калі б гісторыя жыцця незнаёмкі нешта зварухнула ў душы аўтара, то ён, як заўжды,казаў бы свой неспакой (як, напрыклад, у апавяданні *Дурная*, у якім герой пасля сустрэчы з чарговай таямнічай незнаёмкай дрэнна спаў). Чаму беды аднаго чалавека кранаюць, а трагедыі іншага пакідаюць раўнадушным? Можа быць, прычына гэтаму – адносіны самога чалавека да свайго жыцця і сваіх няшчасцяў? Незнаёмая жанчына з апавядання *Дурная* звяр'яцела з голаду, з-за гэтага яна гаворыць, гаворыць і не можа спыніцца (у асноўным яна кажа пра тое, што ў той час, як адны галадаюць, іншыя ядуць, колькі хочуць). Сумная дама з папярэдняга твора расказвае проста дзеля таго, каб расказваць, а можа і зрабіць уражанне тым, што яна – вось такі разумны, няшчасны, расчараваны чалавек, які ўсёведамляе нікчэмнасць жыцця. Словы вар'яткі з апавядання *Дурная* не тычацца абстрактнага расчаравання ў жыцці, у іх адлюстравана цалкам канкрэтная, страшная праўды жыцця.

Вобразы незнаёмак сустракаюцца і ў творах *Кіслая крыніца*, *Уцекачы*, *Пад'езд*, *Агні*, *Хоцімка*, *Паясок* ды іншых. М. Гарэцкага найперш

¹⁹ М. Гарэцкі, *Сумная дама* [у:] М. Гарэцкі, *op. cit.*, с. 342.

²⁰ *Ibidem*, с. 343.

цікавілі людзі, у якіх угадваліся родныя рысы, адчувалася, што яны паходзяць з родных аўтару мясцін. Наогул аўтар спрабаваў адшукаць на далёкім усходзе нешта сваё, блізкае, чаго яму вельмі не хапала. Незнаёмак у творах М. Гарэцкага можна падзяліць на дзве катэгорыі: дзяўчыны (жанчыны, бабулі), якія з'яўляюцца ўвасабленнем таямніцы быцця (апавяданні *Сумная дзяўчынка*, *Знібее сэрца*, *Вясна* і інш.) і канкрэтныя, але невядомыя, людзі са сваёй маленькай (і часта вельмі горкай) гісторыяй, якая не можа не пакінуць след у сэрцы ці хаця б памяці (апавяданні *Дурная*, *Кветкі зла*, *Моцнае каханне*, *Бязногая бабуля* і інш.). Тое, што аб'ядноўвае ўсе гэтыя вобразы – гэта не толькі адсутнасць імя, выпадковасць сустрэчы, але і таямніца, якая хаваецца ў душы кожнай гераіні, тое незразумелае, нявытлумачанае, у нечым страшнае, у нечым прыгожае, незвычайнае, дзіўнае, што можна назваць – існаванне чалавека.

Sofiya Tychyna

An Image of a Stranger in the Works of Maksim Haretski

A b s t r a c t

The article deals with the image of a stranger that appears in a great many works of Maksim Haretski. The image seems to be defined by the influence of symbolism on this Belarusian author. The images of strangers from Haretski's works can be divided into two categories: 1) women who are the embodiment of the mysteries of life; 2) specific but unknown people with their own stories. They are united not only by the absence of a name or random encounters, but also by the mystery that is hidden in the soul of each character.

Малгажата Вайцяхоўская-Заёнец
Варшава

Экзістэнцыялізм у творчасці Андрэя Федарэнкі

Экзістэнцыялізм – паняцце вельмі шырокае і агульнае. Прадстаўнікі гэтага кірунку мелі розныя погляды, таму навукоўцы звычайна вылучаюць хрысціянскі і атэістычны экзістэнцыялізм. Прыхільнікі хрысціянскай плыні – С. К’еркегор і Ф. Дастаеўскі – лічылі, што жыццё без рэлігіі абмяжоўвае чалавека. Паводле Ф. Дастаеўскага, адмаўленне Бога нараджае зло, а гэта значыць, што атэізм і неабмежаваная волянасць з’яўляюцца прычынай усяго дрэннага¹. Жан-Поль Сартр, прадстаўнік атэістычнага экзістэнцыялізму, сцвярджаў, што не Бог, а чалавек стварае самога сябе. Чалавек таксама стварыў Бога: “Zdaniem Sartre’a, człowiek, świadom zmienności, braku równowagi oraz braku tożsamości własnej świadomości, posiadał pragnienie idei łączącej w sobie cechy odznaczającej się wolnością świadomości oraz stałości i tożsamości bytu. Taką ideą, powołaną do życia przez człowieka, jest właśnie Bóg. Dopiero taka koncepcja Boga ucieleśnia ideał człowieka”². Падобныя, аднак больш для нас актуальныя погляды выяўляў А. Камю. На яго думку, чалавеку цяжка жыць у нерацыянальным свеце, ён патрабуе Бога, чагосьці рацыянальнага, нейкай асновы і паратунку. Таму некаторыя шукаюць дапамогі ў рэлігіі. Іншыя спрабуюць жыць у гэтым рэальным свеце, у якім няма Бога і ў якім, здаецца, нашая экзістэнцыя не мае сэнсу. Адзіным ратункам з’яўляецца барацьба з абсурдам, бунт³.

Экзістэнцыялісты сцвярджаюць, што чалавек з’яўляецца вольным і ёсць стваральнікам самога сябе. У цэнтр увагі яны ставяць чалавека і ўсё звязанае з чалавечым існаваннем. Для пісьменнікаў найбольш важным, што можна выкарыстаць у творчасці, з’яўляецца тэма адчужанасці, адзіноцтва і смерці⁴. Экзістэнцыялізм – гэта выяўленне індыўідуальных перажыванняў людзей, якія страцілі ўпэўненасць уласнай экзістэнцыі,

¹ K. Szocik, *Ateizm jako źródło zła w twórczości Fiodora Dostojewskiego* [online], <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,6303> [доступ: 20.02.2015].

² K. Szocik, *Ateizm i etyka w filozofii Jeana Paula Sartre’a* [online], <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5864/q,Ateizm.i.etyka.w.filozofii.Jeana.Paula.Sartrea> [доступ: 20.02.2015].

³ J. Rypień, *Życ bez wieczności. Filozofia egzystencji Alberta Camusa* [online], <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5027/q,Zyc.bez.wiecznosci.Filozofia.egzystencji.Alberta.Camusa> [доступ: 20.02.2015].

⁴ A. Miś, *Filozofia współczesna. Główne nurty*, Warszawa 2002, с. 89

якія перажылі экзістэнцыяльны крызіс⁵. Менавіта такія рысы гэтай філасофіі можна знайсці ў творчасці Андрэя Федарэнкі.

Творчасць беларускага пісьменніка не была даследаваная крытыкамі і літаратуразнаўцамі ў сувязі з тэмай экзістэнцыялізму. Увогуле, пра А. Федарэнку напісана няшмат. Літаратуразнаўца Лада Алейнік адна з нямногіх, хто закранаў у сваіх працах творчасць пісьменніка. У сваёй кнізе *Пясочны гадзіннік* яна ахарактарызавала як раннія творы А. Федарэнкі, так і апошнія. У 2014 г. у часопісе “Дзеяслоў” з’явіўся артыкул Л. Алейнік *Рабі тое, да чаго ляжыць душа* пра асобу і творчасць Андрэя Федарэнкі. У ім аўтарка піша пра вялікі талент пісьменніка, які вытрымаў пробу часу. Літаратуразнаўца падкрэслівае яго майстэрства ў будове сюжэту, тварэнні персанажаў. У артыкуле яна звяртае ўвагу на аўтабіяграфічны характар творчасці аўтара, на тэматычную разнароднасць яго твораў.

Экзістэнцыяльныя праблемы ў творчасці А. Федарэнкі не характарызаваліся крытыкамі і літаратуразнаўцамі. Наш артыкул з’яўляецца першай спробай такога аналізу на аснове асобных твораў пісьменніка.

У кнігу *Нічыя* А. Федарэнкі ўключаны напісаныя ў розны час тры творы: *Вёска*, *Нічыя* і *Рэвізія*. Гэта тры асобныя гісторыі людзей, якія маюць розныя праблемы і жывуць у іншых умовах, а нават часах. Аднак спалучае іх адно: усе знаходзяцца напярэдадні чагосьці новага ва ўласным жыцці, змены, якая ўплывае на іх будучыню. Усе яны перажываюць унутраную барацьбу, шукаюць сэнс існавання. Што важна, іх асабістыя перамены супадаюць са зменамі, якія адбываюцца ў месцы дзеяння падзей – Беларусі.

Герой першай аповесці, якая называецца *Вёска*, Антон Васкевіч – гэта малады чалавек, студэнт, які трапіў у складаную сітуацыю. Выключаны з ВНУ, ён мусіць вярнуцца ў родную вёску. Антону сорамна перад аднавяскоўцамі, перад маці, якая мела вялікія спадзяванні на сына. Вяртанне дадому выклікае вялікія эмоцыі ў галоўнага героя, чытач разам з ім адчувае гэты стрэс. Антон Васкевіч, пабыўшы ў іншым свеце, іншым асяроддзі, моцна змяніўся. Добра вядомыя месцы і асобы цяпер бачацца яму іншымі: “Сядзячы цяпер на ўслончыку, пазіраючы на гэтае жоўтае матчына паліто, на самую маці, Антон адчуў, як у сярэдзіне ў ім нешта вось-вось збіраецца абарвацца, а вочы пачынае шчыпаць”⁶. Маці, якая ўвесь час жыла ў вёсцы, цяжка працавала, не разумее: чаму яе сына выгналі з інстытута толькі з-за таго, што ён гаварыў па-беларуску: “Нашто ты так гаварыў? – спытала зноў у Антона. – Хіба ты не ўмеў, як трэба? Ты ж разумны, у варміі служыў...”⁷.

Антон пачынае думаць, што ён нідзе не мае дому, ўласнага месца. З аднаго боку ён хоча вучыцца і жыць у Мінску, з другога – ён любіць

⁵ *Ibidem*, с. 91.

⁶ А. Федарэнка, *Нічыя*, Мінск 2009, с. 10.

⁷ *Ibidem*, с. 12.

вёску. Кожная мясціна ў вёсцы – гэта часцінка яго ўласнай душы, яго мінуўшчына. Сутыкненне з прыродай будзіць у ім прыемныя ўспаміны, узрушае яго. У адпаведнасці з філасофіяй С. К’еркегора Антона можна назваць *чалавекам-намадай*, асобай, якая нідзе не можа ўкараніцца⁸.

Ганна Кісліцына звяртае ўвагу на гэтае раздваенне душы галоўнага героя (і самога аўтара): “*Закальцаваная структура – горад-вёска-горад – адпавядае не толькі месцазнаходжанню галоўнага героя Антона Васкевіча, але і тапаграфіі яго душы, якая то ўзрываецца на хвалі другога беларускага Адраджэння, то падае ў бездань традыцыйнай нацыянальнай абыякавасці...*”⁹. Сапраўды, пасля такой актыўнай дзейнасці ў Мінску, веры ў магчымасць тварэння новай, незалежнай краіны, Антон Васкевіч апынуўся ў месцы, у якім ніхто не думаў пра барацьбу за радзіму і беларускую мову. З гэтага часу пачынаецца ўнутранае раздваенне галоўнага героя. Ён працуе ў бібліятэцы, якая, здаецца, нікому непатрэбная. Адзіноцтва і неразуменне прымушаюць яго шукаць паратунку ў гарэлцы. Гарэлка становіцца тым, што дае магчымасць вытрымаць, пражыць дзень у добрым гуморы: “Былі грошы – Васкевіч альбо сам ішоў у магазін купляць што там будзе – *чарніла*, шампанскае, гарэлку, – альбо пасылаў яе. Яна ахвотна ішла, і Васкевіч ведаў чаму: з ім цвярозым ёй было нецікава, ім не было пра што гаварыць. Сядзець і моўчкі цалавацца? І колькі можна так вытрымаць? Затое як усё змянялася, варта было яму выпіць шклянку віна ці трохі гарэлкі! Ажываў, веселеў Васкевіч, гадзінамі мог малаціць пра свой *Менск...*”¹⁰. Яна – гэта маладая, няпоўнагадовая Наташа, у якой Антон знаходзіць блізкую душу. Ён падабаецца маладой дзяўчыне, імпануе ёй сваім вопытам.

Увогуле, Антон, як і кожны чалавек, хоча мець кагосьці, з кім можа пагаварыць. Апрача маці і Пульсы, ён мае кантакт толькі з мясцовай моладдзю. Гэтая моладзь здаецца галоўнаму герою зусім іншая, чым мінская, аднак хутка яму ўдаецца прыстасавацца да новай сітуацыі: “Рослую чарнявую звалі Ірэна, гэта была Пецева стрыечная сястра, прыехала з Гомеля. Яна аказалася вясёлай балбатухай, а пасля, калі Васкевіч выпіў і ўжо не саромеўся добра яе разглядаць, ён зразумеў, што яна – з тых гарадскіх дзяўчат, якія з 13 гадоў пачынаюць туляцца з хлопцамі па пад’ездах і паддашшах, і што цяпер, – а цяпер ёй на выгляд было гадоў 20 – яна, як кажуць, *видала виды*, дзеўка яшчэ тая, і адсюль яе раскаванасць”¹¹.

Алкаголь здаваўся памагаць Антону Васкевічу, але гэта былі толькі ўцёкі. Ён бачыў, якія праблемы мае беларуская вёска. Пачатак 1990-х гадоў з’яўляўся часам вялікіх перамен ва ўсёй Еўропе. У Беларусі

⁸ А. М і ś, *op. cit.*, с. 93.

⁹ Г. К і с л і ц ы н а, *Нічыё: дзве душы Андрэя Федарэнкі* [online], <http://budzma.org/news/nichyye-dzvye-dushy-andreya-fyedarenki.html> [доступ: 20.09.2013].

¹⁰ А. Ф е д а р э н к а, *op. cit.*, с. 72.

¹¹ *Ibidem*, с. 68.

таксама, аднак у Сасноўцы людзі больш клапаціліся пра штодзённае жыццё, чым пра незалежнасць. Рэферэндум – гэта толькі фармальнасць: “І сорамна, прыкра было чапляць гэтыя хітрыя і разам з тым падлізлівыя да людзей плакаты; Васкевіч разумеў, што лепшай, большай прапаганды і не трэба, і дзе-дзе, а тут, на яго радзіме, пагалоўна будуць крэсліць *НЕТ* (напісалі б закрэсліць *ДА* – было б закрэслена *ДА*), а ён, *шчыры незалежнік*, беларус Антон Васкевіч, сваімі ўласнымі рукамі памагае праводзіць гэтую агітацыю...”¹².

Як відаць, жыццёвыя перамены і праблемы галоўнага героя пераплятаюцца з пераменамі і праблемамі Беларусі і яе жыхароў. Антон перажывае не толькі ўласную сітуацыю, але і складанасць жыцця блізкіх яму асоб і аднавяскоўцаў. Гэта яшчэ больш павялічвае яго боль і бяссільнасць. Неўзабаве прыходзіць змена, пералом у яго жыцці. Усё пачынаецца ад смерці Валеры – равесніка Антона. Гэтая нечаканая смерць аднакласніка выклікае вялікае ўражанне на галоўным героем, які раней з зайздасцю пазіраў на багацейшага хлапца. Антон зразумеў, што грошы і ўяўнае шчасце не маглі абараніць Валеру перад трагедыяй. “Цэлы віхор думак закруціў у ім, і першая – такая вядомая ўсім жывым! – «не я, а ён...» Вось табе і пяты *жыгуль*, вось табе і красуня-жонка не павіталася...”¹³.

Пасля гэтага здарэння Антон Васкевіч едзе ў горад і там ўваходзіць у царкву. З гэтага моманту родзіцца ў ім новае пачуццё – усведамленне існавання Бога: “І вось толькі цяпер, стоячы ў царкве каля самага ўваходу, уражаны смерцю аднакласніка, удыхаючы духмяны дымок свечак, слухаючы хор, Васкевіч упершыню ў жыцці адчуў, як варушыцца ў грудзях – хай слаба, але варушыцца – *ТОЕ*. *ТОЕ*, чаму няма тлумачэння, што жыве ў кожным з нас, жыве, ці дрэмле, ці спіць, але што рана ці позна абавязкова абудзіцца, хоць на імгненне, хоць у час апошняга ўздыху”¹⁴.

Такі стан супадае з думкай хрысціянскага экзістэнцыялізму, прадстаўнікі якога гавораць, што чалавек можа выйсці з абсурднай сітуацыі пры дапамозе любові і веры¹⁵. На думку аднаго з найбольш вядомых экзістэнцыялістаў, С. К’еркегора, чалавек павінен пайсці ў бок рэлігіі, калі хоча рэальна глядзець на свет і сябе ў ім. Асоба, якая думае толькі пра выгоднае жыццё, упадае ў распач, пустэчу і меланхолію¹⁶. Як пісаў сам філосаф: “Jeżeli tak jest, jeżeli nie ma żadnych świętych więzów łączących ludzkość, [...] jeżeli pokolenia mijają, idąc przez życie jak okręt po morzu, jak wicher na pustyni, jak bezmyślne i bezowocne działanie, jeżeli wieczne zapomnienie zawsze czyha na swoją zdobycz i nie ma rzeczy, która

¹² *Ibidem*, с. 53.

¹³ *Ibidem*, с. 96.

¹⁴ *Ibidem*, с. 98.

¹⁵ K. M a r l e g a, *Egzystencjalizm* [online], <http://wspolczesnosc.klp.pl/a-9236.html> [доступ: 10.09.2013].

¹⁶ A. M i ś, *op. cit.*, с. 97.

by była dość silna, aby wyzwolić od tego – jakże puste i beznadziejne wydaje się życie!”¹⁷.

Герой твора А. Федарэнкі не змяняецца за адну хвіліну, не становіцца асобай, якая глыбока і апантана верыць у існаванне Бога. Ён усведамляе сабе магчымую прысутнасць Бога і вялікую моц рэлігіі. Антон перастае змагацца з сабою і пачынае пагаджацца з рэчамі, на якія не мае ўплыву: “«Дык каму трэба, каб я быў такі, як ёсць? Жыў так, як живу? Тым, хто выганяў мяне з Менска?» [...] «Я ў волі Яго. Захоча – і забярэ да сябе, як Валеру, захоча – верне ў Менск, не захоча – і я правякую тут!»”¹⁸. Унутраная гармонія і спакой дапамагаюць Антону змяніць свой падыход да жыцця. Хутка потым пачынаецца новае – ідуць перамены ў Беларусі, а Антон можа вярнуцца ў інстытут.

Пра падобныя часы напісаны раман *Рэвізія*, у якім А. Федарэнка вельмі цікава прадстаўляе жыццё і думкі асобы, якая жыве ў 1989 годзе і, адначасова, ў 1920. Алесь Трухан – гэта, таксама як і Антон Васкевіч, студэнт, які жыве ў часе вялікіх перамен у Беларусі. Гэта ўражлівы чалавек, а яго хвароба ў вялікай ступені ўплывае на яго адносіны да сябе і іншых: “Да таго за сваё адносна невялікае жыццё быў ён выматаны сіроцтвам, адзінотаю, хваробамі, няўдачамі, настолькі ўжо звыкся з гэтым сваім пастаянным – аж да непрыстойнасці – няшчасцем, што пачаў прымаць яго за належнае, як субстанцыю, пачаў нават насіцца з ім, цаніць яго – так, як іншыя носяцца і цэняць у сабе ўдачлівасць, талент, здароўе...”¹⁹. Алесь увесь час сутыкаўся з несправядлівасцю і адзінотай і безупынна думае пра ўласную смерць. Ён не бачыць сэнсу свайго існавання.

Такі падыход да жыцця таксама ўласцівы экзістэнцыялістам. Ужо М. Хайдэггер пісаў, што чалавечае існаванне ёсць нетрывалае і імкнецца да смерці, што будзіць у чалавеку трывогу²⁰. З іншага боку, прадстаўнікі экзістэнцыялізму вераць у волю і творчасць кожнай асобы. Нягледзячы на тое, што мэтай жыцця з’яўляецца смерць, чалавек сам можа надаць сэнс свайму існаванню: “Egzystencjalizm ujawnia antynomie konstytuujące człowieka: skończoność i nieskończoność, czasowość i wieczność, konieczność i wolność”²¹.

Алесь Трухан, пачуўшы добрыя словы пра свой твор, на хвіліну змяніў падыход да сябе і сваёй будучыні: “А што, калі... не спектакль гэта? А праўда? І памогуць яму нават надрукавацца... І на іншыя мовы перакладуць... І ці не ёсць гэты эпизод усяго толькі пачаткам – чагосьці вялікага, значнага, што крута пераменіць яго лёс, яго будучыню...”²². Прыхільнасць і дапамога чужых людзей дазваляе яму марыць і мець

¹⁷ S. Kierkegaard, *Bojaźń i drżenie. Choroba na śmierć*, Warszawa 1972, c. 13.

¹⁸ А. Федарэнка, *op. cit.*, c. 99.

¹⁹ *Ibidem*, c. 311.

²⁰ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. III, c. 273.

²¹ A. Karpiński, J. Kojko, *Filozofia: zarys historii*, Gdynia 2001, c. 138.

²² А. Федарэнка, *op. cit.*, c. 323.

надзею на паляпшэнне жыцця. Аднак гэта не перашкаджае Алесю Трухану думаць пра сябе як пра выключную асобу: “Лепш быць хворым, адзінокім, кім заўгодна, любым вырадкам у сям’і, чым быць «як усе», мяшчанскай бязлікаю масай, чым растварэнне ў натоўпе, зліццё з ім – небыццё...”²³. Алесь адчувае сваю арыгінальнасць: яго вылучае сярод іншых ягоная хвароба.

У сваім “другім жыцці” ён таксама хворы, паранены, аднак мае штосьці іншае – сям’ю, уласнае месца і, што важнае, вялікія веды пра будучыню. Ён думае: ці можна гэта выкарыстаць? Ці магчыма змяніць ход гісторыі? “Можа, разбурыць савецкі лад у зародку? Не даць адбыцца калектывізацыі? Папярэдзіць гібель Купалы з Гарэцкім? Не дапусціць вайны, голаду, Чарнобыля? Ён можа намаляваць план канструкцыі касмічнай ракеты? Звышгукавога, ці любога іншага, самалёта? Кампутара, тэлевізара, халадзільніка, магнітафона?”²⁴. І дае адказ: не можа і не хоча ўплываць на гісторыю таму, што ён тады не нарадзіўся б. Уласнае жыццё, хаця так недасканалае, ёсць для яго больш важнае чым сусветныя падзеі, так далёкія і цяжкія да спынення.

Апрача таго, што Алесь мае пісьменніцкі талент, яго чакала найважнейшая падзея ў жыцці – рызыкаўная аперацыя. Чакаючы той дзень, галава Алеся Трухана была перапоўненая думкамі пра смерць. Ён амаль ніколі не думаў пра будучыню, для яго лічыўся толькі сённяшні дзень: “Можна і так сказаць: будучыня – тое, чаго няма, гэта небыццё, гэта сінонім смерці. Альбо індывідуальнай – ад старасці, хваробы, няшчаснага выпадку, альбо масавай, агульнай – ад ядзернага выбуху, чарговага ледніка, цеплавога эфекту, астывання зямлі – ды ўсё, што заўгодна, і ўсё гэта будучыня, і ўсё гэта смерць!”²⁵. Як і экзістэнцыялісты, галоўны герой звяртае ўвагу на тое, што адбываецца тут і цяпер, і што непасрэдна з ім звязанае. Час чакання на аперацыю пераплятаецца з часам, які Алесь Трухановіч прымушаны правесці ў турме. Ён рыхтуецца на магчымасць хуткай смерці, аднак яна не прыходзіць, што яшчэ больш здзіўляе галоўнага героя. Цяпер ён бачыць, што не ўсё загадзя вырашанае і ён прымушаны нанова навучыцца жыць: “Не так смерць – прадчуванне яе, падрыхтоўка да яе, набліжэнне яе страшыла, як вось гэтае, раптоўна зваленае на галаву, жыццё. Столькі ўжо было патрачана сілы, энергіі, духоўнага запasu, што ён цяпер проста не ведаў, дзе браць дадатковыя рэзервы? Як гэтую дыстанцыю адужаць?!”²⁶.

Варта звярнуць увагу, што не толькі Алесь Трухан пачынае новы этап уласнага жыцця. Падзеі ў Беларусі з’яўляюцца важнай часткай твора. 1989 год – гэта год фарміравання літаратурнага аб’яднання “Тутэйшыя”. 1920 год – гэта пачатак камуністычнага тэрору.

²³ *Ibidem*, с.332.

²⁴ *Ibidem*, с. 357.

²⁵ *Ibidem*, с. 385.

²⁶ *Ibidem*, с. 398.

Зусім іншы змест аповесці *Нічыё*, хоць падзеі таксама адбываюцца ў 20-я гады XX ст. У гэтым творы аўтар прадстаўляе чытачу пачаткі фарміравання беларускага войска, Слуцкае паўстанне. А. Федарэнка выбраў тут гістарычныя падзеі, пра якія мала напісана. Сам загалавак твора дае пэўную характарыстыку твора: “*Нічыё* – гэта ўдалае вызначэнне не толькі для тубыльцаў, якія аказаліся – добраахвотна і пад прымусам – уцягнутымі ў падзеі Слуцкага паўстання. Гэта ўдалае вызначэнне беларусаў наогул – не рускія, ні палякі... Ні *савецкія*, ні заходнія. Нацыя ў вечным пошуку ідэнтыфікацыі... і моцнага пляча”²⁷.

Тэму ідэнтыфікацыі беларускага народа закраналі шмат якія пісьменнікі, аднак А. Федарэнка прадстаўляе розныя абліччы сваіх герояў перад зменамі ў краіне і перад пагрозай страты жыцця. Адным з галоўных герояў твора з’яўляецца малады беларускі салдат – Дзяніс. Ужо на пачатку аповесці можна заўважыць яго непадрыхтаванасць. Дзяніс хаваецца ад свайго атраду ў доме бацькі, яго думкі накіраваныя ў зусім іншы бок. Як і большасць хлопцаў у яго узросце, ён хоча імпанаваць сваім калегам, жыць цікава і прыемна. “Хто і як даведаецца, што «геройства» ягонага на тое хапіла, каб вярнуць з каморы вынесці, а потым спужаўся, у атрад не паехаў, урэшце збег да суседзяў, абы дома не заставацца?.. Гэта гледзячы як раскажаш...”²⁸. Дзяніс з’яўляецца добрым чалавекам, аднак ён не быў падрыхтаваны, каб змагацца з так магутным праціўнікам. Яго эгаізм і няўважлівасць давялі да трагедыі.

Іншы герой – Чайка – гэта ўзор выдатнага камандзіра. Ён мужны, мае прыхільнасць людзей і сваіх салдатаў. Сапраўднае шчасце, што такі чалавек стаіць на чале невялікага слуцкага атраду. Ён так пра сябе гаворыць: “Навошта ён узяўся і камандуе гэтымі людзьмі, калі ні ўва што не верыць?”²⁹. Чайка ведае, што новае беларускае войска не мае шанцаў з Чырвонай арміяй ці з палякамі, аднак, не маючы лепшай прапановы, прымае гэтую пасаду. Гэта вельмі цікавая постаць. З аднаго боку ён песіміст, не мае энергіі, каб быць камандзірам: “Канечне, ён не мог не зайздросціць ім. Іхняй веры, іхняму фанатызму, іхняй любові да свайго... Тое, што яму, наогул, двурэшнаму камандзіру палка, бачылася няўдалым спектаклем, тое для іх несумненна было самай святой, самай важнай у жыцці справай”³⁰. З другога боку, хаця Чайка адпускае бальшавіцкага шпіёна Лебедзева, ён стараецца прытрымлівацца ваенных правіл. Аднак праца з дрэнна ўзброеным войскам і людзьмі, якія не маюць адпаведнай падрыхтоўкі, уплывае на яго адносіны да паўстання. Пасля “ўцёкаў з турмы”, ён адчувае вялікую палёгку, што не мусіць ужо займаць так адказнай пасады, што ўсё для яго скончана: “Што мне цяпер да гэтага! Ды праваліцеся вы ўсе: і рускія з беларускімі, і белыя з чырвонымі! [...] Да д’ябла вашыя рэвалюцыі, войны, вашыя межы

²⁷ Г. Кісліцына, *op. cit.*

²⁸ *Ibidem*, с. 202.

²⁹ *Ibidem*, с. 162.

³⁰ *Ibidem*, с. 168.

і радзімы! У Бога няма ні межаў, ні граніц, ні нацыянальнасцяў! Зямлі вам мала?! Неба мала?! Месца пад гэтым небам?!³¹.

Наступны герой – гэта Валодзька Піліпчук, малады хлопец, які з вялікай энергіяй і адданасцю выконвае ўсе загады. Ён з’яўляецца супрацьлегласцю Дзяніса – забірае старую кабылу бацькі, каб толькі далучыцца да атраду. Ці гэтая адданасць і спантаннасць прыносяць яму здзяйсненне і прызнанне? Можна сказаць, што ўсе вышэйзгаданыя постаці апынуліся ў абсурднай сітуацыі. Яны не маглі выйграць з жорсткай рэчаіснасцю, якую накідвалі тыя часы.

Калі гаворыцца пра абсурд, нельга не згадаць аднаго з найбольш вядомых экзістэнцыялістаў – Альбэрта Камю. Ён разглядаў гэтую тэму ў трох сваіх творах: *Чужы, Калігула і Міф пра Сізіфа*. Як піша Э. Каспэрскі, А. Камю жыў і тварыў у цяжкіх часах: “Ramy, aura i tło lichej lub pozornej demokracji, agresywnego faszyzmu, kataklizmu wojennego i zimnej wojny nadawały – częściej zresztą skrycie i pośrednio niż jawnie – publiczny rezonans opiniom, ocenom i sądom egzystencjalistów. Kształtowały barwę, treść i kierunek doznawanych przez nich przeżyć i kreślonych obrazów. Uprawdopodobniały odmalowywaną w nich grozę, ukrytą w tajemniczym, obcym, odpychającym i niesamowitym świecie, zanurzenie w absurdalnej, nieobliczalnej rzeczywistości, skłócenie z rozumem i zdrowym rozsądkiem”³². Прычынай абсурду з’яўляецца канфлікт паміж розумам і бытам. А. Камю лічыў, што чалавечых мар, пачуццяў, любові ці сяброўства не можна назваць абсурднымі, абсурдная ёсць рэчаіснасць, якая не дае ім здзейсніцца³³.

Такую рэчаіснасць прадстаўляе А. Федарэнка ў сваім творы. Чыстыя і шчырыя намеры маладога Валодзькі не маглі ажыццявіцца ў сутыкненні з такой рэчаіснасцю. Камандзір Чайка не мог дапамагчы свайму малому войску ў барацьбе з вялікай дзяржавай, а палахлівы і рассяяны Дзяніс не мог стаць выдатным салдатам. Таксама і Сізіф ніколі не змог закатаць вялікага каменя на гару. Гэта не значыць, што іх дзеянне не мела сэнсу, аднак, каб яго знайсці сам чалавек мусіць зразумець абсурднасць уласнага становішча: “Rozwiązanie tego rodzaju – mocno zresztą dzisiaj, po latach i z dystansu, akademickie i retoryczne – Camus zobrazował w eseju *Mit Syzyfa* [...]. Dzięki tej ostrej świadomości absurdalnego położenia, bohater eseju był w stanie wewnętrznie przeciwstawić się ujarzmieniu i pozostać «w sobie i dla siebie» panem własnego losu”³⁴. Здаецца, што гэта ўдалося герою аповесці *Вёска* – Антону Васкевічу. Таксама Чайка здагадаўся, у якой апынуўся сітуацыі і пачуўся вольным.

³¹ *Ibidem*, с. 256.

³² Е. К а с п е р с к и, *Rozliczyć egzystencjalizm... (Albert Camus z perspektywy najnowszości)* [online], <http://www.tekstualia.pl/index.php?DZIAL=teksty&ID=596> [доступ: 22.09.2013].

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

Э. Каспэрскі звяртае ўвагу на тое, што экзістэнцыялізм з'яўляецца сёння чымсьці іншым, чым у часах А. Камю. Не адыгрывае ўжо так важнай ролі ў каментаванні сучасных падзей: "W przejściu od lat czterdziestych XX wieku do pierwszej i drugiej dekady wieku XXI dokonana się jaskrawa, zasadnicza zmiana aksjologicznego i literackiego paradygmatu. Postępujące krok po kroku przesunięcia i przewartościowania sprawiły, że programowa retoryka egzystencjalizmu stała się w jakiejś części oczywistością, bądź też – w innej z kolei części – zestarzała się, zbłądła oraz straciła dawną, poruszającą sugestywność i siłę oddziaływania"³⁵. Вярта, аднак, успомніць, што сітуацыя ў Беларусі на многіх узроўнях з'яўляецца абсурднай. А. Федарэнка, таксама як і А. Камю ў свой час, крытыкуе рэчаіснасць, асуджае мінулае, якое ўвесь час уплывае на людзей.

Нічыё А. Федарэнкі – гэта кніга, якая прадстаўляе чалавека і беларускі народ у часе пераломных момантаў у іх гісторыі. Гэта даследаванне чалавечых характараў, пошукаў уласнага шляху, разлікаў з мінулым. Аўтар звяртае ўвагу на індывідуалізм кожнага чалавека, асабліва ў творчым вымярэнні. Раман можна даследаваць у многіх аспектах, а яго экзістэнцыяльны характар дае магчымасць параўнання з найлепшымі творамі сусветнай літаратуры. А. Федарэнка кранае тэмы агульначалавечыя і, адначасова, шчыльна звязаныя з гісторыяй беларускага народа і беларускай літаратуры.

У аповесці *Ланцуг* А. Федарэнка вельмі цікава перадаў гісторыю крадзежу грошай, якая паўплывала на жыццё многіх незнаёмых людзей. Гэтая твор быў напісаны яшчэ ў 1994 г. і надрукаваны як кінааповесць у часопісе "Дзеяслоў". Галоўны герой, малады ўрач Яўген Вінярскі, вырашае ўкрасці грошы хірурга Стэльмаха, які ў бальніцы трымае даляры, патрэбныя на аперацыю дачкі. Хірург шчыра і адкрыта расказвае пра ўсё Вінярскаму, не думаючы пра подлы характар маладога доктара. Увогуле, Яўгена чытач пазнае як вельмі халоднага матэрыяліста: "Раз-пораз Вінярскі кідаў позірк на старога доктара, які блізарука нагінаўся над сталом, выстаўляючы сваю галаву-вожык, – і тады ў вачах у Вінярскага ўспыхвала нейкае блюзнерства, нават пагарда"³⁶.

Вінярскі хоча прыемнага, выгоднага жыцця. Ён не любіць людзей, дрэнна ставіцца да пацыентаў. У яго галаве з'яўляецца думка, што гэтыя грошы дапамогуць яму выехаць з краіны, пра што заўсёды марыў. Ён няўмела інсцэніруе крадзеж і забірае грошы. Тое, што пасля адбываецца ў галаве рабаўніка, А. Федарэнка апісвае па-майстэрску. З упэўненага ў сабе чалавека пісьменнік робіць спалоханага няшчасніка. Эмоцыі і думкі, якія з'яўляюцца ў маладога доктара даводзяць яго амаль да шаленства: "Галава проста трашчала, свярбелі скроні і шыя. Ён устаў, выйшаў у залю – бацькі толькі што павячэралі і глядзелі тэлевізар, – дастаў з аптэчкі ўпакоўку мепрабамата, вярнуўся і выпіў

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ А. Федарэнка, *Ланцуг*, Мінск 2012, с. 3.

таблетку, пасядзеў трохі і выпіў другую. Каб лепш падзейнічала, пачаў чытаць на ўпакоўцы: «Здымае пачуццё страху, трывогі, супакойвае... Рэкамендуецца перад аперацыямі...»³⁷.

Яўген вырашае аддаць грошы, аднак смерць Стэльмаха і звязанае з тым замяшанне перашкаджаюць яму ў тым. Цяпер ён не толькі рабаўнік, але і забойца. Ён не можа і не хоча жыць з такой думкай, таму яго адзінай мэтай з'яўляецца зварот грошай. Такое становішча галоўнага героя нагадвае чытачу іншую вядомую літаратурную постаць – Раскольнікава. У творы Ф. Дастаеўскага, вольная воля і перакананне сваёй вышыні вядуць героя да найгоршага. Яго перажыванні, а потым і перамену, расійскі пісьменнік апісвае выдатна. Падобны настрой заўважны ў творы беларускага пісьменніка.

Вялікі ўплыў на Вінярскага мела знаёмства з Васілём – бедным пісьменнікам, да якога трапілі няшчасныя даляры. Шчыры, бестурботны Васіль нагадвае Вінярскаму як той дрэнна ставіўся да яго ў бальніцы, якім з'яўляецца нячутым чалавекам. Гэта зрабіла вялікае ўражанне на ўрачу, ён ніколі гэтага не забыў.

Яўген падкідае грошы маладому пісьменніку, які не можа паверыць у сваё шчасце. У ім родзіцца многа думак, як дзякуючы грашам, змяніць сваю экзістэнцыю. Урэшце ўсе даляры, якія маглі б уратаваць жыццё дачкі Стэльмаха, ідуць да прастытуткі Жаны, з якой сустракаецца Васіль (а раней і Яўген). Мы бачым, як лёсы невядомых людзей пераплятаюцца, а спалучаюць іх украдзеныя грошы. Жана не мае ніякіх праблем і сумненняў у сувязі з падазронамі грашымі. Яна добра ведае, як імі распарадзіцца, аднак хутка іх траціць і даляры зноў вяртаюцца ў бальніцу да Вінярскага.

Пасля гэтых падзей героі нібы пераходзяць мяжу, штосьці змяняецца ў іх саміх, у падыходзе да жыцця. Васіль перастае пісаць і піць гарэлку, Жана выязджае з краіны, а Яўген далей працуе ў бальніцы: «Ён ужо даўно выкінуў з галавы мары пра замежжа, грошы больш не копіць, днямі прападае ў клініцы. Яго хваляць»³⁸. А Федарэнка вельмі добра паказвае, як адно нашае рашэнне, часам ірацыянальнае, можа мець вялікі ўплыў як і на нашае жыццё, так і на жыццё іншых. Вінярскі пачынае штосьці, што потым жыве ўласным жыццём. Як піша В. Марціновіч: «Аповесць ляціць наперад, героя ўвесь час нешта штурхае ў сьпіну, нейкае адчуванне экзистэнцыйнай жудасці, нельгічнасці быцця і сьвету»³⁹.

Здаецца, што экзістэнцыялізм гэта ўжо даўно забытая з'ява ў філасофіі і літаратуры, аднак чытаючы творы Ф. Дастаеўскага ці А. Камю бачым, што яны ўвесь час актуальныя. У абсурдным і жорсткім свеце

³⁷ *Ibidem*, с. 17.

³⁸ А. Федарэнка, *Ланцуг*, Мінск 2012, с. 59.

³⁹ В. Марціновіч, *Ланцуг Андрэя Федарэнкі* [online], <http://www.svaboda.org/content/article/24691561.html> [доступ: 22.09.2013].

трэба бараніць і заўважаць індывідуалізм кожнай асобы, яе перажыванні і патрэбу вольнасці. Так як раней экзістэнцыялісты, мы цяпер павінны падумаць пра ролю рэлігіі ў нашым жыцці.

У сваіх творах А. Федарэнка выдатна стварае постаці, перадае іх думкі і перажыванні. Яны непасрэдна звязаныя з праблемамі Беларусі і беларускага народа. Савецкія часы знішчылі ў беларускай літаратуры суб'ектыўныя каштоўнасці чалавечага характару. А. Федарэнка вяртае героям іх індывідуальныя рысы, верагоднасць і выключнасць, якія ўласцівыя кожнаму чалавеку і кожнаму народу.

Małgorzata Wojciechowska-Zajac

Existentialism in Andrey Fiedarenka's Books**A b s t r a c t**

The article presents the influence of existential philosophy on the literature of Andrey Fiedarenka, one of the most famous contemporary authors writing in Belarusian. In his books he shows main characters during the most difficult times of their lives. Exclusion and social isolation make their existence miserable. Fiedarenka gives us a perfect view of the human psyche, including disorientation and meaninglessness of a person's fate. He presents separate ways of finding (or trying to find) a purpose or the meaning of life. The author creates very authentic but also very unique and complicated characters, which places him among other world great novelists. Moreover, he points out a difficult situation of Belarusian culture, showing absurdity and injustice in people's lives. His works also show us important moments in Belarusian history, reminding us that the struggle of a single person could be a struggle of the whole nation.

Język

Ігар Клімаў
Мінск

Сінанімізацыя як стылістычны прыём у прадмовах і пасляслоўях Францыска Скарыны

Прадмовы і пасляслоўі Ф. Скарыны да яго пражскіх і віленскіх выданняў біблейных і малітоўных тэкстаў з поўным правам могуць лічыцца яго арыгінальнымі творамі. У адрозненне ад саміх рэлігійных тэкстаў, у якіх беларускі асветнік заўважна не мог адхіляцца ад традыцыйнага ўзору, ад канонаў, у сваіх прадмовах і пасляслоўях ён мог быць дастаткова самастойны – па меншай меры, у рэалізацыі тых ці іншых стылістычных і рытарычных стратэгий, выражэнні сваіх эстэтычных ідэй ці схільнасцяў.

Стылістыка прадмоў Ф. Скарыны вывучана пакуль недастаткова (яго пасляслоўі ў значнай частцы трафарэтныя і стэрэатыпныя, а таму іх стылістыка нейкай спецыяльнай увагі не патрабуе, паколькі не адрозніваецца ад прадмоў)¹. Можна назваць толькі некалькі абагульняючых артыкулаў, прысвечаных гэтай тэме². Л. Шакун адзначаў рытміку прадмовы да *Псалтыра* і аказіянальную прысутнасць у прадмовах рыфмы³, а таксама выкарыстанне кніжнай лексікі, якая спарадычна спалучаецца з элементамі народнага маўлення⁴. А. Станкевіч вылучыла і праілюстравала прыкладамі розныя стылістычныя асаблівасці і рытарычныя прыёмы, выкарыстаныя Ф. Скарынам у прадмовах: разнастайныя праявы апастрофы, рытарычныя пытанні і адказы, параўнанні і супастаўленні, антытэзы, перыфразы, анафары, ампліфікацыі, паралелізмы, інверсіі і інш.⁵. Некаторыя з гэтых сродкаў былі разгледжаны

¹ Крыніцай фактычнага матэрыялу служыла наборная публікацыя: *Францыск Скарына. Прадмовы і пасляслоўі*, склад. А. Коршунаў, Мінск 1969. Гл. таксама: *Францыск Скарына. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія*, склад. А. Коршунаў, Мінск 1990. Цытацыя арыгінала ажыццяўляецца з максімальным спрашчэннем і набліжэннем да сучаснага кірылічнага алфавіту.

² Л. Шакун, *Стилистика скориновских предисловий* [у:] *Франциск Скорина – белорусский гуманист, просветитель, первопечатник*, Минск 1989, с. 101–108; А. Станкевіч, *Прадмовы і пасляслоўі Ф. Скарыны як узор рытарычнай прозы старабеларускага перыяду* [у:] *Скарына і наш час: Матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 16–17 мая 2002 г., у 2-х ч.*, Гомель 2002, ч. 2, с. 175–179.

³ Л. Шакун, *op. cit.*, с. 105–106.

⁴ *Ibidem*, с. 106–107.

⁵ А. Станкевіч, *op. cit.*, с. 176–179.

іншымі даследчыкамі⁶. Аднак, нягледзячы на важнасць Скарынавых прадмоў для гісторыі беларускай літаратуры і мовы, апісанне многіх стылістычных асаблівасцяў гэтых твораў у навуцы яшчэ не завершана.

Адным з цікавых і адметных рытарычных прыёмаў Ф. Скарыны, якія ён выкарыстоўваў у сваіх прадмовах, з’яўляецца сінанімізацыя – прывядзенне сінонімаў у выглядзе пар ці зрэдку радоў (у пераліках) для рознабаковай характарыстыкі нейкай з’явы ці аб’екта, звычайна абстрактнага. Кампаненты ў такіх парах (радах) звязаныя паміж сабой часцей за ўсё злучальнай сувяззю, з дапамогай злучнікаў *и, или, а* ‘ды’, радзей без злучнікаў (шляхам суразмяшчэння лексем пры пераліку), што тыпова для сінанімічных канструкцый. Сінтаксічна гэта аднародныя члены (у парах ці ў радах), часам з іншымі залежнымі кампанентамі пры сабе. Марфалагічна такія сінонімы часцей за ўсё з’яўляюцца назоўнікамі, радзей прыметнікамі і словазлучэннямі (звычайна субстантыўнымі, часта з прыметнікам у якасці залежнага кампанента, зрэдку – гэта галоўнае слова з сінтагматычна звязаным(і) словам(і) у якасці залежных). У дадзенай працы разглядаюцца не столькі лексічныя сінонімы (што прадугледжвае іх аднолькавую часцінамоўную прыналежнасць), колькі сінанімія ў тэксце наогул і, у прыватнасці, сінанімізацыя як стылістычны, рытарычны прыём, які дазваляе звязваць рознаструктурныя адзінкі – не толькі словы, але і словазлучэнні.

Пры пераліках у сінанімічныя адносіны кантэкстуальна могуць уступаць таксама дзеясловы і іх формы (напр.: *Псалтырю поючи, чтучи и говорячи* **пд П**)⁷; аднак у дадзенай працы падобныя выпадкі не аналізуюцца. Здаецца, што яны належаць усё ж іншаму рытарычнаму прыёму – ампліфікацыі, часткова ўжо разгледжанаму ў навуковай літаратуры на матэрыяле скарынаўскіх тэкстаў⁸. Ампліфікацыя выкарыстоўваецца дзеля вобразнай характарыстыкі аб’екта з розных бакоў, звычайна малаканкрэтнага⁹, таму і рытарычную сінанімізацыю можна разглядаць як з’яву, блізкую да ампліфікацыі. Ва ўсялякім выпадку, гэта справядліва для твораў Ф. Скарыны. У некаторых выпадках яго ампліфікацыі выглядаюць як сінанімізацыі, толькі з эліпсісам злучніка, напр.: *для [...] размножения мудрости, умения, опатренности, разуму и науки* **пд ІС**), але пры любым падыходзе, апошняю пару ў гэтым пераліку можна разглядаць як выпадак сінанімізацыі.

⁶ Н. Ш а н д р о х а, *Красамоўства Скарынавай спадчыны* [у:] *Скарына і наш час: Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 13–14 лістапада 2008 г.*, у 2-х ч., Гомель 2008, ч. 1, с. 70–76.

⁷ У дадзенай працы ўжываецца сістэма індэксацыі кніг, выдадзеных Ф. Скарынам, заснаваная на сістэме У. Анічэнкі (гл.: *Слоўнік мовы Скарыны*, склад. У. Анічэнка, Мінск 1994, т. 3: *Анаматыка і тапаніміка*, с. 6–7), але з некаторымі зменамі (параўн.: *Слоўнік мовы Скарыны*, склад. У. Анічэнка, Мінск 1977, т. 1, с. 12).

⁸ С. К а г а н, *Ампліфікацыя як стылістычны прыём у прадмовах Ф. Скарыны* [у:] *Скарына і наш час: Матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 16–17 мая 2002 г.*, у 2-х ч., Гомель 2002, ч. 2, с. 122–127.

⁹ *Ibidem*, с. 123.

Ад сінанімізацый у Ф. Скарыны трэба адрозніваць тлумачальныя канструкцыі, якія падобныя да іх. У такіх канструкцыях падаюцца фактычна не сінонімы, а дэфініцыі (хаця некаторыя з іх могуць быць сінонімамі, поўнымі ці частковымі). Калі пры сінанімізацыі (як рытарычным прыёме) кампаненты (у выглядзе пар ці радоў) звязаныя злучальнымі ці пералічальнымі адносінамі і сінтаксічна раўнапраўныя паміж сабой (з'яўляюцца аднароднымі членамі), то пры тлумачэнні ўзнікаюць інакшыя адносіны – метаапісальныя. У гэтым выпадку тлумачальны кампанент знаходзіцца, як правіла, у апазітыўнай (сінтаксічна незалежнай) пазіцыі, напр.: *ходити толико тысящу степеней, иже ест верста едина* **пд А** замест *версту едину*. Фактычна ён выконвае функцыю прыдатка, таму адносіны паміж кампанентамі такіх канструкцый набліжаюцца да каардынацыі. Пры гэтым важны таксама парадак размяшчэння падобных кампанентаў: тлумачальная адзінка ў Ф. Скарыны знаходзіцца заўжды ў постпазіцыі да патлумачанай адзінкі. Такія канструкцыі нярэдка ў яго прадмовах (яны тыповыя для прадмоў і наогул тагачасных навуковых тэкстаў, якімі прызнаюцца прадмовы Ф. Скарыны¹⁰), асабліва шмат іх у прадмове да *Лічбаў*, якая ўся пабудавана на тлумачальных канструкцыях, а таксама ў прадмовах ва ўсю *Біблію*, кнігу *Выхаду*. Такія канструкцыі ў Ф. Скарыны ўжо былі адзначаны даследчыкамі, але памылкова прынятыя за сінанімію¹¹. У падобных канструкцыях, сапраўды, мае месца сэнсавая эквівалентнасць, але няма сінаніміі: тлумачальная і патлумачаная адзінкі – гэта словы розных лінгвістычных і лагічных узроўняў. Так, у фразе *Рамес же по руски исказуется порушение* **пд Л** апошняе слова – толькі пераклад ці дэфініцыя іншамоўнага *рамес*, якое само па сабе ніяк не сямантызуецца).

Тлумачэнні ўяўляюць сабой асобны рытарычны прыём, не тоесны ні сінанімізацыі, ні ампліфікацыі. Адрозненне паміж імі падкрэсліваецца таксама фармальна. Кампаненты ў тлумачальных канструкцыях часта звязваюцца сваімі спецыфічнымі сродкамі – паясняльнымі злучнікамі: напрыклад, у Ф. Скарыны гэта *то есть / суть есть, сее есть* ці адноснымі злучнікамі кшталту *еже есть, иже есть, яко і інш.*¹² У яго зрэдку сустракаецца таксама бяззлучнікавая сувязь, напр.: *Фиарот, исказуется уста славных* **пд Л**, тады як усюды побач там выступае злучнікавая канструкцыя з *еже исказуется*; часам тлумачэнне можа афармляцца нават асобным сказам, напр.: *разумети лоику она же учит з доводом розознати правду от кривды* **пд БВ**. У Ф. Скарыны можа трапляцца таксама і злучнік *или* ў паясняльнай функцыі, што

¹⁰ Л. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1963, с. 134.

¹¹ А. Парук а ў, *Лексіка-семантычная варыянтнасць у прадмовах і пасляслоўях Скарыны*, “Беларуская мова” 1980, вып. 7, с. 26.

¹² З. Данильчык, *Канструкцыі са значэннем тлумачэння ў тэкстах скарынінскіх прадмоў і пасляслоўяў* [у:] *Скарынаўскія чытанні: Тэзісы дакладаў і наведарамленняў*, Гомель 1990, с. 12–14.

спрыяе блытаніне тлумачальных і сінанімічных канструкцый, напр.: *граматику или, по рускы говорячи грамоту; астрономии или звездочети* **пд БВ**. Усе такія тлумачальныя канструкцыі ў дадзенай працы не аналізуюцца.

Сінанімія ў прадмовах Ф. Скарыны часткова ўжо разглядалася ў навуцы, але не як рытарычны прыём. М. Парукаў даследаваў шэраг сінанімічных груп у творах Ф. Скарыны (кшталту *дитя – чадо – отрок, сонмище – собор – собрание*), але толькі ў парадыгматычным аспекце, на матэрыяле лексікі з усіх прадмоў разам¹³. Відавочна, у такім выпадку аб'яднанне лексем у сінанімічныя групы адбываецца паводле крытэрыяў сучаснай мовы, што не дае поўнага ўяўлення пра моўныя і стылістычныя з'явы ў старажытных тэкстах. Сінтагматычны аспект скарынаўскай сінаніміі (г. зн. выкарыстанне яе ў якасці рытарычнага прыёму, стылістычнага сродку) пакуль застаўся па-за ўвагай даследчыкаў.

У навуцы існуюць розныя погляды на прыроду сінаніміі¹⁴. Адны лінгвісты абавязковай умовай сінанімічнасці прызнаюць сэнсавую ідэнтычнасць, тоеснасць на ўзроўні дэнататаў ці паняццяў, патрабуючы поўнага супадзення ў значэннях (у гэтым выпадку гавораць пра лексічныя дублеты), іншыя дапускаюць магчымасць сэнсавай дыферэнцыяцыі (блізкасць значэнняў), існавання ў сінанімаў розных адценняў значэння, эмацыйна-экспрэсіўнай афарбоўкі, стылістычных канатацый, а то і адрознасці ў значэннях (у гэтым выпадку гавораць пра ўласна сінанімы)¹⁵. Крытэрыем сінанімічнасці адзінак з'яўляецца іх узаемазаманнасць у пэўным кантэксце¹⁶. Так, назоўнікі ў наступным пераліку: *господь бог сотворил и небо и землю и вся, еже суть в них, Адама, праотца нашего, и Еву-матерь* **пд Б** не могуць замяняцца паміж сабой, а таму і не з'яўляюцца сінанімамі.

У дадзенай працы суадносіны моўных адзінак разглядаюцца не ў межах лексічнай сістэмы, а ў сінтагматыцы, у складзе канкрэтных тэкстаў, дзе сінанімія становіцца рытарычным прыёмам, стылістычным сродкам. У такім выпадку сінанімізацыя ахоплівае да пэўнай ступені выпадковыя, аказіянальныя элементы і ўсталёўвае паміж імі сэнсавую і сінтаксічную аднароднасць, аднафункцыянальнасць. Таму аб'ектам разгляду ў дадзенай працы выступаюць не толькі лексічныя

¹³ А. Парукаў, *op. cit.*, с. 21–25, 27; А. Парукаў, *Сінанімія ў прадмовах Скарыны* [у:] *Скарынаўскія чытанні: Тэзісы дакладаў і паведамленняў*, Гомель 1990, с. 38–39.

¹⁴ О. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1966, с. 407; Л. Новиков, *Синонимия* [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 446–447; Л. Новиков, *Синонимы* [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 447; П. Сцяцко, М. Гуліцкі, Л. Антанюк, *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*, Мінск 1990, с. 123; А. Юрэвіч, М. Яўневіч, *Сінанімія* [у:] *Беларуская мова: Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 482–483.

¹⁵ Ю. Апресян, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва 1974, с. 217.

¹⁶ *Ibidem*, с. 218–220.

дублеты, але і адзінкі (словы і словазлучэнні), якія ўвогуле могуць адрознівацца паводле значэння, аднак у пэўных кантэкстах губляюць такую здольнасць – нейтралізуюцца (перастаюць адрознівацца паміж сабой)¹⁷, што дазваляе звязваць іх злучальнай ці пералічальнай сувяззю як аднатыпныя паняцці.

Сінанімію ў дыяхранічным даследаванні даводзіцца разглядаць шырока, не толькі як дакладнае, поўнае супадзенне ў значэннях, але і як частковае, няпоўнае. У многім гэта тлумачыцца праблематычнасцю аналізу старажытных помнікаў з невыразнасцю, недастатковасцю іх кантэкстаў (для сучасных даследчыкаў), калі немагчыма дакладна вызначыць, якія менавіта функцыі сінонімы рэалізуюць у тэксце – эквівалентнасці ці ўдакладнення¹⁸. Сапраўды, часта цяжка вырашыць, ці выключаюць сінонімы адзін аднаго (з’яўляюцца семантычна тоеснымі), ці толькі дапаўняюць, удакладняюць адзін аднаго, характарызуючы розныя аспекты ці бакі аднаго паняцця ці аб’екта. Так, у прыкладзе *Деяния же и животы светых отец* **пд П** яго кампаненты, звязаныя злучальнай сувяззю, могуць разглядацца і як поўныя сінонімы, і як частковыя. Па-за кантэкстам, *дзеі* і *жыцці* семантычна не раўнапраўныя паміж сабой, аб’ём паняцця слова *жыццё* шырэйшы за *дзеі*, і семантычна *жыццё* ўтрымлівае ў сваім складзе *дзеі* – паміж імі ўзнікаюць іерархічныя адносіны. Аднак гэта тэматычна блізкія словы, і ў іх маецца нейкая агульная аснова для аб’яднання, што дазваляе ім у пэўным кантэксте выступаць як сінонімы (параўн. сучасны газетны штамп *жыццё і дзейнасць*, дзе спалучэнне зрабілася ўстойлівым зваротам і ўспрымаецца зараз як сінанімічнае). Падобных прыкладаў толькі ў прадмове да Псалтыра можна адшукаць нямала (*потеха и песня; вѣличества божия и хвалы его; милость и друголюбство без льсти* і інш.), шмат іх і ў іншых творах Ф. Скарыны. У такіх выпадках супадзенне значэнняў можа быць толькі частковым, паколькі адзінкі знаходзяцца паміж сабой у рода-відавых ці віда-відавых адносінах, што прынцыпова перашкаджае іх поўнаму супадзенню ў значэнні¹⁹. Некаторыя вучоныя называюць такія адзінкі квазісінонімамі – недакладнымі сінонімамі, што маюць толькі агульную частку пры наяўнасці адрозных²⁰. Натуральна, прааналізаваць усе такія выпадкі ў Ф. Скарыны немагчыма – з-за адзначанай недастатковасці кантэкстаў. Таму ўвага ў далейшым будзе сканцэнтравана пераважна на адназначных выпадках, тады як неадназначны, спрэчны матэрыял далей у разгляд не бярэцца (бадай за выключэннем некалькіх прыкладаў). З гэтай прычыны прынцыповую важнасць для даследавання набывае сінанімізацыя як рытарычны прыём – менавіта ён робіць для сучаснага даследчыка відавочнымі сінанімічныя адносіны адзінак у тэксце. Гэта дазваляе паназіраць над

¹⁷ *Ibidem*, с. 158.

¹⁸ Л. Н о в и к о в, *Синонимия...*, с. 446.

¹⁹ Ю. А п р е с я н, *op. cit.*, с. 235 і наст.

²⁰ *Ibidem*, с. 158, 218, 235.

з’явай сінаніміі ў Ф. Скарыны, з аднаго боку, на дастаткова невялікім матэрыяле, а з другога – на дакладным, строга акрэсленым матэрыяле.

Мэта дадзенага даследавання – выявіць тыя тэматычныя ці паняццевыя сферы, што сталі ў Ф. Скарыны аб’ектамі сінанімізацыі, а таксама сродкі і заканамернасці для ўтварэння сінанімічных аб’яднанняў у яго тэкстах, без звяртання (наколькі гэта магчыма) да крытэрыяў сучаснай мовы.

У прадмовах (радзей пасляслоўях) Ф. Скарыны адзначаны шэраг сінанімічных пар і радоў, у якія ўключаецца пераважна абстрактная і значна радзей прадметна-канкрэтная лексіка.

Найбольш часта ў Ф. Скарыны сінанімізацыі падлягаюць словы з паняццем “права”. Слова *права* – заходнеславянскае паводле паходжання і ўяўляе сабой кальку ням. *das Recht* ‘права’²¹. Хаця слова *права* даволі рана пранікла ў старабеларускія актавыя помнікі, яно не было звычайным для царкоўнаславянскай традыцыі, дзе асноўным адпаведнікам яму выступала слова *законъ*. Скарына яўна імкнуўся лексічна “развіць” слова *права*, сінанімізаваўшы яго з іншымі славянскімі адпаведнікамі. Словы з паняццем “права” выступаюць у розных прадмовах, напр.: *В сей книзе вси законы и права пд БВ*. Але найчасцей гэтае паняцце ўжываецца ў прадмове да кнігі Другога Закону, дзе Скарына гаворыць пра прыроду і віды права: *прежде всех законов или прав писаных; абы были права их, или закон, почтивыи ...; И вчинены суть права, или закон, для людей ...; закон, или право, разноличне ся от людей называется; вси тые права, или уставы, божий закон в себе замыкает* (разам – 5 пар). У гэтых выпадках слова *права* (1 раз – з азначэннем *писаные*) сінанімізуецца са словамі *законъ, уставъ*. У іншых прадмовах яно спалучаецца з іншымі словамі – *писама, судьбы*: *Иные теж писама, права или уставы пд Ц, права, судьбы и закон пд Л*, або выступае ў сінанімічным радзе: *неякии книги, писама, уставы, права, науку или закон оставили суть пд Ц*. У гэтым радзе слова *права* спалучаецца яшчэ з такімі словамі, як *наука, книги*. Такім чынам, Ф. Скарына ўспрымаў права ў асноўным як нейкае пісанае правіла (*статут, писама, книги*) і толькі часткова – як незмяняльную і нават неадольную завяздзёнку, парадак (*судьбы*).

Наступнае паводле частотнасці паняцце, якое сінанімізавалася ў прадмовах Ф. Скарыны, можна акрэсліць як “высокі інтэлект”. Яно лексікалізавана трыма словамі: *наука, мудрость, разумъ*, якія ўзаемазамяняюцца ў розных кантэкстах: *Там мудрость и разум doskonały пд П; [Саломон] просил ест от господа бога мудрости и разума; словы всегда иную мудрость и науку знаменуют; научая мудрости, разума; познати мудрость и науку пд СП; [Филадельф Птоломей] ... был милосник науки и мудрости пд ІС; люди ... покладывают мысли и кохания ... в мудрости и в науце пд КЭ; И тут ся навчил всякое науки и мудрости*

²¹ А. З о л т а н, *Из истории русской лексики*, Будапешт 1987, с. 52.

халдейскаго языка **пд ДП**. У прыведзеных кантэкстах бачна, што ўсе азначаныя лексемы выступаюць як поўныя сінонімы, хоць па-за кантэкстам, у лексічнай сістэме паміж імі магчыма вылучыць адценні значэнняў. Так, у сучаснай беларускай мове гэтыя словы можна дыферэнцаваць паводле рознага спосабу набыцця інтэлекту: *навука* 'інтэнсіўна ці адмыслова набыты інтэлект'²², *мудрасць* 'жыццёвы інтэлект'²³, *розум* 'адпрыродны інтэлект'²⁴. Аднак немагчыма заключыць, што ў прыведзеных скарынаўскіх парах рэалізаваліся гэтыя семантычныя адрозненні ці адценні – наадварот, з кантэкстаў відавочна, што яны якраз там нейтралізаваліся. У Ф. Скарыны сінанімічныя пары ўтвараюць тыя абстрактныя назоўнікі, адценні значэння якіх у прыведзеных кантэкстах вызначыць немагчыма. Усе тры лексемы з'яўляюцца агульнаславянскімі, таму нельга думаць, што тут Ф. Скарына абіраў адзін кампанент пары, каб патлумачыць іншы, як у выпадку са словам *право*. Аднак можна дапусціць, што і тут Ф. Скарына кіраваўся моўным крытэрыем пры стварэнні сінанімічнай пары, супрацьпастаўляючы *мудрости* як царкоўнаславянскай лексеме багемізм *разумъ* (параўн. чэшск. *rozum*) ці слова, агульнае з чэшскай мовай. Больш відавочныя тут літаратурныя мэты Ф. Скарыны, які, актыўна сінанімізуючы паняцце "высокі інтэлект", імкнуўся падкрэсліць важнасць высокага інтэлекту для чалавечай дзейнасці.

Двойчы ў Ф. Скарыны (але толькі ў адной прадмове) адзначаны сінанімічныя пары са значэннем 'носьбіт інтэлекту': *не толико докторове а люди вченые в них разумеють; [святое писмо] учителем же и людям мудрым [ест] подивление* **пд БВ**. Тут лексемы *докторове*, *учители* злучаюцца з субстантыўнымі словазлучэннямі *люди вченые*, *люди мудрые*. І хця паміж гэтымі кампанентамі таксама магчыма вызначыць пэўныя семантычныя адрозненні, аднак з кантэкстаў відавочна, што ў Ф. Скарыны яны нейтралізаваныя (*учители* – гэта тыя, хто маюць інтэлект, каб вучыць, г. зн. *люди мудрые*). Такія выпадкі можна разглядаць як праяў словаўтваральнай сінаніміі²⁵ ці суплетыўнага словаўтварэння²⁶.

Даволі разнастайнае кола сінанімічных пар Ф. Скарыны характарызуе асобу ў сацыяльных ці фізічных адносінах. Марфалагічна, адзін з кампанентаў такіх пар нярэдка выражаны словазлучэннем, звычайна субстантыўным.

²² Гл. значэнне 3: "навыкі, веды, якія чалавек атрымлівае ў выніку свайго навучання або жыццёвага вопыту", *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1979, т. 3, с. 219.

²³ Гл. значэнне 1: "уласцівасць і якасць мудрага", значэнне прыметніка *мудры* дэфінавана як "надзелены вялікім розумам; вельмі разумны, празорлівы, з добрым веданнем жыцця", *ibidem*, т. 3, с. 177, 178.

²⁴ Гл. значэнне 2: "здольнасць мысліць, разумець; разумовыя здольнасці чалавека", *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1980, т. 4, с. 714.

²⁵ Ю. А п р е с я н, *op. cit.*, с. 224–230.

²⁶ *Ibidem*, с. 168–175.

Сацыяльны стан асобы прадстаўлены лексмай *царь* і словазлучэннем *властитель вышний*, а таксама прыметнікамі *простый* (человек), *посполитый* (человек): *но всякий человек простой и посполитый пд БВ; [казал есм тиснути] ... людем простым посполитым пд СП; [Судии Израелские] яко цари или властители вышнии пд С*; фізічны стан – лексмай *богатыри* і словазлучэннем *мужи пресилные*: *Книги пак Судей ... мужей пресилных и богатырев смелость выписуеть пд БВ*. Тут відавочна, што словазлучэнні заўжды маюць больш агульнае значэнне і выступаюць фактычна ў якасці нейкага гіпероніма да адналексемнага кампанента. Сацыяльныя адносіны ў адной сінанімічнай пары зададзены субстантывам і назоўнікам: *[Судии Израелские] яко ровнии и товариши пд С*, тым не менш, Ф. Скарына палічыў магчымым аб’яднаць іх у сінанімічную пару.

Сацыяльныя і фізічныя параметры разам спалучаюць у сабе сінанімічныя пары *беда* і *немоц / немощь*, *бедный* і *горкий* з адной прадмовы. Яны могуць разглядацца і як поўныя сінонімы, і як частковыя: *чего ради господь бог ... допускает беды и немощи, ... теже о бѣдном и горком животе людском; тым [смутным, иже] суть в бедах и в немощах положены пд І*. На дэнататыўным узроўні ў гэтых парах сапраўды няма поўнага супадзення, поўнай тоеснасці. Так, у сучаснай беларускай мове, *бяды* – гэта хутчэй характарыстыка сітуацыі²⁷, тады як *немач* адносіцца да ўнутранага стану арганізма²⁸, *беднае жыццё* можа характарызаваць хутчэй небагатае існаванне (але таксама і псіхалагічны стан)²⁹, тады як *горкае жыццё* – гэта хутчэй яго эмацыйнае вымярэнне³⁰. Няма ўпэўненасці, што тут Ф. Скарына нейтралізоўваў гэтыя адценні значэнняў або канатацыі, магчыма, для яго ці яго чытачоў яны былі дастаткова актуальныя.

Такое ж спалучэнне фізічных (псіхічны стан) і сацыяльных (заняткі) параметраў чалавека дэманструюць дзве сінанімічныя пары, што выступаюць побач у адной прадмове: *против бесовским ночным мечтанием и страхом, ... денным суетам и роботам пд П*. Паказальная тут і аднолькавая будова абедзвюх пар: словазлучэнне звязваецца з адзінкавым словам.

Ва ўсіх гэтых прыкладах выступае лексіка агульнаславянская ці агульная для царкоўнаславянскай і ўсходнеславянскіх моў, таму сінанімізацыя мела выключна літаратурныя, эстэтычныя мэты. Можна

²⁷ Гл. значэнне 1: “няшчасце, нядоля, гора”, значэнне 2: “галеча, нястача, недахоп сродкаў для жыцця”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1977, т. 1, с. 434–435.

²⁸ Гл. значэнне 1: “недамаганне, слабасць, хвароба”, але параўн. значэнне 2: “гора, няшчасце”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1979, т. 3, с. 374.

²⁹ Значэнне прыметніка *бедны* дэфінавана як 1: “які не мае або мае вельмі мала сродкаў на дыццё; немажжны”, значэнне 3: “які мае недахоп у чым-небудзь, змяшчае ў сабе мала чаго-небудзь”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1977, т. 1, с. 357.

³⁰ Значэнне прыметніка *горкі* дэфінавана як 2: “поўны гора, цяжкі, гаротны (пра долю, жыццё)”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1978, т. 2, с. 71.

меркаваць, што Ф. Скарына шляхам лексічнага паўтору ці семантычнай градацыі (больш канкрэтнае значэнне – больш агульнае значэнне) імкнуўся замацаваць у свядомасці чытачоў асобныя вобразы ці паняцці. Прыкладам можа служыць рэдкая ў Ф. Скарыны сінанімізацыя якасных прыметнікаў ці канкрэтных назоўнікаў у прадмове да кнігі *Ісуса Сірахава*. Там пара прыметнікаў *великий* і *многий* ў кантэксце фактычна цалкам тоесная паводле сваёй семантыкі: *великий и многый разум*. Менш відавочна гэта для пары *книга* і *письмо*: [*Исус Сирахов*] ... *видел письмо и книги деда своего* **пд ІС**. Верагодна, што гэтым двум назоўнікам тут нададзена абстрактнае значэнне ‘пісьменства; запісы’, але не выключана, што тут яны супадаюць паводле значэння толькі часткова – вызначыць гэта адназначна не дазваляе абмежаваны кантэкст.

Досыць вялікі шэраг сінанімічных пар адлюстроўвае абстрактныя паняцці – культурныя і/ці рэлігійныя тэрміны. Таму марфалагічна – гэта абстрактныя назоўнікі, зрэдку прыметнікі ці словазлучэнні. Галоўная асаблівасць такіх пар – спалучэнне царкоўнаславянскіх лексем з заходнеславянскімі, пераважна польскімі. Тут асабліва выразна праглядаецца моўная і культурная функцыя такіх сінанімічных пар: з іх дапамогай Скарына не толькі тлумачыў ці ўдакладняў адзін з кампанентаў, але і ўводзіў, так бы мовіць, у адзін кантэкст “заходні” і “ўсходні” тэрміны, ствараючы ў сваіх прадмовах нейкую міжканфесійную, міжкультурную амальгаму.

Найбольш выразна гэты моўна-тэрміналагічны “сімбіёз” назіраецца ў пары слоў *миръ* ‘мір, спакой’ і *покой* ‘мір, спакой’. Першае адносіцца да царкоўнаславянскай рэлігійнай тэрміналогіі, другое – да польскай. Паводле значэння гэтыя лексемы ў Ф. Скарыны цалкам тоесныя: [*псалмы*] ... *мир и покой чинятъ* **пд П**; *был мир и покой по вся времена царства [Саломона]* **пд СП**. Сюды ж фактычна прымыкаюць прыметнікі *мирный* і *спокойный*, якія можна разглядаць як марфалагічную трансфармацыю пары *миръ* і *покой*: *Саламон [выкладается] мирный или спокойный* **пд СП**.

Іншыя абстрактныя паняцці ў Ф. Скарыны ўтвараюць, аднак, адзінкавыя пары – і амаль ўсе яны знаходзяцца ў адной прадмове: [*псалмы*] ... *смуток и печаль отгоняют; ... ласку и милость укрепляют; ... гнев и ярость усмиряют; ... покой денным суетам и роботам* **пд П**. Апошняя пара, *суета* і *робота*, сустракаецца яшчэ ў адным тэкście, але ўжо ў сінанімічным радзе: [*Екклезиаст приводит*] ... *на память суету, беду и працу сего света* **пд КЭ**. Амаль усе сінанімічныя пары тут маюць у сваім складзе паланізм ці багемізм (або слова, уласцівае таксама і заходнеславянскім мовам), супрацьпастаўлены царкоўнаславянскаму слову: *смутокъ* (параўн. польск. *smutek*) і *печаль, ласка* (параўн. польск. *łaska*) і *милость, праца* (параўн. чэшск., польск. *praca*) / *робота* (параўн. польск. *robota*) і *суета*, магчыма, *ярость* і *гневъ* (параўн. чэшск. *hněv*, пры тым, што *гневъ* уласцівы і царкоўнаславянскай мове). Такія ж суадносіны характэрныя і адзінкавым парам у прадмове да кнігі *Эклезіяста*,

якія больш у Ф. Скарыны разам не выступаюць нідзе: *едины [люди покладывают мысли свои] в царствах и пановании; ... друзии – в богатестве и скарбох; ... а инии в здравии, ... и в крепости телесной, неции же во множестве имения и статку* **пд КЭ**. Тут толькі пара *здравие* і *крепость телесная* ўяўляе сабой чыста стылістычную з’яву, у астатніх супрацьпастаўлена заходнеславянская і царкоўнаславянская лексіка. Відаць, царкоўнаславянскі і паланізм аб’яднаныя ў пару *часы* (параўн. польск. *czas*) і *времена*: [Даниил] ... *часы и времена пописал* **пд ДП**.

Паняцце павагі і шанавання (як чалавека, так і сакральных істот) рэалізуюць сінонімы *честь* і *(по)хвала* ў тэкстах да кнігі *Прыпавесцяў Саламонавых: приидетъ к [человеку] ... хвала и честь безчисленая* **пд СП**; *[казал есм тиснути] ... ко чти и к похвале ... богу* **пд СП**; *[Христу] буди хвала, честь и поклонение* **пс СП**. Гэтыя ж сінонімы сустракаюцца і ў іншых тэкстах: *ко чти и к похвале* **пд П**, **пс ПП**, *[Христу] буди хвала, честь и поклонение* **пс І**. Абедзве лексемы ўласцівыя як царкоўнаславянскай мове, так і заходнеславянскім мовам (трэцяя лексема, *поклонение*, якая з’яўляецца ў пасляслоўях, яўна (перш за ўсё сваім суфіксам) адносіцца да царкоўнаславянскай мовы). Іх спалучэнне было зроблена Ф. Скарынам, верагодна, у нейкіх эстэтычных мэтах, дзеля стварэння пэўнай танальнасці апавядання (пра гэта гл. ніжэй).

Паняцце маральнай вартасці Ф. Скарына выразіў праз словазлучэнні *добрые обычаи / дела / sprawy* і *нравы добрые*, а таксама лексмай *цнота* ў наступных сінанімічных парах: *о научении цнот и добрых обычаев* **пд СП**; *...о иных различных многих добрых обычаех и нравех; книга сама нас добрых обычаев и дел научает* **пд ІС**. Магчыма, кантэкстуальнымі сінонімамі з’яўляюцца словазлучэнні *церковная наука* і *нравы добрые*, калі лічыць, што першае словазлучэнне тут мае значэнне выніку, набытку: *[Псус Сирахов] ... о церковной науце и о нравех добрых пишет* **пд ІС**.

Спецыфічную групу ўтвараюць сінанімічныя пары з са складанымі рэлігійнымі паняццямі, прадстаўленымі толькі словазлучэннямі: *надежда восстания из мертвых и вечного живота, боязнь страшного суду и вечного огня* **пд П**, *внидем в живот вечный и в царство небесное* **пд БВ**. Усе яны з’яўляюцца фактычна кантэкстуальнымі сінонімамі, аднак у рамках рэлігійнай дагматыкі ўспрымаюцца тут як дакладныя сінонімы. Першыя дзве пары (*восстание из мертвых и вечный животъ, страшный судъ и вечный огонь*) уяўляюць сабой г. зв. канверсівы – словы з адваротна-ўзаемнай семантыкай, што дэманструюць адзіны нязменны сэнс, прадстаўлены, аднак, у розных намінацыях, якія паказваюць сітуацыю з розных бакоў³¹.

Нарэшце, апошняя група сінанімічных пар – гэта назвы жанраў ці відаў тэксту, так бы мовіць, філалагічныя тэрміны ў прадмовах: *песнями и псалмы; Притчи пак и приповѣсти* **пд П**; *притчи или присловия;*

³¹ Ю. А п р е с я н, *op. cit.*, с. 256–260.

Притчи или Присловия **пд СП**; Епistolы или Послания **пд Ц**; стишков или припелов **пд БВ, пд МПК**. Выкарыстанне Ф. Скарынам у гэтых выпадках сінонімаў выразна служыць мэтам спалучэння розных тэрміналагічных традыцый – царкоўнаславянскай і заходнеславянскай. Іх трэба разглядаць як інтэрпрэтацыю малавядомага слова шляхам яго сінанімізацыі за кошт больш распаўсюджаных (зразумелых, ясных?) слоў.

Нешматлікія ў Ф. Скарыны (як і наогул у мове)³² прыклады сінанімізацыі канкрэтных назоўнікаў сустракаюцца фактычна толькі ў адной прадмове: *о плащи или о ризе верхней, о полици или о слове суду; усеница или кобылки; кивот пак гречески или скриня завета* **пд В**. Тут звяртае ўвагу выразная спроба Ф. Скарыны растлумачыць рэдкую, няясную рэалію шляхам прывядзення да яе заходнеславянскага слова (параўн. польск. *kobyłki* ‘вусень’³³, *plaszcz, skrzynia*). У гэтым выпадку, як і ў выпадку філалагічных тэрмінаў, сінанімічныя пары ў Ф. Скарыны набліжаюцца да тлумачальных канструкцый (гл. вышэй), хаця, магчыма, імі ўсё ж не з’яўляюцца.

Як бачна, сінанімічныя пары ў Ф. Скарыны сустракаюцца нераўнамерна. У адных тэкстах гэты прыём выкарыстоўваецца вельмі часта (**пд П, пд СП**), у іншых – радзей (**пд КЭ, пд Ц, пд БВ, пд ДЗ**), у некаторых – толькі зрэдку (**пд ІС, пд В, пд Л, пд ДП, пд С**), у астатніх жа адсутнічае наогул. Магчыма, гэта абумоўлена выкарыстаннем Ф. Скарынам розных дапаможных тэкстаў у сваёй працы ці рознымі умовамі стварэння прадмоў. Даследчыкі ўжо заўважылі, што розным яго прадмовам уласцівая розная танальнасць, пад якой разумеецца і сінтаксічная пабудова, і рытміка-інтанацыйны абрыс, і сэнсавая паслядоўнасць ды зладжанасць³⁴. Для адных прадмоў Ф. Скарыны тыповая бесстароннасць, сухаватасць, для другіх – экспрэсіўнасць, яркасць, вобразнасць, у трэціх мяшаюцца і першыя, і другія рысы. А вось у прадмове да *Псалтыра*, першага Скарынавага твора, наогул адметна паэтычнасць³⁵. Можна таксама заўважыць, што і іншыя рытарычныя прыёмы, напрыклад, ампліфікацыя ці тлумачэнне, выкарыстаны ў творах Ф. Скарыны нераўнамерна. Гэта ўсё прыводзіць да высновы, што рытарычныя сродкі беларускім асветнікам выкарыстоўваліся без асаблівага плана, з нейкай выпадковасцю. Гэта ў цэлым адпавядае зробленай раней выснове, што яго прадмовы пісаліся нярэдка адвольна, як аказіянальныя тэксты³⁶.

³² *Ibidem*, с. 216, сн. 3.

³³ Аднак на думку А. Парукава, у слове *кобылки* Ф. Скарына выкарыстаў “агульнанародныя лексічныя сродкі”, гл.: А. Парукаў, *Сінанімія ў прадмовах Скарыны...*, с. 39.

³⁴ Л. Шакун, *Стилистика скориновских предисловий...*, с. 105.

³⁵ *Ibidem*, с. 106.

³⁶ І. Клімаў, *Тэматыка і кампазіцыя пражскіх прадмоў Францыска Скарыны* [у:] *Край = Kraj: Polonica; Albaruthenica; Lithuanica*, Мінск 2002, № 1/2, с. 193–194.

Цікава адзначыць, што большасць віленскіх прадмоў і пасляслоўяў напісаныя на царкоўнаславянскай мове (нават з выкарыстаннем аорыстаў і імперфектаў, архаічных формаў дзеепрыметнікаў). Адзінае выключэнне тут складаюць даволі працяглыя прадмовы да некаторых лістоў ап. Паўла: **пд ПК-1 і -2, пд ПЭ**, – відавочна, з прычыны важнага дагматычнага значэння гэтых апостальскіх твораў. У дапаможных тэкстах Ф. Скарыны трапляецца значна больш паланізмаў, а ў некаторых пасажах яны становяцца проста частымі. Аднак сінанімізацыя як стылістычны прыём у віленскіх прадмовах сустракаецца вельмі рэдка. Сінонімы ў прадмовах да віленскіх выданняў, натуральна, выкарыстоўваюцца (напрыклад, *послание – епістола*, гл.: *У сем вѣтором послании..., в первой епистоле...*, **пд ПК-2**), аднак зусім не як рытарычны сродак: яны звычайна не аб'ядноўваюцца ў пары ці рады. Адзіны прыклад – *пропечение или выкладывание святых божественных писм* **пд ПК-1**, дзе сінонімам выступае фактычна перыфрастычнае тлумачэнне да слова *пропечение*. Аднак сінанімізацыю ў гэтым выпадку можна аспрэчыць, бачачы тут тлумачальную канструкцыю. Іншы магчымы выпадак знаходзіцца тамсама: *послушати слова божия, воспевати и молитися* **пд ПК-1**, дзе пара *воспевати и молитися* выглядае як сінанімічная, але ў кантэксце, мажліва, уяўляе сабой толькі пералік, ампліфікацыю. Магчыма, пара *залеца и поздравуя* **пд ПФ** таксама з'яўляецца сінанімічнай, аднак значэнне *залеца* тут не зусім яснае. Відаць, сінанімічную пару ўтвараюць толькі прыметнікі *празных и суетных в законе прени[й]* **пд ПЦ**.

З гэтага можна зрабіць выснову, што сінанімізацыя як рытарычны прыём уласціва ў асноўным пражскім творам Ф. Скарыны і амаль адсутнічае ў віленскіх прадмовах. Гэта здаецца невыпадковым: можна дапусціць, што яна карэлюе з моўнымі асаблівасцямі прадмоў. Напрыклад, можна думаць, што сінанімізацыя, асабліва парная, успрымалася Ф. Скарынам як уласцівасць, атрыбут заходніх, рытарычных тэкстаў, таму часцей выкарыстоўвалася ў пражскіх творах, напісаных у значнай ступені на старабеларускай мове і з адметным дамешкам заходнеславянскіх элементаў. Для царкоўнаславянскай мовы, заснаванай на грэка-візантыйскай традыцыі (нягледзячы на наяўнасць стылю “сплятання слоў”), сінанімізацыя як рытарычны сродак, відаць, не была ўласцівая. Таму яна амаль і не сустракаецца ў віленскіх прадмовах. Але можна даць і іншае тлумачэнне: у віленскі перыяд Ф. Скарына знаходзіўся ўжо ў іншай жыццёвай сітуацыі і проста быў не схільны да рытарычных сінанімізацый.

Сінанімізацыю як рытарычны прыём Ф. Скарына выкарыстоўвае ў дзвюх мэтах: міжмоўнай (метамоўнай) і стылістычнай. Пад міжмоўнай разумеецца ўсталяванне эквівалентнасці адных славянскіх адпаведнікаў іншым [заходнеславянскіх (багемізмаў і паланізмаў) адзінак царкоўнаславянскім і наадварот]. Такія словы не абавязкова з'яўляліся незразумелымі для чытача. Наадварот, у большасці выпадкаў можна

заўважаць, што шляхам сінанімізацыі Ф. Скарына проста падаваў побач рознаславянскія эквіваленты, яднаючы такім чынам дзве канфесійныя і культурныя традыцыі – “заходнюю” і “ўсходнюю”. Такім чынам, змест гэтай функцыі фактычна культурны. Іншая мэта сінанімізацыі ў Ф. Скарыны – стылістычная: тлумачэнне, раскрыццё ці характарыстыка зместу пэўнага паняцця (рэдка рэаліі) праз набор сінонімаў (тут нярэдка ў якасці адзінкі выступае не толькі асобнае слова, але і словазлучэнне ці перыфраза). Таму не дзіва, што сама сінанімізацыя як рытарычны прыём у Ф. Скарыны хістаецца паміж ампліфікацыяй і тлумачэннем, рызыкуючы перайсці то ў адну з’яву, то ў другую.

У Ф. Скарыны вылучаны шэраг паняццяў, якія зазнаюць сінанімізацыю ў розных прадмовах. Найбольш частотныя з іх – групы лексікі з агульным значэннем ‘права’, ‘высокі інтэлект’. Нешматлікімі прыкладамі толькі ў асобных прадмовах прадстаўлены сінанімічныя пары, што пазначаюць абстрактныя паняцці (пераважна рэлігійныя, але таксама эмацыйнага ці псіхічнага стану), носьбітаў інтэлекту ці сацыяльнага статусу, нарэшце, канкрэтныя назоўнікі. Цікавай з’яўляецца марфалагічнае выражэнне сінонімаў: гэта амаль цалкам назоўнікі ці субстантывы (субстантыўныя словазлучэнні), зрэдку прыметнікі, затое цалкам адсутнічаюць дзеясловы ці прыслоўі. Гэта тлумачыцца тым, што дзеясловы выкарыстаны ў Скарыны ў асноўным у мэтах ампліфікацыі.

Праведзены аналіз паказвае, што сінанімізацыя з’яўляецца выразным і часта ўжывальным рытарычным прыёмам у прадмовах Ф. Скарыны. На гэты прыём часта не зважаюць сучасныя даследчыкі старажытных твораў, між тым ён актыўна выкарыстоўваўся многімі старабеларускімі аўтарамі. Гэта адметны і самастойны прыём заслугоўвае самага ўважлівага даследавання на старабеларускім матэрыяле.

Ужытыя скарачэнні:

пд – прадмова, **пс** – пасляслоўе

Індэксы біблейных і малітоўных кніг у выданні Ф. Скарыны:

А – Апостал, **Б** – кніга Быцця, **БВ** – уся “Бівлія руська”, **В** – кніга Выхаду, **ДЗ** – кніга Другога Закону, **ДП** – кніга Данілы Прарока, **І** – кніга Іёва, **ІС** – кніга Ісуса Сірахава, **КЭ** – кніга Эклезіяста, **Л** – кніга Лічбаў, **МПК** – Малая падарожная кніжка, **П** – Псалтыр, **ПК** – пасланні да карыньянаў (1-е, 2-е), **ПП** – кніга Песні Песням, **ПФ** – пасланне да філіпійцаў, **ПЦ** – пасланне да Ціта, **ПЭ** – пасланне да эфесянаў, **С** – кніга Суддзяў, **СП** – кніга Прыпавесцяў Саламона, **Ц** – кнігі Царстваў.

Ihar Klimau

Synonymization as a Stylistic Device in Prefaces and Afterwords of Francis Skaryna

A b s t r a c t

The article deals not simply with synonyms in Skaryna’s works, but with clear cases of combining synonyms usually in the form of pairs,

elements of which are as a rule connected by coordinative conjunctions or by an enumeration (without any conjunctions). Such cases should be considered as a special type of rhetorical devices typical of old rhetorical writing (not only the Old Belarusian one). Sinonimizations are especially close to other rhetorical devices: on the one hand, to amplification, and on the other hand, to interpretation, however they differ from both. The cases of the sinonimization in Skaryna's works are classified by themes (there are mostly notions connected with law, knowledge as well as religious and moral terms). It is possible to draw a conclusion concerning two functions of such cases. Skaryna used sinonimizations sometimes for aesthetic purposes (to provide versatile characteristics of the subject), sometimes for culture-related purposes in order to unite Western (Catholic and often Polish) and Eastern (Orthodox and Old Church Slavonic) religious terms.

Анжаліка Літвіновіч

Гродна

Каўзатыўныя дзеясловы са значэннем 'абараняць' у беларускай мове

У пошуках адказу на пытанне, чаму той або іншы прадмет менавіта такі, суб'ект ставіць яго ў адзін рад з іншымі прадметамі і з'явамі рэчаіснасці і выяўляе прычынна-выніковыя адносіны паміж з'явамі.

Каўзацыя, з'яўляючыся лінгвістычным адлюстраваннем універсальнай паняццёвай катэгорыі прычыны, прадстаўляе сабою агульнае родавае паняцце каўзальнасці як прычынення праз абумоўленасць і каўзатыўнасці як прычынення праз заахвочванне¹. На думку А. Нікіцевіча, каўзатыўнасць – гэта адзін з кампанентаў каўзальнага комплексу, які абазначае заахвочванне аб'екта выканаць дзеянне або перайсці ў новы стан².

Пытанне каўзальных адносін адлюстравана ў лінгвістычнай літаратуры даволі падрабязна, таму прадстаўляецца мэтазгодным абмежаваць наша даследаванне вывучэннем іншай разнавіднасці каўзацыі – аналізам каўзатыўнасці.

З'яўляючыся самастойнай катэгорыяй, каўзатыўнасць перакрывае са зместам катэгорыі стану. Суб'ектна-аб'ектныя адносіны дзеясловаў выражаюцца наступнай структурай: S+V+O. Члены гэтай структуры звязаны, з аднаго боку, з суб'ектнай сферай дзеяслова, з іншага – з яго аб'ектнай сферай. Суб'ект з'яўляецца актыўным стваральнікам дзеяння, аб'ект, пасіўны ўдзельнік каўзатыўнай сітуацыі, толькі адчувае на сабе вынікі дзейнасці суб'екта.

Іншай катэгорыяй, ад якой неабходна адрозніваць каўзатыўнасць, з'яўляецца пераходнасць. Некаторыя дзеясловы з'яўляюцца фармальна пераходнымі, але іх дзеянне не пераходзіць на аб'ект. Гэта ў першую чаргу датычыць неакцыянальных дзеясловаў (*змяшчае тры літры, важыць пяць кілаграм*), дзеясловаў успрымання (*успрымаць інфармацыю, адчуваць дотык*).

¹ М. В с е в о л о д о в а, *О подлежащем и категории причинности в русском языке: К вопросу о некоторых характеристиках русского языкового сознания в концепции А. Вежбицкой*, "Вестник Московского государственного университета, сер. 9: Филология" 1999, № 5, с. 66–88.

² А. Н и к и т е в и ч, *Русский глагол в составе номинативных рядов*, Гродно 2004, с. 347.

Такім чынам, катэгорыя пераходнасці значна шырэй за катэгорыю каўзатыўнасці. Кожны каўзатыўны дзеяслоў пераходны, але не кожны пераходны дзеяслоў каўзатыўны.

На думку некаторых даследчыкаў існуе лексічны, марфалагічны і сінтаксічны каўзатыў.

Як асобная граматычная катэгорыя марфалагічны каўзатыў у сучаснай беларускай мове не існуе. Паміж некаторымі каўзатыўнымі дзеясловамі і іх некаўзатыўнамі карэлятамі назіраюцца марфемна-дэрывацыйныя адпаведнасці.

Вось асобныя спосабы ўтварэння каўзатыўных апазіцый: 1) аснова дзеяслова на *-іць* – аснова дзеяслова на *-нуць*: *тушыць* – *тухнуць*; 2) дзеясловы на *-іць* – дзеясловы на *-ець*: *маладзіць* – *маладзець*, *бяліць* – *бялець*.

Асабліва прадуктыўным з’яўляецца зваротна-постфіксальны тып апазіцыі, у якім за дзеясловам, граматычна немаркіраваным, замацоўваецца каўзатыўнае значэнне, а некаўзатыўнае значэнне – за зваротным дзеясловам: *турбаваць* – *турбавацца*, *круціць* – *круціцца*.

Каўзатыўныя дзеяловы могуць утварацца ад прыметнікаў: *белы* – *бяліць*, *шырокі* – *пашыраць*.

Ёсць і іншыя падобныя выпадкі, але яны, як правіла, нерэгулярныя: *нагадаць* – *прыгадаць*, *кіпяціць* – *кіпець*.

Гэтыя назіранні сведчаць аб тым, што мова, магчыма, імкнецца да ўтварэння рэгулярных, прадуктыўных сродкаў выражэння каўзатыўнай семантыкі.

У сучаснай беларускай мове каўзатыўнасць не абаяваецца на марфалагічную катэгорыю, якая б займала цэнтральнае месца ў адносінах да іншых кампанентаў поля, таму “ролю ядра (цэнтра) могуць выконваць іншыя моўныя сродкі”³. На думку многіх даследчыкаў, каўзатыўныя дзеясловы з’яўляюцца асноўным сродкам перадачы каўзатыўных зносін і прадстаўляюць сабой ядро каўзатыўнасці.

Дзеяслоў – гэта важнейшы элемент сітуацыі, якая намінуецца. “Ён стварае вакол сябе валентнае поле, у якое насамрэч аказваецца ўцягнутай неабходная лексіка, пры гэтым адбываецца ўзаемадзеянне семантыкі прэдыката з аргументнай лексікай (актантамі)”⁴.

Лексіка-семантычная група дзеясловаў са значэннем ‘абараняць’ (абараняць 1, абараняць 2, абараняць 3⁵, абараняцца, адбівацца, адстойваць, ахоўваць, бараніць, выгараджаць, заступацца, уступацца,

³ А. Бондарко, *Грамматическая категория и контекст*, Ленинград 1971, с. 115.

⁴ В. Озюменко, *Семантика и актантная структура каузативных глаголов*, Москва 1994, с. 17.

⁵ Лічбы азначаюць, што ў ЛСГ абароны разглядаюцца некалькі лексіка-семантычных варыянтаў дзеяслова *абараняць*. Абараняць 1 *каго-што*. Адбіваць напад ворага, не даваць у крыўду каго-н. *Абараняць Радзіму*. Абараняць 2 *каго-што*. Засцерагаць ад шкоднага дзеяння каго-, чаго-н. *Абараняць сады ад вусеня*. Абараняць 3 *што*. Адстойваць чые-н. інтарэсы, правы, погляды. *Абараняць прынцыпы дэмакратызму*.

прыкрываць, стаяць) цікавіць нас у якасці аб'екта даследавання з тае прычыны, што большасць адзінак у яе складзе з'яўляюцца каўзатыўнымі. Каўзатыўныя дзеясловы характарызуюцца пэўнымі асаблівасцямі ў дыстрыбуцыі, што, у сваю чаргу, адлюстроўваецца на ўсёй каўзатыўнай сітуацыі.

Асноўнымі семантычнымі аргументамі каўзатыўных дзеясловаў з'яўляюцца: той, хто ўздзейнічае, і той, хто адчувае ўздзеянне. Яны адпавядаюць "лагічнаму суб'екту" і "лагічнаму аб'екту"⁶.

Магчымасць кіравання суб'ектам і аб'ектам рэалізуецца ў механізме валентнасці. Гаворачы аб суб'екце, мы маем на ўвазе той тыповы элемент сітуацыі S+V+O, які з'яўляецца вытворцам дзеяння або носбітам стану. Аб'ект – гэта прадмет (у шырокім разуменні), на які накіравана дзеянне або да якога звернуты стан⁷.

Каўзатыўную сітуацыю, якая намінуецца дзеясловамі са значэннем 'абараняць', таксама мэтазгодна прадставіць як трохкампанентную мадэль S+V+O.

Суб'ектная і аб'ектная валентнасці часцей за іншыя выступаюць у якасці абавязковых элементаў сістэмы актантаў каўзатыўнага дзеяслова. Яны абавязковыя ў тым сэнсе, што адсутнасць хаця б адной з іх змяняе статус дзеяслова. Без суб'екта-каўзатара дзеяслоў не можа функцыянаваць як каўзатыўны, ліквідацыя валентнасці аб'екта прыводзіць да з'яўлення аўтакаўзатыўнага варыянта зыходнага дзеяслова.

Аргументы каўзатыўнага дзеяслова асацыіруюцца з дзвюма сітуацыямі: суб'ект – з каўзіруючай, аб'ект – з каўзіруемай. Але, як правіла, аб'ект лічыцца цэнтральным актантам каўзатыўнай сітуацыі, таму што ўдзельнічае ў дзвюх сітуацыях – каўзіруючай і каўзіруемай⁸, а суб'ект можа быць удзельнікам толькі каўзіруючай сітуацыі. Аб'ект каўзіруючага стану з'яўляецца суб'ектам каўзіруемага⁹.

Як ужо адзначалася, левалентны актант каўзатыўнага дзеяслова, суб'ект, удзельнічае толькі ў каўзатыўнай сітуацыі. Але гэта не змяняе яго ролю, бо менавіта гэты актант, а дакладней яго катэгарыяльная семантыка, вызначае тып каўзацыі: наўмысная/ненаўмысная¹⁰, што з'яўляецца вельмі істотным для каўзатыўнай сітуацыі.

Для верыфікацыі спалучальнасці каўзатыўнага дзеяслова, у прыватнасці дзеясловаў са значэннем 'абараняць', з суб'ектамі рознай катэгарыяльнай семантыкі можна выкарыстаць дыягнастычную канструкцыю "рабіць так, каб".

⁶ Van Jr. V a l i n, *The syntax-semantics-pragmatics interface: an introduction to role and reference grammar*, Cambridge 2005, p. 240.

⁷ *Русская грамматика: в 2 т.*, Москва 1980, т. 2, с. 124.

⁸ Г. С и л ь н и ц к и й, *Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов*, Ленинград 1974, с. 1.

⁹ T. O l s z e w s k a, *Causativity as linguistic phenomenon: a study based on English and Polish*, Lublin 1986, p. 42.

¹⁰ Н. А р у т ь н о в а, *Предложение и его смысл*, Москва 1976, с. 246; Г. З о л о т о в а, *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Москва 1973, с. 192–193.

Функцыянаванне адушаўлёнага імя ў якасці суб'екта дадзенай канструкцыі не выклікае ніякіх сумненняў. “Відаць, кожны *вартаўнік* ахоўваў свой участак” (А. Ліндгрэн, *Браты Львінае Сэрца*¹¹) – кожны вартаўнік рабіў так, каб участак ацалеў.

Іншая сітуацыя, калі ў якасці каўзатара дзеяння выступае неадушаўлёны суб'ект. “Людзі думалі, што такія *драбіны* будуць ахоўваць хаты ад пажару...” (Б. Прус, *Антэк*) – драбіны будуць рабіць так, каб хата ацалела.

Неадушаўлёны суб'ект самастойных дзеянняў не выконвае, бо з'яўляецца “інструментам”, які выкарыстоўваецца пры выкананні нейкага дзеяння¹², “прычым існуе агенс, які карыстаецца інструментам для дасягнення сваёй мэты”¹³. Але лічыць, што ў дадзеным выпадку каўзачыя не ажыццяўляецца, нельга, бо менавіта гэты інструмент (яго існаванне) з'яўляецца прычынай новага стану аб'екта. Суб'ект падобнага тыпу называюць прычынай.

Пры правядзенні дадзенага даследавання было прааналізавана па 120 выказванняў для кожнага дзеяслова (апрача *выгароджваць*¹⁴). Амаль усе дзеясловы са значэннем ‘абараняць’ спалучаюцца як з адушаўлёным, так і з неадушаўлёным суб'ектам. Выключэнне складаюць *выгароджваць*, *заступацца*, *уступацца*, якія сустракаюцца толькі з адушаўлёным суб'ектам. Атрыманыя вынікі адлюстраваны ў табліцы 1.

Апрача традыцыйнага разумення неадушаўлёнага суб'екта (які вылучаецца на падставе семантычнай прыметы ‘жывы/ нежывы’), пад апошнім таксама будзем разумець такі суб'ект, які прадстаўляе сабой найменне, створанае шляхам метанімічнага пераносу з наймення сацыяльнай арганізацыі, дзяржаўнага органа або ўстановы на чалавека або групу людзей, якія займаюцца адпаведнай дзейнасцю, з геаграфічнай назвы на людзей, якія жывуць у пэўнай мясцовасці.

Абараняць 1: *Паветы Княства маглі самі абараняць сваю тэрыторыю* (Г. Сагановіч, *Невядомая вайна: 1654–1667*).

Абараняць 3: *Прафсаюзы абараняюць працоўныя правы сваіх членаў* (Аб прафесійных саюзах (www.rahojsha.narod.ru)).

Адстойваць: *Сталінград змог адстаяць сваю незалежнасць* (www.viersy.miensk.com).

Ахоўваць: *Паліцыя ахоўвае турму* (Г. Грын, *Стамбульскі экспрэс*).

Бараніць: *Грамадскі камітэт будзе бараніць інтарэсы жыхароў* (www.spring96.org).

¹¹ Пры цытаванні спасылаемся на Беларускую Палічку (www.knihi.com), а таксама на іншыя беларускамоўныя электронныя Інтэрнэт-рэсурсы.

¹² Ч. Ф и л л м о р, *Дело о падеже*, “Новое в зарубежной лингвистике”, Москва 1981, вып. X, с. 369–495.

¹³ Е. П а д у ч е в а, *Динамические модели в семантике лексики*, Москва 2004, с. 55.

¹⁴ Для дзеяслова *выгароджваць* у значэнні ‘абараняць’ знойдзена пяцьдзесят кантэкстаў.

У семантычным акружэнні дзеясловаў *абараняць 2, заступацца, стаяць, прыкрываць, уступацца* названы вышэй тып суб'екта не сустракаецца.

Прыведзенае параўнанне сведчыць аб рэгулярным характары вар'іравання значэнняў каўзатыўных дзеясловаў абароны па прыкмеце наўмыснасць/ненаўмыснасць дзеяння каўзатара.

Аб'ект – найбліжэйшы актант каўзатыўнага дзеяслова, на які накіравана каўзіруючае ўздзеянне. Гаворачы пра катэгарыяльную семантыку аб'екта, мы маем на ўвазе яго адушаўлёнасць/неадушаўлёнасць. Услед за Г. Вяжбіцкай лічым, што неадушаўлены аб'ект менш рэлевантны для суб'екта-каўзатара, чым адушаўлены¹⁵.

Большасць дзеясловаў абароны ў сваю трохкампанентную мадэль S+V+O ў якасці аб'екта ўздзеяння ўключаюць адушаўленае і неадушаўленае імя. Выключэннямі з'яўляюцца дзеясловы *абараняць 3* (спалучаецца з неадушаўлёным аб'ектам) і *выгароджваць* (сустракаецца толькі з адушаўлёным аб'ектам). Прывядзём прыклады.

Абараняць 1: Муж павінен абараняць жонку, жонка павінна слухацца мужа (Грэм Грын, *Хто прайграе, бярэ ўсё*); ...сядзеў на пяску, як будыйскі бажок; блішчалі зубы і гарэлі вочы – прыкмета таго, што ён гатовы да знямогі абараняць сваю ідэю (І. Шамякін, *Сэрца на далоні*).

Абараняць 2: Таму трэба прыняць усе захады, каб абараніць людзей ад брудных прадуктаў (www.nashaziamlia.org.by); Абараняць сады ад вусеня (ТСБЛМ¹⁶).

Абараняць 3: Абараняць прынцыпы дэмакратызму (ТСБЛМ).

Адстойваць: Спадзяюся, што мы зможам яго [Язэпа] адстаяць (www.sieviarynets.net); Нашы магнаты рабілі ўсё, каб адстаяць максімальную адасобленасць сваёй дзяржавы (У. Арлоў, Г. Сагановіч, *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі*).

Ахоўваць: Варта замест таго, каб ахоўваць сваіх падпечных, сама прынялася за рабаванне (Чаропка, *Уладары Вялікага Княства Літоўскага*); Ахоўвалі гэтыя склады значныя сілы рыцараў (У. Арлоў, Г. Сагановіч, *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі*).

Бараніць: Садоўская бараніла грамадзяніна Смайлава (www.radzima.info); Найчасцей ім прыходзілася весці ваяўніцкую працу: яны баранілі тэрыторыю воласці... (www.geocities.com).

Заступаць: Ганнін бацька, які, здавалася Васілю, цяпер не можа быць, каб не стаў заступацца за Карчоў (І. Мележ, *Людзі на балоце*); Якія прадчуванні павялі Ігуменню Еўфрасінню на схіле жыцця ў далёкі свет, каб там і заступіцца за родную зямлю? (www.i-varabei.newmail.ru).

Уступаць: Уступілася за дзяцей жонка (www.lib.vitebsk.net); І хто б уступіўся за галодных і паняволеных, за радзіму, каб не Іван

¹⁵ A. W i e r z b i c k a, *The semantics of grammar*, Amsterdam 1988, p. 375.

¹⁶ Выкарыстоўваюцца прыклады з *Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы* (ТСБЛМ) – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, рэд. М. Суднік, М. Крыўко, Мінск 2005.

Франко, каб не гэтая слабенькая, кволая жанчына (www.uladzimir-karatkevich.com).

Выгароджваць: Выгароджваць сябра (ТСБЛМ); Трэба было тэлефанаваць, паведамляць пра здарэнне, прасіць дапамогі, выкручвацца, звальваць усё на Ліхадзеева, выгароджваць самога сябе і гэтак далей... (М. Булгакаў, Майстар і Маргарыта).

Прыкрываць: Значыць, камандзіра трэба было прыкрываць, каб не западозрылі іншыя (www.haradok.belarda.org); А я застануся прыкрываць іх дабро (У. Караткевіч, Чорны замак Альшанскі).

Стаяць: Стаяць гарой за сяброў (ТСБЛМ); Удзень браць баяліся: людзі вакол, а ў замку начуе камісар караля, ледзь не адзіны з такіх, хто стараўся стаяць за адносную справядлівасць (У. Караткевіч, Скрыпка дрыгвы і верасовых пустэчаў).

На думку некаторых навукоўцаў, якія даследавалі каўзатыўныя дзеясловы ў рускай мове, усе каўзатыўныя канструкцыі маркіраваны адносна прыметы адушаўлёнасці аб'екта. Матэрыял нашага даследавання паказвае, што прычынна-выніковы кампанент, які выяўляецца з дапамогай дыягнастычнай канструкцыі "рабіць так, каб", прысутнічае аднолькава ў семантычнай структуры дзеясловаў, што кіруюць і адушаўлёным, і неадушаўлёным аб'ектам (гэта падрабязна пададзена ў табліцы 1). Напрыклад: ахоўваць сям'ю – ахоўваць мост: Ён 'рабіў так, каб сям'я ацалела' – Ён 'рабіў так, каб мост ацалеў'.

Аб'ект – гэта пастаянны актантаў каўзатыўнага дзеяслова, без якога немагчыма ажыццявіць каўзатыўнае ўздзеянне. Але сказ з каўзатыўным прэдыкатам можа не змяшчаць аб'екта-дапаўнення і быць эліптычным (сінтаксічна, а не семантычна). Такое функцыянаванне звычайна называецца абсалютыўным.

Пры падобнай расстаноўцы актантаў аб'ект не выражаны сінтаксічна, але лёгка ўзнаўляецца з кантэксту. Вынікам пропуску каўзіруемага аб'екта з'яўляецца пэўная страта інфармацыі. Напрыклад: Я пабяліў (дрэва, сцяну). Дзеяслоў застаецца пераходным, каўзатыўным, хоць ступень пераходу дзеяння на аб'ект зніжаецца.

Дадзеныя, прыведзеныя ў табліцы 1, паказваюць, што большасць адзінак лексіка-семантычнай групы дзеясловаў са значэннем 'абараняць' (абараняць 1, абараняць 2, ахоўваць, бараніць, заступацца, уступацца, прыкрываць) могуць функцыянаваць абсалютыўна ў пэўным кантэксце. Напрыклад:

Абараняць 1: Мяне адзін сноб пакрыўдзіў, будзеш абараняць (мяне)! (Л. Адамовіч, Кветкі самотнай князеўны).

Бараніць: Па дэкрэту Пратасавіцкаму і Ліпскаму, шляхце, якая бачыла бойку і не бараніла (пакрыўджаных), якая не бачыла і таму не магла бараніць, назначалася пакаранне розгамі (www.belruss.com).

Уступацца: Дык ён уступіцца (за родных, за сяброў), хоць словам благім! (В. Бутрым, У барвах зямлі).

Дзеясловы *абараняць 3*, *адстойваць*, *выгароджваць*, *стаяць* без аб'екта не сустракаюцца.

Абараняць 3: Дзеці вучацца абараняць свае правы (www.sch108.minsk.edu.by).

Адстойваць: Тады, намагаючыся адстаяць суверэнітэт, патрыятычныя колы нашай краіны стварылі новую рэдакцыю... (У. Арлоў, Г. Сагановіч, Дзесяць вякоў беларускай гісторыі).

Выгароджваць: "Мне няма каго выгароджваць", – сказаў Агееў і змоўк (В. Быкаў, *Кар'ер*).

Стаяць: "А яны стаяць за мужыкоў?" – пыталі ізноў мужыкі (Я. Колас, *Андрэй-выбаршчык*).

Неабходна падкрэсліць, што ў абсалютыўных канструкцыях нявыражанасць аб'екта стварае ўмовы для актуалізацыі "прыхаванага" граматычнага значэння¹⁷. Лексічнае значэнне дзеяслова (а менавіта – дзеясловаў абароны) і яго семантычная валентнасць застаюцца нязменнымі, змяняецца яго сінтаксічная валентнасць: аб'ект, не атрымліваючы выражэння на сінтаксічным узроўні, захоўвае сваё месца ў семантычнай структуры дзеяслова.

Табліца 1: Камбінаторныя характарыстыкі каўзатыўных дзеясловаў са значэннем 'абараняць'¹⁸

Мова	-	Дзеяслоў	Суб'ект		Выкарыстанне		Аб'ект	
			адусаўлены	неадусаўлены	неабсалютыўнае	абсалютыўнае	адусаўлены	неадусаўлены
Беларуская	Ядро	абараняць 1	117	3	117	3	64	53
		абараняць 2	98	22	109	11	58	51
		Ахоўваць	116	4	117	3	67	50
		Адстойваць	117	3	120	0	4	116
		Бараніць	119	1	116	4	25	91
		Заступацца	120	0	99	21	39	60
		Уступацца	120	0	118	2	50	68
		абараняць 3	111	9	120	0	0	120

¹⁷ Л. М а ч н е в а, *Безобъектное употребление переходных глаголов в современном английском языке*, Ленинград 1988, с. 6.

¹⁸ У табліцы адсутнічаюць дзеясловы *абараняцца*, *адбівацца*. Яны не разглядаюцца па наступных прычынах: дзеяслоў *адбівацца* не мае каўзатыўнага кампанента ў сваёй семантычнай структуры (дзеянне накіравана на контрагент, а не аб'ект або суб'ект); дзеяслоў *абараняцца* мае сему 'каўзіраваць', але з'яўляецца адзіным прадстаўніком аўтакаўзатыўных дзеясловаў у ЛСГ абароны, што перашкаджае раўнацэннаму супастаўленню дадзенага дзеяслова з іншымі адзінкамі ЛСГ, якая разглядаецца.

	Перы- ферыя	выгароджваць	50	0	50	0	50	0
		Прыкрываць	106	14	115	5	40	75
		Стаяць	118	2	120	0	58	62

Дадзеныя табліцы дазваляюць вызначыць некалькі тыпаў спалучальнасці каўзатыўных дзеясловаў са значэннем 'абараняць', якія далей маглі б служыць крытэрыямі вызначэння ступені каўзатыўнасці дзеясловаў.

Тыпы спалучальнасці каўзатыўных дзеясловаў са значэннем 'абараняць':

адушаўлены/неадушаўлены суб'ект + дзеяслоў +
адушаўлены/неадушаўлены аб'ект;
адушаўлены/неадушаўлены суб'ект + дзеяслоў + адушаўлены
аб'ект;
адушаўлены/неадушаўлены суб'ект + дзеяслоў + неадушаўлены
аб'ект;
адушаўлены суб'ект + дзеяслоў + адушаўлены/неадушаўлены
аб'ект;
адушаўлены суб'ект + дзеяслоў + адушаўлены аб'ект;
адушаўлены/неадушаўлены суб'ект + дзеяслоў;
адушаўлены суб'ект + дзеяслоў.

Графічна спалучальнасць дзеясловаў абароны можна прадставіць у табліцы.

Табліца 2: Спалучальнасць каўзатыўных дзеясловаў са значэннем 'абараняць'

Мова	-	Дзеяслоў	Суб'ект		Выкарыстанне		Аб'ект	
			адушаўлены	неадушаўлены	неабсалютыўнае	абсалютыўнае	адушаўлены	неадушаўлены
Беларуская	Ядро	абараняць 1	+	+	+	+	+	+
		абараняць 2	+	+	+	+	+	+
		Ахоўваць	+	+	+	+	+	+
		Адстойваць	+	+	+	-	+	+
		Бараніць	+	+	+	+	+	+
		Заступацца	+	+	+	+	+	-
		Уступацца	+	+	+	+	+	-
		абараняць 3	-	+	+	-	+	+
	Перы- ферыя	выгароджваць	+	-	+	-	+	-
		прыкрываць	+	+	+	+	+	+
		стаяць	+	+	+	-	+	+

Вывучэнне кожнага сістэмнага аб'екта, якім з'яўляецца і лексіка, прадугледжвае як злучэнне частак у цэлае, так і дзяленне цэлага на часткі, таму неабходна лічыць перспектыўнымі комплексныя даследаванні асобных фрагментаў лексічнай сістэмы мовы, напрыклад, асобных ЛСГ. Такое вывучэнне, на наш погляд, дазваляе паглыбіць агульнанавуковыя ўяўленні аб сістэмным і асістэмным у мове.

Здольнасць каўзатыўных дзеясловаў са значэннем 'абараняць' сумяшчаць каўзатыўную і дэнататыўную семы ў выпадках, калі экспліцытныя маркеры выражэння прычынна-выніковых зносін не выкарыстоўваюцца, а таксама асаблівасці рэалізацыі каўзатыўнай семантыкі ў межах каўзатыўнай апазіцыі, дазваляюць разглядаць іх як перыферыю каўзатыўных дзеясловаў.

Anzhalika Litvinovich

Causative Verbs of Defence in the Belarusian Language

A b s t r a c t

The article deals with the peculiarities of defence verbs in the aspect of causativity. The question of interrelation between such verbal categories as causativity, transitivity and voice is examined. Causative verbs are the principal lexical means for expressing causativity in the Belarusian language. The degree of verbal causativity can vary depending on the semantic and syntactic characteristics of verbs. The article presents different types of collocations involving Belarusian causative verbs of defence, stressing the importance of studying peripheral elements of this system.

Натэла Мартысюк
Мінск

Канвенцыянальнасць як семантычны фактар эфектыўнасці маўлення

Уводзіны

Кагнітыўная тэорыя адыграе важную ролю ў вывучэнні дыскурсіўных канвенцый у сістэме культурных арыенціраў соцыумаў. Менавіта яна прымушае звярнуцца да новага ўзроўню мадэлявання семантыкі атрыманага паведамлення, які грунтуецца на канцэпцыі разумення як эфектыўнасці камунікацыі, то бок моманту сапраўднага здзяйснення камунікатыўнага намеру, або бесканфліктнага разумення.

Агульнавядома, што маўленне – гэта сродак перадачы думкі, аднак веды, якія выкарыстоўваюцца пры яго дэшыфровацы, не абмяжоўваюцца веданнем мовы, альбо ведамі аб выкарыстанні мовы і прыняццям пспяховай камунікацыі. У склад базы ведаў таксама ўваходзяць і пазамоўныя веды: аб сітуацыі і адрасаце, аб навакольным свеце. Толькі вывучэнне спосабаў узаемадзеяння і арганізацыі ўсіх тыпаў ведаў “спрыяе праясненню прыроды семантычнага вываду, што ажыццяўляецца ў паўсядзёнай практыцы ўжывання мовы”¹.

Досвед міжмоўных супастаўленняў (як структурных, так і камунікатыўных) паказвае, што імкненне зразумець і адэкватна апісаць нацыянальна-культурную спецыфіку вербальнай камунікацыі патрабуе разгляду семіятычных складнікаў зместу паведамлення (а таксама моўнага знака ўсякага ўзроўню), што паспрыяе не толькі стварэнню падрабязных і аб’ектыўных мадэляў успрымання, разумення і ацэнкі, але і дапаможа разабрацца ў праблемах узаемадзеяння паведамлення і адрасата, адрасанта і адрасата, у праблемах інтэгральнай трактовкі паведамлення як такога, магчымых падыходаў да яго інтэрпрэтацыі і інш.

Асноўная частка

1. Метадалагічная база

З мэтай апісаць нацыянальна-семантычную матывіроўку бесканфліктных узораў маўлення, якія ёсць спецыфічнымі толькі для носьбітаў беларускай мовы, мы, перш за ўсё, будзем абапірацца на паняцце культуры, прынятае ў культурнай антрапалогіі, і якое адпавядае

¹ В. Герасимов, В. Петров, *На пути к когнитивной модели языка* [в:] *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. 23, под ред. В. Звегинцева, Москва 1988, с. 6.

галоўнай задачы кагнітыўнай навукі – вывучэнню **ведаў**, якія выкарыстоўваюцца падчас маўлення. Шматлікія іншыя азначэнні культуры, выпрацаваныя ў розных галінах ведаў, падрабязна разглядаюцца ў падручніку В. Маславай па лінгвакультуралогіі².

Мы лічым, што інварыянтнае азначэнне культуры прапанаваў у свой час У. Гудынаф: “Культура грамадства складаецца з таго, што чалавек павінен ведаць, каб функцыянаваць так, як гэта прымальна для чальца гэтага грамадства”³. Гэтая пазіцыя здаецца вельмі зручнай для супастаўлення мовы і культуры, таму што і мова, і культура ўяўляюць сабой род ведаў. Мова, канечне, прызнаецца намі не толькі надзейным доказам існавання агульных ведаў, то бок культуры, але і надзейным сродкам захавання ведаў аб культуры, “упакоўкай” культуры.

Паколькі кожная нацыянальная культура абавязкова мае сваё адэкватнае моўнае вырашэнне, то яна абавязкова складаецца з міжнароднага макракантэксту камунікацыі і з міжасобаснага мікраўзроўню камунікацыі. Міжнародны кантэкст, хоць і грунтуецца на агульных ведах аб своеасаблівасцях культур, з аднаго боку, адлюстроўвае імкненне да ўзаемнай талерантнасці і каардынацыі дзейнасці ва ўсіх сферах функцыянавання чалавецтва, з другога – правакуе аддаленне культур, этнацэнтрызм, непаразуменне. Міжасобны кантэкст адлюстроўвае самыя глыбінныя працэсы камунікацыі і стварае ўласна **канвенцыянальны** элемент культуры: культурныя веды на кожным этапе развіцця грамадства падсвядома і сінтэтычна (кагнітыўна бессвядома, паводле М. Мінскага⁴) падзяляюцца ўсімі, а значыць утвараюць семантычныя інтэнцыянальныя рэгулятывы, якія транслююць інфармацыю псіхічнага свету ўсяго моўнага калектыву: інфармацыю або радавога, або нацыянальнага, або сацыяльнага планаў і інш. Зразумела, што другі кантэкст камунікацыі – а ён нас і цікавіць – найбольш грунтоўна і падрабязна маніфестуе веды, якія адрозніваюць адзін маўленчы калектыў ад другога.

На неўсвядомленасць з’явы канвенцыянальнасці, альбо канвенцыі, не тэрмінуючы яе, яшчэ ў 1935 годзе звярнуў увагу Дж. Фёрс. Ён лічыў, што размова – гэта ў значна большай ступені **прадпісаны рытуал**, дзе суразмоўцы, трапляючы ў пэўны кантэкст, не вольныя казаць усё, што ім уздумаецца⁵. Такім чынам, Дж. Фёрс рухаўся у напрамку

² В. М а с л о в а, *Лингвокультурология*, Москва, 2009, 208 с.

³ W.H. G o o d e n o u g h, *Cultural Anthropology and Linguistics* [in:] *Report of The Seventh Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Study*, ed. P.L. Garvin, Washington 1957, p. 167–173.

⁴ М. М и н с к и й, *Остроумие и логика когнитивного бессознательного* [в:] *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. 23, под ред. В. Звегинцева, Москва 1988, с. 281–282.

⁵ J.R. F i r t h, *The Technique of Semantics* [online], <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-968X.1935.tb01254.x/pdf> [доступ: 27.02.2015].

папулярных зараз ідэй, аднак метадыка для ўдакладнення яго канцэпцыі пачала актыўна распрацоўвацца ў філасофіі мовы толькі ў сярэдзіне XX стагоддзя. Спачатку Д. Льюіс і Д. Дэвідсан вызначылі ўласна паняцце канвенцыянальнасці як агульнапрынятай дамоўленасці, ці апрыйёрнай наяўнасці ў нас ведаў таго, што мы маем на ўвазе, калі размаўляем⁶, а пасля Х. Кэры, даследуючы праявы канвенцыянальнасці, прапанаваў удакладніць і даследчыцкі апарат: замяніць элементарную адзінку аналізу камунікатыўных паводзін у розных лінгвакультурах – маўленчую падзею, на паняцце рытуальнай мадэлі⁷ – элементарную адзінку апісання рытуальных камунікатыўных дзеянняў. Пазней І. Токарава, вывучаючы этнакультурныя стэрэатыпы вербальнай камунікацыі, атаясамлівае канвенцыянальнасць са з'явай тыпізацыі камунікатыўных паводзін, якая можа “выяўляцца на некалькіх узроўнях арганізацыі паводзін (не ўсе з якіх цалкам усвядомленыя): у выбары жанру або рэгістра, сацыяльна значнага для дасягнення камунікатыўнай мэты, у выбары камунікатыўнага акта, адпаведнага міжасобасным стасункам (напрыклад, *каманда* або *просьба*), у выбары вольнай альбо клішаванай формы – усё у адпаведнасці з магчымасцямі самой мовы і з традыцыямі маўленчага калектыву”⁸. І хоць гэтыя магчымасці выбару ўніверсальна ўласцівыя мовам, мы не сумняваемся ў тым, што кожная з формаў валодае асаблівай сацыяльна-прагматычнай знакавацю ў розных маўленчых калектывах.

2. Ход даследавання

Разгледзім падрабязна тыя ўзоры маўлення, якія мы назапасілі падчас уключанага назірання за спантанным маўленнем носьбітаў беларускай мовы і якія ёсць характэрнымі для беларускай мадэлі свету. Спадзяёмся, што наша выбарка зробіць свой унёсак у скарбонку захавання рэліктаў беларускай Беларусі.

Галоўнымі крытэрыямі адбору нашага эмпірычнага матэрыялу можна назваць тэарэтычную наменклатуру канвенцыянальнасці і практычны вопыт.

З тэарэтычнага пункту гледжання, апісанне канвенцыянальных паводзінаў мы праводзім у тэрмінах семантычных форм *клішэ* (routines), разуменне каторых патрабуе агульных культурных ведаў, і *рытуалаў* – кантэкстна замацаваных маркераў цырымоній, звязаных са

⁶ D. L e w i s, *Languages and Language* [in:] *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, ed. Gunderson Keith, Minneapolis, 1975, Volume VII, p. 3–35; D. L e w i s, *Convention: Reply to Jamieson*, Canadian Journal of Philosophy 1976, March, vol. VI, № 1, p. 113–120; Д. Д э в и д с о н, *Общение и конвенциональность* [в:] *Философия, логика, язык*, под ред. Д. Горского и В. Петрова, Москва 1987, с. 213–233.

⁷ H. C u r r i e, *Sociolinguistics and the Two American Linguistic Orthodoxies*, Texas 1975, 551 p.

⁸ И. Т о к а р е в а, *Этнолингвистика и этнография общения*, Минск 2003, с. 41.

змяненнем сацыяльнага статусу⁹. Клішэ, несумненна, дыферэнцуюць сферы зносін, здымаюць розначытанне і ўсталёўваюць міжасобасныя зносіны. Як паказвае наш досвед, асабліва ярка гэта праяўляецца ў рытуальных камунікатыўных дзеяннях. Рытуалы, паводле М. Сэвіл-Тройк, складаюцца з клішэ, але маюць большую культурную вагу, бо з’яўляюцца часткай рытуальнага кантэксту (пахавання, вяселля, радзінаў). І ў клішэ, і ў рытуалах адзначаецца дэсемантызацыя адзінак мовы, залежнасць ад кантэксту і культуры¹⁰.

З практычнага пункту гледжання, назіраецца высокая частотнасць ужывання канвенцыянальных формаў, якія выклікаюць паразуменне, у спантаным маўленні беларусаў у межах беларускай культуры, адсюль і ўласныя ўражанні і досвед аўтара на падставе параўнання неўсвядомленага ўжывання гэтых жа ўзораў маўлення з суразмоўцамі-прадстаўнікамі іншых маўленчых калектываў – армянаў, грузінаў, жыхароў усходніх і паўднёвых рэгіёнаў Расіі, украінцаў. Тут адзначаецца пэўнае неразуменне нашых рытуальных формаў, якое ў адказ суправаджалася часам рэакцыяй абурэння, часам маўчання.

Такім чынам, у якасці матэрыялу для даследавання мы выкарыстоўваем аўтэнтычныя канвенцыянальныя семантычныя формы, якія для носбітаў беларускай мовы маюць не асабісты, а канвенцыянальны сэнс. Матэрыял запісваецца намі ў рэгіёне Ракаў-Івянец-Рубяжэвічы Мінскай вобласці Валожынскага раёну з 1980 гадоў па цяперашні час метадам некантралюемага назірання, што спараджае пэўныя цяжкасці ў яго апрацоўцы. Па-першае, даследчык не мае магчымасці кіраваць эксперыmentам (стратэгію даследчыка можна сфармуляваць імператывам: “Падслухай і занатуй/запомні!”), па-другое, эмпірычная база складаецца спарадычна, бо маўленчыя паводзіны разгортваюцца ў натуральнай, жывой сітуацыі (толькі ў вясковым асяродку: у транспарце, у краме, у полі, на вуліцы, дома) і таму матэрыял, нягледзячы на доўгі тэрмін яго назапашвання выглядае сціпла (473 адзінкі). Але нам пашанцавала ў тым, што ўсе інфарманты – дарослыя людзі, прадстаўнікі аднаго сацыяльнага класу: нізкага і вышэйшага; сярэдняга і сталага веку; мужчыны і жанчыны прадстаўлены аднолькава. Гэта значыць, што сабраны лінгвістычны матэрыял адлюстроўвае не толькі сучасную моўную сітуацыю, але і традыцыйную культуру вясковага людз прыз захаванае дасюль ушанаванне ім розных прыродных і сацыяльных з’яў, прыз так званы кансерватызм вяскоўцаў. У Табліцы 1 прадстаўлены агульныя вынікі даследавання.

⁹ M. Saville-Troike, *The Ethnography of Communication*, 3rd ed., Oxford 2003, p. 35–37.

¹⁰ *Ibidem*.

Табліца 1

Колькасць аўтэнтчных канвенцыянальных семантычных форм

Маўленчыя Клішэ		Моўныя Клішэ		Усяго
з рэферэнцыяй да смерці	з рэферэнцыяй да плоцевага акту	прыналежныя займеннікі	асабовыя займеннікі	
162	121	96	74	473

Мы размеркавалі эпізоды маўлення на дзве групы: маўленчыя клішэ і моўныя клішэ (па аналогіі з дыхатаміяй “маўленне/мова”). І адна, і другая групы адзначаюцца ў фатычнай камунікацыі¹¹ ў маўленчым жанры “гутарка”.

2.1. Маўленчыя клішэ ўяўляюць сабой дзве падгрупы кантэкстна замацаваных канвенцыянальных формаў: адна – з рэферэнцыяй да смерці, другая – з рэферэнцыяй да плоцевага акту. Спачатку прывядзём некаторыя прыклады, графічна захаваўшы фанетычныя асаблівасці маўлення.

2.1.1. Рэферэнцыя да смерці ў якасці прывітання

(1) паміж суразмоўцамі-мужчынамі, аднаму 30–40 год, другому каля 60:

– *Як? Ты яшчэ жывы? Ты ж цяжка хварэў? Я думаў ты памёр даўно!*

– *Як бачыш не! Соўваюся патроху. Во на работу еду.*

(2) паміж сталымі жанчынамі гадоў 85:

– *Ну што, а ні смерць, а ні халера цябе яшчэ не ўзяла?*

– *Але ж.*

– *І мяне таксама. Чаго выйшла на дарогу і стаіш?*

(3) да гаспадароў, уваходзячы ў хату:

– *Ці ёсць хто жывы (у хаце)?*

2.1.2. Рэферэнцыя да смерці ў якасці пралангацыі маўленчага акта

(4) паміж суразмоўцамі-жанчынамі 30–40 гадоў:

– *(доўгая паўза пасля абмеркавання нарыхтоўкі дроў) А твая матка яшчэ не памерла?*

– *Не, хварэе.*

– *А чаму (=не памерла)?*

– *Мусіць, рана йшчэ. А ці чула ты, што Янэчка ізноў замуж збіраецца?*

(5) паміж суразмоўцамі-сёстрамі, адной – 65 год, другой – 70:

– *Ну што, Гануська, ты маўчыш?*

– *Абгаварылі мы, Ядзька, з табой ўсё. Больш няма чаго і сказаць...*

Ведаеш, наш Каменскі ксёндз ужо надта стары. Павінен быў даўно памерці. Але не, усё ляжыць сабе!

¹¹ Ю. С а м у с е в а, *Фатическая коммуникация: критический обзор* [в:] *Вестник МГЛУ*, гл. ред. А. Горлатов, Минск 2011, Серия 1. Филология, с. 43–52.

– **О, яму дык даўно пара... Колькі можна жыць?... Слухай, а скажы ты мне, калі твае дзеці маюцца прыехаць?**

(6) звычайна паміж суразмоўцамі-жанчынамі сталага веку:

– **І мы свіню на Каляды мусім калоць. Хадзі, Апулёня, паглядзі, якую я сабе сукенку на смерць пашыла! Буду ляжаць, задавацца і ні з кім гаварыць не буду! А Міхась да Вас летась прыязджоў ці не?**

альбо

– **Усё, усё, Яніна, хопіць сядзець у хаце. Хадзі ў паветку, пакажу, якую я сабе труну купіла! А помнік які зрабіла! Пачакай. Я ж табе йшчэ не даклала, якую ксёндз навуку казоў. Пасядзім трохі.**

(7) паміж суразмоўцамі жанчынамі і іх дзецьмі/унукамі:

– (паўза пасля парады, як сушыць сена). **Вы абавязкова павінны ведаць, дзе ляжыць мая сукенка на смерць і бацькаў касцюм! Зусім новы! Ён яго ні разу да доктара не надзяваў і не надзене, пакуль не памрэ! Мусіць, сёння дажду не будзе.**

альбо

– **Не, дзяўчына, не трэба д’яблам спакушацца і маляваць вочы, пазногці. Ну як звярынка якая! Ці ж бачыла ты мае ўборы на смерць? Пачакай, зараз апрану, а ты скажаш, як я буду ў труне ляжаць? Ці хораша будзе? Вытры твар, кажу.**

2.1.3. Рэферэнцыя да смерці ў якасці заканчэння маўленчага акта

(8) паміж суразмоўцамі-жанчынамі, якім за 70 год:

– **Так ..., так ... Ну, добра ... А ты заходзіла да Марысі?**

– **Але. Усё добра, канае патроху.**

– **Хай сабе.** Ну, будзь тады здаровенькая.

(9) да гаспадароў, развітваючыся:

– **Ой, братка ты мой, як буду жывы, зайду!**

альбо

– **Калі смерць не напаткае, дык сустрэнемся!**

2.1.4. Рэферэнцыя да плоцевага акту сустракаецца толькі ў якасці пралангацыі маўленчага акта, ў асноўным, паміж асобамі сярэдняга ўзросту і вельмі часта:

(10) – **Мне засталося хату адшчыкатурыць (=атынкаваць) з гэтага во боку. Глянь, і куды гэта яны пайшлі? Мусіць, у кусцікі?**

– **А хто іх ведае. Маладыя ж.**

– **Хадзем яшчэ і парылку табе пакажу.**

(11) – **Ну і нагаварылі мы з вамі сем маракоў, пра усё! А во і нашы суседзі завіталі. Глянь, якія шчаслівыя! І што ж гэта Вы там параблялі, га?**

– **Здагадайся, цётка. Справа ж маладая.**

(12) – **Тая Тамарка абы што на мужа кажа. Чалавек – гаспадар, сцяна. Ну і ложка яны сабе купілі! Сапраўдны сэксадром! Толькі джы-гі-джыгі і рабіць! А ў мяне нават і табурэціка няма. Дык што там... Чалавек жа мой памёршы даўно.**

(13) – *Во ложка дык ложка! Ну-ну, кажыце, для чаго яно вам такое? І не кажы, што проста спаць!*

– *А то ты не ведаеш? Давай, пайшли на двор, пстрыкнем за-жыгалкай.*

(14) – *Зараз твой мужык прыедзе і задасць табе жару! А то разгультаілася сабе, быццам бы й не баба.*

– *А я падрыхтавалася, даўно чакаю.*

(15) – *Кажаш, з табой жонкі зараз няма. Дык чаго ты, давай, смялей. Паглядзі, якія бубачкі: і дзеўкі, і бабы!*

– *Таго, што маеш на ўвазе не будзе. Я іх проста вачыма нараўлю.*

Як бачна, ўзоры маўлення сапраўды пазбаўленыя для носьбітаў роднай мовы ўнутранай семантыкі і не нясуць для іх рэферэнцыю да смерці як да боскай кары за грэшнае існаванне і як да элемента містыкі, а рэферэнцыю да плоцевага акта як да табу і да сімвала грэхападзення. На першы план тут выходзіць прагматычнае значэнне – падтрымаць кантакт, знайсці паразуменне, культурная знаканасць якога можа выяўляцца ў выпадках парушэння сацыяльна-культурных экспектацый пры зносінах з прадстаўнікамі іншай этнакультуры, дзе ў адказ пачуеш:

(16) *Слушай, думай, што говоришь!*

(17) *Как вообще ты можешь об этом говорить!*

(18) *Ты что, с ума сошла говорить такое! Ненормальная!*

(19) *Зачем тебе это?*

(20) *И не стыдно?*

(21) *Тебя кто воспитывал? Кто твои родители?*

Відавочна, што моўныя калектывы па-рознаму ацэньваюць ролю канвенцыянальных формаў у камунікацыі: беларускае фатычнае ўзаемадзеянне з рэферэнцыяй да смерці і з рэферэнцыяй да плоцевага акта накіравана на ўсталяванне псіхалагічнага кантакту, паразумення; кантакт жа з прадстаўнікамі іншых культур у названых межах правакуе канфлікт. І што цікава, нашы суразмоўцы пры гэтым не механічна прамаўляюць клішэ, а як бы запаўняюць паўзы элементамі, адпаведнымі сітуацыі, гэта значыць, са значнай доляй свядомасці выбіраюць адпаведную рэферэнцыю ў залежнасці ад інтэнцыі пралангацыі маўленчага акта, радаснага прывітання або развітання. Іншымі словамі, адрасант гаворыць тое, што чакае ад яго адрасат, і гаворыць так, як хацелася б адрасату. Атрымоўваецца, што адносная ўсвядомленасць культурнай семантыкі не выключае культурную значнасць канвенцыянальных формаў як сродкаў падтрымання размовы.

Але ўсё ж ўзнікае пытанне: як вызначыць той элемент ведаў, які ў маўленні беларусаў яднае дзве дыяметральна процілеглыя семантыкі: семантыку сыходу з жыцця і семантыку зараджэння і працягу жыцця? Адказ знаходзім у этнаграфічных даследаваннях, якія разглядаюць рытуальныя мадэлі пахавання і вяселля ў якасці “пераходных

рытуалаў”¹², аб’яднаных глыбіннай семантыкай касмалагічнага ўпарадкавання свету¹³, імкнення чалавека ўсвядоміць сваё месца ў сусвеце. Гэта значыць, што галоўнае прызначэнне абодвух рытуалаў – “аднавіць парушаную раўнавагу і нейтралізаваць небяспеку [...] часовай адкрытасці мяжы дзвюх сфер (*жыццё-смерць* у пахавальным абрадзе і *свой-чужы* ў вясельным [...]) і канчаткова зацвердзіць іх падзяленне”¹⁴.

2.2. Моўныя клішэ ўяўляюць сабой кантэкстна замацаваныя кампрэсуючыя канвенцыянальныя структурна-моўныя адзінкі з рэфэрэнцыяй да блізкіх сваякоў. І тут у нас ўзнікаюць пэўныя цяжкасці з інтэрпрэтацыяй інтуітыўна адабранага эмпірычнага матэрыялу, таму што з’ява кампрэсіі¹⁵ ў лінгвістычнай літаратуры да цяперашняга часу не мае пэўнага, сталага тлумачэння. Пачнем з таго, што яе разумеюць і як ліквідацыю семантычных элементаў слова, і як пабочную з’яву, якая садзейнічае пашырэнню аб’ёму інфармацыі, дзякуючы чаму робіцца магчымым скарачэнне паўторных лексічных ідэнтычных элементаў слова; яе разумеюць і як працэс стварэння складаных найменняў, і як працэс спараджэння эканомных сінтаксічных канструкцый, у выніку чаго дасягаецца магчымасць вербалізацыі пэўнага аб’ёму інфармацыі мінімальнымі моўнымі сродкамі¹⁶. У такой сітуацыі мы павінны вызначыцца з рабочым азначэннем кампрэсіі для распрацоўкі працэдур аналізу вуснага непадрыхтаванага маўлення.

Перадусім, пагодзімся, што для аналізу пісьмовага маўлення ўсе пералічаныя вышэй азначэнні цалкам прымальныя. Для аналізу ж

¹² Пад пераходнасцю ў калектыўнай працы маецца на ўвазе пераадоленне мяжы *жыццё-смерць* у пахавальным абрадзе і мяжы *свой-чужы* ў вясельным. Вызначаецца як іх ўзаемае ўздзейнічанне адзін на аднаго (напрыклад, назіраюцца вясельныя матывы на пахаванні і пахавальныя матывы на вяселлі), так і іх структурнае падобенства адзін да аднаго. Так, кожны рытуал мае цыклічны трохчасны характар: шлях “туды”, у чужы свет (падрыхтоўка да абраду, адпраўленне) – “памежны перыяд” (знаходжанне на могілках або ў доме маладой) – шлях “назад” (вяртанне з могілак, вяртанне дадому з маладой). Толькі для маладой рытуал вяселля мае лінейны характар і складаецца з двух этапаў: “туды” і “знаходжанне ў доме маладога”. Падрабязна гл. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: (Погребальный обряд)*, Москва 1999, с. 64.

¹³ *Ibidem*, с. 74.

¹⁴ *Ibidem*, с. 4.

¹⁵ З’ява кампрэсіі падпарадкоўваецца закону эканоміі ў мове. Аўтарства гэтага закону належыць фанетыстам 1880-х гадоў Г. Сўіту, В. Віетару і П. Пасі, якія прапанавалі паняцце “прынцыпу найменшага намагання, якое рэгулюе моўная паводзіны людзей”. Гл. М. Л и с н и к, *Лингвистические признаки речевой компрессии в ситуации искусственного билингвизма (русско-французский языковой контакт)*: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19, Ярославль 2005, 19 с. Некалькі пазней, у пачатку XX стагоддзя, дзеянне гэтага прынцыпу пачало вывучацца прадстаўнікамі Французскай лінгвістычнай школы А. Мейе і А. Марцінам на іншых узроўнях мовы – лексічным і граматычным.

¹⁶ С. К о м а р о в а, *Семантическая компрессия в прагматике высказывания: на материале современной немецкоязычной прессы*: дис. ... к-та филол. наук : 10.02.04, Самара 2005, с. 5.

вуснага маўлення найбольш прымальным выступае апошняе: кампрэсія – гэта працэс спараджэння эканомных сінтаксічных канструкцый, у выніку якога дасягаецца магчымасць выказвання пэўнага аб’ёму інфармацыі мінімальнымі моўнымі сродкамі. Аднак гэтае азначэнне датычыцца сказу як адзінкі мовы, а сказ (сінтаксічная канструкцыя) не камунікатыўны па сваёй прыродзе. Пра гэта ў свой час пісаў М. Бахцін: сказамі не абменьваюцца, на іх нельга адрэагаваць у адказ, яны не маюць непасрэднага кантакту з рэчаіснасцю, не валодаюць сэнсавай поўнаўартасцю, не маюць дачынення да чужых выказванняў¹⁷. Такім чынам, сказ ёсць складнікам выказвання, і, адпаведна, дадзенае азначэнне кампрэсіі можа разглядацца ў якасці рабочага толькі пры аналізе сказаў як моўных сродкаў выражэння сэнсу. Паколькі ў нашай працы пры аналізе вуснай спантаннай камунікацыі паняцце кампрэсіі ўжываецца ў дачыненні да выказвання, то бок адрэзку інфармацыі ў міжасобаснай інтэракцыі, з пункту гледжання выражэння сэнсу, то ў дачыненні да нашага аб’екта пад **кампрэсіяй** мы будзем разумець **спосаб эканоміі экспліцытных сродкаў, які выкарыстоўваецца адрасантам пры пабудове выказвання для дасягнення пажаданага эфекту**.

Наш матэрыял паказвае, што беларускай спантаннай камунікацыі ёсць уласцівым выкарыстанне займеннікаў у якасці адзінак кампрэсуючай канвенцыянальнай намінацыі. Напрыклад, прыналежных займеннікаў *мой/мая/мае, твой/твая/твае* і інш. з адпаведнай рэферэнцыяй да мужа/жонкі/дзяцей/бацькоў з мэтай усталёўвання кантакту:

(22) – А **твая** як пачуваецца?

– **Мая?** У бальніцы даўно.

Твая/мая = жонка

(23) – Дык **твае** калі маюцца прыйсці?

Твае = дзеці

(24) – **Твая** пазычыла мядніцу, калі аддасць?

Твая = жонка

(25) – Казік, **твае** лазілі да мяне у йгрушы. Бізун па іх плача.

Твае = дзеці

(26) – Мы заўтра да вас зойдем.

– Не, лепш другім разам. Сваякі маюцца прыйсці ў госці.

– Чые? Твае ці **яго**?

Яго = мужа

(27) – Сёння мы бачылі, як **вашы**, прыбраўшыся, селі ў воз ды паехалі. Куды?

Вашы = бацькі

(28) – А **нашы** ўжо з Івенца прыехалі!

Нашы = бацькі

¹⁷ М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, 2-е изд., Москва 1986, 444 с.

І наадварот, з мэтай маніфестацыі дыстантнасці да рэферэнта, адмоўнага стаўлення да яго ва ўступных рэпліках наўмысна выкарыстоўваюцца толькі асабовыя займеннікі *ён/яна/яны* з рэферэнцыяй да мужа/жонкі/дзяцей/бацькоў/нявесткі/зяця. У суразмоўцы-адрасата такія выказванні выклікаюць спачуванне, разуменне сітуацыі, нягледзячы на тое, што прамое найменне рэферэнта адсутнічае. Напрыклад:

(29) – Глянь, як **яна** буракі папалола! Каб у яе рукі адсохлі!

Яна = дачка

(30) – **Яна** дзяцей у тую хату не пускае, **яна** кажа, што не хоча прыбіраць за імі.

Яна = нявестка

(31) – **Ён** такія брыдкія словы на маю дачушку кажа! Хай бы паслухала яго маці!

Ён = зяць

(32) – **Ён** прыходзіць дадому, есць, а потым будзе казаць, што не смачна. Хай **яна** яму гатуе!

Ён = унук, яна = жонка ўнука

(33) – **Яны** нічым не дапамагаюць. **Яны** не хочуць унукаў глядзець. **Яны** днямі сядзяць са свінямі і каровамі ў хлеве. Ну хаця б што калі зрабілі!

Яны = бацькі мужа

Відавочна, што кампрэсія для беларускай лінгвакультуры ўяўляе сабой калектыўна падсвядомы працэс, а гэтыя ўзоры маўлення з’яўляюцца канвенцыянальна дастатковымі і тыповымі ў адрозненне ад расійскай або англійскай лінгвакультур, дзе рэферэнты – муж/жонка/дзеці/бацькі і г. д. – абавязкова павінны быць пазначанымі. Натуральна, адсутнасць або наяўнасць рэферэнту тлумачыцца асаблівасцямі сацыяльнай арганізацыі грамадства, культурна-гістарычнымі традыцыямі і моўным узусам, вытворным ад граматычных патэнцый дадзенай мовы. У сваю чаргу, зрабіўшыся здабыткам моўнага калектыву, гэтыя асаблівасці камунікатыўных паводзін выклікаюць пэўныя культурныя асацыяцыі і рэакцыі. Хоць усе гэтыя магчымасці выбару і ўніверсальныя ў мовах, але іх ажыццяўленне падпарадкоўваецца правілам кожнай моўнай культуры.

Высновы

Напрыканцы нашых разважанняў зробім наступныя высновы:

1. Адрозненні ў маўленчых паводзінах людзей абумоўліваюцца нацыянальна-культурнай спецыфікай лінгвакультур. Гэта значыць, што нацыянальна-культурны кампанент у якасці экстралінгвістычнай адзінкі праймае ўсю мову, ўсе яе праявы. Але пры аналізе камунікатыўных паводзін вельмі складана адразу “ўхапіць канвенцыянальнасць”, што звязана не толькі з нацыянальнымі асаблівасцямі маўлення, але і з фактарам сацыяльнага ладу грамадства, з сістэмай звычак і каштоўнасцяў, вырацаваных у ім, з яго гісторыяй і культурай. Паколькі мова і культура

развіваюцца нераўнамерна – мова мяняецца марудней, чым аспекты духоўнай і матэрыяльнай культуры, то менавіта дзякуючы гэтаму факту, у мове, у семантыцы моўных знакаў, захоўваюцца і замацоўваецца водгалас мінулых ідэй, думак, веравызнанняў і інш.

2. Канвенцыянальнасць зместу выказвання думкі – гэта з’ява неаднародная і неадназначная з пункту гледжання семантызацыі сэнсу. Але ў любым выпадку спосабы семантызацыі сэнсу і спосабы іх канвенцыянальнага афармлення можна разглядаць як кагнітыўна-культурныя мадэлі камунікацыі, якія дэманструюць ўяўленне аб этнакультурнай асобе ў адпаведнасці з традыцыямі і каштоўнасцямі грамадства.

3. Як паказвае наша выбарка, спантаннае фатычнае маўленне, эксплікуючы канвенцыянальнасць, абавязкова грунтуецца на катэгорыі разумення як эфекту на адрасата. І гэта – разуменне не столькі сэнсу паведамлення, але і разуменне суразмоўцы праз суадносіны сэнсу і сітуацыі на падставе рытуальных клішэ, якія вызначаюць варыянты маўленчых паводзінаў. Такім чынам, тып стылевага адбору адыграе асобую ролю дзеля дасягнення паразумення ў фатычнай камунікацыі.

Natela Martyssiuk

Conventionality as a Semantic Factor of Speech Efficiency

A b s t r a c t

The article is devoted to one of the topical problems of cognitive semantics, and namely conventionality. The purpose of the article is to specify the concept of conventionality by means of interpretative description of semantic motivation of Belarusian native speakers' efficient speech samples. It is proved that conventionality is a semantic factor of speech efficiency. It is also proved that conventionality as common cultural knowledge is shared by the whole Belarusian speech community and is verbalized by speech and language ritual routines.

Сяргей Сурыновіч
Друя

Практычная транскрыпцыя імён уласных і геаграфічных назваў са старажытнагрэцкай мовы

Транскрыпцыя грэцкіх імёнаў уласных і географічных назваў у айчыннай навукавай, гістарычнай і мастацкай літаратуры мае хаатычны выгляд і не рэгулюецца цвёрдымі нормаў. Незалежна ад крыніцы паходжання тэкстаў – ці гэта грэцкі арыгінал, ці іншы сучасны ці старажытны фрагмент, у якім сустракаюцца антычныя назвы, – перакладчыкі ў афіцыйных выданнях часта звяртаюцца да існуючых варыянтаў нашых суседзяў альбо наважваюцца на самастойнае ўтварэнне ўласных варыянтаў. Навукоўцам і перакладчыкам, лектарам і педагогам, рэдактарам і карэктарам даводзіцца сутыкацца з цяжкасцямі, самастойна вырашаць пытанні адносна таго, як адаптуецца тое ці іншае імя альбо гістарычны тэрмін у дачыненні ледзь ці не да кожнага асобнага выпадку.

У розных выданнях на адной і той жа мове можна сустрэць розныя варыянты напісання адной і той жа назвы: Цэзар і Кесар, Зеўс і Зевес, ці нават Дзэўс, Гермес і Эрмій, Лівія і Лібія, Басфор і Баспор. Назву вострава Κρήτη мы перадаем як Крыт, а Λήμνος – як Лемнас, а не Лімн. У слове Афіны (Αθήναι) грэцкая “эта” (η) перадаецца як -і, а ў аналагічным выпадку ў слове Мікэны (Μικῆναι) – як -э. Два варыянты транскрыпцыі характэрныя і для грэцкіх дыфтонгаў: -ει як -эй і -і, -αι як -ай і -э, -οι як -ой і -э: Ποσειδών Пасейдон, Χείρων Хірон і інш.

Грэцызмы траплялі ў старажытнабеларускую літаратурную мову пераважна праз пераклады навукавай і рэлігійнай грэцкай літаратуры, а таксама ў выніку вывучэння грэцкай мовы ў брацкіх школах. Грэцкай мовай добра валодалі і маглі карыстацца арыгіналамі адукаваныя людзі Вялікага Княства Літоўскага – Ф. Скарына, Л. Зізаній, С. Будны. У Беларусі перакладаліся шматлікія грэцкія творы, многія друкаваліся: *Евангелле вучыцельнае* (Еўе, 1616), *Бяседы Макарыя* (Вільня, 1627), *Гісторыя пра Варлаама і Іасаафа* (Куцейна, 1637). Часта ў беларускіх тэкстах ужываліся грэцкія прыказкі і афарызмы, словы, часам славянскія прозвішчы замяняліся грэцкімі адпаведнікамі (Зізаній – куколь, Філялет – праўдалюбец). Усё гэта садзейнічала замацаванню грэцызмаў у старабеларускай літаратурнай мове, іх фанетычнаму, марфалагічнаму і семантычнаму засваенню¹.

¹ Параўн.: І. Б у б н о в і ч, *Засваенне іншамойных слоў беларускаю літаратурнаю моваю*, Гродна 2000, с. 18.

Пісьмовы шлях пранікнення грэцызмаў у старабеларускую мову дазваляў захоўваць спецыфічны кніжны характар запазычанняў, іх фанетычна-граматычнае аблічча. Адсюль наяўнасць спалучэнняў дзвюх галосных (теология, геометрия, диалогъ), неўласцівых народным гаворкам гукаў (омекга, ортокграфия, сфера, альфа, апокрыфъ, нафта), пачатковага е- (эпиграмма, етимонъ), захаванне падвоенага напісання зычных (аллигория, эпиграмма), спалучэнняў -кг, -кс (лексисъ), варыянты алябастръ – алавастръ (як адлюстраванне рознага развіцця старагрэцкага гука -β), катэхизисъ – катэхисисъ (у выніку адлюстравання рознага развіцця старагрэцкага гука -σ) і інш².

Калі ў старабеларускай мове можна прасачыць шлях пранікнення грэцызмаў непасрэдна з грэцкай мовы (хоць засвоеныя царкоўна-славянскай мовай грэцызмы таксама значна паўплывалі на кшталты засваення), то ў сучаснай літаратурнай мове грэцызмы часта трапляюць праз пераклады з моваў, дзе яны ўжо засвоеныя (часцей за ўсё з рускай, польскай і інш. моваў). Падобнае пранікненне ў сучасную беларускую мову абумоўлівае варыянтыўнасці напісання. Па кшталту засваення можна вылучыць наступныя пункты:

Безальтэрнатыўнага засваення: атлет (ἀθλητής), атэізм (ἄθεος), бактэрыя (βακτήριον), Біблія (βιβλία), біялогія (βιολογία), матэматыка (μαθηματικά), тэалогія (θεολογία) і інш.

Двоіснага засваення: арфаграфія – артаграфія (ὀρθογραφία), Афінны – Атэны, Базыль – Васіль (Βασίλειος), Лібія – Лівія (Λιβύη) і інш.

Асаблівую ўвагу варта звярнуць на разнастайнасць кшталтаў транскрыпцыі ў біблійных перакладах на беларускую мову. Узгадаем некаторыя выданні перакладаў Бібліі і паасобных біблійных кнігаў у XX стагоддзі.

Першым выданнем 1922 года³, якое ўключала біблійныя ўрыўкі, стала *Niadzielašnja Ewanhielii i pawuki* у трох тамах ксяндза Ідэльфонса Бобіча⁴. Займаўся перакладамі ў гэты ж час таксама Вацлаў Ластоўскі⁵, але поўны пераклад усіх кніг *Новага Запавету* і адной са *Старога Запавету* (Псалмоў) пабачыў свет толькі ў 1931 годзе⁶. Пераклад здзейснілі Лукаш Дзекуць-Малей і Антон Луцкевіч⁷.

Практычна адначасова пабачылі свет выданні: *Божыя Слова: Лекцыі, Эвангеліі і прамовы на нядзелі і свята*⁸ ксяндза Адама Станкевіча⁹

² *Ibidem*, с. 18–19.

³ Параўн.: А. А д а м к о в і ч, *Святар і пісьменнік*, “Наша вера” 1999, 2 (8).

⁴ А. А ў д з я ю к, *Бібліяграфія перакладаў Бібліі на беларускую мову*, “Наша слова” 2011, №№ 46–47.

⁵ Цар Саламон. *Песні-песняў*, “Крывіч” 1926, № 1.

⁶ Параўн.: Д. Я с ь к о, *Новы Запавет у беларускай мове*, “Бацькаўшчына” 1949, № 4, с. 3.

⁷ Л. Д з е к у ц ь - М а л е й, *Новы Запавет Госпада нашага Ісуса Хрыста. Псалмы*, Гельсінкфорс 1931.

⁸ А. С т а н к е в і ч, *Božaje slova: lekcyi, Evanelii i pramovy na niadzieli i sviaty*, Lvoŭ–Vilnia 1938.

⁹ Параўн.: Л. Л у ц к е в і ч, Г. В о й ц і к, *Адам Станкевіч*, Вільня 2002.

ў 1938 годзе і *Čatyry Evangelii i Apostalskija Dzei* ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага¹⁰ ў 1939 годзе.

Паасобныя кнігі *Бібліі* пераклалі Вітаўт Тумаш, а. Леў Гарошка, Леанід Галяк. У 1954 годзе выдадзеныя *Sviataja Evanelija i Apostalskija dziei*¹¹, а затым у 1974 годзе *Listy šviatyh apostalaŭ*¹² і ў 2008 годзе *Лісты Апостала Паўла да Тыматэя*¹³ ксяндзам Пётрам Татарыновічам.

Ян Пятроўскі, пачынаючы з 1959 года, перакладае і выдае паасобныя кнігі *Старога Запавету*: *Кніга Руты*, *Кніга прарока Еэля*, *Кніга прарока Ёны*¹⁴, *Генезіс*¹⁵, *Кніга Эклізіяста*, або *прапаведніка*¹⁶, у 1991 годзе пабачыла свет *Эвангелія паводля св. Яна*¹⁷. Пераклады *Евангелляў* здзяйсняе, пачынаючы ад 1960 года, Міхась Міцкевіч. Перакладамі паасобных псалмоў у гэты час займаюцца мітрапаліт Мікалай Мацукевіч, Вацлаў Пануцэвіч і ксёндз Язэп Германовіч.

У 1970 годзе выдадзены *Новы Запавет* у перакладзе Янкі Станкевіча, а ў 1973 годзе – поўная *Біблія* ў перакладзе з габрэйскай і грэцкай моваў у супрацоўніцтве з Майсеем Гітліным¹⁸.

З 1970 года распачынае працу над сваім перакладам кс. Уладзіслаў Чарняўскі, вынік якой – выданні паасобных кніг *Старога Запавету* і двух выданняў *Новага Запавету*, завяршыўся выданнем *Біблейскім Таварыствам* поўнай *Бібліі*¹⁹ ў 2012 годзе.

Мітрапаліт Андрэй Крыт у 1978–1979 гадах займаецца перакладам паасобных псалмоў, а мітрапаліт Мікалай Мацукевіч выдае ў 1988 годзе *Напрастольнае святое Евангелле*²⁰, у 1992–1995 годзе *Парэміі*: збор 285 парэмій, якія чытаюцца на багаслужбах²¹ з выбранымі тэкстамі *Старога Запавету* і *Багаслужбовы Апостал* у 1998 годзе.

Айцец Аляксандр Надсан у перыяд з 1970 па 2011 гг. здзейсняя пераклады некаторых кніг *Старога* і *Новага Запавету*²²: *Ёны*, *Псалмоў*

¹⁰ V. H a d l e u s k i, *Čatyry Evangelii i Apostalskija Dzei*, Wilnia 1939.

¹¹ P. T a t a r y n o v i č, *Sviataja Evanelija i Apostalskija dziei*, Rym 1954.

¹² P. T a t a r y n o v i č, *Listy šviatyh apostalaŭ*, Rym 1954.

¹³ П. Т а т а р ы н о в і ч, *Лісты Апостала Паўла да Тыматэя*, Полацк 2008.

¹⁴ Я. П я т р о ў с к і, *Святое Пісьмо. Кнігі Старога Запавету. Кніжыца I. Кніга Руты, Кніга прарока Еэля, Кніга прарока Ёны*, Нью Ёрк 1959.

¹⁵ Я. П я т р о ў с к і, *Генезіс*, Гэйнсвіле 1984.

¹⁶ Я. П я т р о ў с к і, *Кніга Эклізіяста, або прапаведніка*, Гэйнсвіле 1987.

¹⁷ Я. П я т р о ў с к і, *Паводля сьв. Яна Эвангеле Госпада нашага Ісуса Хрыста*, Менск–Лёндан–Нью Ёрк 1991.

¹⁸ Я. С т а н к е в і ч, М. Г і т л і н, *Святая Бібля: Кнігі сьвятога пісьма Старога й Новага закону*, Нью Ёрк 1973.

¹⁹ Ул. Ч а р н я ў с к і, *Біблія. Кнігі Святога пісання Старога й Новага Запаветаў*, Мінск 2012.

²⁰ М. М а ц у к е в і ч, *Багаслужбовы Апостал*, Таронта (Антарыё, Канада), БАПЦ 1998.

²¹ М. М а ц у к е в і ч, *Парэміі: збор 285 парэмій, якія чытаюцца на багаслужбах*, Таронта 1993.

²² *Выбраныя тэксты Старога і Новага Запаветаў*, “Божым шляхам” 1970–2004.

Давідавых, Апосталаў, Евангельскіх тэкстаў, Пракіменаў, 9 песняў Святога Пісання.

У часопісе “Спадчына” з 1989 па 1992 гады былі апублікаваныя чатыры *Евангеллі ў перакладзе* Анатоля Клышкі. Цалкам *Новы Запавет*²³ Анатоля Клышкі выдадзены ў 2014 г.

*Песня Песняў*²⁴ *Старога Запавету ў перакладзе* Васіля Сёмухі пабачыла свет у 1990 годзе. На працягу наступных гадоў здзяйсняліся яе перавыданні – у 1995 годзе выданне *Новага Запавету і Псалмоў*²⁵, а ў 2002 годзе была выдадзеная поўная *Біблія*²⁶.

Біблейская Камісія пры Беларускай Экзархаце Маскоўскага Патрыярхата распачала сваю перакладніцкую дзейнасць у 1991 годзе²⁷, дзякуючы чаму свет пабачылі паасобныя пераклады: *Святое Евангелле паводле Мацвея*²⁸, *Марка*²⁹, *Лука*³⁰, *Іаана*³¹, *Евангеллі*³², *Дзеі Апосталаў*³³, *Саборныя Пасланні Святых Апосталаў, Пасланне да Рымлян Апостала Паўла, 1-е Пасланне да Карыньян Апостала Паўла*.

Секцыя па перакладзе літургічных тэкстаў і афіцыйных дакументаў Касцёла пры ККББ, якая дзейнічае з 1992 года, прадставіла электронную версію кніг *Новага Запавету* (20 кнігаў, папаўняецца), *Лекцыянарыі*, у 2012 годзе выдадзенае *Святое Евангелле*³⁴.

Перакладамі кнігі *Псалмоў і Песняў Бібліі ў перыяд з 1993 па 2002 год* займаліся а. Сяргей Горбік і а. Сяргій Гардун. У электроннай версіі даступны пераклад поўнай кнігі *Псалмоў* Міхаіла Астапчыка.

Працоўная група, пад кіраўніцтвам кс. Уладзіслава Завальнюка ў 1997 годзе³⁵, а затым у 2007 годзе³⁶ выдала пераклад *Евангелляў*. У 2010 годзе быў выдадзены пераклад Эрнста Сабілы – Сяргея Малахава *Евангелля апостала Яна*³⁷.

Падсумоўваючы, пералічым наяўныя варыянты перакладаў:

²³ А. Клышкі, *Новы запавет*, Мінск 2014.

²⁴ В. Сёмуха, *Біблія: Найвышэйшая песня Саламонава*, Мінск 1990.

²⁵ В. Сёмуха, *Новы Запавет. Псалтыр*, Мінск 1995.

²⁶ В. Сёмуха, *Біблія. Кнігі Святога Пісання Старога і Новага Запавету*, Duncanville 2002.

²⁷ Т. Матрунчык, *Да 20-годдзя ўтварэння Біблейскай камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы, “Царкоўнае Слова” 2009, №52, с. 4–6.*

²⁸ *Евангеліе Господа нашего Иисуса Христа (от Матфея)*, Біблейская Камісія, Мінск 1991.

²⁹ *Святое Евангелле паводле Марка*, Біблейская Камісія, Мінск 1999.

³⁰ *Святое Евангелле паводле Лукі*, Біблейская Камісія, Мінск 2003.

³¹ *Святое Евангелле паводле Іаана*, Біблейская Камісія, Мінск 2005.

³² *Свяшчэннае Евангелле*, Біблейская Камісія, Мінск, 2007.

³³ *Дзеянні Святых Апосталаў*, Біблейская Камісія, Мінск 2010.

³⁴ *Святое Евангелле*, Секцыя па перакладзе літургічных тэкстаў, Про Хрысто, Мінск 2012.

³⁵ Ул. Завальнюк, *Евангелле*, Мінск 1997.

³⁶ Ул. Завальнюк, *Евангелле*, Мінск 2007.

³⁷ *Святое Евангелле паводле Яана*, Беларуская Евангельская Царква, Менск 2010.

Тры варыянты перакладаў кніг *Старога і Новага Запавету* (Янка Станкевіч, Васіль Сёмуха, Уладзіслаў Чарняўскі);

Пяць варыянтаў перакладу поўнага *Новага Запавету* (вышэйзгаданыя аўтары, а таксама Лукаш Дзекуць-Малей, Анатоль Клышка);

Тры варыянты (два з якіх будуць скончаныя ў бліжэйшым часе) з недахопам у некалькі кніг *Новага Запавету*: Пётр Татарыновіч (адсутнічае кніга *Апакаліпсіса*), секцыя па перакладзе літургічных тэкстаў і афіцыйных дакументаў Касцёла пры ККББ, Біблейская Камісія пры Беларускім Экзархаце Маскоўскага Патрыярхата;

Дванаццаць перакладаў чатырох *Евангелляў* (вышэйзгаданыя аўтары, секцыі і камісіі, а таксама Вінцэнт Гадлеўскі, Міхась Міцкевіч, Мікалай Мацукевіч, Уладзіслаў Завальнюк);

Трынаццаць варыянтаў *Евангелля Яна* (вышэйзгаданыя аўтары, секцыі і камісіі, а таксама Ян Пятроўскі, Эрнст Сабіла – Сяргей Малахаў);

Дзесяць варыянтаў *Дзеяў Апосталаў* (Лукаш Дзекуць-Малей, Вінцэнт Гадлеўскі, Пётр Татарыновіч, Янка Станкевіч, Васіль Сёмуха, Уладзіслаў Чарняўскі, Анатоль Клышка, секцыя па перакладзе літургічных тэкстаў і афіцыйных дакументаў Касцёла пры ККББ, Біблейская Камісія пры Беларускім Экзархаце Маскоўскага Патрыярхата).

Да гэтага пераліку дадаюцца аўтары, якія перакладалі паасобныя часткі кніг і кнігі *Новага і Старога Запавету*: Адам Лісоўскі, Ільдэфонс Бобіч (Пётра Просты), Вацлаў Ластоўскі, Адам Станкевіч, Вітаўт Тумаш, Леў Гарошка, Леанід Галяк, Вацлаў Пануцэвіч, Язэп Германовіч (Вінцук Адважны), Андрэй Крыт, Аляксандар Надсан, Аляксей Мельнікаў, Сяргей Горбік, Сергій Гардун, Яўген Карпук, Міхаіл Астапчык.

Такім чынам, налічваецца каля шаснаццаці аўтарскіх варыянтаў, якія, з аднаго боку, з'яўляюцца каштоўнай спадчынай беларускай біблістыкі, з іншага, калі ўзяць пад увагу мноства формаў і варыянтаў, выкарыстаных у аўтарскіх перакладах імёнаў уласных і геаграфічных назваў, – сваеасаблівай бабілонскай вежай. Імёны ўласныя і геаграфічныя назвы ў іх, часцей за ўсё, запазычаныя з рускай ці польскай моваў. Таксама перакладчыкі наважваюцца на ўтварэнне аўтарскіх варыянтаў: Ἀβιά, ὁ (ʾābīyāh, H29): Ава, Абій, Авія, Абія, Авія; Ἀιθίοψ, -οπός, ὁ (Αἰθίοψ, G128): Ефіоплянін, Эфіоп, Этыёп, Этыопец; Δανιήλ, ὁ (dānīʾēl, H1840): Данель, Даніла, Данііл, Даніэль, Даніель, Даніла. Толькі нязначная частка імёнаў уласных і геаграфічных назваў замацавалася як агульная для ўсіх перакладчыкаў XX стагоддзя: Δαυίδ, ὁ (dāwīd, H1732): Давід.

Гэтая праца, якая паўстала ў выніку аналізу ўсіх варыянтаў назваў, што зафіксаваныя ў выданнях перакладаў *Бібліі* і паасобных біблейных кнігаў у XX стагоддзі, а таксама навуковай і мастацкай літаратуры, з'яўляецца спробай унармавання імён уласных і геаграфічных назваў *Новага Запавету*.

I. Спосаб перадавання зычных і галосных літар пры транскрыпцыі назваў Новага Запавету

– Spiritus asper (густое прыдыханне) не перадаецца;

– спалучэнні зычных з галоснымі адбываюцца наступным чынам:

	-α (ἄλφα)	-ε (ἐψιλόν)	-η (ἦτα)	-ι (ἰώτα)	-ο (ὀ μικρόν)	-υ (ϋ ψιλόν)	-ω (ὦ μέγα)
-β (βῆτα)	Ба	бе	бэ	бі	бо	бі	бо
-γ (γάμμα)	Га	ге	гэ	гі	го	гі	го
-δ (δέλτα)	Да	дэ	дэ	ды	до	ды	до
-ζ (ζῆτα)	За	зе	зэ	зі	зо	зі	зо
-θ (θῆτα)	Та	тэ	тэ	ты	то	ты	то
-κ (κάппα)	Ка	ке	кэ	кі	ко	кі	ко
-λ (λάμδα)	Ла	ле	лэ	лі	ло	лі	ло
-μ (μῦ)	Ма	ме	мэ	мі	мо	мі	мо
-ν (νῦ)	На	не	нэ	ні	но	ні	но
-ξ (ξεῖ)	Кса	ксе	ксэ	ксі	ксо	ксі	ксо
-π (πεῖ)	Па	пе	пэ	пі	по	пі	по
-ρ (ῥῶ)	ра	рэ	рэ	ры	ро	ры	ро
-σ (σίγμα)	са	се	сэ	сі	со	сі	со
-τ (ταῦ)	та	тэ	тэ	ты	то	ты	то
-φ (φεῖ)	фа	фе	фэ	фі	фо	фі	фо
-χ (χεῖ)	ха	хе	хэ	хі	хо	хі	хо
-ψ (ψεῖ)	са (пса)	се (псе)	сэ (псэ)	сі (псі)	со (псо)	сі (псі)	со (псо);

– наступныя спалучэнні зычных -γγ, -үк, -үх, перадаюцца як -нг, -нк, -нх;

– падвоеныя зычныя -ββ перадаюцца як -б; -δδ як -д; -κκ як -к; -λλ як -л;

-μμ як -м; -ππ як -п; -ρρ як -р; -σσ як -с; -ττ як -т.

Дыфтонгі і спалучэнні галосных

-αι як -е пасля зычных -δ, -θ, -ρ, -τ як -э ў сярэдзіне слова;

-αυ як -аў; перад галоснай як -ав;

-ευ перад зычнай як -эў; перад галоснай -эв;

-ϊ, -ί пасля галосных як -і;

-ου як -у, пасля галоснай як -ву;

-ει як -і;

-ια; -ιε; -ιη; -ιο; -ιω (-υω); -ιου пасля зычных як -ія; -іе; -іе; -іё; -іё

(- іё); -ію;

- Ια-; Ιε-; Ιη-; Ιο-; Ιω- (Υω-); Ιου- на пачатку слова як -Я; -Е; -І; -Ё; -Ё;

-Ю;

- ιє; -ιο; -ιω у першым складзе перад націскам як -я);
- перадаюцца ўстаўныя галосныя.

II. Варыянты перадачы канчаткаў назваў *Новага Запавету*

1. Назвы, якія належаць да I-га скланення

1.1. Канчатак ж. р. у Nom. sing. -α (Gen. sing. -ας) перадаецца як -а (пасля галоснай як -я), націск з -ι перад канчаткам пераносіцца на папярэдні склад (выключэнне G³⁸3137 Μαρία, -ας, ἡ Марыя).

Прыклады: G688 Ἀραβία, -ας, ἡ Арабія, G978 Βιθυνία, -ας, ἡ Бітύνія, G1053 Γαλατία, -ας, ἡ Галатыя, G1149 Δαλματία, -ας, ἡ Далматыя, G2096 Εὔα, -ας, ἡ Эва, G2449 Ἰουδαία, -ας, ἡ Юдэя, G2482 Ἰταλία, -ας, ἡ Італія, G2587 Καππαδοκία, -ας, ἡ Кападокія, G3070 Λυδία, -ας, ἡ Лідыя, G3109 Μακεδονία, -ας, ἡ Македонія, G3318 Μεσοποταμία, -ας, ἡ Месапатамія, G3564 Νύμφα, -ας, ἡ Німфа, G4099 Πισιδία, -ας, ἡ Пісідыя, G4479 Ρεβέκκα, -ας, ἡ Рэбэка, G4540 Σαμάρεια, -ας, ἡ Самарыя, G5435 Φρυγία, -ας, ἡ Фрыгія.

1.2. Канчатакі ж. р. у Nom. sing. -α, -η (Gen. sing. -ης) перадаюцца як -а (пасля галоснай як -я), націск з канчатку -η пераносіцца на папярэдні склад.

Прыклады: G1048 Γάζα, -ης, ἡ Газа, G1191 Δέρβη, -ης, ἡ Дэрба, G2582 Κανδάκη, -ης, ἡ Кандака, G2957 Κυρήνη, -ης, ἡ Кірэна, G3412 Μιτυλήνη, -ης, ἡ Мітылена, G4498 Ῥόδη, -ης, ἡ Рода, G4551 Σάπφισα, -ης, ἡ Сэфіра, G5173 Τρυφῶσα, -ης, ἡ Трыфоса, G5403 Φοινίκη, -ης, ἡ Феніка.

1.3. Канчатак м. р. у Nom. sing. -α(ς) (Gen. sing. -α) перадаецца як -а (пасля галоснай як -я), калі націск з канчатку пераносіцца на папярэдні склад, націск з -ι перад канчаткам таксама пераносіцца на папярэдні склад (выключэнне G3323 Μεσσίας, -ου, ὁ Месія).

Прыклады: G67 Ἀγρίππας, -α, ὁ Агрыпа, G912 Βαραββᾶς, -ᾶ, ὁ Барабба, G1214 Δημᾶς, -ᾶ, ὁ Дэма, G1889 Ἐπαφρᾶς, -ᾶ, ὁ Эпэфра, G2333 Θεοδᾶς, -ᾶ, ὁ Тэўда, G2495 Ἰωνᾶς, -ᾶ, ὁ Ёна, G2832 Κλωπᾶς, -ᾶ, ὁ Клопа, G3065 Λουκᾶς, -ᾶ, ὁ Лука, G3604 Ὁζίας, -ου, ὁ Озія, G3774 Οὐρίας, -ου, ὁ Ўрыя, G3937 Παρμενᾶς, -ᾶ, ὁ Пармена, G4609 Σιλᾶς, -ᾶ, ὁ Сіла.

1.4. Канчаткі м. р. у Nom. sing. -ς, -ης (Gen. sing. -ου) не перадаюцца, -ης пад націскам перадаецца.

Прыклады: G2166 Εὐφράτης, -οῦ, ὁ Эўфрат, G2387 Ἰαμβρῆς, -οῦ, ὁ Ямбрэс, G2446 Ἰορδάνης, -ου, ὁ Ярдан, G4658 Σκύθης, -ου, ὁ Скіт.

Вытворныя

1.5. Вытворныя ад назваў I-га скланення творацца праз даданне да вылучана³⁸ асновы канчатку -янін (выключэнне: G1052, G3094).

³⁸ Лацінскай літарай G пазначаная нумарацыя Джэймса Стронга.

Прыклады: G2475 Ἰσραηλίτης, -ου, ὁ ізраэліцянін, G2953 Κύπριος - α -ον кіпрыянін, G3536 Νινευίτης, -ου, ὁ ніневіцянін, G4541 Σαμαρίτης, -ου, ὁ самарыцянін.

2. Назвы, якія належаць да II-га скланення

2.1. Канчатак м. р. у Nom. s^{ing}. -ος (G^{gen}. s^{ing}. -ου) пасля зычнай не перадаецца, пасля галоснай перадаецца як -й; канчатак -οὺς перадаецца як -ус, -ως перадаецца як -ос.

Прыклады: G13 Ἀγάθος, -ου, ὁ Ага́б, G625 Ἀπολλῶς, -ῶ, ὁ Апалос, G924 Βαρτιμαῖος, -ου, ὁ Бартымé, G1354 Διονύσιος, -ου, ὁ Дыянісі́й, G1666 Ἑλισαῖος, -ου, ὁ Елісе́й, G2195 Ζακχαῖος, -ου, ὁ Закхé, G2321 Θεόφιλος, -ου, ὁ Тэофіл, G2459 Ἰοῦστος, -ου, ὁ Юст, G2591 Κάρπος, -ου, ὁ Карп, G2976 Λάζαρος, -ου, ὁ Лáзар, G3138 Μάρκος, -ου, ὁ Марк, G3682 Ὀνήσιμος, -ου, ὁ Анéсім, G4402 Πρόχορος, -ου, ὁ Прохар, G4504 Ροῦφος, -ου, ὁ Руф, G4569 Σαῦλος, -ου, ὁ Саўл, G5090 Τιμαῖος, -ου, ὁ Тымé, G5211 Ὑμέναιος, -ου, ὁ Імéне, G5347 Φῆστος, -ου, ὁ Фэст.

2.2. Канчатак ж. р. -ος, G^{gen}. -ου: -ος пасля зычнай не перадаецца (у беларускай мове назва набывае м. р.), -ος пасля галоснай -я.

Прыклады: G2181 Ἐφεσος, -ου, ἡ Э́фес, G2954 Κύπρος, -ου, ἡ Кіпр, G3399 Μίλητος, -ου, ἡ Мілет, G3974 Πάφος, -ου, ἡ Паф, G4499 Ῥόδος, -ου, ἡ Род, G5184 Τύρος, -ου, ἡ Тыр, G5502^a Χίος, -ου, ἡ Хія.

2.3. Канчатак н. р. -ον, G^{gen}. -ου: пасля зычнай перадаецца як -он (у беларускай мове назва набывае м. р.), пасля галоснай як -ія (у беларускай мове назва набывае ж. р.).

Прыклады: G2430 Ἰκόνιον, -ου, τό Іконія, G2437 Ἰλλυρικόν, -οῦ, τό Ілірыкон, G4484 Ρήγιον, -ου, τό Рэ́гія, G5175 Τρωγύλλιον, -ου, τό Трагілія.

Выворныя

2.4. Выворныя ад назваў 2-га скланення творацца наступным чынам:

– калі назва ў Nom. s^{ing}. заканчваецца на -αῖος – праз замену на -ей (Δερβαῖος -α -он дэ́рбэй, Κυρηναῖος, -ου, ὁ кірэ́нэй, Χαλδαῖος, -ου, ὁ халдэ́й);

– калі назва ў Nom. s^{ing}. заканчваецца на -ιαῖος – праз замену на -янін (G117 Ἀθηναῖος, -α, -он атэ́нянін, G961 Βεροιαῖος, -α, -он бера́янін);

– калі назва ў Nom. s^{ing}. заканчваецца на -ιος – праз замену на -янін (Κύπριος -α -он кі́прыянін, Κορίνθιος, -ου, ὁ кары́нтыянін, Τύριος, -ου, ὁ ты́рыянін);

– калі назва ў Nom. s^{ing}. заканчваецца на зычную, праз даданне да асновы канчатку -ец з пераносам націску на папярэдні склад, пасля зычных -δ, -θ, -ρ, -τ як -ы́ец (Ἀσιανός, -οῦ, ὁ асі́янец, Μηδός, -ου, ὁ мэ́дыец, Σύρος, -ου, ὁ сі́рыец).

3. Назвы, якія належаць да III-га скланення

3.1. Назвы м. р. і ж. р. з асновай, якая выдзяляецца ў Gen. sing. з канчаткам -ος у м. р. перадаецца з нулявым канчаткам, у ж.р. з канчаткам -α.

Прыклады: G494 Ἀντίπατρις, -ίδος, ἡ Антыпатрыда, G735 Ἄρτεμις, -ιδος, ἡ Артэміда, G897 Βαβυλών, -ῶνος, ὁ Бабілон, G1058 Γαλλίων, -ωνος, ὁ Галіён, G1152 Δάμαρις, -ιδος, ἡ Дамарыда, G1671 Ἑλλάς, -άδος, ἡ Элада, G2266 Ἡρώδης, -άδος, ἡ Ирадыяда, G2500 Ἰωσῆς, -ῆτος, ὁ Ясэт, G3090 Λωῖς, -ῖδος, ἡ Лаіда, G4069 Περσίς, -ίδος, ἡ Персіда, G4529 Σαλαμίς, -ῖνος, ἡ Саламіна, G5085 Τιβερίας, -άδος, ἡ Тыбэрыяда, G5405 Φοῖνιξ, -ικος, ὁ Фэнік.

3.2. Назвы м. р., Gen. -ους, -εως перадаюцца з нулявым канчаткам.

Прыклады: G1361 Διοτρέφης, -ους, ὁ Дыятрэф, G2061 Ἑρμογένης, -ους, ὁ Эрмагэн, G4720 Στάχυς, -υος, ὁ Стах, G4988 Σωσθένης, -ους, ὁ Састэн.

3.3. Складаныя назвы ж. р., калі другую частку назвы складае – πόλις, то перадаецца не пад націскам як -паль (у беларускай мове назва набывае м. р.).

Прыклады: G295 Ἀμφίπολις, -εως, ἡ Амфіпаль, G1179 Δεκάπολις, -εως, ἡ Дэкапаль, G2404 Ἱεράπολις, -εως, ἡ Ярапаль, G3496 Νεάπολις, -εως, ἡ Неапаль, G3533 Νικόπολις, -εως, ἡ Нікпаль.

3.4. Назвы нерэгулярнага скланення перадаюцца цалкам (G2203 Ζεύς, Διός, ὁ Зеўс, G2211 Ζηνᾶς, -ᾶ, ὁ Зянон³⁹, G2424 Ἰησοῦς, ὁ Ісўс, G3017 Λεβί, ὁ Лэві, G3069 Λύδδα, ἡ Ліда).

Нескланяльныя назвы

3.5. Нескланяльныя назвы перадаюцца цалкам, калі назва заканчваецца на галосную пад націскам, то націск пераносіцца на папярэдні склад, калі назва заканчваецца на -ήλ, то перадаецца як -эль (G2 Ἀαρών, ὁ Аарон, G920 Βαρωνᾶ, ὁ Барыёна, G1059 Γαμαλιήλ, ὁ Гамаліэль), нескланяльныя назвы, аснова якіх заканчваецца на -ώ, набываюць канчатак -он (G2410 Ἱεριχώ, ἡ Ерыхон, G5328 Φαραώ, ὁ фараон), назвы жаночага роду з асновай на галосную набываюць канчатак -я (G3535 Νινευί, ἡ Ніневія), нескланяльныя назвы, аснова якіх заканчваецца на -ε, набываюць канчатак -й (G3575 Νῶε, ὁ Ной).

Вытворныя

3.6. Вытворныя ад назваў 3-га скланення творацца наступным чынам:

– ад асновы, якая выдзяляецца ў Gen. sing. без канчатку -ος (G128 Αἰθίοψ, -οπος, ὁ этыёп, G690 Ἀραψ, -αβος, ὁ араб);

³⁹ Зорачкай пазначаны выключэнні з правілаў транскрыпцыі.

- ад назвы ж.р. у Nom. sing. праз замену канчатка -ις на -άνка (G4542 Σαμαρίτις, -ιδος, ἡ самарытáнка)
- ад асновы, якая ў Gñ. sing. мае канчатак -ητός, праз замену канчатку -ος на -янін (G2912 Κρής, -ητός, ὁ крыцянін*);
- ад асновы, якая ў Gñ. sing. мае канчатак -έως, праз замену яго на -іец (G491 Ἀντιοχεύς, -έως, ὁ антыяхіец, G2331 Θεσσαλονικεύς);
- ад асновы, якая ў Gñ. sing. мае канчатак -όνος, праз замену -ος на -ец (G3110 Μακεδών, -όνος, ὁ македонец).

Заклучэнне

За матэрыял для аналізу ў дадзенай працы бяруцца ўласныя назвы выключна з *Новага Завету*. Кожнай уласнай назве папярэднічае нумарыцыя Джэймса Стронга. Назвы, якія паходзяць з семіцкіх і старажытнагрэцкай моваў перадаюцца згодна дадзеных правілаў.

У сучаснага перакладчыка ўзнікае цяжкасць з транскрыбаваннем таго ці іншага імя ці гістарычнага тэрміна ў дачыненні ледзь ці не да кожнага асобнага выпадку. Неўрэгуляванасць транскрыпцыі надзвычай абцяжарвае і запавольвае працу пры карыстанні бібліяграфічнымі даведнікамі, каталогамі, энцыклапедыямі, гістарычнымі картамі і г. д. Прысутнасць шматлікіх варыянтаў імёнаў уласных і геаграфічных назваў (адрозных згодна з канфесійнымі традыцыямі, аўтарскімі пошукамі і неўнармаванымі афіцыйнымі варыянтамі) у біблейных перакладах не спрыяе стварэнню адзінага *Святога Пісання*, якое задаволіла б усіх зацікаўленых. Хочацца спадзявацца, што дадзеная праца спрычыніцца да ўнармавання імён уласных і геаграфічных назваў у беларускай мове, стане метадалагічным дапаможнікам для перакладчыкаў *Святога Пісання*.

Siarhei Surynovich

Practical Belarusian Transcription of Proper Names and Place Names from the Greek Language

A b s t r a c t

Existing transcriptions of Greek proper and place names used in Belarusian scientific, historical, and fiction literature are quite unsystematic and not regulated by any commonly accepted norms. Regardless of the origin of texts which contain ancient Biblical names, translators of official publications often use our neighbours' variants, usually Russian or Polish, or try to create their own transcriptions of these names. Lack of appropriate standards complicates and slows down efforts of Belarusian Biblical translators. This article is an attempt to normalize Scriptural Greek terminology in the Belarusian language.

Kultura. Historia

Аляксандр Савіч
Брэст

Арсень Канчэўскі: жыццёвы шлях і палітычная кар’ера

Беларуская рэвалюцыйная арганізацыя (БРА), адметная з’ява палітычнай гісторыі Заходняй Беларусі пачатку 1920-х гадоў, выйшла з левага крыла Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, а ў снежні 1923 г. улілася ў толькі што створаную Кампартыю Заходняй Беларусі (КПЗБ). Правадыры Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі былі кааптаваны ў ЦК КПЗБ, а І. Лагіновіч стаў у хуткім часе палітычным сакратаром партыі. У айчынай гістарыяграфіі БРА атрымала шырокага дыяпазону характарыстыкі і ацэнкі, маючы як прывітальна-памяркоўныя, так і ваяўніча-варожыя фармулёўкі. Нягледзячы на тое, што КПЗБ свайму нараджэнню ў канкрэтна-гістарычным выглядзе была абавязана БРА, беларускія савецкія гісторыкі і пасля гістарычнай рэабілітацыі КПЗБ пасля смерці Сталіна згадвалі гэтую партыю з асцярожнасцю, азіраючыся на папярэднія трывожныя гады. Усе выдатна памяталі тое, што менавіта БРА была “коранем зла” і “засмеціла” кампартыю “нацыяналістычным зеллем” у выглядзе “сэцэсіі”, пасля пераадолення якой былыя беларускія эсэры левага крыла былі крыніцай трывогі для сапраўдных камуністаў-інтэрнацыяналістаў КПЗБ.

Нядзіўна, што ў айчынай гістарыяграфіі гісторыя БРА так і не атрымала спецыяльнага даследавання, калі не лічыць рэзка-адмоўныя агітацыйна-прапагандысцкія публікацыі пачатку 1930-х гадоў, ды так і не надрукаваную манаграфію В. Шэваховіча¹. Што тады казаць пра стварэнне грунтоўных біяграфічных даследаванняў, прысвечаных правадырам арганізацыі. Увогуле, савецкая гістарычная навука не лічыла патрэбным займацца паўнавартаснымі навуковымі даследаваннямі ў гэтым накірунку, падаючы хіба што ў яскрава прапагандысцкім рэчышчы найбольш славутых дзеячаў рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, ствараючы іканічныя вобразы “палымяных рэвалюцыянераў”, “барацьбітоў за шчасце народнае”. Больш пераканаўчымі ў гэтых адносінах з’яўляюцца сучасныя беларускія гісторыкі, намаганнямі якіх

¹ П. К о р ч ы к, *Нацыянал-апартунізм у КПЗБ і ідэалагічная спадчына Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі*, “Бальшавік Беларусі” 1934, № 7, с. 35–43; Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 60п, воп. 2, спр. 253: *“Шевахович. Белорусская “революционная” организация и контрреволюционная «сецессия». Февраль 1935”*, 189 л.

на працягу 1990–2000-х гг. створаны дастаткова пераканаўчыя вобразы дзеячаў беларускай палітыкі ў міжваеннай Польшчы².

Аднак ва ўмовах усталявання ў 1990–2000-я гады ў айчыннай гістарыяграфіі негатыўнага дыскурсу ў дачыненні да КПЗБ і яе гісторыі прадстаўнікі леварадыкальнага накірунку заходнебеларускага нацыянальна-вызваленчага руху не сталі прываблівымі аб'ектамі навуковага даследавання. Гэта ў поўнай ступені тычыцца асобы А. Канчэўскага, аднаго з кіраўнікоў БРА і КПЗБ, асабістае жыццё якога з'яўляецца характэрнай ілюстрацыяй палітычнай біяграфіі беларускага эсэра, члена БРА, а потым камуніста, аднаго з тых, хто ва ўмовах заходнебеларускага грамадска-палітычнага жыцця прайшлі палітычную эвалюцыю ад рамантыкі "беларускага буржуазнага незалежніцкага руху" да адданага супрацоўніцтва ў КПЗБ з бальшавіцка-камінтэрнаўскімі сіламі.

Бадай што асноўнай крыніцай інфармацыі пра падзеі жыццёвай біяграфіі і палітычнай кар'еры А. Канчэўскага з'яўляюцца амаль аднолькавага аб'ёму біяграфыі ў Беларускай Савецкай Энцыклапедыі і Энцыклапедыі гісторыі Беларусі³. Некаторыя біяграфічныя звесткі пра А. Канчэўскага ўтрымліваюцца ў даследаваннях, прысвечаных яго брату, вядомаму беларускаму філосафу і пісьменніку Ігнату Канчэўскаму⁴, а таксама ва ўспамінах М. Арэхвы і Г. Мухі-Мухноўскага⁵. Паводле іх, дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, адзін са стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі Арсень Канчэўскі (партыйныя псеўданімы – В. Камінскі, Уладак), нарадзіўся 23.08.(5.9).1901 г. у Вільні ў сям'і сакратара Вайскова-акруговага суда Уладзіміра Ігнатавіча Канчэўскага, які пазней прыняў сан правослаўнага святара. У 1919 г. працаваў у Наркомаце асветы Літоўска-Беларускай ССР, Віленскім губхарчэкам. З 1923 г. член ЦК КПЗБ, у 1924 г. арыштаваны польскімі ўладамі і засуджаны на 4 гады турмы. На I з'ездзе КПЗБ (1928) завочна выбраны кандыдатам у члены ЦК, пасля вызвалення з турмы (лістапад 1928) кааптаваны ў члены ЦК, з кастрычніка 1929 г. член Бюро ЦК КПЗБ. Накіроўваў дзейнасць арганізацый Змагання, Галоўнай управы Таварыства беларускай школы і іх легальных выданняў. Трагічна загінуў у Чорным моры 31.08.1931 г.

² А. Савіч, *Нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі (1921–1939 гады): гістарыяграфія праблемы: манаграфія*, Брэст 2012, с. 157, 172.

³ М. Арэхва, *Канчэўскі Арсен Уладзіміравіч* [у:] *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя*, т. 5, Мінск 1972, с. 403; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 т.*, Мінск 1997, т. 1, с. 95.

⁴ А. Быстрык, *Віленскі перыяд жыцця і дзейнасці Ігната Канчэўскага (1919–1923)*, Вільня 2011 [online], [http://pawet.net/library/history/bel_history/_miscellany/z_egu/bystryk/Быстрык_А._Віленскі_перыяд_жыцця_і_дзейнасці_Ігната_Канчэўскага_\(1919-1923\).html](http://pawet.net/library/history/bel_history/_miscellany/z_egu/bystryk/Быстрык_А._Віленскі_перыяд_жыцця_і_дзейнасці_Ігната_Канчэўскага_(1919-1923).html) [dostęp: 21.11.2013].

⁵ Г. Муха-Мухновскі, *Пути-дороги*, Мінск 1973; Н. Орехов, *Дела и люди КПЗБ: воспоминания*, Мінск 1983.

Выяўленая ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь аўтабіяграфія Арсеня Канчэўскага⁶ з’яўляецца цікавым і змястоўным дакументам, глыбокі аналіз якога дазваляе пашырыць уяўленні як адносна біяграфіі самога аўтара, акалічнасцей стварэння гэтага дакумента, так і некаторых аспектаў рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. На жаль, дакумент не датаваны, уяўляе сабою адну з копіяў машынапіснага варыянту, тэкст на рускай мове. Верагодней за ўсё, машынапісны дакумент быў падрыхтаваны на падставе ўласнаручнага аўтографа А. Канчэўскага, напісанага ў перыяд з красавіка 1929 г. да гібелі ў жніўні 1931 г. У аўтабіяграфіі А. Канчэўскі называе год і месца нараджэння, указвае сваё “дробнабуржуазнае” (бацька чыноўнік) сацыяльнае паходжанне. Як вынікае з дакумента, у 1918 г. Арсень скончыў 5 класаў рэальнага вучылішча ў Віцебску, куды верагодна пераехала сям’я ў 1915 г., уцякаючы ад вайны. На гэта наводзіць інфармацыя аб тым, што ў 1918 г. А. Канчэўскі як рэпатрыянт разам з сям’ёй вярнуўся ў Вільню.

Аўтабіяграфія ўдакладняе звесткі пра прафесійныя заняткі аўтара, які паведамляе, што ў 1919 г. “после прихода красных в Вильню” працаваў у бібліятэчным паддзеле Народнага камісарыяту асветы Літоўска-Беларускай ССР, а потым у Віленскім губернскім харчкамітэце. Асэнсоўваючы факт працы юнака ў савецкіх установах асветы і гаспадаркі, можна меркаваць, што ўжо тады А. Канчэўскі атрымаў асабістыя знаёмствы і кантакты, пад уплывам якіх пазней былі пераарыентаваны яго ідэйныя пачуцці з пазіцый “беларускага незалежніцтва” на каштоўнасці левага сацыяльна-класавага характару.

Дакумент змяшчае цікавыя і ёмкія звароты, так, напрыклад, А. Канчэўскі паведамляе, што ў канцы 1919 г. пайшоў працаваць у кааперацыю, дзе працаваў “как приказчик рабочий на складе”, цытаваная фраза, верагодна, павінна была падкрэсліць яго пралетарскую сутнасць, бо прыказчык – занятак відавочна не самы прываблівы з пункту гледжання пралетарскай ідэалогіі. Маючы добры адукацыйны ўзровень у выглядзе пяці класаў гімназіі, паказваючы здольнасці і адказнасць, Арсень у хуткім часе стаў бугалтарам, і нарэшце інструктарам кааперацыі, працуючы ў гэтай галіне да 1924 г. Аўтар мэтанакіравана акцэнтуюе ўвагу на тым, што: “инструкторская работа столкнула меня вплотную с массами, а также с рядом деятелей белорусского революционного национально-освободительного движения. Принимаю все более активное участие в общественной и политической жизни”⁷.

Цяжка выявіць час, калі А. Канчэўскі далучыўся да беларускіх эсэраў, хутчэй за ўсё можна гаварыць пра 1917–1921 гг., калі ў беларускім

⁶ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606: *Выписки из польской и белорусской печати по поводу выступления сецессии. Копия статьи А. Славинского “Провокация под ширмой “УЛЬТРА-КОМУНИЗМА”. Биография В. Каминского (член ЦК КПЗБ) и перепечатка воспоминания М. Гурина (провокатор) 1925–1927*, арк. 51–55.

⁷ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606, арк. 52.

грамадстве, асабліва ў шэрагах патрыятычнай моладзі, пад уплывам рэвалюцый, грамадзянскай вайны і рыжскага дыктату сфарміраваліся ўстойлівыя перакананні безумоўнай каштоўнасці нацыянальнай дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі.

Значэнне і магчымасці інструктарска-кааператыўнай справы, якая патрабавала частых выездаў у заходнебеларскія гарады, мястэчкі і вёскі, заключалася ў тым, што ва ўмовах польскай акупацыі А. Канчэўскі, зусім верагодна будучы звязаны з беларускім эсэраўскім падполлем Заходняй Беларусі, меў вельмі добрыя магчымасці для наладжвання і падтрымкі канспіратыўных сувязяў і выконваў ролю своеасаблівага функцыянера-сувязніка. А гэта было вельмі патрэбным, як вядома беларускія эсэры, маючы арганізацыйна-фінансавую падтрымку ад літоўскага ўраду, працавалі над здзяйсненнем паўстання з мэтай вызвалення Заходняй Беларусі ад Польшчы і з'яднання з БССР у адной Беларускай народнай Рэспубліцы. Адносна ўдзелу ў паўстанцкім руху А. Канчэўскага маем інфармацыю Ю. Стасевіча, удзельніка заходнебеларускай "партызанкі": "У Вільні ў гэты час дзейла група левых эсэраў на чале з братамі Канчэўскімі і Лагіновічам. Яны, пастаўляючыся так жа на збройнае паўстанне, перадавалі сваю арганізацыю на Беларускаю Рэвалюцыйную Арганізацыю, стоячы далей на грунце БНР, і пачалі тварыць у раёне сваёй дзейнасці – Віленшчына, Маладэчэншчына, Наваградчына – «баявыя збройныя дружыны для паўстання». У 1923 г. <...> віленская група <...> пастанавіла ўвайсці ў Кампартыю"⁸.

Не апошнюю ролю ў гэтых складаных узаемадачынненнях мелі савецкія партыйна-дзяржаўныя органы, у тым ліку ў БССР, сувязь з якімі А. Канчэўскага ў тых гады сёння не здзівіць дасведчанага чытача. Так, напрыклад, у НАРБё ў справе з яскравай назвай "Переписка секретного отдела Центрального Бюро КП(б) Белоруссии с Белостокским окружным комитетом КП(б) Белоруссии о положении в Белостоке, по персональным и другим вопросам" захоўваецца ўласнаручная запіска У. Ігнатоўскага памерам 2,5 см на 15 см з характэрным тэкстам: "Таварышч Канчэўскі! Прыміце падаўцу гэтага (Давідюка), як мяне самога, с поўным даверам і патрыманням. Дапамагіце яму ў яго працы. С тав. прывіт. Ў. Ігнатоўскі. 1922, 10, IX".⁹

Такія запіскі былі характэрнай з'явай часу, перадаваліся праз нелегальныя "дарогі" ад камуністычных кіраўнікоў БССР прадстаўнікам заходнебеларускага руху разам з інструкцыямі, яўкамі, літаратурай і грашыма. І нягледзячы на тое, што ў айчыннай гістарыяграфіі існуе інфармацыя адносна ўдзелу сям'і Канчэўскіх у забеспячэнні перакідкі

⁸ Ю. С т а с е в і ч, *Партизанка Заходняй Беларусі*, "Пагоня" 1995, 17–23 сак., 24–30 сак.

⁹ НАРБ, ф. 242п., воп. 2, спр. 11: *Переписка секретного отдела Центрального Бюро КП(б) Белоруссии с Белостокским окружным комитетом КП(б) Белоруссии о положении в Белостоке, по персональным и другим вопросам (02.04.1921 – декабрь 1922)*, арк. 54.

і ўладкаванні ў Вільні савецкіх агентаў¹⁰, верагодней за ўсё цытаваная запіска была адрасавана менавіта Арсеню.

Аднак такія ідэйныя перакананні ў канцы 1920-х – пачатку 1930-х гадоў у БССР былі кваліфікаваны як “беларускі буржуазны нацыяналізм”, таму А. Канчэўскі ў аўтабіяграфіі паказвае эвалюцыю ўласных палітычных перакананняў: “В условиях польской оккупации, располагавшегося социального и национального гнета и все более тесного сотрудничества белорусской националистической буржуазии, возглавлявшей «незалежницькое» движение с оккупантами, пересматриваю весь свой идеологический багаж”¹¹.

Сітуацыя, у якой ствараўся дакумент, патрабавала крытых заўваг у адрас носбітаў адпаведнай ідэалогіі, прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху, сваіх былых паплечнікаў: “Голод и безработица, непосредственное соприкосновение с центром белорусского буржуазного «незалежницького» движения поколебали ту сложившуюся националистическую идеологию, которая оформилась в период непосредственно после февральской революции, которая объединяла в себе элементы «нашенивской» идеологии, “кооперативизма» по Жиду и белорусской эсеровщины”¹².

І як бы апраўдваючыся перад нейкім дадае, што ні да адной з існаваўшых беларускіх нацыяналістычных групавак не прымыкаў.

А. Канчэўскі сваімі аўтабіяграфічнымі заўвагамі пацвярджае велізарнае значэнне поспеху беларускай выбарчай кампаніі 1922 г. у польскі сойм, пасля якой да беларускага грамадска-палітычнага руху і ў Польшчы, і за мяжой пачалі ставіцца як да самастойнага геапалітычнага чынніка. Пры гэтым перспектыўным для герменеўтычнага даследавання з’яўляецца выказванне аўтара: “После выборов в 1922 г. в польский сейм, вхожу в состав белорусской революционной организации”¹³.

Атрымліваецца, што А. Канчэўскі ўвайшоў у склад ужо існуючай арганізацыі, якая, як вядома, была ўтворана ў пачатку 1922 г., у той час як у айчынай гістарыяграфіі ён падаецца як “адзін са стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі”¹⁴.

З пачатку 1923 г. А. Канчэўскі працаваў сакратаром Таварыства беларускай школы і сябрам управы спажывецкага таварыства “Кааператар”, а з другой паловы таго ж года належыў да класавага прафсаюзу гандляроў у Вільні. Прыцягваюць увагу згадкі аўтара пра факты абумоўленасці ўплывам камуністычных сілаў яго палітычнай біяграфіі як прадстаўніка беларускага руху ў Вільні. Гэта пацвярджаецца прамым указаннем на тое, што А. Канчэўскі “осенью 1923 г. по постановлению руководства компартии наряду с другими товарищами” ўвайшоў

¹⁰ Н. О р е х в о, *op. cit.*, с. 53–54.

¹¹ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606, арк. 52.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі...*, с. 95.

у склад камуністычнай фракцыі “при политической комиссии Белорусского Национального комитета в Вильне”¹⁵.

Але ў першую чаргу з вышэйпададзенага чытаецца настойлівае імкненне А. Канчэўскага патлумачыць сваю сувязь з “буржуазным” Беларуска-нацыянальным камітэтам у Вільні заданнем партыі, якая намагалася за кошт узаемадзеяння з гэтай беларуска-нацыянальнай установай пашырыць сферу свайого ўплыву.

Аўтабіяграфія акцэнтуюе ўвагу на іншых аспектах палітычнай дзейнасці аўтара, сярод якіх уваходжанне ў БРА і яе сутнасці, удзел у камуністычным падполлі да арышту, у турмах і пасля вызвалення.

Асаблівае месца ў аўтабіяграфіі нададзена паказу характару і ролі БРА ў заходнебеларускім нацыянальна-вызваленчым руху. На думку А. Канчэўскага, БРА з’яўлялася масавай сялянскай арганізацыяй, аб’ядноўвала ў сваіх шэрагах у асноўным сярэдняцка-бяднацкі элемент і невялікую колькасць рабочых, галоўным чынам дрэваапрацоўшчыкаў, займалася арганізацыяй “крэстьянских и рабочих масс на вооруженную борьбу с оккупацией польской буржуазии и против белорусских слуг”, за далучэнне Заходняй Беларусі да БССР. “Под влиянием радикализации масс, руководимых КПП, успехов хозяйственного восстановления, а также ленинского разрешения национального вопроса во всей Советской Федерации и в БССР в частности, Б.Р.О. могла быстро перестраиваться идеологически и в практической работе, приближаясь к Компартии. Большинство руководства БРО, в которое входил и я, все ближе смыкалось с областной организацией КПП, с половины 1923 г. это сближение стало самым тесным, так что например в июле месяце того года после провала в Вильне партийной типографии руководитель техники обратился ко мне за помощью по организации новой типографии”, – сведчыў А. Канчэўскі, падкрэсліваючы вырашальную ролю менавіта польскай кампартыі ў справе наладжвання ў Заходняй Беларусі камуністычнага руху і стварэння КПЗБ, ігнаруючы КП(б)Б¹⁶. І гэта зразумела: буйнамаштабная кампанія ў БССР па дыскрэдытацыі беларускага нацыянальнага кампанента ў партыйна-дзяржаўным жыцці ў 1930 г. выявілася ў сфабрыкаванай справе СВБ, ахвярай якой сталі многія беларускія палітыкі, у тым ліку згаданы вышэй У. Ігнатоўскі.

На жаль, аўтабіяграфія не дэталюе працэс падрыхтоўкі і ажыццяўлення ўваходжання БРА ў КПЗБ, аднак маюцца дадатковыя, перспектывныя для навуковага аналізу ўдакладненні ад А. Канчэўскага: “Под руководством Компартии большинство руководства БРО во второй половине 1923 г. ведет подготовительную работу в рядах организации для объединения БРО в Компартии ЗБ. В этой подготовке мне пришлось принимать самое деятельное участие. В декабре 1923 г.

¹⁵ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606, арк. 54.

¹⁶ *Ibidem*, арк. 53.

краевая конференция БРО приняла единогласно постановление о ликвидации БРО и слияние с Компартией ЗБ. Из состава руководства БРО трое товарищей вошли в состав ЦК КПЗБ, в том числе и я. [...] С этого времени до 15 мая 1924 г., т. е. до ареста, я руководил деревенской работой”¹⁷.

Такім чынам, А. Канчэўскі, як адзін з былых правадыроў БРА, даў станоўчую ацэнку арганізацыі, напэўна гэтым ставіў сябе ў адпаведныя ўмовы ўнутрыпартыйнай канкурэнцыі, не хацеў “падстаўляць” сваіх былых і тагачасных папличнікаў, што, верагодна, у канчатковым выпадку трагічна паўплывала на яго лёс. Магчыма і сам “Уладак” разумеў небяспеку для сябе, якая зыходзіла з яго нежадання далучацца на той момант да голасу тых, хто няўдачы ў разгортванні рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі тлумачыў “дыверсіяй” “пралезшых у КПЗБ беларускіх буржуазных нацыяналістаў з БРА”, якія “хутка паспрабавалі правесці раскол у партыі і захоп кіраўніцтва пад выглядам г. зв. “сэцэсіі”. Тых, хто лічыў “сэцэсію” “контррэвалюцыйнай групай, зарганізаванай правакатарскімі элементамі, якія пралезлі ў партыю і працавалі пад кіраўніцтвам польскай дэфензівы (ахранкі) і буржуазных нацыяналістаў па абодва бакі мяжы (Ігнатоўскі, Гурын-Маразоўскі). Асноўны касцяк “Сэцэсіі” складалі выхадцы з БРА (Сталевіч, Радзевіч, Капуцкі, Гарбацэвіч і інш.). Ідэалогія “Сэцэсіі” поўнасьцю вырастала з ідэалогіі БРА”¹⁸.

Знаходзячыся ў БССР, дзе ў пачатку 1930-х гадоў актыўна пачаліся пераследы ў дачыненні да беларускай інтэлігенцыі, з’яўляючыся сябрам патаемнай эвалюцыйнай карпарацыі, падкантрольнай Камінтэрну, разумеючы двухсэнсоўнасць свайго становішча як чалавека, што прайшоў праз рукі “дэфензівы”, А. Капуцкі вымушаны быў даваць тлумачэнні адносна яго двайнога арышту ў 1924 г. Пры гэтым аўтар аўтабіяграфіі паглыбляецца ў цікавыя аспекты арганізацыі паўсядзённага жыцця функцыянера-падпольшчыка КППЗБ. На думку А. Капуцкага, прычынай яго арышту “стаў агульны незадавальняючы стан арганізацыі камуністычнага падпольнага руху ў Заходняй Беларусі, да якога далучаліся людзі, вельмі часта непадрыхтаваныя да падпольнай канспіратыўнай працы, “совершенно неудовлетворительное состояние конспирации в то время, преступная неосторожность со стороны, впоследствии ставшего провокатором М. Гурина (Ян, Стах, Морозовский), он оставил без моего ведома несколько экземпляров партлитературы в моей комнате, что было обнаружено при обыске, а также ряд ошибок, допущенных одним из арестованных комсомольцев (А. Сологуб). <...> 1-го мая 1924 г. был выделен из состава ЦК для руководства демонстрацией и самообороной в Вильне, был арестован 7-го мая, но выпущен по видимому для дальнейшей обсервации... Арестованный вторично 14-го

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Политические партии в Польше, Зап. Белоруссии и Зап. Украине / Белорус. акад. наук, Комис. по изучению Зап. Белоруссии*, под ред. С. Скульского, Минск 1935, с. 266.

мая т. г., прыговором апелляционного суда в Вильне я был приговорен к 4-м годам тяжелого тюремного заключения, без учета 2-х лет предварилки”¹⁹.

М. Арэхва адначасова з А. Канчэўскім сядзеў у Лукішках, назваў яго першым у пераліку кіруючых работнікаў КПЗБ, якія таксама знаходзіліся ў агульных камерах турмы, там яны ўпершыню пазнаёміліся. “Старостой политзаключенных был А. Кончевский (Владек) – высокий, худощавый, болезненного вида интеллигент”²⁰.

А. Канчэўскі ўдакладняе і пашырае інфармацыю адносна яго знаходжання ў вязніцы, падкрэсліваючы актыўны ўдзел у партыйным жыцці ў турэмных ўмовах. Пры гэтым кідаецца ў вочы яго імкненне ўсяляк сцвердзіць сваю самаахвярнасць і адданасць партыі: “В тюрьме участвовал во всех акциях, входя в состав руководства. За время пребывания в тюрьме исполнял обязанности старосты (Лукишки), членом тюремного комитета во Вронках и Равиче. В Вильно и во Вронках входил в состав парт. тройки, а в Равиче входил в состав парт. суда. В 1925 г. в Лукишской тюрьме я боролся за правильную партийную линию против “сецессии”, которую проводила и вся тюремная парторганизация, вплоть до окончательной ликвидации “сецессии”. <...> Вышел из Равича по “амнистии”, просидев 4½ года, 4-го ноября 1928 г. За время пребывания в тюрьме никаким партийным взысканиям не подвергался”²¹.

Відавочна, менавіта за сваю адданасць партыі А. Канчэўскі на I з’ездзе КПЗБ летам 1928 г. быў абраны кандыдатам ЦК КПЗБ. Пасля выхаду з турмы “сразу же приступил к работе по руководству национально-освободительным движением”. Вядома, што А. Канчэўскі ажыццяўляў адказную місію па правядзенні бальшавіцка-камінтэрнаўскай лініі ў арганізацыі “Змаганне” і ТБШ, узмацняючы ў іх леварадыкальныя прыярытэты замест ідэй беларускага нацыянальна-вызваленчага руху²².

Несумненную цікавасць выклікае інфармацыя аб адносінах да фракцыйнай барацьбы паміж “большасцю” і “меншасцю”, якая ў 1920–1930-я гады былі характэрным атрыбутам унутрыпартыйнага жыцця КПП і КПЗБ²³. Так, А. Канчэўскі, запэўнівае ў сваёй прыхільнасці да “меншасці”, прадстаўнікі якой у чэрвені 1929 г. на VI пленуме ЦК КПП атрымалі перамогу над “большасцю”, трывала замацаваную ў жніўні 1930 г. на V з’ездзе КПП, што дае падставы меркаваць у чарговы раз пра недаверлівыя адносіны да яго з боку правяраючых інстанцый: “По внутрипартийным вопросам ввиду полной оторванности от жизни КПЗБ и всей КПП за последние 2 года пребывания в тюрьме (в 1926 г.

¹⁹ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606, арк. 53.

²⁰ Н. О р е х в о, *op. cit.*, с. 95.

²¹ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606, арк. 53.

²² В. Д а н і л о в і ч, *Дзейнасць арганізацыі “Змаганне” ў Заходняй Беларусі (1927–1930 гг.)*, с. 35.

²³ А. С а в і ч, *op. cit.*, с. 76.

я был выслан в познанские тюрьмы), у меня не было сложившегося мнения, хотя по основным политическим вопросам я разделял позицию б. меньшинства КПП, в процессе практической работы я все больше срабатывался с товарищами из б. меньшинства КПП. Ко времени VI пленума КПП я целиком был с меньшинством”²⁴. На жаль, невядомымі з’яўляюцца прычыны і абставіны арышту і вызвалення А. Канчэўскага ў сярэдзіне красавіка, найбольш верагодна 1929 г., пра які ён паведаміў у аўтабіяграфіі: “После ареста в половине апреля и в связи с ухудшившимся полицейским положением, я по постановлению ЦК покинул край и был направлен на работу в Представительство ЦК КПЗБ. После III пленума (чэрвень 1929 г.) был введен в состав Бюро ЦК КПЗБ, где руководил деревенской работой и национально-освободительным движением вплоть до IV пленума, по постановлению которого направлен на учебу”²⁵.

На жаль, нельга канчаткова адказаць на пытанні пра згаданую “вучобу”. Наўрад ці гэта была шырокавядомая школа КПЗБ ў Мінску, у якой рыхтаваліся, як правіла, маладыя кадры для рэвалюцыйнага падполля ў Заходняй Беларусі, а А. Канчэўскі не падыходзіў пад гэтую катэгорыю. “Вучобай” магла быць шырокаўжывальная чыстка – праверка на надзейнасць, якой ён павінен быць падвергнуты ў БССР ў Прадстаўніцтве КПЗБ ў Мінску ці Прадстаўніцтве КПП у Маскве альбо па лініі НКУС, “вучобай” маглі называцца нейкія падрыхтоўчыя курсы ў Мінску ці Маскве, а то і ўсё названае разам.

Найбольш у біяграфіі А. Канчэўскага прыцягваюць вядомыя ў самых агульных формах абставіны яго смерці 31 жніўня 1931 г. Той самы М. Арэхва распавёў, што А. Канчэўскі ў Геленджыку ў час купання ў моры патануў. Астанкі Уладака былі прывезены ў Мінск, урачыста пахаваны на Даўгабродскіх могілках. У пахаванні ўдзельнічалі кіраўнікі КП(б)Б і БССР, а таксама шматлікія прадстаўнікі грамадскасці. Гэтае паведамленне М. Арэхвы, у той час аднаго з галоўных функцыянераў КПЗБ, у адным шэрагу з трагічнай пагібеллю аднаго з арганізатараў падпольнага камуністычнага руху ў Заходняй Беларусі М. Елізаровіча²⁶, на фоне агульна негатыўных тэндэнцый грамадска-палітычнага жыцця ў БССР, звязанага з распачатымі палітычнымі працэсамі, наводзіць на думку аб пэўнай абумоўленасці і ўзаемасувязі двух гэтых “трагічных падзеяў”.

Пакуль немагчыма з большай верагоднасцю і са спасылкай на надзейныя крыніцы разважаць пра згаданую ў аўтабіяграфіі “вучобу”, як і апошнія гады жыцця А. Канчэўскага ўвогуле, уключаючы абставіны заўчаснай смерці. З упэўненасцю можна гаварыць, што адпаведная інфармацыя біяграфічнага характару як па “Уладаку”, так і іншых

²⁴ НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 606, арк. 55.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Н. О р е х в о, *op. cit.*, 154–155.

дзеяхах заходнебеларускага эсэраўскага і камуністычнага падполля прысутнічае ў архіўных дакументах. Пацвярджэннем чаго і з'яўляецца аўтабіяграфія Арсеня Канчэўскага, якая значна паглыбляе інфармацыю адносна асноўных этапаў і падзеяў яго асабістага жыцця і палітычнай кар'еры, шмат у чым характэрнай для заходнебеларускага рэвалюцыянера.

Aliaksandr Savich

Arseny Konchevsky: His Life and Political Career

A b s t r a c t

The article discusses the important and well-known figure of the Belarusian national liberation movement in Western Belarus during the years 1920–1930, and namely Arseny Konchevsky, the organizer and leader of the Belarusian revolutionary organization, the Communist Party of Western Belarus, and the "Zmaganne" organization. The main source of establishing the biography of Konchevsky was his autobiography, which the author found in the National Archives of the Republic of Belarus and which he introduced into scientific discourse for the first time.

Аляксандр Смалянчук
Варшава

“Краёвая ідэя” і беларускае нацыянальнае Адраджэнне пачатку XX ст. *

У апошнія гады відавочны ўздым навуковай і грамадскай цікавасці да праблематыкі краёвай ідэі або краёвасці. Гістарыяграфія гэтай праблемы ўжо мае сваю традыцыю. Дастаткова прыгадаць імёны такіх даследчыкаў, як Юліўш Бардах, Ян Юркевіч, Збігнеў Соляк, Рымантас Мікніс, Ян Савіцкі ды інш.¹ Шмат увагі гэтай праблеме ўдзяліў таксама аўтар гэтых радкоў у аналізе гісторыі польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях у 1864–1917 гг., а таксама ў даследаваннях эвалюцыі беларускай нацыянальнай ідэі. Аляксею Унучаку (Мінск) і Алегу Латышонку (Беласток) належыць спроба параўнання ідэалагічных феноменаў краёвасці і заходнерусізму².

Цікавасць гісторыкаў пераважна канцэнтравалася на постацях вядомых краёўцаў. У цэнтры ўвагі апынуліся Міхал Рамэр (1880–1945), Канстанцыя Скірмунт (1851–1934), Раман Скірмунт (1868–1939), Эдвард Вайніловіч (1847–1928), Тадэвуш Урублеўскі (1857–1925), Людвік Абрамовіч (1879–1939) ды інш. Краёвая ідэя разглядалася ў большай ступені скрозь прызму жыцця і дзейнасці названых асобаў.

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015.

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

¹ J. B a r d a c h, *O dawnej i nie dawnej Litwie*, Poznań 1988; *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. J u r k i e w i c z, Poznań 1999; Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Romera. 1880–1920*, Kraków 2004; D. S z p o p e r, *Gente Lithuana, Nazione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk 2009; R. M i k n y s, *Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w.*, „Biuletyn historii pogranicza” 2000, Nr 1; J. S a w i c k i, *Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 1998.

² А. С м а л я н ч у к, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. 2-е выд., дапрац.*, Санкт-Пецярбург 2004; А. У н у ч а к, *Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў канцы XIX – 1917 г. [у:] На шляху станаўлення беларускай нацыі. Гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы*, Мінск 2011; O. Ł a t y s z o n e k, *Krajowość i „zapadno-russizm”. Tutejszość zideologizowana [w] Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu...*, s. 35.

Між тым ґрунтоўнага вывучэння ўсё яшчэ чакае цэлы комплекс праблемаў, звязаных з гэтым феноменам. Сярод іх праблема суадносінаў краёвай ідэі з ідэалогіяй беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння, вырашэнне якой, магчыма, дазволіць зразумець характар узаемадачынненняў краёвасці і нацыяналізму ў яго этнакультурным варыянце.

Найбольшую цікавасць выклікаюць пытанні, якое значэнне для развіцця беларускага руху мела пашырэнне краёвай ідэі? Як ставіліся краёўцы да беларускага Адраджэння, і як успрымалі краёвасць беларускія адраджэнцы?

Краёвая ідэя была сфармуляваная ў Беларусі і Літве на пачатку ХХ ст. Краёўцы сцвярджалі, што ўсе карэнныя жыхары гістарычнай Літвы, незалежна ад іх этнакультурнай прыналежнасці, з'яўляюцца "грамадзянамі Краю" і тым самым належаць да адзінай нацыі. Галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці становілася пачуццё патрыятызму, адчуванне сябе "грамадзянінам Краю". У вялікай ступені краёвасць ґрунтавалася на гістарычнай памяці пра прыналежнасць беларускіх і літоўскіх зямель да Вялікага Княства Літоўскага. Сцвярджаючы адзінства гістарычнага лёсу ўсіх народаў былога ВКЛ, краёўцы лічылі неабходным захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці "гістарычнай Літвы".

Адной з галоўных мэтаў краёвасці заставалася прымірэнне партыкулярных інтарэсаў мясцовых нацый з іх агульным інтарэсам, пад якім разумелася дабро супольнай Айчыны, менавіта "гістарычнай Літвы". Апошняя патрабавала супрацоўніцтва нацый на падмурку грамадзянскай роўнасці. Прычым, як справядліва заўважыў Ян Юркевіч, гэтае супрацоўніцтва было не толькі шляхам да супольнай мэты, але таксама мэтай самою па сабе³. Прыхільнікі краёвасці спадзяваліся, што краёвы патрыятызм цалкам сумяшчальны з мадэрнай нацыянальнай свядомасцю. Між тым менавіта нацыянальныя рухі, заснаваныя на этнакультурнай канцэпцыі нацыі, можна лічыць галоўнымі інспіратарамі нараджэння краёвасці.

На рубяжы ХІХ–ХХ ст. найбольш моцным нацыянальным рухам Беларуска-Літоўскага краю быў літоўскі, які прапанаваў новае (мадэрнае) разуменне нацыі, важнейшымі элементамі якога становіліся мова, фальклор, звычаі, народная культура і гістарычная памяць. Ключавую ролю для свядомасці адыгрывала тоеснасць этнакультурнай (этналінгвістычнай) супольнасці, а не гістарычна-палітычнай. У мінулым засталася разуменне нацыі як палітычнай катэгорыі, што яднала прадстаўнікоў вышэйшых станаў. Менавіта літоўскі нацыянальны рух на пачатку ХХ ст. сфармуляваў задачу этнапалітычнага падзелу гістарычнай Літвы і Польшчы.

³ J. Jurkiewicz, *Koncepcja krajowa a przemiany stosunków narodowościowych na Litwie i Białorusi w początkach XX w. (do 1918 r.)* [w:] *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu*, s. 119.

Збігнеў Соляк, аналізуючы біяграфію галоўнага ідэолага дэмакратычнага варыянту краёвай ідэі Міхала Ромэра, звярнуў увагу на ягоныя кантакты з літоўскімі нацыянальнымі арганізацыямі. У прыватнасці, яшчэ ў гады вучобы ў Парыжы М. Ромэр наведваў пасяджэнні літоўскага таварыства “Zelmuo”, а пазней аб’яднання літоўскіх студэнтаў “Lithuania”, заснаванага Юозасам Петрулісам (1877–1958)⁴.

Літоўскі рух, безумоўна, паўплываў таксама на пазіцыю прадстаўнікоў кансерватыўнай плыні краёвасці. Гаворка ідзе пра Канстанцыю Скірмунт і Рамана Скірмунта, першая кніга якога – *Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej* (Lwów, 1904) – была інспіраваная якраз літоўскім нацыяналізмам.

Вялікую ролю таксама адыграла афармленне польскага нацыянальнага руху. На пачатку XX ст. у грамадскім жыцці Беларуска-Літоўскага краю ён прысутнічаў у двух варыянтах. Польскія нацыянальныя дэмакраты абвешчалі абсалютны прыярытэт польскай ідэі ў яе этнакультурным разуменні, а сацыялісты спрабавалі яе спалучыць з прывабнай сацыяльнай праграмай. У выніку прапаганды польскага нацыяналізму большасць палякаў гістарычнай Літвы паступова пачала атаясамліваць сябе з тагачаснай Польшчай, як у культурным, так і этнапалітычным сэнсе. Аднак па-ранейшаму даволі моцныя пазіцыі захоўвала ідэнтыфікацыя сябе з гістарычнай Літвой, якая ўспрымалася часткай мясцовых палякаў як сапраўдная Айчына. Рымантас Мікніс, аналізуючы актыўнасць ідэолагаў краёвасці і ступень яе пашырэння, выказаў ідэю пра пачаткі фармавання новай нацыі, а менавіта нацыі “літоўскіх палякаў”⁵.

Пэўнае значэнне мела таксама паступовае афармленне беларускага нацыянальнага руху. Для ідэалогіі яго першых палітычных арганізацый было характэрным спалучэнне сацыялістычнай дактрыны ў яе народніцкім варыянце з праграмай нацыянальна-культурнага Адраджэння. Гэта найбольш поўна адлюстравалася ў праграме Беларускай сацыялістычнай Грамады, якая з 1903 г. па красавік 1918 г. з’яўлялася галоўнай палітычнай сілай беларускага руху. Трэба адзначыць, што ўжо ў 1903 г. на сваім I з’ездзе дзеячы Грамады выказаліся за незалежную дэмакратычную рэспубліку, якая, на іх думку, з’яўлялася найлепшай формай забеспячэння свабоды нацыянальнага развіцця⁶.

Уключэнне гэтага патрабавання ў праграму дзейнасці партыі было абумоўлена не столькі ўзроўнем асэнсавання беларускай нацыянальнай ідэі, колькі ўплывамі літоўскіх і асабліва польскіх сацыялістаў. Апошнія, як сведчаць іх праграмныя дакументы, імкнуліся максімальна ўзмацніць незалежніцкія тэндэнцыі ў дзейнасці іншых нацыянальных арганізацый і партый на тэрыторыі гістарычнай Літвы⁷.

⁴ Z. S o l a k, *op. cit.*, s. 44–53.

⁵ R. M i k n y s, *op. cit.*

⁶ М. Б і ч, С. Р у д о в і ч, *Беларуская сацыялістычная Грамада* [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 1, Мінск 1993, с. 410.

⁷ J. T u r o n e k, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 24–25.

Важным этапам у развіцці беларускага нацыянальнага руху стала рэвалюцыя 1905–1907 гг. З пэўнага “клубу аматараў Беларусі” ён ператварыўся ў істотны фактар грамадска-палітычнага і культурнага жыцця Беларуска-Літоўскага краю. Адбыліся змяненні таксама ў сферы ідэалогіі. На II з’ездзе ў студзені 1906 г. Беларуская сацыялістычная Грамада⁸ абвясціла сябе “партыяй працавітай беднаты Беларускага краю без адрознення нацыянальнасцяў”.

Магчыма, гэтыя перамены была выкліканыя не толькі дамінаваннем класавага падыходу. З улікам далейшай дзейнасці кіраўнікоў Грамады праграмныя змяненні можна ахарактарызаваць як пэўную эвалюцыю ў разуменні нацыі. Эвалюцыя ішла ад трактоўкі нацыі як этнакультурнай арганізацыі да яе ўспрыняцця як пэўнага палітычна-тэрытарыяльнага феномена або палітычнай нацыі-дзяржавы. Патрабаванне незалежнай дэмакратычнай рэспублікі было заменена пастулатам аўтаноміі з соймам у Вільні.

У кожным выпадку на пачатку XX ст. было відавочным як абвастрэнне міжнацыянальных адносінаў, так і адсутнасць адзінства сярод мясцовай польскай грамадскасці.

Сярод тых, хто непасрэдна прычыніўся да афармлення краёвай ідэалогіі варта назваць імя Рамана Скірмунта. Ужо ў 1905 г. у кнізе *Głos przeszłości i potrzeba chwili. Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi* (Львоў) ён фактычна сфармуляваў асноўныя палажэнні краёвай дактрыны. Краёвасць Рамана Скірмунта перыяду рэвалюцыі 1905–1907 гг. звычайна адносяць да кансерватыўнага (або кансерватыўна-ліберальнага) кірунку гэтай ідэалогіі, бо датычыла яна пераважна шляхты. А яго палітычныя погляды набліжаліся да праграмы партыі “Саюза 17 кастрычніка”, якая знаходзілася на правым крыле расійскага лібералізму.

Адным з галоўных ідэолагаў дэмакратычнага варыянту краёвай ідэалогіі быў Міхал Ромэр. Менавіта ён быў ініцыятарам правядзення ў Вільні польска-беларуска-літоўска-жыдоўскіх з’ездаў прыхільнікаў аўтаноміі Літвы (красавік і травень 1905 г.). Беларусы, якіх прадстаўлялі Іван Луцкевіч (1881–1919) і Аляксандр Уласаў (1874–1941)⁹, літоўскія палякі і прадстаўнікі жыдоўскай супольнасці Вільні выступалі за аўтаномію “гістарычнай Літвы” з гарантыяй нацыянальна-культурных правоў кожнага этнасу. А вось літоўскія дзеячы адстойвалі ідэю аўтаноміі “этнаграфічнай Літвы з прылеглымі тэрыторыямі і сталіцай у Вільні”. Згода так і не была дасягнута¹⁰.

Але беларусы не адмовіліся ад спробаў паразумецца з літоўцамі. Міхал Ромэр, спасылаючыся на інфармацыю з літоўскай газеты “*Darbininku Balsas*” (№1 за 1906, с. 7–8), паведаміў пра зварот кіраўнікоў

⁸ *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.*, кн. 1, рэд. А.А. Каваленя і інш. Мінск 2011, с. 252.

⁹ R. M i k n y s, *Lietuvos demokratų partija 1902/1915 metais* [y:] *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, 10, Vilnius 1995, s. 85.

¹⁰ M. R ö m e r, *Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego*, Lwów 1908, s. 350–353.

Беларускай сацыялістычай Грамады напрыканцы 1905 г. да сацыялістычных партый, якія дзейнічалі на тэрыторыі Літвы і ў першую чаргу да Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі. Галоўнай мэтай звароту было ідэйнае паразуменне на падставе пастулата аўтаноміі Беларусі і Літвы з агульным соймам і арганізацыйнае афармленне адзінай сацыял-дэмакратычнай партыі Літвы і Беларусі¹¹. Магчыма менавіта кантакты з краёўцамі дэмакратычнага кірунку спрыялі з’яўленню ў праграме беларускай Грамады тэзіса аб аўтаноміі.

Кантакты прыкметна ўзмацніліся ў 1911 г., калі ў Вільні ўзнікла масонская ложа “Еднасць”, сярод заснавальнікаў якой былі браты Іван і Антон Луцкевічы. Гэтая ложа аб’ядноўвала прадстаўнікоў дэмакратычных плыняў польскага, беларускага, літоўскага нацыянальных рухаў, а таксама жыдоўскіх арганізацый. У 1911 г. у “Еднасць” быў прыняты Міхал Ромэр, які хутка стаўся прызнаным масонскім лідэрам¹².

Дзякуючы ягоным асобасным якасцям і ўменню пераканаць і павесці за сабой, віленскія масонскія ложы сталі моцнымі цэнтрамі прапаганды краёвай ідэі¹³. Перад Першай сусветнай вайной у Вільні існавалі ўжо чатыры ложы – “Еднасць”, “Літва”, “Беларусь” і “Руплівы ліцвін”. Тры першыя, фактычна, ядналі прыхільнікаў краёвасці, сярод якіх апынуліся браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі, літоўскія дзеячы Міколас Сляжэвічюс, браты Міколас і Вацловас Біржышкі, Феліксас Бугайлішкіс, Юргіс Шаўлюс, Ёнас Вілейшыс, Андрус Булёта ды інш.

М. Ромэр у сваім Дзённіку адзначаў: “Як уласна масонская арганізацыя мы не дзейнічаем, але ў многіх справах менавіта сярод нас працоўваюцца дырэктывы і нараджаюцца ініцыятывы. Нашыя ложы маюць вялікі ўплыў на ўмацаванне ў свядомасці братоў краёвай пазіцыі”¹⁴. На думку Збігнева Соляка, менавіта на масонскіх пасяджэннях было прынятае рашэнне пра выстаўленне Браніслава Крыжановскага кандыдатам у дэпутаты IV Думы¹⁵. Ложы таксама прычыніліся да выдання беларускага “Кур’ера краёвага” і польскага “Przeglądu Wileńskiego” (1911–1915).

Відавочна, што прызнаныя лідары беларускага руху браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі не толькі прынялі ідэю палітычнай нацыі і ідэю тэрытарыяльнай непадзельнасці зямель гістарычнай Літвы, але і актыўна іх прапагандавалі.

Сродкам гэтай прапаганды стаў віленскі перыядычны друк, які адначасна ператвараўся ў прастору міжнацыянальнага паразумення

¹¹ *Ibidem*, s. 352.

¹² Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, *Дзённік Міхала Ромэра*, т. 4, с. 403. Запіс ад 3(16) сакавіка 1915 г.

¹³ А. С м а л я н ч у к, *3 гісторыі віленскага масонства пачатку XX ст.*, “Спадчына”, 1998, № 5.

¹⁴ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, *Дзённік Міхала Ромэра*, т. IV, с. 404.

¹⁵ Z. S o l a k, *op. cit.*, s. 190.

і супрацоўніцтва. Так, у рэдакцыі “Gazety Wileńskie” існаваў г. зв. “літоўскі аддзел” у складзе Міколаса Біржышкі, Юргіса Шаўлюса і Павіласа Вішынскаса. Супрацоўніцтва таксама датычыла дзейнасці газеты “Kurier Krajowy” (1912–1914). Гэта быў наватарскі для таго часу праект выдання беларускай газеты на польскай мове¹⁶. Ідэйнымі кіраўнікамі і актыўнымі аўтарамі гэтай газеты былі браты Луцкевічы, якіх падтрымліваў Міхал Ромэр. У лістападзе 1913 г., калі газета перажывала моцны фінансавы крызіс, у склад яе рэдакцыі ўвайшлі літоўцы Ёнас Вілейшыс, Юргіс Шаўлюс і Сцяпонас Кайрыс, а таксама краёўцы-дэмакраты Ю. Сумарок, Ю. Букоўскі і М. Ромэр¹⁷.

Варта адзначыць, што ў гэты самы час тыя ж браты Луцкевічы, захоўваючы пэўную таямнічасць, пачалі выдаваць таксама ліберальна-дэмакратычную газету на рускай мове. “Вечерняя газета” (1911–1915) выступала як орган “рускіх прагрэсістаў”, хоць на самой справе гэта была яшчэ адна беларуская выдавецкая ініцыятыва. У абодвух выпадках беларусы хаваліся пад псеўданімамі і крыптанімамі. На старонках “Вечерней газеты” яны выступалі як “рускія лібералы”, а ў “Kurierze Krajowym” – як “польскія дэмакраты”.

Такім чынам, напрыканцы 1912 г. пад кантролем віленскага беларускага кола знаходзіліся чатыры выданні: два беларускія штотыднёвікі – “Наша Ніва” і “Саха”, адно польскамоўнае – штодзённая “Kurier Krajowy” і адно рускамоўнае – штодзённая “Вечерняя газета”.

У праграмных артыкулах першых нумароў “Вечерней газеты” і “Kuriera Krajowego” А. Луцкевіч сфармуляваў галоўныя задачы выданняў, якія адкідалі канцэпцыю этнакультурнага нацыяналізму і цалкам адпавядалі дэмакратычнаму варыянту краёвасці.

“Вечерняя газета” № 1 ад 18.09. (1.10). 1912 г.: “У нас ніякім чынам нельга зыходзіць з інтарэсаў якой-небудзь адной нацыянальнай групы. Ва ўмовах разнастайнасці нацыянальнага складу насельніцтва трэба ўвесь час мець на ўвазе інтарэсы Краю, як адзінага цэлага. Толькі ў гэтым выпадку магчыма нармальнае развіццё кожнай асобнай народнасці. Усведамленне, што ўсе мы, жыхары гэтай зямлі, з’яўляемся грамадзянамі Краю – вось нашая зыходная кропка пры высвятленні патрабаванняў розных групаў насельніцтва”.

Поўнае задавальненне і нацыянальных і сацыяльных патрабаванняў А. Луцкевіч звязваў з устанаўленнем “дэмакратычнага ладу”. Пад апошнім разумелася правядзенне ў жыццё ў поўным аб’ёме “вялікіх палажэнняў абвешчаных яшчэ Маніфестам 17 кастрычніка 1905 г.”

У праграмным артыкуле № 1 “Kuriera Krajowego” падкрэслівалася небяспека шавінізму, які “ўносіць у народныя масы ўзаемную нянавісць і ўнутраную барацьбу, пагражае распадам Краю і стратай ім магчымасці

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации, Ф. 102, особый отдел, 1913, оп. 243, д. 157, л. 1.

¹⁷ А. С м а л я н ч у к, *op. cit.*, с. 283.

абараняцца ад людзей, якія імкнуцца знішчыць на гэтай зямлі ўсялякае пачуццё асобнасці”. Між тым, “у Краі, дзе побач з літоўцам жыве паляк, побач з беларусам – жyd, у Краі, няшчасны лёс якога прадвызначыў ягонае адставанне і пазбавіў магчымасці свабоднага развіцця, няма месца для ўнутранай барацьбы”. Адзін з кіраўнікоў беларускага руху заклікаў усіх “грамадзян Краю” да працы на ягоную карысць і на карысць прыгнечанага народа.

Тэрмін “грамадзянін Краю”, адзін з асноўных у краёвай ідэалогіі, шырока ўжываўся на старонках “Kuriera Krajowego” і “Вечерней газеты”. Аўтары публікацый даводзілі, што жыццёва важныя для Краю пытанні павінны вырашацца з улікам інтарэсаў усіх народаў Беларусі і Літвы¹⁸, асуджалі праявы шавінізму¹⁹ ды інш. Асновай краёвай згоды лічылася супрацоўніцтва дэмакратычных сіл усіх нацыянальных рухаў²⁰.

Абодва выданні пашыралі ідэалогію краёўцаў-дэмакратаў сярод грамадства Беларусі і Літвы. “Вечерняя газета” рабіла гэта сярод рускіх, але не пакідала цалкам па-за ўвагай і палякаў. У шэрагу артыкулаў апошніх спрабавалі пераканаць у тым, што толькі іх шчыры паварот да дэмакратыі можа гарантаваць будучыню польскай грамадскасці Беларусі і Літвы²¹. А вось для “Kuriera Krajowego” пашырэнне дэмакратычных поглядаў сярод польскай грамадскасці было адной з галоўных задачаў²².

Краёвая ідэя выразна прысутнічала і на старонках галоўнай беларускай газеты. У адным з артыкулаў “Нашай Нівы” (1912) адзначалася: “Мы, беларусы, можам верыць толькі шчырым расійскім прагрэсістам, каторыя здрадніліся з нашым Краем, лічаць сябе грамадзянамі нашай старонкі”²³.

Краёвасць была адчувальнай таксама ў публіцыстыцы А. Уласава, які не меў схільнасці да напісання артыкулаў і зрэдку з’яўляўся на старонках друку. Варта адзначыць, што ў 1912 г. ягоны артыкул “Край пяці нацыянальнасцяў” апублікавала гарадзенская газета “Наше утро” (№ 24), якая не належала да перыёдыкі беларускага Адраджэння.

“Наше утро” было ліберальным выданнем. Менавіта з гэтых пазіцый газета асвятляла ўнутраную і знешнюю палітыку ўрада, дзейнасць Дзяржаўнай думы, падзеі культурнага і грамадскага жыцця Беларуска-Літоўскага краю, горада і губерні. Яна таксама востра палемізавала

¹⁸ Напр., Генрык Б у к а в е ц к і [А. Луцкевіч], *Прынцыповае пытанне*, „Kurier Krajowy”, 1912, № 19, s. 1; б/п [А. Луцкевіч?], *Одна из причин трений*, “Вечерняя газета”, 1913, № 337, с. 1–2 ды інш.

¹⁹ Напр., б/п [А. Луцкевіч?], *Конквистадоры*, “Вечерняя газета”. 1913, № 360, с. 1; м. г. [М. Р о м э р], *Хто быў правы?*, “Kurier Krajowy”. 1913, № 127, s. 1 ды інш.

²⁰ Напр., К - w i e с [А. Луцкевіч], *Права і абавязкі*, “Kurier Krajowy”, 1912, № 3, s. 1.

²¹ Напр., б/п [А. Луцкевіч?], *А речи всё те же...*, “Вечерняя газета”. 1912, № 64, с. 1; б/п [А. Луцкевіч?], *Два выступления*, “Вечерняя газета”, 1913, № 263, с. 1 ды інш.

²² “Kurier Krajowy” 1912, № 8, s. 1; 1912, № 12, s. 1–2.

²³ “Наша Ніва” 1912, № 40, с. 1.

з шавіністычнай “Северо-Западной жизнью”. Магчыма, якраз на глебе палемікі з выданнямі велікарускіх шавіністаў і чарнасоценцаў газета зблізілася з “Нашай Нівай”, кіраўніцтва якой у гэты перыяд спрабавала сумясціць беларушчыну з краёвай ідэяй.

А. Уласаў на старонках гарадзенскай газеты характарызаваў Беларуска-Літоўскі край як агульную радзіму беларусаў, літоўцаў, рускіх, палякаў і жыдоў. Ён таксама звяртаў увагу, што “карэннае насельніцтва” беларусы і літоўцы толькі пачынаюць развіваць сваю нацыянальную культуру на фоне назапашаных культурных багаццяў іншых народаў Краю. Пры гэтым, паводле А. Уласава, ім усім трэба ўлічваць беларускае Адраджэнне: “На всякую из этих национальностей белорусы наложили свою печать, но наибольшую печать наложили они на здешних поляков и русских. Десятимиллионное белорусское море омывает всякую национальность и всем им приходится к шуму этого моря прислушиваться и подделываться к его обычаям и характеру”.

З мірным сужыццём розных народаў і пэўнай канкурэнцыяй іх родных культур беларускі дзеяч звязваў уздым агульнай культуры Краю. Яго вельмі непакоіла тое, што нацыянальная барацьба іншым разам набывала “дзікія і скандальныя формы”, што часта “не хапала павягі да чалавечай асобы, да чужой нацыі”. Аўтар быў пэўны, што толькі “сяброўскае сужыццё ўсіх нацыянальнасцяў” будзе гарантам росквіту Беларуска-Літоўскага краю: “Вся беда только в том, что у нас национальная борьба ведется по временам некультурными, дикими, скандальными способами. Не хватает уважения к человеческой личности, к чужой нации, с легким сердцем оскорбляются чужие национальные честь и гордость.

[...] Мы, белорусы должны заимствовать от всех наций всё то хорошее, что у них имеется: от общероссийской культуры ее идею широкого демократизма, от поляков – их культурную любовь к своей отчизне, которая может нам послужить примером.

Евреи издавна привыкли помогать друг другу и держаться постоянно вместе, чтобы не погибнуть на протяжении своей тяжелой тысячелетней истории, благодаря этому они больше, чем другие национальности привыкли к общественной жизни – мы и у них можем поучиться, приглядываясь их обыденной жизни.

Если наш край дождетсa тихого и дружного сожительства всех национальностей, если между ними будут проведены справедливые границы, тогда духовное и материальное развитие у нас подымается значительно выше, чем в местах, населенных одной только национальностью”.

Відавочна, што ў паслярэвалюцыйны перыяд краёвая ідэалогія сталася часткай ідэйнага падмурку беларускага руху. Прынамсі, кіраўнікі беларускага руху актыўна эксплуатавалі гэтую ідэю з мэтай максімальна пашырыць сацыяльную базу беларускага руху і ўзмоцніць яго пазіцыі з дапамогай уплывовых палітычных саюзнікаў. Можна казаць

пра даволі прагматычнае выкарыстанне беларусамі краёвай ідэалогіі. У краёвасці яны бачылі сродак, які можа ўмацаваць пазіцыі беларусаў у нацыянальна-культурным і грамадска-палітычным жыцці Беларусі і Літвы.

Так, напрыклад, агітацыя на старонках “Kuriera Krajowego” неабходнасці паразумення палякаў з беларусамі аргументавалася адсутнасцю выразных перспектываў далейшага развіцця польскага руху ў Беларуска-Літоўскім краі²⁴. Да гэтага трэба дадаць перакананне кіраўнікоў беларускага руху, што беларускія і літоўскія палякі з’яўляюцца толькі нашчадкамі паланізаваных літоўцаў і беларусаў. Такая пазіцыя нараджала патрабаванні, каб польская грамадскасць працавала дзеля развіцця свядомасці беларусаў і літоўцаў²⁵.

Відавочны “беларускі ўхіл” краёвасці А. Луцкевіча ды іншых дзеячаў “нашаніўскага кола”, якія разумелі краёвасць як сужыццё розных нацыяў Краю. У гэтым сужыцці яны імкнуліся забяспечыць за беларусамі лепшыя ўмовы. Антон Луцкевіч спадзяваўся, што прапаганда ідэі палітычнай нацыі на польскай і рускай мовах паспрыяе далучэнню да беларускага руху русіфікаваных і паланізаваных беларусаў і тым самым пашырыць яго сацыяльную базу.

Збліжэнню пазіцый краёўцаў і кіраўнікоў беларускага руху спрыялі таксама тыя крокі, якія рабілі асобныя краёўцы. Прычым гэта датычыць не толькі краёўцаў дэмакратычнага кірунку. Паводле інфармацыі Севярына Выслауха, фінансавую падтрымку “Нашай Ніве” аказваў Раман Скірмунт²⁶. Ён жа ў 1907 г. спрабаваў стварыць Краёвую партыю Беларусі і Літвы. Паводле ягонага праекту яна павінна была стаць свайго роду Краёвым саюзам з трыма партыйнымі філіямі – польскай, літоўскай і беларускай. Філіі мелі высокі ўзровень самастойнасці, хаця і павінны былі ўзгадняць свае дзеянні з кіраўніцтвам Саюза²⁷.

Ажыццявіць гэты намер не атрымалася, хоць Краёвая партыя і была створана. Тым не менш кантакты Рамана Скірмунта з беларускімі палітыкамі ў паслярэвалюцыйны перыяд прыкметна ўзмацніліся. Ролю пасрэдніка адыграла вядомая фундатарка беларускіх культурных праектаў княгіня Марыя Магдалена Радзівіл (1861–1945). Яе дом у Мінску і палац у Кухціцах Ігуменскага пав. Мінскай губ. сталі месцамі сустрэчаў Р. Скірмунта з братамі Луцкевічамі, В. Іваноўскім і А. Уласавым²⁸.

Трэба яшчэ раз звярнуць увагу на розныя варыянты краёвай ідэі, звязаныя з М. Ромэрам і Р. Скірмунтам. Чым яны розніліся ў стасунку да мадэрных нацыянальных рухаў?

²⁴ К - в е ц [А. Луцкевіч], *Do ut des*, “Kurier Krajowy”, 1913, № 98, s. 2.

²⁵ б/п [Л. Абрамовіч?], *Пабочныя ўплывы*, “Przegląd Wileński”, 1913, № 22/23, s. 1–2.

²⁶ S. W y s ł o u c h, *Białorusini na ziemi Wileńskiej*, Wilno 1930, s. 3.

²⁷ Cz. J a n k o w s k i, *W ciągu dwóch lat...*, Warszawa 1908, s. 137.

²⁸ O. Ł a t y s z o n e k, A. Z i ę b a, *Magdalena z Zawiszów Radziwiłłowa* [y:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/3, z. 126, Wrocław 1987, s. 26

Паводле Р. Мікніса, галоўным адрозненнем было стаўленне да нацыянальных рухаў²⁹. Літоўскі гісторык лічыць, што ліберальныя краёўцы акцэптавалі нацыянальную эмансipaцыю літоўцаў і беларусаў (апрача найбольш радыкальных патрабаванняў у культурнай галіне), а “правае крыло” краёўцаў не прыняло гэтай эмансipaцыі. Яны нібыта не прызнавалі паняцця этнакультурнай нацыі, сцвярджалі ідэю гістарычна-палітычнай адзінай нацыі (“нацыя літвінаў”), як дэмакратызаванага варыянту колішняй палітычнай (шляхецкай) нацыі.

З гэтым сцвярджаннем можна пагадзіцца толькі часткова. М. Ромэр і яго калегі па “*Gazecie Wileńskiej*” сапраўды спрабавалі дасягнуць паяднання народаў Краю на падмурку ідэі дэмакратычнай нацыі палітычнага тыпу. М. Ромэр ацэньваў дэмакратычныя нацыянальныя рухі (беларускі і літоўскі) як фактары ўтварэння грамадзянскай супольнасці. Былое Вялікае Княства Літоўскае ён трактаваў як агульную радзіму некалькіх народаў і не бачыў магчымасці іх размежавання цывілізаваным спосабам. Тэрытарыяльныя канфлікты ў гэтым выпадку здаваліся непазбежнымі.

Што датычыць “правага крыла”, то тут сітуацыя была больш складанай. Прыклад Р. Скірмунта, які ў 1907 г. спрабаваў стварыць Краёвую партыю ў форме саюза польскай, беларускай і літоўскай партыйных арганізацый, сведчыць, што прынамсі частка прадстаўнікоў гэтага кірунку прымала ідэю этнакультурнай нацыі і акцэптвала нацыянальныя рухі. Падобна, што сам Р. Скірмунт быў упэўнены ў мажлівасці сумяшчэння краёвай свядомасці з мадэрным нацыяналізмам.

Пра апошнія сведчыць таксама стаўленне Р. Скірмунта да беларускага нацыянальнага руху. Ягонае афармленне ў перыяд Першай расійскай рэвалюцыі істотна паўплывала на палітычную дзейнасць ураджэнца Палесся. У прыватнасці, Р. Скірмунт перастаў карыстацца тэрмінамі “Літва і Русь” і пачаў ужываць паняцце “Беларусь”, а падчас інтэрв’ю карэспандэнту органа польскіх нацыянальных дэмакратаў “*Dziennika Kijowskiego*” назваў сябе “беларусам”. Напрыканцы 1916 г. ён узначаліў Беларускае Таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, роля якога выходзіла далёка за межы дабрачыннасці. Фактычна, Р. Скірмунт адкрыта далучыўся да беларускага руху і пачаў адыгрываць у ім ролю аднаго з лідараў.

Краёўцы абодвух кірункаў дэманстравалі прыхільнасць і падтрымку патрабаванняў літоўскага і беларускага нацыянальных рухаў. Гэтая прыхільнасць мела розныя прычыны, але нават у дэкларатыўнай форме яна спрыяла пашырэнню талеранцыі. Праблемай было прымірэнне нацыянальнага адраджэння беларусаў і літоўцаў з захаваннем традыцыйных добрасуседскіх адносінаў паміж народамі гістарычнай Літвы, палітычная нейтралізацыя моўнага і канфесійнага падзелаў.

Таксама ўсе краёўцы імкнуліся да абмежавання палітычных амбіцый польскай супольнасці, пераканвалі яе ў неабходнасці ўлічваць

²⁹ *Ibidem*, s. 27.

інтарэсы беларусаў і літоўцаў. Якраз гэтым было абумоўлена іх рашучае змаганне супраць польскіх нацыянальных дэмакратаў. Менавіта польская эндэцыя, а не дзеячы літоўскага ці беларускага рухаў, трактаваліся краёўцамі як галоўныя праціўнікі.

Краёўцы-дэмакраты з польскага асяродку, акцэптуючы сацыяльную і нацыянальную эмансipaцыю літоўцаў і беларусаў, падкрэслівалі ўласную польскасць і права на развіццё польскай культуры. Яны трактавалі паняцці нацыянальнасці і грамадзянства як камплементарныя. У адным з рэдакцыйных артыкулаў “Gazety Wileńskie” сцвярджалася: “Мы сыны польскага народу ў культурна-нацыянальным сэнсе, але ў сацыяльных, палітычных і эканамічных дзеяннях кіруемся інтарэсамі гістарычнай Літвы”. Краёвая грамадскасць, якой прыпісваліся пэўныя атрыбуты палітычнай нацыі, павінна была падпарадкоўваць інтарэсы ўласнай нацыянальнай супольнасці агульнакраёвым. Пры гэтым сацыяльная група “літоўскіх палякаў” трактавалася як адна з краёвых нацый³⁰.

Трэба адзначыць, што дзеячы літоўскага і беларускага рухаў больш кантактавалі з краёўцамі-дэмакратамі, чым з кансерватарамі, якія крытычна ставіліся да сацыяльнай праграмы літоўскага і беларускага рухаў. Гэта мела месца, нягледзячы на тое, што княгіня Марыя Магдалена Радзівіл, Раман Скірмунт, Эдвард Вайніловіч ды некаторыя іншыя фінансава падтрымлівалі многія культурніцкія праграмы. Земянства падазравалася ў імкненні захаваць свае дамінуючыя сацыяльныя пазіцыі. Рашаючым фактарам была прыхільнасць краёўцаў-дэмакратаў да сацыяльных амбіцый літоўцаў і беларусаў.

З віленскага асяроддзя краёўцаў-палякаў дэмакратычнай арыентацыі ў беларускім руху актыўна працавалі Язэп Манькоўскі і Аляксандр Заштаўт.

Пачатак Першай сусветнай вайны (1914), адступленне расійскіх войскаў з тэрыторыі “гістарычнай Літвы” (восень 1915 г.) паспрыялі актывізацыі краёвай ідэі.

У 1915 г. Юргіс Шаўлюс, спрабуючы выратаваць масонства ад распаду, ініцыяваў стварэнне ложы “Вялікі Усход Літвы”, якая непасрэдна прычынілася да адной з апошніх спробаў вызначыць будучыню краю на падмурку краёвай ідэі. 19 снежня 1915 г. на беларускай, польскай, літоўскай мовах, а таксама на ідыш быў апублікаваны Універсал Часовай Рады Канфедэрацыі ВКЛ. Дакумент паведамляў пра стварэнне літоўска-беларуска-польска-жыдоўскай Часовай Рады, якая будзе імкнуцца, каб “Літоўскія і Беларускія землі, якія здаўна прыналежалі да Вялікага Князьства Літоўскага, а цяпер апанаваны Нямецкімі войскамі, станавілі пры новых варунках гісторычных нераздельнае цела на фундаменці незалежнасці Літвы і Беларусі, як суцэльнай дзяржавы, засьцерагаючы усім нацыям у яе межах усе правы”³¹.

³⁰ J. Jurkiewicz, *op. cit.*, s. 122–123.

³¹ А. С м а л я н ч у к, *op. cit.*, с. 312–313.

У лютым 1916 г. Універсал быў дапоўнены зваротам, у якім Рада Канфедэрацыі сваімі галоўнымі задачамі абвяшчала стварэнне на літоўска-беларускіх землях незалежнай дзяржавы з соймам у Вільні, абраным на падставе усеагульных, роўных, прамых і тайных выбараў, і з гарантыяй поўных правоў усім народам краю. Тэрыторыя незалежнай дзяржавы павінна была ўключаць Ковенскую і Віленскую губ., беларускую і літоўскую часткі Гродзенскай і Сувалксай, літоўскія часткі Курляндскай і частку Мінскай губ., “катарая звязана з Віленскім цэнтрам”. Форму дзяржаўнага ладу і Канстытуцыю “будучай вольнай літоўска-беларускай гасударственнай адзінкі” павінен быў вызначыць і зацвердзіць сойм у Вільні. У заключэнне зварот заклікаў да сумеснай працы дзеля будучыні Краю: “Кіньма сваркі і звадкі, ад каторых церпіць увесь Край. Падумайма разам ды шчыра аб долі гэтага Краю, бо ж усе мы, апрача жмені прыблуд, сыны нашай зямлі – нашай Літвы і Беларусі”³².

Відавочна, што ідэйнай пляцоўкай супрацоўніцтва краёўцаў-дэмакратаў з дзеячамі літоўскага і беларускага рухаў стаўся ўжо вядомы тэзіс супольнага (“краёвага”) грамадзянства ў форме гарманічнага міжнацыянальнага сужыцця. Гэта трактавалася як перадумовы аптымальнага развіцця ўсіх народаў гістарычнай Літвы. Краёўцы паранейшаму акцэптавалі нацыянальную эмансipaцыю літоўцаў і беларусаў, у якой бачылі не супрацьстаўленне, а дапаўненне краёвай свядомасці.

Часовая Рада аб’яднала дзеячаў розных нацыянальных рухаў, а ініцыятыва яе стварэння належала беларусам (І. Луцкевіч). Аднак выпрабавання часам яна не вытрымала. Абвастрэнне польска-літоўскіх нацыянальных адносінаў, да чаго сваю руку прыклалі прадстаўнікі германскай акупацыйнай адміністрацыі, хутка зруйнавала гэты праект.

Краёўцы-палякі наогул аказаліся адсунутымі на перыферыю грамадска-палітычнага жыцця. Апрача іх толькі беларусы засталіся прыхільнікамі краёвай канцэпцыі дзяржаўнасці. Яны яшчэ працяглы час выступалі за ўтварэнне Беларуска-Літоўскай федэрацыі або канфедэрацыі.

Аднак беларускае разуменне краёвасці ў гэты перыяд істотна змянілася. З ліку “карэнных народаў”, якія павінны былі вызначаць будучыню Краю, былі выкрэсленыя палякі. У лютым 1917 г. на старонках беларускай газеты “Гоман” з’явіўся артыкул А. Луцкевіча, які схаваўся пад псеўданімам І. Мелешка, *Разбітая традыцыя*. Аўтар сцвярджаў, што гістарычная традыцыя сувязі Беларуска-Літоўскага краю з Польшчай “без супольнасці жыццёвых інтарэсаў згубіла сваю сілу”. Пра гэтую традыцыю цалкам забыліся літоўскі і беларускі нацыянальныя рухі: “Гэтыя сялянскія народы хочуць будаваць сваю будучыню так, як таго вымагаюць народныя патрэбы сённяшняга дня, а патрэбы гэтыя не паказваюць, каб трэба было наш Край звязваць нанова з Польшчай”.

³² *Ibidem*, s. 313.

Паводле А. Луцкевіча, ужо аформілася палітычная ідэя незалежнага існавання былога Вялікага Княства Літоўскага: “Новая краёвая палітычная формула аткідае пры гэтым усе тыя агранічэння, якіе нам хочучь навізаць чужыя нам людзі, панаехаўшыя з суседняй Польшчы: ані беларусы, ані літвіны, ані іншыя сыны нашай зямлі ня могуць пагадзіцца з думкай, каб еднасць Беларуска-Літоўскага Краю з Польшчай была пастаўленая за варунак вызвалення яго”³³.

Зразумела, што пафас гэтага артыкула быў накіраваны супраць актывізацыі грамадска-культурніцкай дзейнасці бежанцаў з Каралеўства Польскага, якія ператварылі Мінск у нейкае падабенства Варшавы. У адрозненне ад “літоўскіх палякаў” яны не адчувалі аніякай сувязі з Беларуска-Літоўскім краем і кіраваліся выключна польскімі нацыянальнымі інтарэсамі. Адмаўляючыся ад вельмі важнай польскай складовай краёвай еднасці беларусы не столькі рабілі пэўны выбар, колькі канстатавалі сітуацыю, якая склалася.

У сакавіку 1917 г. А. Луцкевіч у спецыяльным мемарандуме, дасланым канцлеру Германіі, сфармуляваў галоўную мэту беларускага руху: “стварэнне з трох аб’яднаных абласцей Беларусі, Літвы і Курляндыі, занятых нямецкімі войскамі, незалежнай дзяржаўнай арганізацыі...”³⁴ Сталіцай гэтай канфедэрацыі бачылася Вільня.

У верасні 1917 г. сход віленскіх беларускіх арганізацый накіраваў тэлеграму ў германскі рэйхстаг, у якой выказаў надзею, што Германія дапаможа “рэалізацыі палітычных ідэалаў, падзеленага фронту 9-мільённага беларускага народу, на падставе адзінства з этнаграфічнай Літвой і Курляндыйяй”³⁵. Аналагічныя дакументы накіроўваліся палітычным кіраўнікам Германіі і пазней.

Літоўскія дзеячы не прынялі гэтай ідэі. Яны цвёрда стаялі на пазіцыі ўтварэння монанацыянальнай дзяржавы ў межах “этнаграфічнай Літвы з прылеглымі тэрыторыямі” і сталіцай у Вільні. На гэтым шляху яны знаходзілі ўсё большую падтрымку з боку германскіх уладаў.

Беларусы паспрабавалі перахапіць ініцыятыву. У верасні 1917 г. падчас сходу беларускіх арганізацый Вільні было прынята рашэнне аб правядзенні Беларускай канферэнцыі. На ёй павінны былі быць прадстаўленымі ўсе беларускія арганізацыі, што дзейнічалі на захад ад фронту. Галоўнай мэтай прадстаўнічага сходу была каардынацыя намаганняў у справе будаўніцтва ўласнай дзяржаўнасці ў саюзе з літоўскай нацыяй. Землі ўсходняй і цэнтральнай Беларусі планавалася далучыць да “гэтай самабытнай дзяржавы”³⁶.

³³ І. М е л е ш к а, *Разбітая традыцыя*, „Гоман”, 1917, № 12, 9 лютага, с. 1.

³⁴ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F. 21–277, s. 12.

³⁵ L. A b r a m o w i c z, *Litwa podczas wojny: zbiór dokumentów, uchwał, odezw i t. p.*, Warszawa 1918, s. 128.

³⁶ “Гоман” 1917, № 86.

Напрыканцы лістапада быў створаны Арганізацыйны камітэт. Яго сябры на старонках газеты “Гоман”, дзе галоўную ролю адыгрывалі А. Луцкевіч і В. Ластоўскі, заявілі, што перад беларускім рухам з заходняга боку фронту стаіць двайная задача – культурна-нацыянальнае і палітыка-дзяржаўнае самавызначэнне. Галоўнай мэтай абвяшчалася стварэнне ўласнай дзяржаўнасці ў межах Беларуска-Літоўскага краю.

У Арганізацыйны камітэт між іншым увайшлі браты І. і А. Луцкевічы, В. Ластоўскі, Язэп Салавей, барон Казімір Шафнагель, ксёндз У. Талочка, іерарманах Савацій, князь В. Святаполк-Мірскі. Склад Камітэту сведчыць пра спробу арганізатараў аб’яднаць усе сацыяльныя колы беларускага грамадства. Гэтаму павінна была спрыяць таксама публікацыя ліста К. Шафнагеля *Да нашай краёвай інтэлігенцыі*³⁷.

Аўтар, землеўласнік з Гарадзеншчыны, пісаў пра трагізм становішча беларускага селяніна, пакінутага сваёй інтэлігенцыяй. Ён заклікаў прадстаўнікоў заможных колаў грамадства беларускіх зямель усвядоміць “очывістую праўду – праўду тэрытарыяльную, а хутка пэўне ўжо і праўду палітычную: што вы – грамадзяне Літвы і Беларусі, яе сыны – значыць: «літвіны» або «беларусы»”. К. Шафнагель пераконваў: “Паварот да гэтага адвечнага самавызначэння [...], паварот згодлівы з вашым паходжэннем і традыцыяй, ня толькі ня будзе вас ганьбіць, а наадварот, прынясе вам чэсць, бо звязе вас з народам, бо дасць вам аснову быту, бо вас узмацуе і падніме...”

Гэты зварот у духу краёвасці быў разлічаны на далучэнне да беларускага палітычнага руху часткі вышэйшых сацыяльных колаў мясцовага грамадства. Але сярод большасці прадстаўнікоў гэтых колаў ён выклікаў пераважна крытычныя заўвагі³⁸.

І тым не менш намаганні арганізатараў не былі цалкам дарэмнымі. Канферэнцыя працавала з 23 па 25 студзеня 1918 г. Выніковыя дакументы сведчаць, што пэўная кансалідацыя была дасягнута. Прадстаўнікі беларускіх арганізацый пагадзіліся з раней выпрацаванай віленскім беларускім асяродкам канцэпцыяй беларускай дзяржаўнасці: “Будучы глыбока перакананы, што толькі поўная дзяржаўная незалежнасць можа забяспечыць беларускаму народу магчымасць усебаковага эканамічнага і культурна-нацыянальнага развіцця [...] прадстаўнікі беларусаў [...] патрабуюць, каб акупаваныя літоўска-беларускія землі ўтваралі незалежную дэмакратычную дзяржаву, якая б складалася з двух падставовых нацыянальна-тэрытарыяльных адзінак – беларускай і літоўскай, цесна звязаных з незалежнай Курляндыяй”³⁹.

Сталіцай дзяржавы павінна была стаць Вільня. Упершыню ідэя беларускай дзяржаўнасці (няхай у саюзе з Літвой) прагучала як

³⁷ “Гоман” 1917, №№ 89–91 (пазней гэты ліст будзе выдадзены асобна на польскай мове).

³⁸ Lietuvos valstybes istorijos archyvas, F. 1135–4–30–38. Успаміны Аляксандра Шкленика.

³⁹ L. A b r a m o w i c z, *op. cit.*, s. 130.

патрабаванне значнай часткі беларускага народу. На канферэнцыі была абрана Віленская Беларуская Рада, якая павінна была каардынаваць намаганні ўсіх беларускіх арганізацый.

Нямецкія ўлады не прынялі беларускіх патрабаванняў. Яны нават не дазволілі змясціць паведамленне пра Беларускую канферэнцыю ў органах друку. Немцы зрабілі стаўку на літоўскі рух. Яны вырашылі прызнаць незалежнасць “этнаграфічнай Літвы” са сталіцай у Вільні.

На ўсход ад лініі фронту ролю кіраўнічага органа беларускага руху адыгрываў Менскі аддзел Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. На яго чале з канца 1916 г. стаяў краёвец Р. Скірмунт.

На з’ездзе беларускіх арганізацый ў сакавіку 1917 г. ён быў абраны кіраўніком Беларускага Нацыянальнага камітэта. Магчыма, фактар краёвасці таксама адыграў пры гэтым пэўную ролю.

З’езд беларускіх арганізацый выказаўся за аўтаномію Беларусі ў межах федэратыўнай дэмакратычнай Расійскай рэспублікі. Прадстаўнік Беларускай сацыялістычнай Грамады Аркадзь Смоліч прапанаваў ад імя партыі дабівацца аўтаноміі ўсіх шасці губерняў Беларуска-Літоўскага краю. На думку кіраўніцтва БСГ гэта магло паспрыяць захаванню пэўных гістарычных традыцый, прадухіліць канфлікты за тэрыторыі са змешаным насельніцтвам, забяспечыць Беларусь выхадам да мора⁴⁰.

Далейшае развіццё падзеяў, у тым ліку разгон бальшавікамі Усебеларускага з’езду ў снежні 1917 г., перакрэсліла гэтыя надзеі.

Напрыканцы лютага 1918 г. група беларускіх землеўласнікаў (Э. Вайніловіч, граф Чапскі ды інш.) дасягнула паразумення з групай палітыкаў (А. Смоліч, Р. Скірмунт ды інш.) аб сумесным мемарандуме да германскіх уладаў. Мемарандум, які быў уручаны генералу Фалькенгейну, прапанаваў выдзяленне беларускіх зямель і адраджэнне на іх падставе Вялікага Княства Літоўскага пад нямецкай апекай⁴¹.

Аднак ні мемарандум, ні спробы дабіцца аўдыенцыі ў імператара Вільгельма II для беларускай дэлегацыі на чале з Р. Скірмунтам⁴² не далі пазітыўных вынікаў. Гэта была, здаецца, апошняя спроба адстаяць краёвую канцэпцыю дзяржаўнасці, захаваць тэрытарыяльную цэласнасць “гістарычнай Літвы” і пабудаваць беларускую дзяржаўнасць на падставе Беларуска-Літоўскай федэрацыі або канфедэрацыі.

25 сакавіка 1918 г. у Менску была абвешчана незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі. Шляхі беларускага руху і краёвай ідэі разышліся.

Чаму краёвая ідэя знайшла такую моцную падтрымку сярод беларусаў? Відавочна, што краёвасць выкарыстоўвалася беларусамі дзеля пашырэння сацыяльнай базы беларускага руху. Выданне імі газет краёвай і адначасна прабеларускай арыентацыі на польскай мове (“*Kurier*

⁴⁰ „*Nowy Kurier Litewski*” 1917, № 84, s. 2.

⁴¹ Biblioteka Narodowa, rkp. 6798: J. O s m o ł o w s k i, *Wspomnienia z lat 1914–1921*, t. 2, s. 329.

⁴² *Ibidem*, s. 330.

краюу”) і на рускай (“Вечерняя газета”) было пэўнай спробай “вярнуць у Беларусь” русіфікаванае і паланізаванае насельніцтва. Адначасна краёвасць азначала пашырэнне кантактаў з “літоўскімі палякамі” і прадстаўнікамі дэмакратычнай часткі літоўскага нацыянальнага руху. На гэтым шляху таксама можна было шукаць сродкі ўмацавання ўласна беларускага Адраджэння.

Калі браты Луцкевічы прыйшлі да краёвасці з беларускага руху, то шлях Р. Скірмунта быў адваротным. Ён прыйшоў у беларушчыну з краёвасці. Гэты шлях не менш загадкавы. Відавочна, што для аднаго з галоўных ідэолагаў кансерватыўнага кірунку краёвасці гэтая ідэя стала платформай для спробы паяднання розных сацыяльных плыняў беларускага руху. Як ужо згадвалася, у сядзібе Марыі Магдалены Радзівіл адбываліся сустрэчы Р. Скірмунта з беларускімі сацыялістамі. У сакавіку 1917 г. ён нават узначаліў цалкам сацыялістычны паводле свайго складу Беларускі нацыянальны камітэт. Аднак і краёвасць не дапамагла пераадолець той сацыяльны недавер да “памешчыка Скірмунта”, з якім жылі беларускія сацыялісты. Так, Сцяпан Некрашэвіч у адным з артыкулаў назваў Р. Скірмунта “загадковым сфінксам”. Ніяк не ўпісваўся ён у традыцыйнае светаўспрыманне беларускіх адраджэнцаў пачатку XX ст.

Таксама можна выказаць меркаванне, што “краёвая прыхільнасць” беларусаў была абумоўленая пошукамі нацыянальнай ідэі. Этнакультурны варыянт нацыяналізму, які паспяхова выкарыстоўвалі літоўцы і палякі, не знаходзіў масавай падтрымкі сярод беларусаў. Для беларускай вёскі, якая была галоўным аб’ектам прапаганды адраджэнцаў, ні родная мова, ні культура не былі дастаткова прывабнымі, бо не мелі сацыяльнага прэстыжу. Лідары беларускага руху не маглі гэтага не бачыць. Можна дапусціць, што прапаганда краёвасці была асцярожнай спробай парушэння пэўнага “нашаніўскага” канону тымі, хто стаяў у яго вытокаў.

У заключэнне варта адзначыць, што краёвасць ні тэарэтычна, ні ў практычнай палітычнай дзейнасці не супрацьпастаўлялася нацыянальным рухам беларусаў і літоўцаў. Гэтая канцэпцыя палітычнай нацыі новага тыпу, дзе галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці становілася пачуццё “грамадзяніна Краю”, спрыяла пошукам міжнацыянальнай згоды. Яна выразна супрацьстаяла кожнаму агрэсіўнаму нацыяналізму і змагалася супраць, як польскіх нацыянальных дэмакратаў, так і вялікарускіх шавіністаў.

Магчыма, у эпоху нацыяналізмаў краёвасць заставалася толькі шляхетнай утопіяй, але нельга не прызнаць, што ў надзвычай складаны перыяд гісторыі Беларусі, Літвы і Польшчы яна істотна прычынілася да нармалізацыі міжнацыянальных стасункаў.

Aliaksandr Smalianchuk

"Krajovaś Idea" and the Belarusian National Revival in the Early 20th Century

A b s t r a c t

The idea of krajovaś was first formulated in Belarus and Lithuania at the beginning of the 20th century. Its adherents claimed that all native inhabitants of the historical Lithuania, disregarding their ethno-cultural identity, are 'the Kraj citizens' and therefore belong to one nation. They set the main criterion for belonging to a specific nation, indicating patriotism and self-identification and thus defining 'the Kraj citizens'.

Krajovaś was rooted in the historical memory of the Grand Duchy of Lithuania (GDL), to which Belarusian and Lithuanian territories used to belong. By asserting the oneness of the historical destiny of all the peoples of the former GDL, the adherents of krajovaś deemed it necessary to preserve the territorial integrity of the whole of the historical Lithuania. One of the main goals of krajovaś was to achieve a compromise between particular interests of local ethnic groups and their common interest, seen as the well-being of their shared Patria, i.e. the historical Lithuania. Such common interest required co-operation of different ethnic groups on the ground of social equality. The krajovaś followers hoped to combine krajovaś consciousness with modern national consciousness.

The idea of Krajovaś became a part of the ideology of the Belarusian national revival of the early 20th century. Ivan and Anton Lutskevich or Vaclav Lastouski promoted krajovaś actively, because they saw in it a means of expanding the social basis of the Belarusian national movement and ideological "platform" of national and social consent. The krajovaś idea also contributed to the promotion of tolerance in respect of national and cultural aspirations of the neighbouring nations. And for Raman Skirmunt it became a way to Belarus. During the First World War, he became one of the leaders of the Belarusian movement.

Katarzyna Waszczyńska

Warszawa

Problematyka białoruska w prasie francuskiej – na przykładzie „Le Monde diplomatique”

Teksty dotyczące problematyki białoruskiej nie zajmują pozycji wyeksponowanej w prasie francuskiej, zwykle też są umieszczane wśród innych artykułów o tematyce międzynarodowej, niekoniecznie opisujących obszary zbliżone geograficznie. Nie zmienia to jednak faktu, że obecność tematów białoruskich w dyskursie prasowym¹ i sposób ich prezentowania jest elementem dziennikarskiej wizji rzeczywistości, która wpływa na opinie i konstruowanie obrazu świata przez czytelników. Należy jednak dodać, że współcześnie media nie stanowią jedyne źródła informacji, a prasa drukowana z powodu popularności „nowych mediów” przestała być atrakcyjnym źródłem wiedzy. By zaradzić tej sytuacji, redakcje czasopism zdecydowały się na utworzenie wersji cyfrowej, a niektóre w ogóle przeniosły się do sieci. Mimo tych zmian, cel mediów – tworzenie i przekazywanie informacji – pozostał niezmienny. „Niezależnie od tego, jak będzie wyglądać przyszłość tradycyjnych mediów i rozwój nowych form środków masowego przekazu, jedna rzecz jest pewna: nasze społeczeństwa nie mogą obejść się bez informacji”². W niej bowiem jest odzwierciedlana rzeczywistość i opinia na jej temat. Warto zaznaczyć, że spośród wielu zdarzeń wybierane są tylko niektóre, a przede wszystkim te, które można zrelacjonować i które zwróciły uwagę relacjonującego. Poza tym, już jako informacja dziennikarska, muszą spełniać takie warunki jak: aktualność, istotność i zrozumiałość dla odbiorcy, prawdziwość, możliwość uproszczenia itd. Zarządzającymi tak rozumianą informacją są dziennikarze, którzy „pełnią we współczesnym społeczeństwie rolę gawędziarzy. Ich relacje kształtują odbiór rzeczywistości, która wykracza poza granice bezpośredniego doświadczenia”³ odbiorcy. Bycie „gawędziarzem” nie zwalnia jednak od dążenia do autentyczności przedstawianych zdarzeń, mimo że wspomniane „dążenie” może sugerować, że „relacje dziennikarskie są z natury tymczasowe i zależne, a pokazywana w nich prawda też jest względna”⁴. Kształtowanie odbioru rzeczywistości może dotyczyć

¹ Artykuł dotyczy dyskursu prasowego, ale tematykę białoruską można odnaleźć także w innych środkach masowego przekazu, w tym w nowych mediach.

² B. P o u l e t, *Śmierć gazet i przyszłość informacji*, przeł. O. Hedemann, Wołowiec 2011, s. 25.

³ S. A l l a n, *Kultura newsów*, przeł. A. Sokołowska, Kraków 2006, s. 81.

⁴ *Ibidem*, s. 77.

różnych jej aspektów, także tych odnoszących się do innej kultury, narodu, państwa.

Celem artykułu jest przedstawienie publikowanych na łamach „Le Monde diplomatique” informacji dotyczących Białorusi oraz analiza ich treści⁵. Tak zebrany materiał posłuży refleksji na temat konstruowanego obrazu Białorusi w mediach zachodnich, a dokładnie w prasie francuskiej. Na wybór czasopisma „Le Monde diplomatique” złożyło się kilka czynników: dostępność [zarówno w wersji drukowanej, jak i cyfrowej], zakres podejmowanych tematów i poziom merytoryczny pisma, w którym często publikują wybitni specjaliści [por. informacje podane w dalszej części pracy].

Charakterystyka pisma

„Le Monde diplomatique” [„Le Diplo”] jest francuskim miesięcznikiem, który w maju 2014 roku obchodził jubileusz sześćdziesięciolecia istnienia. Jego pomysłodawcą był dziennikarz Hubert Beuve-Méry, a pierwszym redaktorem François Honti⁶. Na początku pismo stanowiło comiesięczny dodatek do popularnego dziennika „Le Monde”⁷. Jego odbiorcami mieli być dyplomaci, pracownicy ambasad i konsulatów⁸. Szybko jednak zrezygnowano z tak wąskiej grupy czytelników i pismo skierowano do wszystkich, „którzy chcą zrozumieć świat – ale również go zmienić”⁹.

Tematyka „Le Diplo” ma charakter społeczno-polityczny i międzynarodowy. Publikowane tu materiały często bazują na badaniach, analizach i raportach politologicznych, ekonomicznych, socjologicznych; niektóre mają charakter esejów filozoficznych¹⁰. Założeniem redakcji jest bowiem, by teksty cechowało krytyczne spojrzenie, podejście porównawcze oraz

⁵ Stosując metodę analizy treści przekazu medialnego [np. prasy drukowanej] kieruję się przede wszystkim wskazówkami Gerlinde Mautner [G. M a u t n e r, *Analiza gazet, czasopism i innych mediów drukowanych* [w:] *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Warszawa, s. 51–85]. Analiza treści pozwala wskazać sposób/sposoby przedstawiania wydarzenia/wydarzeń, opisywanej rzeczywistości, a także określić ramy ich interpretacji. Dostarcza również wiedzy na temat symbolicznych relacji między piszącym a opisywanym.

⁶ Był on dyrektorem od 1954 roku do roku 1973, kolejnym był Claude Julien – w latach 1973–1990, następnie Ignacio Ramonet – 1990–2008, a obecnie stanowisko to zajmuje Serge Halimi [online], <http://www.monde-diplomatique.fr/diplo/ours/> [dostęp: 21.06.2014].

⁷ Jego średni nakład wynosi 360 tys. egz., a oprócz wersji drukowanej dostępna jest także wersja elektroniczna [online], <http://lemonde.fr>.

⁸ Na grupę tę wskazywał dodawany wówczas podtytuł: „pismo kręgów konsularnych i dyplomatycznych”.

⁹ *Le Monde diplomatique est le journal de référence de tous ceux qui veulent comprendre le monde – mais aussi le changer. Qui somme-nous?* [online], <http://www.monde-diplomatique.fr/diplo/apropos/> [dostęp: 21.06.2014] – wszystkie tłumaczenia pochodzą od autorki tekstu.

¹⁰ Warto dodać, że ich autorami nierzadko są znane postaci nauki: Jean Baudrillard, Zygmunt Bauman, Pierre-Félix Bourdieu, Manuel Castells, Eric Hobsbawm, Lila Abu Lughod, Slavoj Žižek itd.

przyjmowanie perspektywy historycznej. Dopełnieniem, a jednocześnie samodzielnym materiałem informacyjnym czasopisma, są mapy, grafiki, rysunki. W ramach „Le Monde diplomatique” wydawane są również dodatki tematyczne, m.in. dwumiesięcznik „Sposób widzenia” [„Manière de voir”]. Prowadzenie takiej działalności, a także przyjęcie wspomnianych założeń merytorycznych nie byłoby możliwe, gdyby nie niezależność edycyjna¹¹ i finansowa, którą czasopismo uzyskało w połowie lat 90. XX wieku. Był to efekt wykupienia udziałów gazety przez Stowarzyszenie Güntera Holzmana oraz powołane Stowarzyszenie przyjaciół Monde diplomatique. Warto dodać, że do tego pierwszego należą głównie dziennikarze, a do drugiego – czytelnicy¹². Ci ostatni stanowią coraz większą grupę, dzięki czterdziestu siedmiu wydaniom międzynarodowym¹³ oraz wersji internetowej „Le Diplo”¹⁴. Warunek niezależności jest jednym z ważniejszych, pozwala bowiem redakcji podkreślać „bezstronność gazety” oraz podejmować tematy trudne, często spoza głównego nurtu czy tzw. „polityczne”. Kwestia ta jest szczególnie interesująca z punktu widzenia postrzegania mediów w kontekście ich związków z władzą, polityką¹⁵ – co ujawnia się na przykład w czasie kampanii wyborczych. Uwikłanie mediów widać również przy okazji zabiegania o istnienie na rynku [pozyskiwanie reklamodawców = finansowanie mediów]¹⁶, ale też o odbiorcę – czytelnika. Kierowanie się jego gustem, potrzebami, zainteresowaniami nierzadko wpływa na sposób i charakter przekazywanej informacji. Wydaje się jednak, że „Le Diplo” do tej pory ustrzegło się podobnych problemów.

Tematyka białoruska w „Le Diplo”

Zgodnie z dookreśleniem „Le Monde diplomatique” – miesięcznik informacji międzynarodowych – na jego łamach można znaleźć informacje

¹¹ Umowa rozdzielająca redakcję i finanse „Le Monde” i „Le Monde Diplomatique” została podpisana w 1989 roku.

¹² Razem te stowarzyszenia mają 49% udziałów, pozostałe 51% należy do Le Monde SA, *Qui sommes-nous?* [online] <http://www.monde-diplomatique.fr/diplo/apropos/> [dostęp: 21.06.2014].

¹³ Warto dodać, że „Le Diplo” jest tłumaczony na dwadzieścia osiem języków, w tym polski, rosyjski, białoruski. W poszczególnych edycjach językowych panuje zasada, że 30% artykułów jest tłumaczonych z wydania głównego – francuskiego, a pozostałe są pisane przez miejscowych dziennikarzy [za zgodą jednak redakcji]. Nakład wszystkich wersji drukowanych przekracza 2,4 mln egzemplarzy, w tym wersja francuska liczy 350 tys. egzemplarzy; siedem edycji jest wyłącznie w internecie [online], <http://www.monde-diplomatique.fr/int/> [dostęp: 21.06.2014].

¹⁴ „Le Monde Diplomatique” było jednym z pierwszych czasopism, które miało swoją wersję cyfrową. Na stronie internetowej Narodowego Instytutu Audiowizualnego [l’Institut national de l’audiovisuel] o nazwie „Cyberport” było dostępne od 2 lutego 1995 r. J.N. J e a n n e y, *Le Monde diplomatique ouvre le bal sur la Toile* [online], <http://www.histoire.presse.fr/mensuel/374/le-monde-diplomatique-ouvre-le-bal-sur-la-toile-01-04-2012-44456> [dostęp: 27.01.2015].

¹⁵ S. A l l a n, *op. cit.*, s. 3.

¹⁶ *Ibidem*, s. 52, B. P o u l e t *op. cit.*

o różnych zakątkach świata. Nie ma chyba miejsca [w sensie geograficznym i społeczno-kulturowym], o którym by nie napisano choćby jednej wzmianki. Są jednak tematy i obszary na stałe wpisane w zainteresowania redakcji czasopisma, dzięki czemu można o nich przeczytać w każdym lub prawie każdym numerze. Dotyczy to na przykład niektórych regionów i państw afrykańskich czy azjatyckich, ale też świata arabskiego, muzułmańskiego. Popularność szczególnie tych pierwszych wątków można wytłumaczyć wciąż obecnym [mimo obowiązującego dyskursu postkolonialnego] francuskim sentymentem do obszarów dawnych kolonii i stref wpływów. Europa Wschodnia do nich nie należy, ale jest dostrzegana. Zaświadcza o tym około 1000 artykułów i wzmianek dotyczących ZSRR, 726 – Rosji, 129 – Ukrainy, 25 – Białorusi i 12 – Litwy¹⁷. Trudno nie zauważyć, że uwaga koncentruje się na ZSRR i Rosji, co wynika z geopolityki realizowanej przez państwa Europy Zachodniej [w tym Francję], a także prowadzonej przez Francję polityki zagranicznej¹⁸.

Wątkom białoruskim, w całej sześćdziesięcioletniej historii „Le Diplo”, poświęcono zaledwie dwadzieścia pięć informacji prasowych, w tym dziewiętnaście stanowią artykuły¹⁹, z czego cztery dotyczą prezentacji książek²⁰. Nie jest to jednak wszystko, ponieważ „Le Diplo” ma również wersję internetową. Warto tu zwrócić uwagę na fakt, że „przenoszenie treści z druku do internetu [...] nie jest prostym <<przeniesieniem>>, ile raczej metamorfozą

¹⁷ Dane te pochodzą z katalogu problemowego Archiwum artykułów „Le Monde diplomatique” 1954–2012, które zostało opublikowane w postaci płyty DVD-ROM z okazji 60. lecia czasopisma, zweryfikowane na stronie www.monde-diplomatique.fr/index/pays [dostęp: 21.06.2014-31.01.2015].

¹⁸ Wątek ten, choć istotny, wykracza poza ramy tego artykułu; więcej na ten temat m.in.: W. K a z a n e c k i, *Współczesna francuska myśl geopolityczna. Główne tendencje i ich reprezentanci*, Toruń 2012, s. 245-258; A. S z e p t y c k i, *Francja czy Europa? Dziedzictwo generała de Gaulle’a w polityce zagranicznej V Republiki*, Warszawa 2005, s. 170-180.

¹⁹ Jako ciekawostkę można podać, że w polskiej edycji „Le Diplo” na 100 opublikowanych artykułów w latach 2004–2014 tematyce białoruskiej poświęcono tylko jeden artykuł. Jest nim tekst Mikołaja Mialiuka pt. *Krysis białoruskiej mitologii*, „Le Monde diplomatique” 2012, marzec. *Notabene* M. Mialiuk jest redaktorem edycji białoruskiej „Le Monde diplomatique”, tam też po raz pierwszy ukazał się ten tekst.

²⁰ Wśród nich znalazła się książka: Vivianne de C a s t e l, *Biélorussie: une indépendance à la drève. Un nouveau défi pour l'Europe de demain* [Białoruś – dryf niepodległości. Nowe wyzwania dla Europy jutra], 1991 [B. D r w e s k i, *Biélorussie: une indépendance à la dèrive. Un nouveau défi pour l'Europe de demain*. Vivianne de Castel, „Le Monde diplomatique” 2000, mars, s. 30], Virginie S y m a n i e c i Jean-Charles’a L a l l e m a n d’a, *Biélorussie. Mécanique d’une dictature* [Białoruś: mechanizm dyktatury] [J.A. D é r e n s, *Biélorussie. Mécanique d’une dictature*. Virginie Symaniec i Jean-Charles’a Lallemand, „Le Monde diplomatique” 2007, juillet, s. 24], Virginie S y m a n i e c, *La construction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XXe siècle* [Konstrukcja ideologiczna Słowian wschodnich. Język, pochodzenie i narody w Rosji XX wieku] [J.A. D é r e n s, *La construction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XXe siècle*. Virginie Symaniec, „Le Monde diplomatique” 2012, août, s. 24], Philippe’a H e r b e r t a, *Lettre du Caucase* [Listy z Kaukazu] [J.M. C h a u v i e r, *Le flâneur du Caucase*, „Le Monde diplomatique” 2014, janvier, s. 25].

skutkującą nie tylko wyraźnie odmienną tekstualnością, ale także – po stronie odbiorców – odmiennymi sposobami użycia”²¹. Chodzi tu między innymi o interaktywność, wyrażaną choćby poprzez możliwość pisania komentarzy pod tekstem. I choć nie jest możliwe komentowanie artykułów „Le Diplo”, szczególnie tekstów wcześniejszych, to zaproponowano inne rozwiązanie – tworzenie wątków na blogach tematycznych [„Les blogs du Diplo”], które już na taką aktywność pozwalają. Na jednym z takich właśnie blogów, zatytułowanym *Wizje kartograficzne* [*Visions cartographiques*] – w 2011 roku ukazały się trzy artykuły dotyczące tematyki białoruskiej, autorstwa Benjamina Vautrina, które uzyskały liczne komentarze. Co warto odnotowania, nie były one tylko wynikiem reakcji na teksty, ale też były polemiką: czytelnik – czytelnik oraz autor – czytelnik i odwrotnie.

Informacje dotyczące Białorusi zaczęły pojawiać się od 1990 roku, ale tylko w niewielu tekstach jest ona głównym i jedynym wątkiem. Częściej pokazywana jest w kontekście rozpadu ZSRR i zaistniałej w jego wyniku sytuacji polityczno-ekonomiczno-społecznej albo relacji białoruskich z sąsiednimi państwami, a także Unią Europejską. I tak, jedna z pierwszych informacji pojawiła się w kwietniu 1990 roku i była zatytułowana *Trois République européennes* [*Trzy republiki europejskie*], wśród których znalazła się Białoruś, Ukraina i Mołdawia. Warto zwrócić uwagę na określenie „europejskie”, ponieważ pojawia się ono i w innych tekstach, choć należy dodać, że raz jest Białorusi przypisywane [jak w przywołanym artykule], a raz poddawane w wątpliwość [np. w artykule z 2012 r, o czym dalej]. Co prawda, z lidu²² omawianego tekstu dowiadujemy się, że owa „europejskość” rozumiana jest w kategoriach geopolityczno-handlowych – kraje te, to bowiem „rynk europejskie ZSRR”. W następującej potem krótkiej charakterystyce zawarte zostały informacje dotyczące nazwy państwa białoruskiego, którą wyjaśniono przez odwołanie do Białej Rosji – *Russie blanche*²³, obszaru [powierzchni], składu etnicznego mieszkańców [obok Białorusinów wymienieni zostali: Rosjanie, Polacy i Żydzi], gospodarki [głównie przemysł przetwórczy i rolnictwo – „dotknięte katastrofą w Czarnobylu”], średniego

²¹ G. M a u t n e r, *op. cit.*, s. 53.

²² Lid [*lead*] – streszczenie lub hasłowa prezentacja zawartości artykułu, poprzedzająca jego właściwy tekst.

²³ Warto tu zaznaczyć, że w większości artykułów w prasie francuskiej państwo białoruskie jest określane jako Biélorussia [zgodnie z oficjalnym zapisem nazw państw i regionów w języku francuskim]. Taki też zapis jest we wszystkich analizowanych artykułach z „Le Diplo”. Można jednakże spotkać i inny zapis, który nawiązuje do angielskiego określenia Białorusi, ale też określenia białoruskiego tj. Bélarus. Taki zapis pojawił się raz w jednym z komentarzy do tekstu Benjamina Vautrina pt. *Le rêve brisé de la jeunesse biélorussie* umieszczonego na blogu – B. Vautrin, *Biélorussie – ex-URSS – dictature. Le rêve brisé de la jeunesse biélorusse*, „Le Monde diplomatique”: *Visions cartographiques. Le blogs du Diplo*, 2011, mercredi 9 mars [online] <http://blog.mondediplo.net/2011-03-09-Le-reve-brise-de-la-jeunesse-bielorusse> [dostęp: 23.01.2015]. Jedną z hipotez mających wyjaśnić te różnice mówi, że używanie nazwy *Biélorussie* wpisuje to państwo w relacje rosyjskie, czego nie czyni używanie określenia *Bélarus*.

dochodu na mieszkańca, a także kilku wydarzeń i dat z historii: XI wiek i powiązanie z Księstwem Kijowskim, 1772 r. i włączenie do imperium carskiego, po okresie 1914–1918 ustalenie granicy ZSRR, po II wojnie światowej część ZSRR oraz BSRR jako członek ONZ. Wybór tych dat w charakterystyce „nowego” państwa zastanawia, koncentruje bowiem uwagę czytelnika na podporządkowaniu i zależności tego regionu od innych organizmów politycznych [Księstwo Kijowskie, Imperium Rosyjskie, ZSRR]. Na tym tle wyjątkowo przedstawia się dodana wzmianka na temat Białoruskiego Frontu Ludowego, który: „ma wpływ w miastach i wśród intelektualistów”²⁴. Tego typu krótkie, skondensowane informacje, wręcz przywodzące na myśl opis encyklopedyczny, były publikowane także w 1993 i 2001 roku. Pod pierwszą z tych dat pojawia się materiał zatytułowany: *Biélorussie. Points de repère* [Białoruś. Punkty orientacyjne]. Znalazły się w nim dane dotyczące stolicy, obszaru, liczebności i gęstości zaludnienia, składu etnicznego, w którym obok Białorusinów, Rosjan i Polaków zostali wymienieni nie Żydzi [jak w 1990 roku], ale Ukraińcy. Pojawiła się również notka o gospodarce białoruskiej i jej głównych gałęziach: przemyśle maszynowym, petrochemicznym, elektronicznym i budowlanym. Wskazano także zatrudnienie – 31% mieszkańców pracuje w przemyśle, a 19% w rolnictwie. Następnie krótko została opisana historia, wzbogacona [w stosunku do poprzedniego artykułu] o takie daty jak: traktat ryski, wreszcie rok 1939 – „inwazja sowiecka na Polskę i konsolidacja ziem białoruskich”²⁵. Również tu wybór dat potwierdza ujmowanie Białorusi w kategoriach niesamodzielności. Tej krótkiej informacji towarzyszy mapa autorstwa Philippe’a Rekacewicza [głównego kartografa „Le Diplo”]²⁶. I to dzięki niej czytelnik – po raz pierwszy – może zobaczyć przebieg granic państwa białoruskiego, dowód jego odrębności. Z kolei materiał prasowy z 2001 roku nosi tytuł *Nostalgie de l’espace soviétique. Une histoire mouvementée* [Nostalgia za przestrzenią sowiecką. Burzliwa historia]²⁷ i sam w sobie nie do końca odpowiada zawartości, którą stanowią chronologicznie ułożone daty z krótkimi objaśnieniami. Nabiera jednak znaczenia w połączeniu²⁸ z [notabene poprzedzającym go w sensie układu na stronie gazety] artykułem *Nostalgie de l’espace soviétique. La Biélorussie se tourne vers Mouscou* [Nostalgia za przestrzenią sowiecką. Białoruś zwraca się ku Moskwie] Brunona Drweskiego z 2001 roku²⁹. Wspomnianych dat,

²⁴ *Trois République européennes*, „Le Monde diplomatique” 1990, avril, s. 18. [tekst oryg.] *Le Front populaire dispose d’une influence dans les villes et parmi les intellectuels*.

²⁵ *Biélorussie. Points de repère*, „Le Monde diplomatique” 1993, mars, s. 8 ; [tekst oryg.] 1939: invasion soviétique de la Pologne et remembrement de la Biélorussie d’avant 1921.

²⁶ P. R e k a c e w i c z, *Carte de localisation de Biélorussie*, „Le Monde diplomatique” 1993, mars, s. 8.

²⁷ *Nostalgie de l’espace soviétique. Une histoire mouvementée*, „Le Monde diplomatique” 2001, septembre, s. 12.

²⁸ Pierwsza część tytułu kalendarium i artykułu sugeruje łączność tematyczną, ale może też oznaczać jedno autorstwo, choć kalendarium nie zostało podpisane.

²⁹ B. D r w e s k i, *Nostalgie de l’espace soviétique. La Biélorussie se tourne vers Mouscou*, „Le Monde diplomatique” 2001, septembre, s. 12.

podobnie jak wcześniej, jest niewiele. Poza tym uwagę zwraca dysproporcja między wybranymi wydarzeniami z XX wieku – jest ich 10, a 3 datami pochodzącymi z wcześniejszego okresu [od XIII do XX wieku]. Po raz pierwszy też pojawia się informacja o organizmach politycznych: 1918 – Białoruskiej Republice Ludowej i Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (jest także wzmianka o powołaniu w 1922 r. Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich) oraz o uzyskaniu przez Białoruś niepodległości w 1990 roku, pierwszych wyborach prezydenckich (1994), referendum prezydenckim (1996), pierwszej wizycie zagranicznej Aleksandra Łukaszenki (1998) oraz powołaniu unii rosyjsko-białoruskiej³⁰. Tak ułożone kalendarium okazuje się przydatne w połączeniu ze wspomnianym już tekstem Brunona Drweskiego³¹. Autor [politolog i wykładowca] skupia się w nim na idei utworzenia Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej traktowanej jako szansa powrotu do czasów ZSRR. W tym kontekście analizuje też sytuację społeczeństwa i państwa białoruskiego, które tak ocenia: „dziesięć lat po uzyskaniu niepodległości białoruska tożsamość pozostaje niewyraźna. Autorytarny reżim polityczny zawiera pewne elementy «nostalgii za czasami sowieckimi», fascynację «socjalizmem rynkowym» na wzór chiński i programem «niechaotycznego liberalizmu»”³². Prowadzoną politykę, szczególnie wewnętrzną, określa jako „chaotyczną [*chaotique*]”, a także „szaloną i niedemokratyczną [*loufoque et antidémocratique*]”, ale też pokazuje, że używane przez Aleksandra Łukaszenkę metody, choć autorytarne, to jednak są bezkrwawe [dowodem tej tezy jest porównanie rozwiązania parlamentu białoruskiego w 1996 r. i rosyjskiego w 1993 r. czy przypomnienie represji w Czeczenii]. Głównym celem Łukaszenki jest bowiem utrzymanie się przy władzy. Z jednej więc strony – współczesność, a z drugiej – historyczna specyfika lokalizacji Białorusi „w słowiańsko-bizantyńskim kręgu” i na „skrzyżowaniu światów łacińskiego i greckiego” sprawiają, że Białoruś „nie będzie zwykłą prowincją rosyjską”, jej rolą jest bowiem bycie „łącznikiem między światem rosyjskim a zachodnimi sąsiadami”³³. W tym kontekście autor przygląda się stosunkom rosyjsko-białoruskim i podpisanej między nimi unii. Dowodzi, że sprawdza się ona głównie w rozumieniu unii militarnej, strategicznej, natomiast gospodarczo jest „wydmuszką [*une coquille vide*]” [podobną metaforę

³⁰ *Nostalgie...*, op. cit.

³¹ B. Drwesk i, op. cit.

³² *Ibidem*; [tekst oryg.] *Dix ans après son indépendance, l'identité de la Biélorussie apparaît brouillée. Son régime politique autoritaire comporte tout à la fois des éléments de "nostalgie soviétique", une fascination pour le "socialism de marché «à la chinoise»" et une programme affiché de "libéralisme non chaotique".*

³³ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Si l'intégration avec la Russie [...] ne doit pas occulter les spécificités de la Biélorussie, qui occupe une position stratégique et ne peut donc constituer une simple province russe. De son passé [...] son appartenance au cercle culturel slavo-byzantin. [...] Située à la jonction entre les mondes latin et grec, elle a gardé une certaine propension au relativisme religieus, voir idéologique. [...] Biélorussie reste marquée par une propension à établir la jonction entre le monde russe et ses voisins occidentaux.*

w odniesieniu do unii białorusko-rosyjskiej można znaleźć w tekście Guya-Pierre'a Chomette'a³⁴ z 2003 roku] – ponieważ interesy Rosji i Białorusi ze sobą kolidują.

Warto jednak wrócić do roku 1990 i drugiego z opublikowanych wówczas tekstów. Został on bowiem poświęcony reformom w Związku Radzieckim i „pierestrojce”. Artykuł ten, z racji czasu publikacji, ale i kompetencji autora [Jean-Marie Chauvier jest politologiem i specjalistą do spraw ZSRR i Rosji] można potraktować jako wyjściowy dla późniejszych tekstów, w których będzie mowa o rozpadzie ZSRR. I tak, autor pokazuje w nim związek między planowanymi reformami gospodarczymi i politycznymi, a rosnącymi niepokojami społecznymi, które doprowadzają do pęknięcia w społecznościach ZSRR i podziału ich na bogatsze, zamieszkujące regiony północno-zachodnie, i biedniejsze – żyjące w południowo-wschodnich regionach ZSRR. Podział ten przyczynia się zaś do innej dynamiki zachodzących zmian, dostrzeganej w nich roli działaczy partii komunistycznej, a także oceny wydarzeń. Konieczne jest więc przededefiniowanie istoty państwa, w którym rodzi się opozycja parlamentarna i instytucjonalna, ale także wzrasta nacjonalizm [Litwa, Łotwa, Estonia, a także Zakaukazie]. W tym kontekście obszar tzw. republik słowiańskich [Rosja, Ukraina, Białoruś] okazuje się „spokojniejszy”, a politycy „odporni na nacjonalistyczne naciski”³⁵. Rozdzwięk w ocenie rozpadu oraz przekształcenia ZSRR we Wspólnotę Niepodległych Państw dobrze widoczny jest również w tekście z 2011 roku. Już w tytule pojawia się ocena tych wydarzeń jako „chaotycznych” [*Dissolution chaotique de l'URSS*]. Z kolei ze wstępu, napisanego w sposób reporterski i barwny, czytelnik dowiaduje się, że: „8 grudnia 1991 roku trzech prezydentów, którzy jak konspiratorzy/spiskowcy spotkali się w domku myśliwskim w głębi lasu białoruskiego, podpisało dokument o rozpadzie ZSRR”³⁶. A zatem Borys Jelcyn, Stanisław Szuszkiewicz i Leonid Krawczuk działali nielegalnie (na co wskazuje użyte słowo *konspiratorzy*) i dlatego musieli się ukryć (użyta metafora lasu i jego głębi sugeruje miejsce schowane przed wzrokiem ludzi). Poza tym nie mieli zgody społeczeństw, które sami reprezentowali, nie mówiąc już o przedstawicielach innych republik radzieckich, a szczególnie Kazachstanu, co zresztą uznano za „niedopuszczalne”³⁷. Co ciekawe, choć tekst dotyczy obszaru, dla którego

³⁴ G.P. Ch o m e t t e, *Pologne, Ukraine, Biélorussie: les frontières se referment. Sur les marches orientales de l'Union européenne*, „Le Monde diplomatique” 2003, mars, s. 7.

³⁵ J.M. C h a u v i e r, *Nouveau tournant de la réforme en Union Soviétique. Une perestroïka de “deuxième” type*, „Le Monde diplomatique” 1990, avril, s. 18 ; [tekst oryg.] *Le parti, du moins ses forces rênovatrices, est moiuns ébranlé dans les République slaves (Russie, Ukraine, Biélorussie) lors des élection locales de mars 1990; ses candidats résistent assez bien à la poussée nationaliste en Ukraine et en Biélorussie*.

³⁶ N. B a c h k a t o v, *Vicissitudes de l'identité russe. Dissolution chaotique de l'URSS*, „Le Monde diplomatique” 2011, décembre, s. 5 ; [tekst oryg.] *Le 8 décembre 1991, trois présidents se retrouvaient, tels des conspirateurs, dans un relais de chasse perdu au finde la forêt biélorusse*.

³⁷ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Sans mandat, ni de leur république ni des autres républiques [...] Le choc fut particulièrement ressenti en Asie central et dans le Caucase, à l'exception de la*

znaczącymi wydarzeniami były te związane z ZSRR, to jako punkt zwrotny zmian został w nim wymieniony upadek muru berlińskiego. I to jego zburzenie inicjuje „likwidację dziedzictwa komunistycznego” i zastąpienie jego miejsca instytucjami takimi jak Europejska Wspólnota Gospodarcza czy Sojusz Północnoatlantycki [NATO]³⁸. Zwraca tu uwagę użyte słowo „dziedzictwo” – *héritage*, które może sugerować, że jednak jego „likwidacja” nie będzie ani łatwa, ani szybka. Zresztą autorka pisze o tym parę linijek dalej, gdy stwierdza, że „problemy z wyjściem z systemu sowieckiego, wynikają z faktu, że mimo rozczarowania ideologią marksistowsko-leninowską i jej odrzucenia jest ona nadal spoiwem politycznym i gospodarczym państw byłego ZSRR”³⁹. Diagnozuje też problemy polityczne, ekonomiczne i społeczne, z którymi przyszło się zmagać po rozpadzie ZSRR. Szczególnie podkreśla kwestie gospodarcze, w tym przejście od gospodarki planowej do rynkowej. Wskazuje również na „pomoc obcą” (zachodnią), która jednak „narzuca model ultraliberalny”⁴⁰ gospodarki polegający na otwarciu się na inwestorów zachodnich, co jest różnie przyjmowane. Kończy zaś konstatacją, że mimo pewnych różnic państwa byłego ZSRR nadal są w okresie przejściowym i dlatego nie mogą konkurować na finansowej arenie międzynarodowej.

W sytuację po rozpadzie ZSRR, kiedy budowany jest od nowa ład polityczny, gospodarczy, społeczny, wpisują się także wystąpienia społeczne, nazywane „rewolucjami kolorowymi”. Niepokoje takie były już wspomniane w tekście z 1990 roku, ale tu mowa o wydarzeniach późniejszych – z początku XXI wieku. Pisał o nich Vicken Cheterian – dziennikarz, politolog i historyk. I tak, w tekście z 2005 r. stwierdza on, że kryzys władz wywołuje zmiany. Potwierdzeniem zaś tej tezy są według niego wystąpienia w Serbii w 2000 roku, Gruzji w 2003 roku, na Ukrainie w 2004 roku i Kirgistanie w 2005 roku⁴¹. Wydarzeniom ukraińskim i „pomarańczowej rewolucji” poświęca zresztą oddzielny tekst⁴². W obydwu pojawia się jednak pytanie – kiedy podobny ruch zaistnieje na Białorusi. W pewnym sensie odpowiedzią na nie jest wzmianka o spontanicznie organizowanych protestach na ulicach miast,

Géorgie. Quand au président Kazakh Noursoultan Nazarbaïev, il jugeait inadmissible qu’une telle décision ait pu être prise en l’absence d’un représentant du deuxième plus grand pays de l’URSS.

³⁸ *Ibidem*; [tekst oryg.] ...les pays d’Europe central et orientale qui, après la chute du mur de Berlin, avaient entrepris de liquider l’héritage communiste et réclamaient leur place dans des institutions comme la Communauté économique européenne (CEE) et l’Organisation du traité de l’Atlantique nord (OTAN).

³⁹ *Ibidem*; [tekst oryg.] Les quinze républiques, devenues indépendantes, devaient désormais gérer les problèmes de la sortie du soviétisme, à commencer par la rupture avec l’idéologie marxiste-léniniste qui, malgré le désenchantement de nombreux Soviétiques, formait encore le ciment de la vie politique, économique et sociale du pays.

⁴⁰ *Ibidem*; [tekst oryg.] L’aide étrangère imposa un modèle ultralibéral et l’ouverture totale à des investisseurs étrangers.

⁴¹ V. C h e t e r i a n, *Quand les anciennes élites se succèdent à elles-mêmes. Révolutions en trompe-l’œil à l’Est*, „Le Monde diplomatique” 2005, octobre, s. 12.

⁴² V. C h e t e r i a n, *En Ukraine, une premier ministre d’opposition. La “revolution orange” perd ses couleurs*, „Le Monde diplomatique” 2006, septembre, s. 6.

która znalazła się w tekście Alexandre'a Billette'a i Jeana-Arnaulta Dérensa⁴³ oraz artykuły Benjamina Vautrina⁴⁴ umieszczone na blogu „Le Diplo”. Ostatni z wymienionych dziennikarzy opisuje w nich białoruskie protesty 2011 roku – spacerowanie w ciszy, klaskanie, uruchamianie klaksonów czy sygnałów komórek⁴⁵, ale także wykorzystanie rocznic, jak na przykład 495-lecia bitwy pod Orszą, którą upamiętniono „bitwą na poduszki” (tekstowi towarzyszy fotoreportaż z przebiegu tej bitwy)⁴⁶. Tak więc również na Białorusi można dostrzec działania będące efektem nieposłuszeństwa społecznego.

Kolejnym wątkiem, w którym ujawnia się tematyka białoruska, są relacje z innymi państwami, w tym z Polską oraz Unią Europejską. Można o tym przeczytać w tekście z 2003 i 2012 roku. Obydwa artykuły koncentrują się na kwestii granicy między Polską i Białorusią oraz wpływie na handel przygraniczny (transgraniczny). Autor pierwszego z nich – Guy-Pierre Chomette – przekonuje, że otwarcie granic po rozpadzie ZSRR było jednym z ważniejszych osiągnięć i zmian w kierunku „wolności” mieszkańców Białorusi i Ukrainy. Planowane zaś w związku z wejściem Polski do Unii Europejskiej i strefy Schengen zmiany, wraz z wprowadzeniem wiz, są odbierane z goryczą⁴⁷. W tym miejscu warto dodać, że artykuł ma w zasadzie charakter reportażu, pojawiają się w nim bohaterowie wymienieni z imienia i nazwiska, co sprawia, że ich problemy życiowe stają się bliższe czytelnikowi i lepiej zrozumiałe. Również użyte słowo *amertume* – „gorycz/strapienie/zgryzota”⁴⁸ – pozwala odczuć, że jest to rzeczywiście coś więcej niż problem/utrudnienie. Podobnie można potraktować zadeklarowane przez Ukraińców uczucie zdrady – *sentiment de trahison* (mocniejsze niż np. rozczarowanie) w stosunku do „krajów, które do niedawna były braćmi”⁴⁹, czyli Słowacji i Bułgarii, z powodu wprowadzenia wiz. W tym kontekście

⁴³ A. B i l l e t t e, J.A. D é r e n s, *La repression e'explique pas tout. Pourquoi le pouvoir biélorusse se croit à l'abri*, „Le Monde diplomatique” 2006, mars, s. 13.

⁴⁴ B. V a u t r i n, *Biélorussie – ex-URSS – dictature. Le rêve brisé de la jeunesse biélorusse*, „Le Monde diplomatique”: Visions cartographiques. Le blogs du Diplo, 2011, mercredi 9 mars [online] <http://blog.mondediplo.net/2011-03-09-Le-reve-brise-de-la-jeunesse-bielorusse> [dostęp: 23.01.2015]; B. V a u t r i n, *Ex – URSS – Europe – Résistances. En Biélorussie, une revolution muette*, „Le Monde diplomatique”: Visions cartographiques. Le blogs du Diplo 2011, mercredi 20 juillet [online] <http://blog.mondediplo.net/2011-07-20-En-Bielorusse-une-revolution-muette> [dostęp: 23.01.2015].

⁴⁵ B.V a u t r i n, *En Biélorussie...*

⁴⁶ B. V a u t r i n, *Le rêve...*

⁴⁷ G.P. C h o m e t t e, *op. cit.*, s. 6; [tekst oryg.] *L'ouverture des frontières internes de l'ancien bloc de l'Est a rendu la liberté de circulation aux peuples d'Europe centrale et orientale dans leur espace géographique. En Ukraine et en Biélorussie, on considère bien souvent que cette liberté-là est l'un des rares acquis de ces dernières années. Devoir y renoncer provoque bien des amertumes.*

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*; [teks oryg.] *En Ukraine, s'exprime comme un sentiment de trahison envers ces pays encore "frères" il n'y a pas si longtemps.*

działania strony polskiej są pokazywane pozytywnie – najdłużej bowiem starano się utrzymać zasady przekraczania granicy określone w umowie o stosunkach dobrosąsiedzkich z początku lat 90. XX wieku. Jednak zmiana sytuacji związana ze wstąpieniem Polski do UE wymaga przepracowania relacji. Dziennikarz konstatuje, że zamknięcie granicy wschodniej wpłynie na sytuację Białorusi oraz Ukrainy i uzależni ją od relacji między Unią Europejską a Rosją. Może także doprowadzić do sytuacji, o której wspominał jeden z rozmówców z Grodna: „ponieważ Unia Europejska nas nie chce, to unia z Rosją nie jest złym pomysłem. Z tym, że Moskwa nie przewiduje innej niż bezpośrednia integracja Białorusi z Federacją Rosyjską” I dodaje: „ale tego nie chcą Białorusini”⁵⁰.

Sprawa granicy i handlu powraca w 2012 roku w artykule Laurenta Geslina i Sébastiena Goberta. Tekst dotyczy sytuacji Polski wschodniej oraz przyznanego na lata 2007–2013 dofinansowania unijnego na modernizację infrastruktury tego regionu. Jednakże pojawiają się w nim odniesienia do Białorusi. Podobnie do poprzedniego tekstu, także i ten ma charakter reportażowy, uzupełniony o tzw. „twarde dane statystyczne”. Już w początkowych partiach tekstu, w opisie lokalizacji opisywanego „regionu” można znaleźć stwierdzenie, że jest to nie tyle wschód Polski, ile „«Far East» Unii Europejskiej graniczący od północy z Białorusią”⁵¹. W tym miejscu warto wyjaśnić, że użyte określenie „Far East” jest angielskim określeniem Dalekiego Wschodu i konotuje skojarzenie z bardzo odległym (geograficznie, ale i kulturowo) terytorium. Zastanawiające jest, że autorzy skorzystali właśnie z nazwy angielskiej, mimo że mogli użyć francuskiej: *Extrême-Orient*. Czy więc ich intencją było zdystansowanie się, czy może podkreślenie „obcości” tego obszaru? I choć dalej tekst nie sprawia wrażenia, by autorzy byli zwolennikami orientalizacji wschodu, to zabieg taki zastanawia. Drugim akcentem białoruskim w tym tekście jest fragment poświęcony granicy wschodniej po wejściu Polski do strefy Schengen. Okazuje się, że był to moment, w którym granica ta stała się dla Białorusinów „prawdziwym murem”, którego pokonanie wymaga „przejścia niekończących się procedur administracyjnych” oraz „wizy za 60 euro (Rosjanie płacą 35 euro)”⁵². Z kolei, według polskich władz lokalnych – prezydenta Miasta Białegostoku – „region może stać się bramą do Europy dla Białorusinów”⁵³. Jednym słowem, Podlasie to Europa, ale

⁵⁰ *Ibidem*, s. 7; [tekst oryg.] *Puisque l'Union européenne ne veut pas de nos, dit-il, l'Union avec la Russie n'est pas une si mauvaise idée. [...] Et de cela, les Biélorusses ne veulent pas.*

⁵¹ L. Geslin, S. Gobert, *Un territoire coupé de son histoire. La Pologne orientale passe à l'Ouest*, „Le Monde diplomatique” 2012 juin, s. 14; [tekst oryg.] *...nous sommes dans l'est de la Pologne, le „Far East” de l'Union européenne, adossé à la Biélorussie au nord et, au sud, aux cotreforts des Carpates, qui ouvrent sur la plaine ukrainienne.*

⁵² *Ibidem*; [tekst oryg.] *Depuis l'entrée de la Pologne dans l'espace Schengen, le 21 décembre 2007, la frontière est devenue un véritable mur pour les Biélorusses. Outre d'interminables procédures administratives, ils doivent désormais dépenser 60 euros, soit un quart du salaire moyen mensuel, pour obtenir un visa, quand les Russes ne doivent déboursier que 35 euro.*

⁵³ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Notre région pourrait pourtant devenir la porte d'entrée de l'Europe pour la Biélorussie.*

Białoruś już niekoniecznie. Nawet prowadząca ku granicy z Białorusią „prosta droga jest zagubiona w mrokach”⁵⁴. Jednak taka interpretacja może być krzywdząca. Tym bardziej, że parę akapitów dalej kwestia europejskości Białorusi znów się pojawia i jest bezdyskusyjna. Inny urzędnik, oceniając kwestię granicy i relacji z Białorusinami stwierdza, że: „ważne jest, aby nie przeciąć Europy, jak to zrobiono w 1945 roku”⁵⁵. Wszystko jednak uzależnione jest od stosunków między Unią Europejską a Białorusią, choć te uległy pogorszeniu po ostatnich wyborach prezydenckich i aresztowaniach oponentów Aleksandra Łukaszenki. Wpływ ma także sytuacja mniejszości polskiej na Białorusi [chodzi tu o nieuznawanie Związku Polaków na Białorusi]. Przy tej okazji autorzy przypomnieli historię relacji polsko-białoruskich.

Wątki geopolityczne i gospodarcze, będące tłem dla problematyki białoruskiej, są dominujące, ale nie jedyne. W opowieść o Białorusi wpisana jest również katastrofa w Czarnobylu. Temat ten został podjęty w tekście z 2006 i 2008 roku. Już z tytułu pierwszego z nich: *De Hiroshima à Tchernobyl. Vision critique du nucléaire* [Od Hiroszimy do Czarnobyla. Krytyczna wizja nuklearna]⁵⁶ wiadomo, że tekst będzie miał charakter krytyczny. Autor – Philippe Bovet – zwraca uwagę, że ani wydarzenia z Hiroszimy, ani z Czarnobyla nie zmieniły podejścia do energii jądrowej. Wiąże to z istniejącym lobby jądrowym, które co prawda nie zaprzecza, że dochodzi do katastrof elektrowni atomowych, ale rozpatruje je przede wszystkim w kategoriach wypadku, a nie konsekwencji. Te ostatnie zaś są niezauważane, a wręcz ukrywane. Autor przypomina tu o podpisanej w 1959 roku umowie między Światową Organizacją Zdrowia [WHO] a Międzynarodową Agencją Energii Atomowej [MAEA], która podporządkowała raporty na temat zdrowia aktualnym interesom Agencji. Dlatego też – stwierdza – nawet przejmujące relacje i dowody negatywnego wpływu promieniowania radioaktywnego nie są traktowane z należytą uwagą i powagą. W kontekście walki o ujawnienie zagrożeń przywołuje postać dziennikarza Władimira Tchertkoffa i jego reportaż na temat katastrofy w Czarnobylu, w którym pojawia się informacja, że: „duży obszar Białorusi został zanieczyszczony radioaktywnie, ale tylko z terenów najbardziej skażonych przesiedlono ludzi, na pozostałych zaś nadal uprawia się ziemię”. Fakty te podsumował jednoznacznie jako „naukowo zaprogramowaną, trwającą dwadzieścia lat zbrodnię w samym sercu Europy”⁵⁷. Stwierdzenia te mają nie tylko poruszyć czytelnika, ale też uświadomić, że zagrożenie jest realne i bliskie. Podobnie krytyczny jest artykuł

⁵⁴ *Ibidem*; [tekst oryg.] *A une trentaine de kilomètres de Bialystok, dans une forêt épaisse, une route en ligne droit se perd dans les brumes.*

⁵⁵ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Depuis l'entrée de la Pologne dans l'espace Schengen, nous voyons moins d'Ukrainiens et Biélorusses, remarque M. Czapski. Il est pourtant essentiel de ne pas couper l'Europe, comme en 1945.*

⁵⁶ Ph. B o v e t, *De Hiroshima à Tchernobyl. Vision critiques du nucléaire*, „Le Monde diplomatique” 2006, septembre, s. 27.

⁵⁷ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Alors qu'une forte radioactivité touche une vaste superficie de la Biélorussie, les habitants n'ont quasiment pas été évacués, l'agriculture continue à écouler*

autorstwa Alison Katz z 2008 r., z tym że jej głos, a przede wszystkim wysuwane oskarżenia w kierunku zarówno władz, nauki, jak i Światowej Organizacji Zdrowia i Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej brzmią mocniej. Padają pod ich adresem słowa: *le mensonge* [kłamstwo], *la corruption* [korupcja], *la désinformation* [dezinformacja]⁵⁸. Autorka domaga się stałego monitoringu i badań związku między napromieniowaniem a zachorowalnością na raka, a także informowania o wpływie elektrowni atomowych na życie ludzi. Czarnobyl jest tu jednym z istotniejszych dowodów i argumentów. Tekst rozpoczyna się pytaniem, które Katz kieruje wprost do czytelnika: *connaitra-t-on* [czy wiesz], przez co zmniejsza dystans między sobą – autorką a odbiorcą artykułu, a przekaz zyskuje na sile. Warto też dodać, że pisze ona z pozycji specjalisty, co nie tylko wynika z jej wykształcenia – jest psychologką i socjologką, ale także pracy dla WHO. Fakt ten dodatkowo wzmacnia przytaczaną argumentację. Temat katastrofy w Czarnobylu znalazł się także na blogu „Le Diplo” w artykule Benjamina Vautrina⁵⁹.

Na koniec warto przyjrzeć się artykułom, które przede wszystkim są poświęcone charakterystyce Białorusi – współczesnemu państwu i społeczeństwu. Można do nich zaliczyć trzy teksty, jeden autorstwa Erlandsa Calabuiga Odinsa z 1993 roku⁶⁰ oraz dwa – Alexandre’a Billette’a i Jeana-Arnaulta Dérensa z 2006 roku⁶¹. Ten pierwszy dotyczy początków procesu zmian na Białorusi, które jak podkreśla autor, podporządkowane są pragmatyzmowi: „chcąc uniknąć brutalnych wyborów między sąsiadami, Białoruś do tej pory uniknęła ekscesów nacjonalistycznych”⁶² [podobne stwierdzenie znalazło się w artykule Chauviera z 1990 roku]. W tej kwestii wypowiadają się autorytety – Stanisław Szuszkiewicz, który twierdzi, że „na Białorusi nie ma odrodzenia nacjonalizmu, ponieważ nigdy go nie było. Obecnie zaś żyjemy w czasach derusyfikacji, a nie białorusyfikacji”⁶³ i Adam Maldzis, który z kolei sięga do argumentów historycznych, przede wszystkim funkcjonowania w społeczeństwie wieloetnicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego, by

ses récoltes, aucune prophylaxie n'est prévue pour les enfants: un crime scientifique programmé se perpétue depuis vingt ans au cœur de l'Europe.

⁵⁸ A. K a t z, *L'Organisation mondiale de la santé et le nucléaire. Les dossiers enterrés de Tchernobyl*, „Le Monde diplomatique” 2008, mars, s. 3.

⁵⁹ B. V a u t r i n, *Nucléaire – Biélorussie – Désastre. Tchernobyl en Biélorussie...*, „Le Monde diplomatique”: Visions cartographiques. Le blogs du Diplo 2011, vendredi 29 avril [online], <http://blog.mondediplo.net/2011-04-29-Tchernobyl-en-Bielorussie> [dostęp: 23.01.2015].

⁶⁰ E. C a l a b u i g O d i n s, *En bons rapports avec Moscou. La Biélorussie resurgit sans précipitation*, „Le Monde diplomatique” 1993, mars, s. 8.

⁶¹ A. B i l l e t t e, J. A. D é r e n s, *Une identité incertaine*, „Le Monde diplomatique” 2006 mars, s. 12; A. B i l l e t t e, J. A. D é r e n s, *La répression...*, s. 12-13.

⁶² E. C a l a b u i g O d i n s, *op. cit.*, s. 8; [tekst oryg.] *A petits pas, soucieuse d'éviter les choix brutaux faits chez ses voisins, la Biélorussie a, jusqu'à présent, échappé aux excès nationalistes.*

⁶³ *Ibidem*; [tekst oryg.] *En Biélorussie, il n'y a pas de renaissance du nationalisme, car il n'y a jamais eu de nationalisme, Nous vivons une dérussification et pas une biélorussification.*

wyjaśnić umiarkowaną, ale i mało wyrazistą postawę Białorusinów⁶⁴. Mimo to wśród inteligencji można znaleźć tzw. „białoruskich nacjonalistów”, którzy będą chcieli, na przykład uznania unityzmu jako religii narodowej czy dyskusji nad rewizją granic. W tekście znalazły się również informacje dotyczące gospodarki, w tym rolnictwa – „wydajnego według standardów sowieckich, ale nieopłacalnego w kontekście globalnym” oraz przemysłu – „przestarzałego, energochłonnego i silnie zintegrowanego z byłym ZSRR”⁶⁵. I mimo, że jak oceniono, „poziom życia na Białorusi jest najwyższy ze wszystkich byłych republik radzieckich”, to jednak reformy i przekształcenie gospodarki w rynkową są niezbędne, a to wymaga „dużej ostrożności od władz, by zachować spokój społeczny”. Analiza wskaźników ekonomicznych wykazała pogłębiającą się inflację, co z kolei wpłynęło na „zaniepokojenie Białorusinów sytuacją gospodarczą i polityczną”⁶⁶. Do tego problemem była jeszcze armia radziecka, stacjonująca na Białorusi. Artykuł kończy optymistyczne stwierdzenie Piotra Kravchenki – ówczesnego ministra spraw zagranicznych Republiki Białoruś, który przewidywał, że „wewnętrzne przemiany na Białorusi potrwać do 2003 roku i dopiero wtedy Białorusini będą mogli przyłączyć się do ogólnoeuropejskiego rynku”⁶⁷. Dziesięć lat później słowa te przypomina Guy-Pierre Chomette i konstatuje, że nie udało się osiągnąć tych zamierzeń, za co winę ponosi białoruski system polityczny oparty na nostalgii za czasami sowieckimi⁶⁸.

Natomiast dwa kolejne artykuły z 2006 roku skupiają się na kwestiach władzy i tożsamości. I tak, pierwszy z wątków zostaje zdominowany przez postać Aleksandra Łukaszenki – od 1994 roku prezydenta Republiki Białoruś. Pojawiają się więc tu informacje charakteryzujące przyjęty przez niego system zarządzania – oceniany jednoznacznie jako autorytarny [*un regime politique autoritaire*]⁶⁹, w którym stosowane są represje wobec przeciwników reżimu oraz oponentów politycznych [kandydatów przy kolejnych wyborach prezydenckich], jednym słowem panuje atmosfera strachu [*le climat de peur*]⁷⁰. Podkreślano, że celem tak sprawowanej władzy jest powrót

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*; [tekst oryg.] *...une agriculture performante selon les normes soviétique, mais non rentable dans contexte mondial; une industrie de transformation surdimensionnée, obsolete, vorace en énergie, et fortement intégrée à l'ex-Union soviétique. La République biélorusse a toujours été considérée comme l'atelier d'assemblage de la Russie.*

⁶⁶ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Le niveau de vie en Biélorussie est le plus haut de toutes les Républiques ex-soviétique, assure M. Aleksandr Dremov, chef du département économique du Soviet suprême et principal artisan de réformes. La voie biélorusse consiste à éviter la chute du niveau de vie de la population, sinon les gens cessent de travailler, critiquent les réformes, et la situation politique devient vite incontrôlable. Afin de préserver la paix sociale, le gouvernement procède avec une grande prudence.*

⁶⁷ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Vers 2003, nous aurons accompli notre transformation intérieure et nous serons prêts à nous joindre à un marché paneuropéen.*

⁶⁸ G.P. Ch o m e t t e, *op. cit.*, s. 7.

⁶⁹ A. B i l l e t t e, J.A. D é r e n s, *Une identité...*, s. 12; A. B i l l e t t e, J.A. D é r e n s, *La repression...*, 12; też: G.P. C h o m e t t e, *op. cit.*, s. 7; B. D r w e s k i, *Nostalgie...*, s. 12.

⁷⁰ A. B i l l e t t e, J.A. D é r e n s, *La repression...*, s. 12.

do „zmodernizowanego komunizmu bez partii i bez ideologii”⁷¹. Z drugiej strony pojawiają się informacje dotyczące życia osobistego Aleksandra Łukaszenki: wielbiciel hokeja na lodzie [*grande amateur de hockey sur glace*] i zawodowego – były dyrektor sowchozu [*ancien chef de sovkhoze*] oraz politycznego: populistą [*le populiste par excellence*], a stabilność i dobrobyt – to kluczowe słowa prezydenta [*„stabilité et prospérité” sont les maîtres du président*], który jawi się jako „jeden oligarcha, bojący się dopuścić innych, by nie utracić władzy”⁷². Dopełnieniem jest zaś ocena opozycji i jej działań, służących wyłonieniu kontrkandydata/ów w wyborach prezydenckich, a także roli ruchu „Żubr”⁷³.

Z kolei wątek drugi koncentruje się na powodach, dla których białoruska tożsamość określana jest w kategoriach „niepewności” [*une identité incertaine*]. Wśród nich znalazły się przyczyny historyczne, czyli wielokrotnie już przywoływane fakty i wydarzenia, które określają [mniej lub bardziej odległe czasowo]: położenie Białorusi na skrzyżowaniu, pomiędzy imperiami, ziemie białoruskie jako teren walk, podporządkowanie carskiej Rosji i rusyfikacja, początek XX wieku: narodziny białoruskiego ruchu narodowego, powołanie w 1918 roku BRL, ale też czasy BSRR, jak i katastrofę w Czarnobylu, ruchy opozycyjne przełomu lat 80. i 90. XX wieku, dojście do władzy Aleksandra Łukaszenki oraz unię polityczną białorusko–rosyjską⁷⁴. Warto dostrzec, że pojawiły się tu „nowe” fakty, o których nie wspomniano (lub które pomijano) w innych tekstach. Przykładem może być czas BSRR – od 1945 do 1990 roku. Z opisu dowiadujemy się, że „w 1945 roku Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka była krajem spustoszonego, infrastruktura i miasta były zniszczone. Szczególnie ucierpiała społeczność żydowska. [...] Wraz z jej «zniknięciem» duża część historii i kultury Białorusi także zniknęła. [...] Od 1945 do 1990 roku Białoruś doświadczyła szybkiego wzrostu gospodarczego i intensywnego uprzemysłowienia. Rusyfikacja toczy się, lokalni przywódcy komunistyczni starają się powstrzymać to zjawisko, gdy tymczasem sowietyzacja miast i wsi kończy proces niszczenia pozostałego krajobrazu tradycyjnego. Język i kultura białoruska, oficjalnie chronione, były w rzeczywistości ograniczane do czysto folklorystycznej przestrzeni”⁷⁵.

⁷¹ *Ibidem*, s. 13; [tekst oryg.] *Nous sommes revenus à une sorte de communisme modernisé, sans parti et sans idéologie.*

⁷² *Ibidem*, s. 12; [tekst oryg.] *Contrairement à la Russie ou aux autres république postsoviétique, l'extrême richesse ne s'exhibe pas ici. [...] M. Loukachenko se méfie des oligarques russem qui pourraient menacer son pouvoir et n'ont pas accès au marché biélorusse. En fait, il y a chez nous qu'un seul oligarque: notre président.*

⁷³ *Ibidem*, s. 13.

⁷⁴ A. Bille tte, J.A. Dérens, *Une identité...*, s. 12.

⁷⁵ *Ibidem*; [tekst oryg.] *En 1945, la République socialiste soviétique de Biélorussie était un pays ravagé, aux infrastructures et aux villes détruites. Un élément essentiel de la société particulièrement souffrante: la population juive, largement majoritaire avant la guerre dans la plupart des villes [...] Avec la quasi-disparition de la population juive, c'est aussi une bonne part de l'histoire et de la culture de la Biélorussie qui a disparu. De 1945 à 1990, la Biélorussie a connu un développement économique rapide et une intense industrialisation.*

A zatem, problemy społeczeństwa białoruskiego wynikają z procesów rusyfikacji i sowietyzacji, którym się ono poddało za cenę lepszego życia. Również „nowym” faktem było wskazanie przełomu lat 80. i 90. XX wieku, kiedy próbowano zmienić orientację Białorusi ze Wschodu na Zachód i kiedy starano się „ponownie odkryć” [*redécouvert*] tożsamość białorską. Działania te zyskały określenie „projektu narodowego” [*un projet national*], który jednak nie został zrealizowany – okazał się „niepewny” [*trop incertain*]⁷⁶. Dojście Aleksandra Łukaszenki do władzy [1994 rok] sprzyjało pojawieniu się tęsknoty za czasami radzieckimi i nacjonalizmem rosyjskim. Dlatego też zaaprobowano unię z Rosją, mimo groźby „zredukowania Białorusi do prowincji rosyjskiej”⁷⁷. Zresztą władze białoruskie rozpatrują tę sytuację inaczej, bo w kategoriach „specyficznej pozycji kraju, który nie jest ani Zachodem, ani Wschodem”⁷⁸. To jednak nie zmienia faktu, że oficjalna ideologia bazuje na sentymencie do wspólnej białorusko–rosyjskiej/rosyjsko–białoruskiej przeszłości. Szczególną rolę odgrywa tu mit kombatanta i czasy II wojny światowej [poniesionych ofiar, zwycięstw Armii Czerwonej] oraz czasów powojennych, kiedy odbudowywano kraj ze zniszczeń. To zaś prowadzi do konstatacji, że współczesnym problemem społeczeństwa białoruskiego jest nie tyle rusyfikacja czy sowietyzacja, ile nostalgia za czasami, które te procesy naznaczyły. O „niepewnej” tożsamości może decydować także polityka państwa prowadzona w stosunku do wartości narodowych. Idąc tym tropem, Alexandre Billette i Jean-Arnault Dérens przyglądają się sytuacji językowej na Białorusi. Wskazują, że „polityka promowania języka i tożsamości narodowej prowadzona po upadku ZSRR została zatrzymana po dojściu Aleksandra Łukaszenki do władzy, nadał on bowiem rosyjskiemu status drugiego języka”⁷⁹, a w rzeczywistości usankcjonował jego dominację. Jedną z „ofiar” takiego podejścia było Liceum białoruskie, które mimo protestów zostało zamknięte. Według prezydenta, „jedynie dwa języki, które pozwolą odnaleźć się we współczesnym świecie to rosyjski i angielski”⁸⁰. Z kolei dla działaczy białoruskich [narodowych] sytuacja ta dowodzi, że proces kształtowania narodu białoruskiego nie został zakończony, ponieważ jak dodają –

La russification s'est poursuivie, sans que les dirigeants communistes locaux essaient de résister à ce phénomène, tandis que la soviétisation des villes et des campagnes achevait de détruire les repères du paysage traditionnel. La langue et la culture biélorusses, officiellement protégées, étaient en fait confinées dans un espace purement folklorique.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Le but n'est pas que la Biélorussie soit réduite au rang de simple province russe.*

⁷⁸ *Ibidem*; [tekst oryg.] *...la position spécifique du pays, qui ne serait „ni à l'Ouest, ni à l'Est”.*

⁷⁹ *Ibidem*; [tekst oryg.] *La politique de promotion de la langue et de l'identité nationale, menée après la chute de l'USRR, a été arrêtée dès l'arrivée au pouvoir de M. Alexandre Loukachenko, qui a redonné au russe son statut de “second langue d'Etat” au côté du biélorusse. Cette parité est cependant tout à fait fictive.*

⁸⁰ *Ibidem*; [tekst oryg.] *M. Loukachenko, qui s'exprime dans un russe mâtiné d'emprunts biélorusses, a d'ailleurs expliqué que seules deux langues seraient capables de s'adapter au monde contemporain, le russe et l'anglais.*

obserwując to, co dzieje się na Ukrainie [tekst jest z 2006 roku, zatem chodzi tu o wydarzenia pomarańczowej rewolucji z przełomu lat 2004 i 2005], budowanie narodu wiąże się z procesem demokratyzacji. Natomiast sytuację społeczeństwa białoruskiego określa polityka Aleksandra Łukaszenki i, jak przewrotnie powiedział dziennikarz Andrej Dyńko: „reżim Łukaszenki być może stanowi historyczną szansę dla Białorusi, i uda się ukształtować naród w opozycji do kłamstw i «ideologii państwowej»”⁸¹.

Prasowy obraz Białorusi

Artykuły prasowe z „Le Diplo”, w których znalazły się wątki białoruskie, nie stanowią obszernego zbioru, ale zawarte w nich informacje pozwalają na naszkicowanie obrazu Białorusi. Wyróżniają się w nim przede wszystkim cztery motywy. Pierwszy – dotyczy rozpadu ZSRR i jego następstw w sytuacji polityczno-ekonomiczno-społecznej. Umieszczana w tym kontekście Białoruś [jest na ogół jednym z omawianych przypadków] jest postrzegana jako podporządkowana i zależna, i to w różnych sferach: polityce, gospodarce, kulturze, języku. Należy dodać, że dowody tego podporządkowania są odnajdywane i przywoływane także z czasów historycznie odleglejszych. Co jednak istotne, żaden z piszących nie miał wątpliwości co do istnienia Białorusi.

Drugi motyw to relacje Białorusi z sąsiadami – w tym z Polską, a także Unią Europejską. Tu Białoruś nie tyle jest traktowana jako partner w owych relacjach, ale „ofiara” zmieniającej się sytuacji geopolitycznej w regionie.

Trzeci motyw to katastrofa w Czarnobylu i jej następstwa – przede wszystkim Białoruś jest tu pokazywana jako obszar zanieczyszczony, skażony, a mieszkańcy wystawieni na niebezpieczeństwo promieniowania.

Wreszcie motyw czwarty – białoruskiej autorytarnej władzy prezydenckiej, która nie cofnie się przed represjami, by utrzymać władzę, a także społeczeństwa, które charakteryzuje tęsknota za czasami radzieckimi. W kategoriach narodowych jest ono niedokończonym projektem z niepewną tożsamością. W obrazie tym można jednakże dostrzec również inną Białoruś [w sensie państwo i społeczeństwo] – tę, która zmienia się i poszukuje własnej drogi.

Zaprezentowany medialny [prasowy] obraz Białorusi stanowi jedną z interpretacji rzeczywistości białoruskiej, o której zadecydował wybór takich, a nie innych wydarzeń i faktów. Stuart Allan zwraca uwagę że „rodzaj dyskursu określanego mianem «wiadomości» jest pewną formą wiedzy powszechnej i przejawia zmienne cechy charakterystyczne, które kształtują się zgodnie z zasadami czy też konwencjami danej kultury, definiującymi świat zewnętrzny”⁸². Idąc tym tropem można stwierdzić, że wybrane fakty

⁸¹ *Ibidem*; [tekst oryg.] *Le regime de M. Loukachenko représente peut-être une chance historique pour la Biélorussie, qui parviendra à se constituer en nation par opposition aux mensonges et au vide de l'«idéologie d'Etat»*.

⁸² S. A l l a n, *op. cit.*, s. 4.

odpowiadają zachodniemu [w tym wypadku francuskiemu] widzeniu Europy Wschodniej. Ta zaś jest przede wszystkim utożsamiana z Rosją [wcześniej ZSRR]. Dlatego *gros* materiałów, dotyczących innych obszarów byłego ZSRR i powstających tam państw, ujmuje to zagadnienie w kontekście wydarzeń rosyjskich. Tak jest także w przypadku Białorusi. Tu należy przypomnieć, że pierwszy artykuł na jej temat został opublikowany w 1990 roku, mimo że autorzy⁸³ zdają sobie sprawę [co widoczne jest w ich tekstach] z obecności społeczeństwa i państwa białoruskiego przed tą datą.

O wyborze danych faktów może również decydować szereg innych czynników. Wśród nich najważniejsze wydają się być: aktualność i związek, choćby pośredni, z życiem, doświadczeniem odbiorcy⁸⁴. W przypadku opisanych wątków białoruskich pierwszy z czynników w zasadzie nie jest spełniony. Teksty nie powstawały w nawiązaniu do bezpośrednio zaistniałych wydarzeń na Białorusi, ale raczej do minionych, czasem odległych. Taki zabieg wynikał jednakże z przyjęcia założenia, że celem tekstów ma być przybliżanie i charakterystyka społeczeństwa i państwa białoruskiego. Realizację tego celu można zaś połączyć z drugim z wymienionych czynników, czyli związkiem z życiem czytelników. Tu ponownie pojawia się wątek upadku ZSRR i wszystkich związanych z nim konsekwencji społeczno-polityczno-ekonomicznych. Ich wpływ widoczny jest bowiem nie tylko na terenie byłego ZSSR, ale też poza nim, czego efektem są zmiany w geopolityce i relacjach Zachód–Wschód, a także migracja [w tym zarobkowa] czy turystyka itd. Białoruś wpisuje się w te procesy, zatem informacje jej dotyczące powinny znaleźć się w opisywanej czytelnikom rzeczywistości. Podobnie można spojrzeć na pojawianie się wątku awarii w Czarnobylu, który także nie jest oddzielnym tematem. Został bowiem wpisany w szerszą kampanię przeciwko wykorzystywaniu energii jądrowej i powiązane z nią kwestie zdrowia. To zaś sprawia, że temat stał się aktualny nie tylko dla Białorusina, ale także Francuza.

Do powyższych refleksji należy dodać jeszcze jedną – o lokalizacji informacji na stronach danego numeru pisma. Miejsce [także częstotliwość] danego wątku/wątków świadczy bowiem o przypisywanej im przez redakcję wadze. Wpływa także na czytelnika, który postrzegać będzie dany temat jako mało lub bardzo ważny. I tak, na łamach „Le Diplo” tematyka białoruska umieszczana jest na różnych stronach, ale raczej tych dalszych. Najbliżej, bo na stronie trzeciej znalazł się artykuł dotyczący elektrowni jądrowych [m.in. Czarnobyla] i ich wpływu na życie ludzi. Podobnie blisko – piąta–ósma strona – lokują się teksty na temat byłego ZSRR i relacji sąsiedzkich, natomiast

⁸³ Warto dodać, że autorzy analizowanych tekstów to dziennikarze, którzy specjalizują się w tematyce Europy Wschodniej. Część z nich ma wykształcenie politologiczne i jest aktywna naukowo (Nina Bachkatov, Jean-Marie Chauvier, Vicken Cheterian, Bruno Drwowski, Alice Katz). Niektórzy zaś zweryfikowali swoją wiedzę przez doświadczenie życia na Białorusi (co zresztą zaznaczają w swoich materiałach). Zatem ich przygotowanie i wiedza wskazuje na posiadane kompetencje w tematach, które podejmują.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 62.

pozostałe wątki to informacje na stronę dwunastą i dalsze strony, aż po dwudziestą siódmą.

Na zakończenie warto dodać parę słów na temat białoruskiej edycji „Le Diplo”⁸⁵. Informacja na ten temat pojawiła się w 2011 roku i można ją było przeczytać na różnych portalach informacyjnych, między innymi na portalu Arche.by. Przybliżono tam charakter miesięcznika oraz cel tej edycji. Chodzi bowiem o to, by: „dać czytelnikowi białoruskiemu regularny dostęp do analiz światowych [światowej analityki], których wyróżnikiem jest najwyższa jakość i prawdziwa niezależność”. Zdiagnozowano bowiem, że „w białoruskiej myśli społeczno-politycznej brakuje ogólnego/globalnego poglądu, dotyczącego miejsca Białorusi na świecie. To, co jest przekazywane przez białoruskie środki masowego przekazu na temat międzynarodowych tendencji, jest wybiórcze, powierzchowne i jednostronne”⁸⁶. Trzeba przyznać, że konstatacja ta brzmi szczególnie przewrotnie w kontekście przedstawionej powyżej prezentacji wątków białoruskich na łamach „Le Monde diplomatique” i powstałej na ich podstawie francuskiej medialnej [prasowej] – i jednak stereotypowej – wizji Białorusi.

Katarzyna Waszczyńska

A Picture of Belarus in the French Media as Presented by “Le Monde diplomatique”

A b s t r a c t

The article discusses the picture of Belarus as presented by the mass media in France. The analysis focuses on “Le Monde diplomatique”, also known as “Le Diplo”, a monthly publication offering analysis and opinion on politics, culture, and current affairs. “Le Diplo” enjoys an international readership, is translated into 28 languages and is available in 47 printed editions as well as an online version. Articles presented by “Le Monde diplomatique” provide an in-depth critical analysis, including comparative and historical aspects of topics under discussion.

Belarus and its issues are featured in “Le Diplo” from time to time, although they do not occupy a prominent position in the publication. Therefore, the analysis of “Le Diplo” stories devoted to Belarus presents a picture of a specific country created by the French media.

⁸⁵ Notabene, podawana strona [online], www.monde-diplomatique.by nie działa. Wersję archiwalną można natomiast otworzyć na stronie [online], <http://left.by/archives/category/massmedia/mondediplo>.

⁸⁶ Наша галоўная мэта – даць беларускаму чытачу рэгулярны доступ да якаснай і па-сапраўднаму незалежнай сусветнай аналітыкі, якую прапанаваў „Le Monde diplomatique”. Мы лічым, што, з-за фрагментарнасці, павярхоўнасці і аднабаковасці асвятлення міжнародных тэндэнцый у беларускіх СМІ, айчынная грамадска-палітычная думка бракуе глабальнага погляду на месца Беларусі ў свеце. *Беларускае выданне “Le Monde diplomatique”*, 14.03.2011 [online], <http://www.arche.by/by/page/reviews/5049> [dostęp: 29.12.2014].

VARIA

Sylwetki

85-годдзе Аляксандра Баршчэўскага

Аляксандар Баршчэўскі нарадзіўся 2 лістапада 1930 г. у вёсцы Бандары на Беласточчыне. Пасля атрымання сярэдняй адукацыі вучыўся ў сельскагаспадарчай школе ў Бельску-Падляшскім, на ўніверсітэцкіх падрыхтоўчых курсах у Любліне (1949–1951), штудзіраваў расійскую філалогію ў Лодзінскім універсітэце (1951–1955). Сваю навуковую кар’еру пачаў у 1956 г. на Кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта. Кандыдацкую дысертацыю *Jakub Kotas – dzieje twórczości 1906–1930* абараніў у 1966 г., а доктарскую *Białoruska obrzędowość i folklor wschodniej Białostoczczyzny* – у 1986 г.

Апублікаваў чатыры навуковыя манаграфіі (*Białoruska obrzędowość i folklor wschodniej Białostoczczyzny*, Białystok 1990; *Ignacy Dworczański – białoruski polityk i uczonego*, Warszawa 1990, у сааўтарстве; *Творцы беларускага літаратурнага руху ў Польшчы. 1958–1998*, Мінск 2001; *Беларуская эміграцыйная пісьмовасць*, ч. 1, Варшава 2004), універсітэцкі падручнік (*Historia literatury białoruskiej*, cz. 1: *Folklor*, Warszawa 1976; cz. 2: *Okres Rusi Kijowskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1981), шэраг школьных дапаможнікаў, больш за сто навуковых артыкулаў, прысвечаных актуальным пытанням беларускага літаратуразнаўства і фалькларыстыкі. У 1970–1980-гг. актыўна друкаваўся ў беластоцкай газеце “Ніва” як публіцыст.

У 1975–2004 гг. А. Баршчэўскі быў кіраўніком Кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта. У 1959–1980 гг. – старшыня праўлення Беларускага літаратурнага аб’яднання “Белавежа”. Актыўна ўдзельнічаў у працы Беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Польшчы (старшыня ў 1982–1990 гг.). У 1998 г. разам з Альбертам Барташэвічам заснаваў пры Кафедры часопіс “Acta Albaruthenica”.

Літаратурную творчасць А. Баршчэўскі пачаў у 1956 г. Выступае як паэт, перакладчык, прэзаік, драматург, публіцыст. Свае вершаваныя і прэзаічныя творы звычайна падпісвае псеўданімам Алесь Барскі, публіцыстычныя і сатырычныя – А. Баравы ці А. Чабор. Выдаў тры зборнікі паэзіі (а таксама тры томікі выбранага), кнігу прозы (*3 пабачанага і перажытага*, Мінск 1992), шэраг кніг перакладаў (*Diabelskie skrzypce. Baśnie białoruskie*, Warszawa 1973; *Niewyczerpany dzban. Baśnie ziemi mińskiej, smoleńskiej, mohylewskiej, grodzieńskiej i Polesia*, Warszawa 1976; *Piatruś Brouka, Nad ojczyzną rzeką: poemat*, Mińsk 1983; *Mocarni czarodzieje. Baśnie rosyjskie*, Warszawa 1984; *Janka Kupała, Poezje wybrane*, Warszawa 1984; *Janka Kupała, Ona i ja: poemat*, Mińsk 1985; *A. Pysin, W słonku*, Mińsk 1985; *Tosi, tosi łapki: ludowe kołysanki, śmieszki, zabawy, wyliczanki*, Mińsk 1985; *Zaklęte barwy stepu. Baśnie ukraińskie*, Warszawa 1987; *Walancin Łuksza,*

Drzewo przyjaźni: wiersze i bajki, Mińsk 1990; *Diabelskie wesele: bajki z Pole-sia*, Poznań 2013 і інш.).

Творчая спадчына Алеся Барскага – аднаго з самых таленавітых і самабытных беларускіх паэтаў другое паловы XX стагоддзя – да сённяшняга дня, на жаль, застаецца маладаступнай, маладаследаванай і – як вынік гэтага – недастаткова ацэненай, бо беларускае савецкае літаратуразнаўства амаль не цікавілася даробкам “белавежан” (беларускіх літаратараў, якія жывуць у Польшчы). Апрача артыкула-прадмовы Міхася Тычыны да томіка выбранага (2011) цяжка ўвогуле знайсці што-небудзь больш-менш вартаснае. Праўда, даследаванні польскіх літаратуразнаўцаў (Яна Леаньчука, Фларыяна Няўважнага, Тэрэзы Занеўскае, Бэаты Сівак) у пэўнае ступені кампенсуюць “недапрацоўкі” беларускіх, але ўсё ж яны дэманструюць адно толькі польскі бок бачання мастацкага свету беларускага паэта.

Мы, добра ведаючы, што большасць тэкстаў Алеся Барскага апублікавана, тым не менш кажам пра маладаступнасць ягоных твораў, бо выдаваліся яны звычайна ў Беластоку і ў Беларусь – за рэдкім выключэннем – не траплялі. Толькі ў 1965 г. трыццаціпяцігадовы паэт, аўтар некалькіх сотняў вершаў, а таксама зборніка *Белавежскія матывы* (Беласток 1962), дачакаўся публікацыі сваіх тэкстаў у Мінску: чатыры ягоныя вершы надрукаваў часопіс “Полымя” (№ 4). Уласнага ж “мінскага” зборніка давялося чакаць яшчэ дзесяць гадоў.

Увесь гэты час Алесь Барскі актыўна працаваў на паэтычнай ніве, выдаў свой другі вершаваны зборнік (*Жнівень слоў*, Беласток 1967), які асобныя гісторыкі літаратуры называюць самым значным дасягненнем беларускага паэтычнага слова на Беласточчыне; у альманаху “Белавежа” (Беласток 1971) надрукаваў тры найцікавейшыя нізкі вершаў: *Палетак*, *Пад дрэвам*, *Мадонны* (на нашу думку, падобнага яшчэ не было ва ўсёй беларускай савецкай паэзіі). Але, нягледзячы на значныя здабыткі, паэта ў Беларусі ўсё яшчэ “не заўважаюць”: творы Алеся Барскага, з аднаго боку, цалкам пазбаўленыя савецкасці, былі, з другога, прасякнуты беларускасцю і сялянскай духоўнасцю. Творы Алеся Барскага вызначаліся якраз такою вобразнасцю, якую з-за цензуры і самацензуры не мог сабе дазволіць аніводзін беларускі савецкі паэт.

І толькі ў сярэдзіне 1970-х гг. выдавецтва “Мастацкая літаратура” падрыхтавала зборнік беластоцкага паэта *Мой бераг*. З некалькіх сотняў ягоных вершаў было адабрана восемдзесят. Рэдактар перайначваў іх паводле густаў, якія панавалі ў тагачаснай савецкай выдавецкай практыцы. Аднак нават гэта не выратавала кнігу ад разгромнага водгуку “чорнага” рэцэнзента.

І ўсё ж кніжка ў 1975 г. выйшла. Магчыма, паспрыяў намеснік старшыні праўлення Саюзу пісьменнікаў Анатоль Грачанікаў, які хоць і “не адразу ўспрыняў творчую манеру паэта”, але разумее “права паэта на пошук і нават на рызыку”. Адзначым, што асноўнаю мэтай

рэдагавання было не столькі папраўленне беларускае мовы, колькі клопат пра адпаведнасць твораў савецкім ідэалагічным догмам. У выніку “палепшаныя” тэксты пазбаўляліся як беларускага нацыянальнага духу, так і адметнага аўтарскага стылю.

Тое ж можна сказаць і пра прынцыпы рэдагавання выдадзенага праз дванаццаць гадоў яшчэ аднаго зборніка Алеся Барскага – *Лірычны пульс* (Мінск 1987). Асноваю публікацыі 110 вершаў кнігі сталіся больш за 40 раздзелаў (фрагментаў раздзелаў) паэмы *Блізкасць далёкага* (выдадзенай у Беластоку ў 1983 г.), а таксама вершы са зборнікаў *Белавежскія матывы*, *Жнівень слоў*, беластоцкіх календароў, альманахаў і газеты “Ніва”. Як і ў папярэднім “мінскім” зборніку, заўважаюцца шматлікія рэдактарскія інтэрвенцыі ў мастацкі свет паэта, ягоны стыль. Думаецца, што і фармат выдання, і рэдактарская праўка, і прадмова намесніка дырэктара Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы павінны былі схіліць чытача да думкі пра правінцыйны характар паэзіі беластоцкага літаратара, ягоную другаснасць у параўнанні з карыфеемі тагачаснай беларускай савецкай літаратуры.

Выданне тома *Выбранага* Алеся Барскага ў “Беларускім кнігазборы” ў 2011 г. – гэта, вядома, прызнанне заслугаў паэта на літаратурнай ніве, але адначасна і нівеліраванне ягонага паэтычнага даробку: вершаваным творам “аддадзена” адно толькі дзясятая часта аб’ёму кнігі. Ды і не скажаш, што выбраны найлепшыя тэксты. Але нават і выдатныя вершы, вырваныя з уласцівага ім месца ў нізках, самі назвы якіх выяўлялі глыбінны сэнс, пазбаўляліся значнае долі свае вартасці.

Варшаўскае выданне 2015 г. выбраных вершаваных твораў Алеся Барскага “*І толькі ў мове роднай буду вечны...*” – найбольш поўны збор паэзіі творцы, што – маем надзею – паспрыяе аб’ектыўнаму аналізу ягонага даробку.

Мікола Хаўстовіч
Варшава

85-годдзе Паўла Сцяцко

5 сакавіка 2015 г. 85-гадовы юбілей адзначыў Павел Сцяцко, доктар філалагічных навук, прафесар Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

П. Сцяцко нарадзіўся ў 1930 годзе ў вёсцы Грабава Зэльвенскага раёна Гродзенскай вобласці. У 1953 годзе скончыў факультэт мовы і літаратуры Гродзенскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута, потым аспірантуру пры Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі, дактарантуру пры Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце. Павышаў славiстычны досвед у Карлавым універсітэце ў Празе і Варшаўскім універсітэце.

Працаваў П. Сцяцко выкладчыкам беларускай мовы ў Гродзенскім педагагічным інстытуце, дацэнтам кафедры беларускай мовы ў Мінскім дзяржаўным педінстытуце, прафесарам – загадчыкам кафедры рускага, агульнага і славянскага мовазнаўства Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны, загадчыкам кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы, потым прафесарам гэтай ВНУ; з верасня 2013 года – прафесар кафедры раманскай і германскай філалогіі названага ўніверсітэта. У 1991–1994 гадах П. Сцяцко – прафесар факультэта ўсходнеславянскай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта (філіял у Беластоку).

Прафесар П. Сцяцко – знаны даследчык беларускага і славянскага мовазнаўства і міжмоўных стасункаў. Мае звыш 630 навуковых прац, з іх 36 кніг: 8 манаграфій, 8 слоўнікаў, 6 падручнікаў і 12 дапаможнікаў для вышэйшых і сярэдніх спецыяльных устаноў (гімназіі, каледжы), суаўтар акадэмічнай *Беларускай граматыкі*. Яго працы друкаваліся і рэцэнзаваліся ў многіх славiстычных выданнях Еўропы і Амерыкі (Беласток, Берлін, Валгаград, Варшава, Гомель, Гродна, Зальцбург, Кіеў, Львоў, Люблін, Масква, Нью-Ёрк, Прага, Самарканд, Ташкент).

П. Сцяцко – даследчык розных галін беларускага мовазнаўства: лексікалогія, лексікаграфія, словаўтварэнне, марфалогія і сінтаксіс, культура мовы, тэрміналогія, анамастыка, дыялекталогія, а таксама кантактаў беларускай мовы з іншымі мовамі.

Лексіколаг П. Сцяцко даследуе розныя аспекты слова народнай і літаратурнай мовы: камунікацыйныя і кагнітыўныя мажлівасці, здатнасць пераасэнсавання, другаснай намінацыі, спосабы і сродкі сістэматызацыі, лексікаграфавання: *Дыялектны слоўнік* (1970), *Народная лексіка* (1970), *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны* (1999, суаўтар), *Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны* (2005), *Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны* (2005).

Прафесар П. Сцяцко надае значную ўвагу тэрміналогіі, даследуе розныя аспекты лексемы-тэрміна: дакладнасць выяўлення паняццевай існасці, дэрывацыйнай здатнасці, нацыянальнай адметнасці: *Народная лексіка і словаўтварэнне* (1972), *Лингвистическая терминология в вузовских курсах* (1984, суаўтар і рэдактар), *Слоўнік лінгвістычнай тэрміналогіі* (1990, суаўтар і рэдактар), *Słownik terminologii lingwistycznej* (Białorusko-rosyjsko-polski, polsko-rosyjsko-białoruski, 1994, аўтар беларускай часткі), *Руска-беларускі фізічны слоўнік* (1999, суаўтар).

Дэрываталаг П. Сцяцко даследуе субстантыўную дэрывацыю беларускай нацыянальнай мовы ў дзвюх яе разнавіднасцях – рэгіянальнай і агульнанароднай (літаратурнай); ім выяўлена і апісана шмат дэрывацыйных тыпаў, не засведчаных у акадэмічнай *Граматыцы беларускай мовы* 1962 года. Вынікі доктарскай дысертацыі (абаронена ў Акадэміі навук Беларусі ў 1980 г.), яе здабыткі сталі асновай раздзела *Словаўтварэнне* новай кнігі *Беларуская граматыка* (1985). Да гэтага была апублікавана манаграфія аўтара *Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі* (1977).

Вялікі інтарэс ў прафесара П. Сцяцко на працягу ўсёй яго навуковай дзейнасці мае праблема культуры літаратурнай мовы, асабліва ва ўмовах білінгвізму. Гэтай тэматыцы аўтар прысвяціў больш за 200 публікацый, у іх ліку кніжныя выданні: *Праблемы нормы, культуры мовы* (1998), *Культура мовы* (2002), *Мовазнаўчы досвед* (2005), *Нарысы культуры мовы* (2010).

Прафесар П. Сцяцко падрыхтаваў і выдаў (аднаасобна ці ў суаўтарстве) падручнікі і навучальныя дапаможнікі для вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў (гімназіяў, каледжаў): *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы* (1969, разам з М. Яўневічам, дапрацаваныя выданні ў 1980, 1987, 2006), *Беларуская мова* (1970, разам з М. Кавалёвай), *Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія* (1973, суаўтар), *Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Лексікаграфія. Фаналогія. Арфаграфія* (1976, суаўтар), *Сучасная беларуская літаратурная мова. Частка I* (1982, суаўтар, дапрацаваныя выданні: 1992, 1998, 2001, 2004), *Беларуская граматыка. Частка I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск* (1985 (суаўтар), *Пачатковы курс мовазнаўства* (1993), *Уводзіны ў мовазнаўства* (2001).

Міжмоўныя дачыненні асвятляюцца ў публікацыях *Паланізмы ў лексіцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак* (1963), *Немецкія слова в современных белорусских народных говорах* (1965), *Словаўтваральныя тыпы з суфіксамі -ін, -іна, -іня ў славянскіх мовах* (1967), *Соотношение некоторых типов субстантивной деривации русского и белорусского языков* (1975), *Словаўтваральныя рэгіяналізмы беларускай мовы, агульныя з украінскай* (1978), *Беларуска-ўкраінскія моўныя паралелі* (1982), *Да пытання аб балтыйскім паходжанні некаторых беларускіх*

прозвішчаў (1986), Словообразовательная соотносительность русского и белорусского языков (1986), Об экспрессивах с суффиксом -иц-а в восточнославянских и польском языках (1986), О сходствах и различиях в словообразовательных системах славянских языков (1986), Агентивные отглагольные существительные в современном русском и белорусском литературных языках (1988), Однокорневые существительные общего рода в русском и белорусском литературных языках (1989), О функциях приставки наи-/най- в современном русском и белорусском литературных языках (1989), Польска-беларускае лексічнае ўзаемадзеянне (1994), Намінацыі з фармантамі -іска/-іско ў беларускай і польскай мовах (1994), Намінацыі прадметаў матэрыяльнай культуры Гродзеншчыны як адбітак кантактаў розных этнасаў (1994), Беларуска-польскія моўныя кантакты ў галіне намінацыі адзення і абутку (1996), *Przezwiśka i przydomki w językach słowiańskich* (1999), Славянскія каляндарныя найменні месяцаў (2003), Беларуская і балгарская (разам з македонскай) мовы: рысы супольнасці і падабенства (2004).

Прафесар П. Сцяцко – удзельнік многіх навуковых форумаў у Беларусі і за яе межамі: IX Міжнародны з’езд славістаў (Кіеў), Усяпольскі моўны кангрэс (Варшава), канферэнцыі па лексіцы і словаўтварэнні (Беласток, Валгаград, Гомель, Гродна, Львоў, Мінск, Ужгарад). Рэгулярна друкуе П. Сцяцко аглядныя артыкулы і рэцэнзіі, з’яўляецца аўтарам шматлікіх навуковых матэрыялаў у энцыклапедыях і даведніках. Быў адказным рэдактарам навуковага альманаха “Гарадзенскія запісы. Старонкі гісторыі і культуры”, уваходзіў у склад рэдкалегіі навуковых выданняў Беларусі і Польшчы. Яго імя як рэдактара пазначана ў 23 кнігах і як рэцэнзента – у 22.

Прафесар П. Сцяцко кіруе навуковай школай па праблемах дэрывацыі ў беларускай, славянскіх і германскіх мовах, якая налічвае 20 чалавек, сярод іх два дактары навук (заснавальнік школы П. Сцяцко і яго былы аспірант А. Рогалеў, прафесар Гомельскага ўніверсітэта) і 18 кандыдатаў навук, падрыхтаваных пад кіраўніцтвам П. Сцяцко. Яны працуюць на 12 кафедрах у Гродзенскім і Гомельскім універсітэтах.

У перыяд 2008–2013 гг. прафесар П. Сцяцко ўзначальваў Савет па абароне кандыдацкіх дысертацый па спецыяльнасці “10.02.20 – параўнальна-гістарычнае, тыпалагічнае і супастаўляльнае мовазнаўства”: абаронены кандыдацкія дысертацыі навукоўцамі з Віцебска, Гродна, Мінска.

Апошнім часам прафесар П. Сцяцко актыўна працуе ў галіне беларускай анамастыкі – даследуе словаўтваральную семантыку, структуру, паходжанне прозвішчаў Беларусі. Падрыхтавана манаграфія па гэтай праблематыцы. Асобныя антрапанімічныя эцюды рэгулярна публікуюцца на старонках перыядычнага рэспубліканскага выдання “Наша слова” (2012–2014) і ў выданні “Філалагічнае кразнаўства Гродзеншчыны”.

Працягвае П. Сцяцко, прафесар кафедры раманскай і германскай філалогіі, падрыхтоўку кадраў вышэйшай кваліфікацыі. Рыхтуюцца да абароны чарговыя кандыдацкія дысертацыі, выкананыя пад яго кіраўніцтвам.

Артыкулы-персаналіі пра прафесара П. Сцяцко змешчаны ў 5 энцыклапедыях Беларусі. Узнагароджаны медалём Ф. Скарыны. Выдатнік народнай асветы Беларусі.

Ганна Крофта
Гродна

Materialy

Мікола Хаўстовіч
Варшава

ТЭКСТ І КАНТЭКСТ*

Аматары беларушчыны: Рэніеры

У *Альбоме* Арцёма Вярыгі-Дарэўскага¹ пакінулі свае запісы чатыры браты Рэніеры. Паказальна, што яны былі сярод першых, да каго звярнуўся лідар тагачаснага беларускага руху: на пачатку *Альбом* уганаравалі сваімі аўтографамі У. Сыракомля (21 кастрычніка 1858 г., с. 1), А.Э. Адынец (21 кастрычніка 1858 г., с. 13–14), В. Каратынскі (23 кастрычніка 1858 г., с. 19), Рамуальд Саковіч (23 кастрычніка 1858 г., с. 15). А потым быў Аніцэт Рэніер, які 23 кастрычніка 1858 г. на старонцы 16 занатаваў: “На памяць мілага сардэчнага знаёмства ў Вільні 1858 года ў кастрычніку месяцы ўпісваю сваё імя. Аніцэт Рэніер, экс-выг[наннік] с[ібірска]”².

У гэты самы дзень на гэтай жа старонцы зрабіў запіс Юлій Рэніер³: “На памяць аб падарожжы з Магілёва ў Вільню і з шчырай падзякай за яго ўпісваю сваё імя”⁴. Тут жа на наступны дзень пакінуў кароткую нататку Мамерт Рэніер: “У доказ прыязных пачуццяў, шчырай пашаны, мілага знаёмства ў Вільні на дарагую памяць запісваюся 1858 г. д[ня] 24 кастрычніка”⁵.

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015.

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

¹ Арыгінал *Альбома* захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), у зборах Віленскага таварыства сяброў навук, ф. 1135, воп. 4, спр. 391а. Копія *Альбома* – да нядаўняга часу была ў Бібліятэцы Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), ф. 21 – 722, а цяпер, здаецца, згублена.

² *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, уклад. Г. Кісялёў, 2-е выд., Мінск 2003, с. 250.

³ Пра Юлія Рэніера мы ведаем толькі тое, што ён у кастрычніку 1858 г. пакінуў запіс у *Альбоме*. А вось ці быў ён лекарам? Ці стасуюцца і да яго радкі А. Вярыгі-Дарэўскага:

Dochtory , budźcie zdarowu!
Ciełu Wy daicio sił,
Dy jość u Was hetki słowy,
Szto i z dusz ścierajuć pył.

(ЦНБ імя Якуба Коласа НАН Беларусі, ф. 23, воп. 1, адз. зах. 405).

⁴ *Пачынальнікі...*, с. 250.

⁵ *Ibidem*, s. 251.

Праз некалькі дзён ён перадаў А. Вярыгу-Дарэўскаму на асобным аркушы верш, які будзе падклеены ў Альбом як старонка 72а – 72б.

Arciomka darahienki Ja ciebie nie zabudu Dudareńku rodnienki Druzoczka twaim budu. –	Sztob ty nigdy nie chwareu Byu zausze Biozy Piastun Sztob twoy woroh akaleu Kap iaho tresnuu piarun.
Na adjeznym zaspiewać – Dla ciebie chacieu by ia Da nie ciamlu jak zaczac Bo balic dusza maja.	Sztob ty nigdy nie tużyu I zdarowy sto let byu I szto nas zausze lubiu I nikoli nie zabyu.
	Wilno 1858 d. 28 Paz.
Ty nas u Wilnie paznau I pakuć prybrausia Ty usich za serce uniau Bo usim spadabausia	Mamertka Litouski cikun i sławiański bałbatun Byu kaliś nie ciaciaruk Ciepier zrabiusia bautruk.
To i żegnajem so slezoy Na szczasliwu darohu Budź ty w Apiece swiatoy Zausiody miły Bohu.	Choc prozwiszcze Renier Da nie miemieć da nie zwier Ale polska ja dusza A szto boley o tom sza...

На старонцы 23 *Альбома* маецца польскамоўны допіс ксяндза Юзафа Рэніера, зроблены ім 13 лістапада 1858 г. у Магілёве¹.

Зусім верагодна, што А. Вярыга-Дарэўскі падтрымліваў з Рэніерамі дачыненні і пазней. Перадусім, у лісце Беларускае Дуды ад 18 жніўня 1859 г. да Адама Кіркора Мамерт Рэніер згадваецца яшчэ раз: “Паэмку *Ахульго* мелася п. Сыракомлева, забраўшы ў мужа, аддаць п. Мамерту Рэніеру. Не ведаю, ці сталася так, а калі б яе атрымаць назад, шчыра падзякаваў бы. Вазьмі, калі можна, яе да сябе”².

Як высветліў Г. Кісялёў, паэма *Ахульго* да Мамерта Рэніера ўсё ж не трапіла.

Вядомы былі Рэніеры і В. Дуніну-Марцінкевічу. У лісце да Яна Карловіча ад 16 верасня 1868 г. чытаем: “Пан будзе вельмі рады знаёмству з Вішнеўскім, і ён нямала, а асабліва наш супольны прыяцель

¹ Пад час следства над удзельнікамі патрыятычных арганізацый у 1840-я гг. у доме Юзафа Рэніера была знойдзена забароненая літаратура. Да ўсяго гэтага пра яго не найлепш адзывалася кіраўніцтва віленскай дыяцэзіі, таму Ю. Рэніера царскія ўлады выслалі ў Магілёўскі бернардынскі кляштар. У 1851 г. яго “зволілі” ад пакарання (Гл.: Российский государственный исторический архив, ф. 826, оп. 1, д. 283. *Об увольнении священника Ренигера, состоящего в Могилевском бернардинском монастыре на покаянии*), але ён не вярнуўся ў Вільню, а працягваў несці Слова Божае як прэфэкт Магілёўскай архідыяцэзіі, друкаваўся ў “*Pamiętniku religijno-moralnym*” (т. 32–33, 1857) пад псеўданімам Юзаф Захарышак.

² *Пачынальнікі...*, с. 235.

Мамерт Рэніер. Яны могуць даць пану матэрыялаў для народнай літаратуры. У Рэніера, пан, можа, і *Купалу* знойдзеш”³.

Кола аматараў беларушчыны ў сярэдзіне XIX ст. даволі абмежаванае. Красамоўна пра гэта гаворыць *Альбом* А. Вярэгі-Дарэўскага: Беларуская Дуда за тыдзень свайго побыту ў Вільні “зафіксаваў” адно сямнаццаць асоб, якія прыязна выказаліся аб працы суседа-земляка.

Для нас важная кожная асоба з гэтага спісу. А тым больш тая, што здолела вершаваным словам адказаць А. Вярэгу-Дарэўскаму.

Пра дачыненні А. Вярэгі-Дарэўскага з Мамертам Рэніерам было вядома даўно. Яшчэ П. Ахрыменка пісаў пра тое, што ў паперах Беларускае Дуды знаходзіўся ўкраінскі верш *Чудо Божое. Піп і Кірык*, перапісаны М. Рэніерам⁴. Больш інфармацыі пра Рэніераў знаходзім у працах Г. Кісялёва. У каментарых да лістоў А. Вярэгі-Дарэўскага да А. Кіркора даследчык піша: “Рэніер Мамерт – доктар, сябар беларускага рэвалюцыянера і паэта Ф. Савіча. У 40-я гады разам з братам Аніцэтам абвінавчваўся ў сувязях з эміграцыяй і рэвалюцыйнай прапагандзе. Пісаў па-беларуску”⁵.

І сапраўды, Мамерт Рэніер вучыўся ў Віленскай Медыка-хірургічнай акадэміі, належаў да Дэмакратычнага таварыства, якое ўзначальваў Ф. Савіч. Як, дарэчы, і яго старэйшы брат Аніцэт, пра якога Г. Кісялёў звестак меў крыху больш: “Рэніер Аніцэт (каля 1800 – 1877) – доктар, сябар беларускага рэвалюцыянера і паэта Ф. Савіча. У 40-я гады арганізаваў у Вільні тайную бібліятэку, быў сасланы ў Сібір за сувязь з эміграцыяй і рэвалюцыйную прапаганду. Вярнуўся па амністыі 50-х гадоў”⁶.

Пасля выхаду ў свет XXXI тому *Польскага біяграфічнага слоўніка* з артыкулам Тарэзы Астроўскай можна было пазнаёміцца з грунтоўнай біяграфіяй Аніцэта Рэніера⁷: нарадзіўся ў 1804 г., вывучаў медыцыну ў Віленскім універсітэце, удзельнічаў у паўстанні 1830–1831 гг., працаваў лекарам у ваколіцах Вільні, а з 1838 г. – у Друскеніках, шмат пісаў у перыядычныя выданні пра лекавыя воды на Літве, быў прыхільнікам эміграцыйнага Польскага дэмакратычнага таварыства, распаўсюджаў літаратуру Таварыства, за што быў у 1846 г. арыштаваны і асуджаны на 15 гадоў катаргі (капальні срэбра ў Нерчынку). Па амністыі вярнуўся на радзіму ў 1856 г., дзе працягваў лекарскую практыку, а таксама займаўся літаратурнаю і грамадскаю дзейнасцю.

Прозвішча “Рэніер” у дадзенай форме сустракаецца толькі ў беларускіх і асобных польскіх крыніцах⁸. А вось на надмагільным помніку

³ Цыт. па: Я. Янушкевіч, *Беларускі дудар*, Мінск 1991, с. 123.

⁴ П. А х р ы м е н к а, *Архіўная загадка*, “Літаратура і Мастацтва”, 1967, 23 чэрвеня.

⁵ *Пачынальнікі...*, с. 236.

⁶ *Ibidem*, s. 250.

⁷ T. O s t r o w s k a, *Renier Anicety*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXI, Wrocław i in. 1988–1989, s. 109–110.

⁸ У *Альбоме* А. Вярэгі-Дарэўскага ўсе чацвёрта Рэніеры менавіта так і падпісаліся “Renier”.

на віленскай Роце маецца такі надпіс: “Reniger Anicet Dr medycyny, członek Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego i innych (1805⁹–1877)”.

У спісах выпускнікоў Першай віленскай гімназіі знаходзім: “Рэнігер Людвік – 1839. Рэнігер Каліст – 1852. Рэнігер Авіт – 1872”.

Пра Авіта Рэнігера інфармацыя таксама трапіла ў біяграфічныя слоўнікі: нарадзіўся ў 1853 г., быў сынам Мамерта, закончыў Медыка-Хірургічную акадэмію ў Пецяярбурзе, 13.04.1883 г. атрымаў тытул доктара медыцыны за працу *К патологической анатомии костного мозга при отравлении фосфором*. Як лекар працаваў у Вільні і Шырвінтах. Памёр 11(24).01.1907 г. у Вільні, пахаваны на могілках пры касцёле св. Пятра і Паўла. Быў жанаты з Камілаю з Бейняровічаў (пам. 1932), меў дзве дачкі – Яніну (1892–1956) і Ірэну (1899–1987)¹⁰.

Такім чынам, высьвятляецца, што аўтар беларускамоўнага верша ў *Альбоме* А. Вярыгі-Дароўскага меў сына, дочкі якога дажылі да нашага часу. А што калі ў іх сямейных архівах захавалася тое, што так доўга шукаюць гісторыкі беларускае літаратуры?

У расійскамоўных крыніцах прозвішча нашага паэта нязменна перадаецца як “Ренигер”. Так, у Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў фондзе 577 (Главное выкупное учреждение Министерства финансов) захоўваюцца справы “О выкупе земельных наделов временнообязанными крестьянами Виленской губ.”. Адна з іх (спр. 566) апавядае пра тое, як сяляне вёскі Пелаканьцэ ад 7 красавіка да 15 верасня 1865 г. выкуплялі зямельныя надзелы ад памешчыкаў А.Ф. і М.Ф. Рэнігераў.

А.Ф. Рэнігер – гэта Аніцэт Феліксаў Рэнігер, а М.Ф. Рэнігер – Мамерт Феліксаў Рэнігер. Вёска Пелаканьцэ знаходзілася ў сельскай акрузе Яшуны гміны Салечнікі (14 вёрст ад Салечнікаў). Была яна невялікая – паводле *Геаграфічнага слоўніка* ў 80-я гг. XIX ст. у ёй жылі “63 рэвізскія душы”. Адзначым, што часткаю гэтае вёскі валодаў у часы прыгону Г.С. Міхалоўскі¹¹. Цікава, *Геаграфічны слоўнік* пазначае, што вёска Пелаканьцэ належыць да маёнтка Захарышкі, якім валодаюць Цярпінскія. У адпаведным артыкуле слоўніка сцвярджаецца: “Захарышкі (Zacharzyski) [...] фальварак і засценак павет віленскі, у 5 акрузе паліцэйскай гміны Салечнікі, акруга сельская Яшуны. Фальварак – уласнасць Цярпінскіх, даўней – Радзівілаў – мае 253 дзесяціны ворнае зямлі, 310 – лесу; засценак жа – 54 дзесяціны ворнае зямлі і 21 – лесу”¹².

Ананімны аўтар артыкула ў *Слоўніку* нічога не паведамляе, што маёнткам Захарышкі спрадвеку валодалі Рэніеры (Рэнігеры).

⁹ У адрозненне ад *Польскага біяграфічнага слоўніка* на помніку пададзены дакладны год нараджэння А. Рэніера.

¹⁰ Z. B e d n a r s k i, *Dr med. Awit Reniger (1853–1907) i jego rozprawa na stopień doktora medycyny*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2001, s. 209–212. Гл.: [online] http://pl.wikipedia.org/wiki/Awit_Reniger [доступ: 20.04.2015].

¹¹ Российский государственный исторический архив, ф. 577, оп. 3, д. 524. Паводле дакумента, які публікуецца ніжэй, напачатку XVIII ст. харунжы Крысціян Рэнігер купіў у Тамаша Міхалоўскага маёнтка Захарышкі з прыгоннымі сялянамі.

¹² *Słownik Geograficzny*, Warszawa 1895, t. XIV, s. 214.

Звесткі пра паходжанне бацькі братоў Рэніераў – Фелікса Рэніера ў навукавай літаратуры даволі цьмяныя: адны крыніцы гавораць, што быў ён лекарам нямецкага паходжання і прыехаў у Вільню разам з жонкаю Францішкаю Фляйшнер з Прусіі, а з 1832 г. (паводле дамовы з Міхалам Балінскім) працаваў як вясковы лекар у Яшунах; іншыя крыніцы сцвярджаюць, што яго продкі (дзед) паходзяць з Францыі, мелі прозвішча ці то Renjer, ці то Renié, ці то Regnier, а ў Рэч Паспалітую прыехалі разам са світаю каралевы Людвікі Марыі ў 1646 г.

Людвік Рэніер, які ў 1839 г. закончыў Першую віленскую гімназію, і Ян Рэніер згадваюцца ў дакументах як памешчыкі Віленскага павета. Але, здаецца, маёнтка Захаришкі і вёска Пелакнаўцэ ім не належала.

У навукавай літаратуры пра прадстаўнікоў роду Рэніераў-Рэнігераў сустракаюцца шматлікі недакладнасці. Думаецца, іх было б значна менш, каб даследчыкі выкарысталі архіў роду Рэнігераў, які захоўваецца ў Бібліятэцы Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. Ніжэй змяшчаем дакумент з 1845 г., у якім ад імя Аніцэта Рэнігера выказваецца просьба ў Герольдыю зацвердзіць род Рэнігераў у шляхецтве.

“Просит по доверенности Виленской губернии помещика Аницетия Феликса сына Ренигера – надворный советник Осип Осипов сын Мишкевич-Спринендгевский о нижеследующем:

1

О Дворянском происхождении Рода доверителя моего удостоверяют нижеследующие имеющиеся в деле документы, именно: а). Выпись с отставки, данной Королем польским Августом II 10го декабря 1710го, а 8го сентября 1739го в Виленских Гродских Актах явленной, из которой видно, что прадед моего доверителя Кристиан Ренигер, служивший Наместником в Литовском войске, пожалован при отставке чином хорунжия, б). Выпись купчей крепости 20го апреля 1715го состоявшейся, а 8го сентября 1739го также в Виленских Гродских Актах явленной, по которой хорунжий Кристиан Ренигер приобрел покупкою от помещика Фомы Михаловского имение Захаришки с крепостными крестьянами, в). Выпись Духовного завещания 15го апреля 1800го состоявшегося и того же года 19го декабря в Виленских Гродских Актах совершенного, которым дед моего доверителя двух-именный Кристиан-Фридерик Ренигер оставил сыну своему Феликсу, доставшееся ему по наследству от отца его Кристиана имение Захаришки с крепостными крестьянами, а младшим сыновьям своим Осипу и Фаддею Ренигерам 15000 злотых польских, г). Надлежаще заверенные метрические свидетельства о рождении и крещении, именно: 23го апреля 1805го Аницетия, 13го марта 1814го Мамерта-Дезидерия, 8го августа 1820го Степана-Людвика, 5го февраля 1822го Осипа-Эразма, 25го января 1833го Юлия-Августа Феликсовых, а также 6го мая 1818го Ивана-Войцеха, 7го октября 1820 Серафима и 30го сентября 1829го Каятана-Эустахия

Осиповых сыновей Ренигеров, е). Копия с журнального постановления Виленской Римско-католической Духовной Консистории, составлявшегося 20 мая 1842 года, по делу о рождении в январе месяце 1834 года Каликста Феликсова сына Ренигера, выданная вместо метрики крещения, ф). Свидетельство правившего должность Виленского уездного Предводителя Дворянства 12 августа 1842 года за № 241, данное в том, что Феликс Ренигер действительно происходит от отца двух-именного Кристиана-Фридриха Ренигера и что в том уезде имеет вотчинное имение Захаришки и Пеколанцы, в котором числилось записанных по Ревизии 1816го года мужеска пола крепостных 15 и вольных 2 души, а также, что Феликс Ренигер в подушном окладе не состоит, g). Две копии посемейных дворянских списков о ревизии 1834 года из Канцелярии Виленского уездного Предводителя Дворянства выданные, в которых показаны: именно, в 1^м Феликс сын двух-именного Кристиана-Фридриха с Аницетием, Мамертом-Дезидерием, Людвигом-Степаном, Осипом-Эразмом и Юлием-Августом двух-именными и во 2^м Осип¹³, с сынами Иваном, Серафимом и Каятаном Ренигерами и h). Свидетельство заступающего место Виленского уездного Предводителя Дворянства 7го июля 1843 года, выданное в том, что новорожденные лица, Каликст Феликсов, а также Иван-Воцех, Серафим и Каятан Эустахий Осиповы сыновья Ренигеры могут быть причислены к Роду Ренигеров, и что Род сей пользуясь дворянскими преимуществами, подушным окладом не занят и в оных не состоит, равно же по 8^й Ревизии записан в число дворян 1го разряда по Виленскому уезду и что документы действительно сему Роду принадлежат.

2

А как из выше прописанных документов оказывается, что отец доверителя моего Феликс, дед двух-именный Кристиан-Фридерик и прадед Кристиан Ренигеры владели в Виленской губернии и уезде недвижимым имением с крепостными крестьянами, Захаришки называемым, состоящим ныне во владении доверителя моего Аницетия и родных братьев его Ренигеров, а также, что двоюродные сих последних братья: Иван-Войцех, Серафим и Каятан-Эустахий Осиповы сыновья Ренигеры происходят от одного же родоначальника Кристиана Ренигера, то по сему представляя у сего доверенность, а также свидетельство Виленского уездного Предводителя Дворянства от 26 минувшего мая, с показанием в нем лиц, ныне в живых состоящих, и с удостоверением о том, что никто из их Рода не был лишен дворянства силою закона всеподданнейше прошу:

Дабы повелено было на основании вышепрописанных документов Род Ренигеров в Дворянском достоинстве утвердить и о внесении его в Гербовник учинить законное постановление, – с имеющего же последовать Определения выдать копию.

¹³ Не разборліва.

Июня дня¹⁴ 1845 года. К поданию надлежит Правительствующего Сената в Герольдию”¹⁵.

І застаецца дадаць, што зацверджаны ў шляхецтве Аніцэты Рэніер 1 сакавіка 1848 г. прайшоў у Вільні праз публічную працэдуру пазбаўлення шляхецтва за ўдзел у змове і арганізацыю таемнае бібліятэкі.

Аматар беларушчыны: Аляксей Вішнеўскі

На нашу думку, у гісторыі беларускае культуры і літаратуры XIX ст. абавязкова павінна знайсціся месца для тых, хто сваёй дзейнасцю і працаю пашыраў беларускае мастацкае слова, маральна і матэрыяльна дапамагаў выдаваць альбо проста перапісваў літаратурныя творы. На жаль, на такіх людзей гісторыкі літаратуры амаль не звярталі ўвагу, хоць, бясспрэчна, вывучэнне дакументаў, звязаных з імі можа дапамагчы разгадаць не адну загадку, паспрыяць атрыбуцыі тэкстаў беларускае літаратуры. Напрыклад, у коле сяброў і знаёмых Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча даўно было вядомае імя Аляксея Вішнеўскага. У лісце беларускага дудары Яна Карловіча¹⁶ ад 15 верасня 1868 г. чытаем: “Otóż, jeżeli Pan masz związki z Cenzurą Wileńską, to poproś tam exemplarz dwóch pierwszych pieśni, tam ich dużo się pod stołem wala, gdyż, jako drukowane literami polskimi, zostały z rozporządzenia Ministra zabrane. Kiedy Pan tam nie dostanie, to proszę udać się do p. Alexego Wiszniewskiego, mieszkającego w domu Biskupa Krasińskiego¹⁷, on zda się ma exemplarz, a więc Panu udzieli. [...] Właśnie jedzie jeden pocztowy szlachcic z naszych stron, który doręczy Panu Dударza i Lucynkę, a do Wiszniewskiego wiezie dla przeczytania *Pinską Szlachta* i *Szkice prowincjonalne*; poznam się Pan z zacnym Wiszniewskim i, póki szlachcic wyjedzie z Wilna, zbierzcie się w Kółko domowe, przeczytajcie tę bazgraninę razem, dajcie o niej swój sąd razem z odesłaniem tych pism. Pan bardzo będzie rad ze znajomości P. Wiszniewskiego i on nie mało, a zwłaszcza wspólny nasz przyjaciel Mamert Renier, mogą¹⁸ dać Panu materiałów (do) ludowej literatury, u Reniera może Pan i *Kupałę* znajdzie”¹⁹.

¹⁴ Дзень не пададзены.

¹⁵ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F. 135–421.

¹⁶ Выяўлены Я. Янушкевічам у аддзеле рукапісаў Львоўскай дзяржаўнай навуковай бібліятэкі імя В. Стафаніка АН Украіны і ўпершыню апублікаваны ў кнізе: Я. Я н у ш к е в і ч, *Беларускі дудар* (Мінск 1991, с. 121–125), ліст

¹⁷ Адам Станіслаў Красінскі (1810–1891) з верасня 1858 г. быў віленскім біскупам. Жыў у біскупскім доме на вул. Замкавай, дзе ладзіў “чацвярговыя абеды” для літаратараў. Летам 1863 г. за невыкананне распараджэння М. Мураўёва-вешальніка асудзіць паўстанне арыштаваны і сасланы на 20 гадоў у Вятку. Да 1883 г. намінальна лічыўся віленскім біскупам. У 1882 г. улады дазволілі пераехаць у Кракаў.

¹⁸ Відавочна, павінна быць *togq*. Менавіта, Аляксей Вішнеўскі і Мамерт Рэніер могуць даць Я. Карловічу матэрыялы па народнай літаратуры.

¹⁹ Цыт. па: Я. Я н у ш к е в і ч, *op. cit.*, с. 123.

Дакладна вядома, што А. Вішнеўскі меў экзэмпляр першае кнігі *Пана Тадэвуша* ў перакладзе В. Дуніна-Марцінкевіча, бо падпісаўся на выданне.

Нейкіх іншых звестак, здаецца, не выяўлена.

Зусім верагодна, што Аляксей Вішнеўскі быў сваяком Адама Вішнеўскага, які з 1859 г. цягам дваццаці гадоў займаў пасаду сакратара шляхецкае зборні і які згадваецца ў паперах фонду 577 (Главное выкупное учреждение Министерства финансов)²⁰, дзе сабраны дакументы пра выкуп сялянамі Віленскай губерні зямельных надзелаў. А.С. Вішнеўскі быў уладальнікам маёнтку Ніскадворац Трокскага павету. Пра дадзены населены пункт чытаем ў *Геаграфічным слоўніку*: “Ніскадворац (Niskodworzec), вёска і фальварак, Трокскі павет, у 3 паліцэйскай акрузе, гміна і сельская акруга Язна; 3 вярсты ад гміны, 40 вёрст ад Трок, 6 дамоў, 30 жыхароў, католікі, 18 рэвізскіх душ; уласнасць Вішнеўскіх”²¹. Назва вёскі кажа, што ў ёй жыло славянскае насельніцтва. Магчыма, гэтым тлумачыцца, што адзін з яе ўладальнікаў меў цікавасць да беларускамоўных мастацкіх твораў. І цікавасць сталую: пра гэта сведчыць і падпіска на *Пана Тадэвуша*, і, самае галоўнае, перадача яму *Пінскае шляхты* на прачытанне ў Вільню. Пэўна, В. Дунін-Марцінкевіч, па-першае, давяраў А. Вішнеўскаму, а па-другое, шанавалі ягоную думку. Хто ж ён быў, гэты Аляксей Вішнеўскі?

Каршын ці Крашын?

Ігнацы Яцкоўскі апублікаваў *Аповесць з майго часу, або Літоўскія прыгоды* ананімна і без указання друкарні ды месца выдання. Адно толькі тытул і год выдання – 1854. Вяртаючыся з эміграцыі, пісьменнік пакінуў вядомаму пазнанскаму друкару і ўладальніку кнігарні Я.К. Жупаньскаму г. зв. “stereotypy” лонданскага выдання *Powieści z czasu tojego*, папярэдне ўнёшы нязначныя праўкі. У 1858 г. кніга была надрукаваная ў пазнанскай друкарні М. Зоэрна і прадавалася ў кнігарні Я.К. Жупаньскага²². Адзначым, што ў якасці выдавецтва пазначана “w komisie księgarń Jana Konst. Żupańskiego”.

Адрозненні між выданнямі 1854 і 1858 гг. зусім нязначныя. Апрача фактычна аднаго выпраўленага слова на старонцы 123 (замест “wурласі” – “wурелні”) і некалькі дапісаных чорным атраментам літар у *Змесце* (які ў выданні 1854 г. змяшчаўся не напрыканцы кнігі, а напачатку), можна назваць толькі шэраг правак графічнага характару, напрыклад, замест 24 зорчак, які падзялялі фрагменты тэксту ў выданні 1854 г. на 195 старонцы, – 10 зорчак у выданні 1858 г.

Але ёсць адно адрозненне, якое варта нашае ўвагі. Гэтае адрозненне датычыць беларускага верша *Заграй, заграй...*

²⁰ Российский государственный исторический архив, ф. 577.

²¹ *Słownik Geograficzny*, Warszawa 1886, t. VII, s. 157.

²² Каталогі кнігарні Жупанскага сведчаць, што выданне 1858 г. можна было набыць і ў 1867 і ў 1874 гг.

У выданне 1858 г. аўтар (відавочна, аўтар!) унёс адну надзвычай цікавую праўку. Так бы мовіць, удакладніў месца дзеяння. Параўнаем фрагменты верша з двух выданняў:

Беларуская версія (1854)

Zahraj, zahraj, chłopcze mały,
I ў skrypaczki i ў cymbały,
A ja zahraju u DUDU,
Bo ў Karszynie żyć nia budu.

Bo ў Karszynie Pan siardzity,
Bačka kijami zabity,
Maci tużyć, siostra płacze,
Hdzież ty pójdziesz nieboracze?

Польская версія (1854)

Zagraj, zagraj chłopcze mały
I w skrzypczki i w cymbały,
A ja zagram na Kobzinie,
Bo nie będą żyć w Korszynie.

Bo pod złymi tu Panami
Ojciec skołał pod batami,
Matka szłocha, siostra płacze,
Gdzież ty pójdziesz nieboracze?

Беларуская версія (1858)

Zahraj, zahraj, chłopcze mały,
I ў skrypaczki i ў cymbały,
A ja zahraju u DUDU,
Bo ў Kraszynie żyć nia budu.

Bo ў Kraszynie Pan siardzity,
Bačka kijami zabity,
Maci tużyć, siostra płacze,
Hdzież ty pójdziesz nieboracze?

Польская версія (1858)

Zagraj, zagraj chłopcze mały
I w skrzypczki i w cymbały,
A ja zagram na Kobzinie,
Bo nie będą żyć w Kroszynie.

Bo pod złymi tu Panami
Ojciec skołał pod batami,
Matka szłocha, siostra płacze,
Gdzież ty pójdziesz nieboracze?

У праявічым тэксце ў выданні 1854 г. І. Яцкоўскі паўсюль піша: Крошын (Kroszyn)²³, а вось у вершы чамусьці з'яўляецца "ў Karszynie" (двойчы) і "w Korszynie".

Адразу пасля выхаду ў свет першага выдання пісьменнік паправіў атрамантам некаторыя памылкі²⁴. На беларускі верш І. Яцкоўскі не звяртае ўвагі. Перадусім, ва ўсіх вядомых асобніках. Але ў выданне 1858 г., апроча правак, зробленых адразу пасля выхаду першага выдання атрамантам, дададзена яшчэ адна праўка: заменены Каршын на Крашын (і ў беларускай, і ў польскай версіях верша).

Трэба думаць, *Каршын* у вершы і ў перакладзе з'явіўся невыпадкова. Гэта не быў прасты недагляд наборшчыка. Магчыма, тут хаваецца гісторыя напісання верша. Магчыма, тут ключ да атрыбуцыі ягонага аўтарства. Сапраўды, чаму І. Яцкоўскі спачатку напісаў *Каршын*, а пасля замяніў на *Крашын*? Магчыма сведчанні, што аўтар вычытваў кнігу адразу пасля друку. Асобныя хібы ён паправіў, але яўна не ўсе. Бо, напрыклад, нават у гэтым жа вершы ў радку "Z szożaściam na was abziarnusia" ён не паправіў відавочную памылку наборшчыка! Вядома, трэба "Z szczaściam".

Пазней, аддаючы ў Пазнані кнігу (stereotypu) Я.К. Жупаньскаму І. Яцкоўскі папраўляе адно толькі слова, правільна называючы мястэчка, вакол якога ў апошні час кіпяць самыя сапраўдныя буры-страсці.

²³ Ужыта дзесяць разоў (сс. 247–248, 252, 257–261, 265).

²⁴ Магчыма, не ва ўсіх асобніках.

Recenzje

Ігар Запрудскі, *Метафізіка беларускай літаратурнай крытыкі: артыкулы, нататкі, рэцэнзіі, водгукі*, БДУ, Мінск 2013, 219 с.

Ігар Запрудскі вядомы перш за ўсё як спецыяліст у галіне беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Ён з’яўляецца аўтарам шэрагу навуковых прац, у тым ліку кніг і артыкулаў, прысвечаных літаратуры гэтага перыяду. Аднак кола навуковых інтарэсаў даследчыка сягае асобных аспектаў і літаратуры XX стагоддзя, і сучаснага літаратурнага працэсу. Кнігу *Метафізіка беларускай літаратурнай крытыкі* можна прывесці ў якасці пацвярджэння шырокіх навуковых гарызонтаў літаратуразнаўцы. Кніга гэтая ў многіх аспектах асаблівая. У кантэксце навуковай дзейнасці гісторыка літаратуры кніга вылучаецца сучаснай праблематыкай. Сярод літаратурных прац мяжы XX–XXI стагоддзяў – нефармальным падыходам. Сярод прац навуковых – публіцыстычнай стылістыкай, а сярод публіцыстычных – навуковай аргументацыяй тэзісаў.

Як пазначае сам аўтар у прадмове, артыкулы, што ўвайшлі ў кнігу, пісаліся на працягу амаль дваццаці гадоў. Відаць, гэтым, а таксама тым, што ствараліся яны для выданняў рознай накіраванасці, можна патлумачыць пэўны стылістычны і фармальны разлад, які прысутнічае ў кнізе. Напрыклад, артыкул “*Так сказаў бы я...: асэнсоўваючы творчасць Максіма Багдановіча*”, першапачаткова надрукаваны ў часопісе “Роднае слова”, суправаджаецца саліднай бібліяграфіяй і фармальна адпавядае крытэрыям навуковасці, у той час як іншыя (большасць), адолеўшы бар’ер навуковасці, становяцца палымянымі публіцыстычнымі творами.

Кніга складаецца з двух раздзелаў: *Артыкулы і нататкі і Рэцэнзіі і водгукі*. У першы раздзел, сярод іншых, увайшлі: артыкул, прысвечаны паэтычнай творчасці Міхася Стральцова, штрыхі да творчага партрэта Міколы Купрэева-празаіка, артыкул пра паэзію Максіма Багдановіча, палемічны артыкул пра рускамоўную літаратуру Беларусі, развагі над поспехам *Палескай хронікі* Івана Мележа, “кампілятыўны канспект” пра асобныя тэндэнцыі ў сучаснай прозе. Другі раздзел складаюць рэцэнзіі і водгукі на аповесць *Ваўчыная яма* Васіля Быкава, *Кнігу ўзнаўлення* Алеся Разанава, паэтычны зборнік Вальжыны Морт *Я тоненькая як твае вейкі*, анталогію *Беларуская літаратурная спадчына* і іншыя

літаратурныя падзеі, у асноўным, мяжы XX–XXI стагоддзяў. Звяртаецца аўтар і да твораў ранейшых часоў, аднак у дадзенай кнізе пераважна да тых, якія пэўным чынам актуалізаваліся ў сучаснай літаратурнай прасторы. Напрыклад, да перакладзеных Міхасём Кенькам і выдадзеных у 2004 годзе *Успамінаў Сапліцы* Генрыка Жавускага.

Тэксты, змешчаныя ў гэтай кнізе, вылучаюцца лаканічнасцю. І. Запрудскі не расцягвае думку на дзясяткі старонак, выказваецца дакладна і кампактна, утрымліваючы ўвагу чытача ад пачатку да канца. Не нагрувашчаюцца сказы і складанымі тэрміналагічнымі канструкцыямі. Сказы пабудаваныя лагічна і празрыста, што робіць кнігу даступнай і для масавага чытача, які цікавіцца сучасным літаратурна-знаўствам. Мова кнігі – экспрэсіўная, публіцыстычная. Аўтар шчодро насычае свае тэксты сінтаксічнымі канструкцыямі, уласцівымі для размоўнага стылю, ужывае слэнг і размоўныя канструкцыі (“без праблем”, “трымаць марку”, “стоп!”, “тупа”).

Безумоўна, кніга гэтая адлюстроўвае суб’ектыўны погляд даследчыка на асобныя праблемы, і з поглядам гэтым можна (а часам і трэба) не пагаджацца. Зрэшты, аўтар не хавае сваёй суб’ектыўнасці, пішучы ад першай асобы і не раз на працягу кнігі заклікаючы да палемікі, тым самым пацвярджаючы заяўленую ў прадмове прыхільнасць да “рэальнай” крытыкі. Аўтар, трэба думаць, свядома пазбягае бясплоднага цэнтрызму ў ацэнцы фактаў літаратуры, займаючы часам дастаткова радыкальныя пазіцыі.

На жаль, пры ўсёй неардынарнасці і крытычнасці, часам І. Запрудскі праяўляе залішнюю даверлівасць у адносінах да крыніц інфармацыі. Так, у артыкуле пра Міколу Купрэева, аўтар спасылаецца на Вікіпедыю (с. 104), а ў артыкуле *Горад і сейбіты ветру* ўвогуле на абстрактны інтэрнэт, з якога робіць уласную выбарку характарыстык магічнага рэалізму як напрамку (с. 173), што прыводзіць да недакладнасцей і фактычных памылак. Напрыклад, аўтар называе сучаснага расейскага фантаста Сяргея Лук’яненку – адным з класікаў магічнага рэалізму. Гэты артыкул з’яўляецца ці не самым няўдалым і павярхоўным ва ўсёй кнізе. У ім фактычна не размяжоўваецца магічны рэалізм і фантастыка, а творчасць прадстаўнікоў нямецкага рамантызму Гофмана і братаў Грым прыводзяцца даследчыкам у якасці прыкладаў нямецкага магічнага рэалізму (замест малавядомых магічных рэалістаў 40–50-х гадоў мінулага стагоддзя Элізабэт Ланггесэр, Эрнста Кройдэра, Германа Казака). Урэшце літаратуразнаўца памылкова даводзіць, што магічнымі рэалістамі ў сучаснай беларускай літаратуры з’яўляюцца Міхась Южык і Анатоль Казлоў, а родапачынальнікам – Ян Баршчэўскі.

Прыкрая блытаніна атрымалася таксама з тэрмінам “жаночая проза” ў артыкуле *Пра некаторыя тэндэнцыі ў беларускай прозе*. Аналізуючы раман Віктара Праўдзіна *Нелюбімыя гінуць*, аўтар сцвярджае: “Сённяшні неасентыменталізм генетычна і тыпалагічна звязаны з так

званай жаночай прозай, плынню ў літаратуры, для якога характэрны паказ абсурдызму прыватнага жыцця з пункту гледжання нават не жанчыны, а жаночага цела, якое асуджана на гвалт, здзекі, фізічны боль, пакуты ад хваробаў і нараджэння новага жыцця. Натуралістычная «цялеснасць» – адна з дамінантаў неасентыменталізму. В. Праўдзін доўгі час працаваў у жанры дэтэктыва, у межах якога тая ж жаночая плынь вельмі адчувальная. Напрыклад, у рускай масавай літаратуры яна прадстаўлена такімі імёнамі, як Аляксандра Марыніна і Паліна Дашкова” (с. 33).

На падставе асацыяцый аўтар спачатку звязвае неасентыменталізм з жаночай прозай, прадстаўніком якой Віктар Праўдзін аніяк не можа быць, нягледзячы на тое, што галоўнымі гераінямі рамана яго *Нелюбiмыя гiнуць* з’яўляюцца жанчыны, а дэтэктыўны вопыт В. Праўдзіна звязваецца з прысутнасцю жанчын у сучасным рускім дэтэктыве, што не робіць А. Марыніну і П. Дашкову прадстаўніцамі жаночай прозы паводле ўласнай дэфініцыі даследчыка, бо задача дэтэктыва – забавляць масавага чытача вострасюжэтнасцю, а не раскрываць “абсурдызм прыватнага жыцця з пункту гледжання жаночага цела”. Толькі потым аўтар разглядае апавяданне Раісы Баравіковай і кнігу Аксаны Бязлепкінай, уводзячы ў дачыненні да творчасці апошняй, апрача гендэрнай, яшчэ і ўзроставаю дыферэнцыяцыю, у выніку атрымліваючы “дзявочую прозу”.

Аўтар, які прысутнічае ў кнізе не толькі як аўтар, але і як асоба, вызначаецца сваёй неабыякавай пазіцыяй, і, думаецца, менавіта гэтая шчырая неабыякавасць прымушае яго адмовіцца ад ліберальных і нейтральных выказванняў, і перайсці да вострых, рэальных крытычных заўваг, якія могуць быць карыснымі сучаснаму літаратурнаму працэсу. У гэтым плане асабліва цікавымі падаюцца артыкулы *Сапраўды. Пра крытыку ўвогуле і крытыкаў у прыватнасці* і *Сапраўды-2. Як скрасці левы чаравік*.

І. Запрудскі закранае ў большасці выпадкаў маладаследавання альбо спрэчныя аспекты літаратуразнаўства, у сувязі з чым дробныя недакладнасці і памылкі не абясцэньваюць вартасці самой працы, якую з упэўненасцю можна парэкамендаваць усім удзельнікам і пасіўным назіральнікам літаратурнага працэсу для крытычнага і ўдумлівага прачытання.

Ірына Агеева
Варшава

Пётр Жаўняровіч, *Стылістыка дзелавога маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў. Вучэбны дапаможнік*, Рэспубліканскі Інстытут Прафесіянальнай Адукацыі, Мінск 2014, 276 с.

Recenzowana publikacja stanowi podręcznik opracowany dla słuchaczy szkół wyższych i uczniów szkół profilowanych, dostosowany do programu nauczania stylistyki tekstów urzędowych oraz redakcji dokumentacji biznesowej w języku białoruskim. Podobne opracowania, poświęcone białoruskojęzycznym pismom urzędowym i handlowym, ukazały się na Białorusi w ciągu ostatnich dwudziestu lat. Okres ten cechuje wzmożone zainteresowanie białoruskich lingwistów, w szczególności stylistów, różnymi aspektami białoruskiego stylu urzędowego. Owocem tych zainteresowań są między innymi takie prace, jak *Дакумент па-беларуску: справаводства, бухгалтэрыя, рыначная эканоміка* A. Kaurusa (wyd. Mińsk 1994), *Дапаможнік па справаводстве* A. Michalczanki (wyd. Mińsk 1993), a także publikacje autora omawianego podręcznika: *Асновы рэдагавання на беларускай мове* (zbiór ćwiczeń został wydany w 2005 r. w Mozyrzu, kurs teoretyczny – w 2006 r. w Mińsku).

Omawiany podręcznik składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów, spisu literatury oraz wykazu podstawowych słowników i wydawnictw leksykograficznych z zakresu języka białoruskiego i rosyjskiego. Każdy rozdział kończą pytania kontrolne, tematy referatów oraz ćwiczenia.

W części wstępnej autor omawia strukturę pracy, prezentuje typy białoruskojęzycznych dokumentów oraz charakteryzuje ich budowę, analizuje cechy stylu urzędowego, definiuje pojęcie normy językowej, omawia cztery poziomy korekty dokumentów biznesowych: ortograficzny, leksykalny, morfologiczny i składniowy. Wstęp kończą pytania kontrolne.

Pierwszy rozdział został poświęcony ogólnym aspektom redakcji tekstów urzędowych. Autor kładzie tu nacisk na trzy, powiązane ze sobą, etapy pracy redakcyjnej: czytanie wstępne, czytanie pogłębione oraz wersję końcową. W każdym z nich na redaktorze spoczywa obowiązek sprawdzenia autentyczności zapisanych danych, poprawnego ich zapisu oraz hierarchizacji: od najważniejszych do najmniej istotnych. Przy korekcie pism urzędowych szczególną uwagę należy zwrócić na tabele, które mogą być, jak dowodzi autor, dwojakiego rodzaju: informacyjne i analityczne. W pier-

wszystych prezentowane są zazwyczaj wyniki pracy wybranej grupy zawodowej lub wyniki prac rolniczych, drugie dotyczą z kolei jakiegoś zagadnienia, ujętego w tabeli w formie uogólnionych danych liczbowych. Integralną częścią rozdziału pierwszego jest opis zasad cytowania oraz tworzenia bibliografii. Część tę kończy wykaz znaków korektorskich.

Rozdział drugi stanowi podstawowe kompendium wiedzy z zakresu białoruskiej ortografii. Przedmiotem opisu są tu główne zasady pisowni głosek, między innymi samogłosek *o, e, a*, samogłosek tzw. jotowanych, spółgłosek *d – dz, t – c*, spółgłosek długich, znaku miękkiego oraz apostrofu. Obszerny materiał został poświęcony wyrazom obcego pochodzenia oraz wyrazom złożonym, autor nie pominął także zasad dzielenia wyrazów przy ich przenoszeniu do następnego wersu.

W trzecim rozdziale zostały omówione style funkcjonalne odmiany literackiej współczesnego języka białoruskiego: potoczny, naukowy, publicystyczny, artystyczny i urzędowy. Kolejne rozdziały, czwarty, piąty oraz szósty, dotyczą korekty tekstów urzędowych na różnych poziomach: leksykalnym (rozdział czwarty), morfologicznym (rozdział piąty) oraz składniowym (rozdział piąty).

Rozdział czwarty w największej, w porównaniu z poprzednimi, mierze odwołuje się do odbiorcy rosyjskojęzycznego. Autor zwraca tu uwagę na typowo białoruskie wyrazy i związki wyrazowe, mogące sprawić trudność przy ich przekładzie z języka rosyjskiego. Część ta, będąca skondensowanym wykładem na temat podstaw leksykologii, zawiera liczne przykłady zdań zawierających błędy merytoryczne, leksykalne i składniowe. Czytelnik odnajduje tu szereg przykładów prawidłowego wykorzystania w tekstach urzędowych wyrazów wieloznacznych, paronimów, archaizmów i historyzmów, neologizmów. Ostatnie partie rozdziału zostały poświęcone błędom leksykalnym, wynikającym z rosyjskiej interferencji językowej.

W rozdziale piątym przedmiotem opisu jest białoruska gramatyka, a w szczególności fleksja. Autor omawia kolejno odmianę wszystkich samodzielnych części mowy: rzeczowników (zarówno pospolitych, jak i nazw własnych), przymiotników, imiesłówów przymiotnikowych, liczebników, zaimków oraz czasowników, nie pomija także spójników.

Rozdział szósty jest opisem białoruskiej składni w pigułce. Autor koncentruje swoją uwagę na ogólnych zagadnieniach dotyczących zdań prostych w języku białoruskim, omawia najczęściej występujące błędy składniowe.

Rozdział siódmy prezentuje wskazówki dla tłumaczy, z kolei rozdział ostatni, ósmy, stanowi zbiór ćwiczeń. Publikację kończy spis literatury, obejmujący wykaz podręczników i prac naukowych oraz słowników i poradników językowych.

Recenzowana publikacja stanowi wartościowy i godny polecenia podręcznik zarówno dla studentów filologii, jak i osób interesujących się redakcją tekstów urzędowych. Główne jego zalety to przejrzysta struktura,

spójna i logiczna narracja w partiach prezentujących zagadnienia teoretyczne, bogaty materiał ilustracyjny (często z komentarzem leksykalno-gramatycznym), różnorodność ćwiczeń (często odwołujących się do autentycznych dokumentów urzędowych). Nie sposób nie zauważyć starannej szaty graficznej, dobrej jakości papieru oraz twardej, kolorowej okładki. Wszystkie te przymioty z pewnością doceni student, który biorąc do ręki podręcznik oczekuje jasnego, przejrzystego, płynnego przekazu, często punktowanego, z dobitnie rozłożonymi akcentami, pozwalającymi szybko i bez większych trudności przyswoić materiał.

Materiał ten jednak jest w wielu miejscach niepełny lub wybiórczy. We *Wstępie* do typów tekstów urzędowych zostały zaliczone jedynie cztery: teksty urzędowe ciągłe, kwestionariusze z lukami do wypełnienia, ankiety oraz tabele. Wymienione tu typy dokumentów zostały zakwalifikowane ze względu na ich formę graficzną, która stanowi jedynie pochodną przeznaczenia dokumentu. Kwalifikując dokumenty urzędowe należy jako punkt wyjścia traktować nie ich formę graficzną, lecz funkcjonalność. Sfera użycia dokumentu, jego przeznaczenie, decydują o jego szacie słownej i formie graficznej. Różnorodność pism urzędowych wydaje się nie podlegać dyskusji: do urzędowych należą między innymi dokumenty handlowe i biznesowe (różnego rodzaju umowy: kupna, sprzedaży, o pracę, najmu, dzierżawy, protokoły, sprawozdania), prawnicze i sądowe (akty i rozporządzenia, nakazy, wyroki, pozwy, wezwania), dokumenty księgowe (zestawienia finansowe i bilanse, faktury i rachunki), dokumenty personalne (akty: urodzenia, zgonu, zawarcia małżeństwa, świadectwa pracy, świadectwa szkolne, zaświadczenia o ukończeniu kursów, podania, oświadczenia). Każdy z tych dokumentów pełni inne funkcje, a – co się z tym wiąże – odwołuje się do pewnego szablonu graficznego i wzorca leksykalnego.

W rozdziale drugim i pierwszym, który – jak czytamy we *Wstępie* – “з’яўляецца найбольш важным пры вывучэнні рэдагавання і становіцца своеасаблівай базай далейшай працы” – autor skupił swoją uwagę na redakcji tabel i spisów literatury, wykorzystaniu w tekście cytatów oraz opisowi podstawowych zasad logiki. Wybór ten jest zastanawiający, ponieważ współczesny petent jakiegokolwiek urzędu praktycznie nie staje wobec konieczności sporządzenia tabeli lub wykazu prac naukowych. Oba te narzędzia częściej niż w stylu urzędowym stosowane są w tekstach naukowych: artykułach, rozprawach, analizach. W stylu naukowym popularne jest cytowanie, które z kolei w tekstach urzędowych często sprowadza się do przywołania wybranego dokumentu (rozporządzenia, ustawy, aktu, ustępu, punktu, paragrafu). Recenzowany podręcznik ma być realizacją jasno postawionego przez autora celu, którym jest opis i analiza białoruskiej dokumentacji urzędowej. Jak zatem rozdział ten realizuje wymienione tu zadanie? Omówione tu pokrótce zasady logiki dotyczą tekstów w ogóle, może z wyjątkiem literatury absurdu, która z zasady logikę odrzuca.

Pod rozważę wziąć również należy kwestię umieszczenia w podręczniku poświęconemu pismom urzędowym rozdziału w pełni poświęconemu ortografii (rozdział 2). Zrozumiałe jest, że po reformie białoruskiej ortografii w 2010 r. pisownia niektórych wyrazów uległa zmianie. Zmiany te jednak nie były rewolucyjne i dotyczyły w głównej mierze wyrazów obcego pochodzenia, objęły zatem niewielki procent białoruskiego systemu leksykalnego jako całości. Pisownia wprowadzona po reformie została uwzględniona w najnowszych wydawnictwach leksykograficznych (między innymi obszernym wydaniem w 2012 r. w Mińsku i liczącym 916 stron *Слоўніку беларускай мовы* pod redakcją A. Łukaszańca i W. Rusak.), omówiona w licznych poradnikach, artykułach naukowych i popularnonaukowych.

Uwzględnienie zasad ortografii w podręczniku z zakresu stylistyki (bo styl urzędowy stanowi przecież obiekt zainteresowań stylistów) budzi wątpliwości jeszcze z innego względu: udane operacje na tekście, jakimkolwiek tekście, wymagają od ich autora wiedzy i umiejętności znacznie wykraczającej poza podstawy znajomości języka na poziomie ortografii. Czyż można redagować teksty nie znając języka i zasad jego pisowni? Pytanie to wydaje się wręcz nie na miejscu, jeżeli jest adresowane do studenta filologii, który uczestniczy w zajęciach języka białoruskiego i od pierwszego semestru pisze po białorusku prace semestralne. Bez znajomości ortografii, każda praca redaktorska czy korektorska skazana jest na niepowodzenie.

Dopiero w rozdziale trzecim czytelnik dowiadyuje się o stylach funkcjonalnych języka białoruskiego. W części tej autor odwołuje się do tradycyjnych, przestarzałych podziałów na pięć stylów funkcjonalnych: styl potoczny, naukowy, publicystyczny, artystyczny oraz urzędowy, przy tym każdemu z nich (oprócz obszerniej omówionego stylu urzędowego) poświęca pół strony. Nie dziwi zatem, że rozdział ten opiera się na uogólnieniach i wybiórczo opisanych wyznacznikach stylistycznych. Niedosyt pozostawia zwłaszcza opis stylu urzędowego, który analizowany jest tu w odmianie dyplomatycznej, prawniczej, sądowniczej i administracyjno-kancelaryjnej. Wykładnia stylu urzędowego jest prosta: jest to styl, w którym nie używa się wyrazów i frazeologizmów potocznych i gwarowych, wykorzystuje się natomiast czasowniki w trybie rozkazującym, bezokoliczniki, formy imiesłowo-owe, rzeczowniki odczasownikowe oraz abrewiatury (s. 83). Cech tekstów urzędowych jest dużo więcej. Przede wszystkim intencją ich autorów, często anonimowych, jest realizacja przez odbiorcę tekstu, określonych zadań lub przyjęcie określonych postaw. Niesie to za sobą określone konsekwencje: w pismach urzędowych preferowane są nie tylko określone formy gramatyczne, ale także swoiste formuły leksykalne oraz schematy składniowe i tekstowe. Typową cechą tekstów urzędowych jest standardowy zapis graficzny oraz określona kolejność podawania informacji. Cechą naszych czasów jest natomiast potępiane przez autora podręcznika (s. 83–84) przenikanie się stylów.

Interesujący dla rosyjskojęzycznego czytelnika jest rozdział czwarty, będący starannie opracowaną analizą zdań zawierających błędy leksykalne.

O wartości tego rozdziału świadczy bogactwo i różnorodność przykładów, nie zawsze jednak reprezentujących leksykę należącą do stylu urzędowego. Niektóre fragmenty wydają się pochodzić ze starego podręcznika, por.: “Прадаўца ўласнай сельгаспрадукцыі можна знайсці і сярод работнікаў калгаса” (s. 92), “Некаторыя цэхі аб’яднання не выкарыстоўваюць сваіх магчымасцей для выканання плана III квартала” (s. 99).

Rozdział piąty stanowi z kolei zbiór zasad fleksyjnych, odnoszących się do ogólnej odmiany języka białoruskiego, właściwej dla wszystkich stylów funkcjonalnych. W tej części autor omawia najczęściej występujące błędy związane między innymi z nieprawidłowym określeniem rodzaju gramatycznego rzeczownika, błędnym wyborem końcówki fleksyjnej, nieprawidłowym stopniowaniem przymiotnika. Część ta robi wrażenie przeładowanej zarówno teorią, jak i materiałowo. Większość zamieszczonych tu zasad i przykładów ma niewielkie zastosowanie w tekstach należących do stylu urzędowego.

Podobny wniosek nasuwa się po lekturze rozdziału szóstego. Zamieszczone w nim zasady dotyczące między innymi szyku wyrazów w zdaniu, dopasowania podmiotu i orzeczenia, typów związków wyrazowych, konstrukcji z przyimkiem *pa*, używania różnych rodzajów dopełnienia, używania orzeczenia imiennego, członów szeregowych dotyczą białoruskiego języka literackiego w ogóle, a zatem znajdują swoje zastosowanie w każdym tekście. Jedynie część przykładów można uznać za należące do stylu urzędowego.

Rozdział siódmy, zatytułowany na wyrost *Тэорыя і практыка перакладу*, zaledwie dotyka kilku aspektów teorii przekładu. W liczącej osiem stron części teoretycznej (s. 184–191) autor dowodzi konieczność znajomości dwóch języków urzędowych Białorusi: białoruskiego i rosyjskiego, prezentuje płaszczyzny przekładu (poziom fonemów, morfemów, wyrazów, związków wyrazowych, zdań, akapitów i tekstu), wysuwa także kilka wskazówek dotyczących tłumaczenia wyrazów bezekwiwalentowych. W części praktycznej obiektem analizy są wybrane fragmenty tekstów urzędowych oraz obszerna, opatrzona stosownym komentarzem, korespondencja handlowa. Niespodziewanie, część tę kończy nie korespondujące z całością podręcznika wyznanie: “Большасць трансфармацыі ў пісьмовым перакладзе перакладчык ажыццяўляе менавіта інтуітыўна. Без гэтага працэс перакладу настолькі запавольваўся б, што вусны пераклад не выконваў бы сваёй камунікатыўнай функцыі, а пісьмовы стаў бы нерэнтабельны” (s. 202).

Analiza recenzowanej publikacji nasuwa także kilka wniosków ogólnych. Tytuł podręcznika nie odpowiada jego zawartości, jako że książka stanowi *de facto* zbiór zasad gramatycznych (ortograficznych, morfologicznych, fleksyjnych, składniowych) współczesnego języka białoruskiego, podbudowanych podstawą leksykologiczną (przy opisie znaczenia wyrazów oraz charakterystyce białoruskiej leksyki), a także specjalnie dobranymi przykładami, należącymi często do stylu urzędowego. Szeroki materiał ilustracyjny z powodzeniem mógłby stanowić integralną część przystępnie napisanej gramatyki ogólnej lub podręcznika o popularnym na Białorusi tytule

Беларуская мова. Wskazuje na to nie tylko zawartość samych rozdziałów, ale także propozycje pytań kontrolnych i referatów, umieszczonych po każdej części. Stopień ich ogólności lub szczegółowości w wielu przypadkach nie pozwala na przygotowanie wymaganych materiałów jedynie w oparciu o podręcznik, ponieważ znacznie wykracza poza jego zakres. Modelowym zestawem zagadnień w podręczniku nie omówionych lub jedynie wspomnianych, a proponowanych przez autora jako tematy referatów jest lista umieszczona po rozdziale piątym: 1. Асаблівасці скланення множналікавых назоўнікаў. 2. Словаўтварэнне назоўнікаў. 3. Прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі. 4. Стан дзеяслова. 5. Пераходныя і непераходныя дзеясловы. 6. Размоўныя формы загаднага ладу дзеяслова. 7. Умоўны лад дзеяслова, яго асаблівасці. 8. Словаўтварэнне дзеясловаў. 9. Словы катэгорыі стану. 10. Часціца як часціна мовы. 11. Злучнік як часціна мовы. 12. Пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у іншыя часціны мовы (s. 149).

Wartość podręcznika podnosi wielość ćwiczeń i zadań do wykonania, rozłożenie materiałów ćwiczeniowych budzi jednak pewne wątpliwości. Zadania do wykonania umieszczane są zarówno po każdym rozdziale, jak i w obszernym rozdziale ósmym. Przeplatanie części teoretycznych ciągłymi pytaniami kontrolnymi, tematami referatów oraz zadaniami do samodzielnego wykonania zaburza płynność narracji, która niespodziewanie się urywa i traci spójność. Splot teorii z praktyką byłby, być może, uzasadniony, gdyby nie wprowadzenie przez autora osobnego rozdziału z materiałem ćwiczeniowym. Tutaj można by umieścić wszystkie ćwiczenia, zarówno szczegółowe (dotyczące problematyki poruszanej w kolejnych rozdziałach), jak i ogólne, kompleksowo sprawdzające opanowaną przez uczącego się wiedzę i umiejętności.

Minusem podręcznika jest, w mojej ocenie, brak klucza do ćwiczeń. Zmusza to czytelnika do żmudnych poszukiwań w białoruskojęzycznych słownikach, które często umieszczają sprzeczne warianty zapisu (zwłaszcza jeżeli porównamy wydawnictwa, które ukazały się przed reformą białoruskiej ortografii i po niej). Wprawdzie wątpliwości będą dotyczyć niewielkiego zbioru wyrazów, ale nawet tak nieliczna grupa może zniechęcić do dalszego rozwijania kompetencji językowych. Trudności może przysporzyć wykonanie ćwiczeń, w których wymagane jest uzupełnienie końcówek fleksyjnych w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczownika (s. 149–150). Wykonując niektóre zadania, w szczególności dotyczące analizy i korekty błędów leksykalnych w tekstach urzędowych, niejednokrotnie nie wystarczy posłużyć się słownikiem. Rekomendowane przez autora podręcznika wydane w białoruskiej stolicy wydawnictwa leksykograficzne (pięciotomowy *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, wydany w latach 1977–1984 oraz *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, wydany w 1996 r.) nie zamieszczają leksyki, która weszła do języka białoruskiego w ciągu ostatnich dwudziestu lat, więc uczący się nie odnajdzie w nich najbardziej aktualnego białoruskiego słownictwa.

Ważnym kwestią jest także pytanie o to, czy podręcznik, który ma – w założeniu – wpajać zasady poprawnościowe powinien zawierać obszerne, rozbudowane materiały z licznymi błędami do poprawienia (rozdział 8). W omawianym podręczniku niepoprawne zapisy stosowane są powszechnie (jako przestroga), a błędne warianty dokumentów niekiedy nie są poprawiane nawet w częściach teoretycznych, czego przykładem jest opatrzony jedynie komentarzem dokument dotyczący przekazania samochodu (s. 18–19), czy też wypowiedzenie pracy z powodu naruszenia przez pracownika dyscypliny (s. 45). W procesie samokształcenia metoda *uczenia na błędach* często przynosi zgubne skutki, zwłaszcza dla tzw. wzrokowców, którzy zapamiętują błędne zapisy (wydrukowane przecież w podręczniku) i traktują jako gotowe wzorce. Dlatego lepszym rozwiązaniem jest podawanie wariantów prawidłowych lub wyróżnianie błędów graficznie (czerwonym kolorem, przekreśleniem, podkreśleniem, gwiazdką umieszczoną przed błędnym zapisem, inną czcionką).

Na koniec o najważniejszym. Pisząc o białoruskim stylu urzędowym nie sposób pominąć podstawowego pytania, które brzmi: Jaki jest zakres tego stylu na Białorusi? Pytanie to implikuje następne: Czy wobec dominacji na Białorusi języka rosyjskiego, wiedza zawarta w recenzowanym podręczniku może znaleźć swoje zastosowanie w realnym świecie (a jeżeli tak, to w jakim stopniu)? Czy odbiorca podręcznika rzeczywiście będzie mógł tę wiedzę wykorzystać? Czy przykłady tekstów urzędowych zamieszczone w podręcznikach potencjalnie istnieją? Pośrednio, autor podręcznika odpowiada na te pytania poprzez materiał ilustracyjny: białoruskojęzyczne teksty urzędowe są reprezentowane przez kilka typów, obejmujących akty prawne, korespondencję handlową, umowy i protokoły, podania, zaświadczenia. Czy jednak w istocie korespondencja między firmami i urzędami toczy się na Białorusi po białorusku? Czy białoruskie urzędy wydają obywatelom zaświadczenia w języku białoruskim?

Powyższe uwagi nie umniejszają, jak sądzę, wartości podręcznika jako jednego z bardziej wnikliwych opracowań białoruskiej gramatyki, z naciskiem na teksty urzędowe. Publikacja powstała na fali toczącej się od dawna w kręgu białoruskich językoznawców dyskusji o normy poprawnościowe języka białoruskiego i stanowi – pomimo usterek – godne uwagi opracowanie, szczególnie dla odbiorcy rosyjskojęzycznego, do którego jest adresowane. Nie ulega jednak wątpliwości, że recenzowany podręcznik powinien być wykorzystywany pod kierunkiem nauczyciela. Znacznie gorzej sprawdzi się w pracy samodzielnej, zwłaszcza z uwagi na wielość materiałów ćwiczeniowych, których weryfikacja pod kątem poprawności wymaga od uczącego się dużego nakładu czasu i pracy, a w niektórych przypadkach jest po prostu niemożliwa.

Agnieszka Goral
Lublin

Виктор Саяпин, *ХроноГродно. История Гродно на страницах газет. 1913–1941 годы*, ЮрСаПринт, Гродно 2013, 270 с.

Не будзе перабольшваннем той факт, што перыядычны друк з'яўляецца адным з самых змястоўных і цікавых відаў гістарычных крыніц. Прэса насычана не толькі шматлікай фактурай, але і выступае транслятарам пэўнага настрою, які панаваў у грамадстве на розных гістарычных этапах, адлюстроўвае культурныя, палітычныя і ідэалагічныя кірункі развіцця дзяржавы ці асобных нацый. Апрача гэтага, перыёдыка – гэта багаты рэзервуар інфармацыі аб гісторыі штодзённасці як лакальных супольнасцей, так і макрагістарычных структур. Таму зразумела мэтазгоднасць вывучэння і публікацыі матэрыялаў перыядычнага друку, якія пры навуковым крыніцазнаўчым апрацаванні змогуць стаць падставай для стварэння сапраўдных хронік штодзённага жыцця той ці іншай мясцовасці, горада ці рэгіёна.

Менавіта са слова “Хроно” і пачынаецца назва кнігі Віктара Саяпіна *ХроноГродно. История Гродно на страницах газет. 1913–1941 годы*, якая выйшла ў Гродна ў 2013 г. Выхад гэтай кнігі з'яўляецца важнай падзеяй не толькі для гродзенскага краязнаўства, але і беларускай гістарыяграфіі ў цэлым. Фактычна ўпершыню ў Беларусі былі сабраны пад вокладку аднаго выдання матэрыялы перыядычнага друку, якія характарызуюць жыццё аднаго горада напрацягу даволі значнага прамежку часу.

Складальнік кнігі – Віктар Саяпін – з'яўляецца вядомым гродзенскім краязнаўцам і калекцыянерам. Пад яго аўтарствам выйшаў цэлы шэраг кніг і брашур, прысвечаных рознабаковым аспектам гродзенскай мінуўшчыны. Аб'ектам свайго наступнага даследавання краязнаўца абраў перыядычны друк і гродзенскую штодзённасць, якая адлюстроўвалася на старонках гэтага друку. Храналагічна агляд пачынаецца з 1913 г. – апошняга мірнага года перад пачаткам Першай сусветнай вайны, калі Гродна ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі, і заканчваецца 19 чэрвеня 1941 года – днём, калі выйшаў апошні нумар гродзенскай газеты перад нямецкім уварваннем у СССР. Як бачна, былі закрануты тры значныя пласты гродзенскай гісторыі першай паловы XX ст.: апошнія гады імперскага Гродна, міжваенны перыяд у складзе Польшчы і першыя гады ўсталявання савецкай улады.

У кнізе апублікаваны газетныя карэспандэнцыі, зацемкі, аб'явы, нарысы, сабраныя і апрацаваныя В. Саяпіным падчас шматгадовай працы з шэрагам гродзенскіх, беластоцкіх, віленскіх і варшаўскіх перыёдыкаў. Сярод іншых выкарыстаны гродзенскія рускамоўныя газеты "Наше утро", "Голос Гродны", "На рубеже", беларускамоўныя – "Беларусь", "Родны край", "Беларускае слова", "Беларускі шлях", польскамоўныя – "Nowe życie", "Echo Grodzieńskie", "Dziennik kresowy", "Nadniemeński kurjer polski", "Ostatnie wiadomości Grodzieńskie" і інш. Усяго ў пераліку выкарыстаных для кнігі газет – 49 пазіцый. Апублікаваная ў выданні інфармацыя падзелена на 26 раздзелаў, кожны раздзел храналагічна адпавядае асобнаму году ад 1913 да 1941 (у раздзеле 22 аб'яднаны 1936–1937 гады). Адсутнічаюць раздзелы, прысвечаныя перыяду нямецкай акупацыі Гродна ў 1916 і 1917 гадах. Усе раздзелы па аб'ёму адрозніваюцца адзін ад другога. Як падкрэсліў складальнік, гэта тлумачыцца тым, што за адныя гады захавалася больш газет, а за іншыя – менш.

Кожны раздзел у кнізе падзелены на рубрыкі, у якіх аб'яднаны газетныя матэрыялы пэўнай тэматыкі. Найбольш пашыраны такія рубрыкі, як *Афіцыйныя паведамленні*, *Гарадскія навіны*, *Навіны культуры*, *Здарэнні*, *Крымінальная хроніка*. У іх падаюцца карэспандэнцыі аб розных баках сацыяльнага, палітычнага і культурнага жыцця Гродна ў розныя гады: адкрыццё школ, выбары ў гарадскую раду, злачынства, аўтамабільныя аварыі, дзейнасць фальшывамакетчыкаў, гарадскія плёткі аб прывідках і інш. Найбольш значныя падзеі, якія падрабязна асвятлялі тагачасныя журналісты, былі вылучаны ў асобныя рубрыкі, напрыклад будаўніцтва аэрадрома ў гродзенскім урочышчы Румлёва ў 1928 г., паводка ў Гродна ў 1931 г., археалагічныя раскопкі гродзенскага Старога замка ў 1933 г. Даволі шырока прадстаўлены культурная тэматыка, дзе адлюстраваны рэпертуары тагачасных тэатраў і кіно, наведванне горада вядомымі дзеячамі культуры, у прыватнасці прафесарам Вольфам Месінгам у 1927 г.

Дзякуючы апрацоўцы матэрыялаў перыядычнага друку, праведзенай В. Саяпіным, шматлікія факты з гісторыі Гродна фактычна ўпершыню сталі вядомы гісторыкам і краязнаўцам. Асабліва ў гэтым рэчышчы хочацца вылучыць рубрыку, у якой былі аб'яднаны матэрыялы пра спартыўнае жыццё горада. Менавіта гэты кірунак даследаванняў застаўся амаль нераспрацаваным у працах па гродзенскай мінуўшчыне і толькі апошнім часам пачынае выклікаць цікавасць у даследчыкаў. У разглядаемай кнізе прыводзяцца цікавыя факты, напрыклад, звязаныя з першым хакейным матчам у Гродна ў 1932 г., які можа стаць кропкай адліку пачатку гісторыі хакея на беларускіх землях.

Акрамя матэрыялаў перыядычнага друку, кніга В. Саяпіна ўтрымлівае шматлікія фотаздымкі Гродна і гродзенцаў з прыватных збораў, музейных і архіўных калекцый. Некаторыя фотаздымкі друкуюцца ўпершыню.

На заканчэнне хацелася б выказаць некалькі крытычных заўваг. Падчас азнаямлення з тэкстам кнігі ўзнікла відавочная думка, што яму не хапае навуковай рэдакцыі і каментароў. У тэкстах прысутнічае вельмі шмат імёнаў гістарычных постацяў, падаюцца матэрыялы ў інтэрпрэтацыі тагачасных журналістаў і было б вельмі добра прадставіць чытачу, асабліва маладасведчанаму ў гродзенскай гісторыі, невялікія каментары, біяграфічныя зноскі і ўдакладненні. Як было падкрэслена вышэй, В. Саяпін працаваў у тым ліку з гродзенскай беларускамоўнай прэсай міжваеннага часу, аднак беларуская актыўнасць у Гродна ў гэты перыяд адлюстравана вельмі нязначна. Праблема беларускай дабрачыннасці і школьніцтва, дзейнасць беларускіх палітычных сіл у Гродна даволі добра асвятлялася на старонках і беларускага і польскага друку, таму невядома, чаму складальнік не дадаў гэтыя матэрыялы, якія сёння маюць актуальнае значэнне, у сваю кнігу. Апрача гэтага, у раздзелы, прысвечаныя апошнім гадам губернскага Гродна, было бы цікавым уключыць газетныя зацёмкі з нумароў “Нашай нівы”, якая цяпер у факсімільным выглядзе даступна шырокаму колу чытачоў.

Нягледзячы на гэтыя крытычныя заўвагі, ці хутчэй, пажаданні, кніга *ХроноГродно. Істория Гродно на страницах газет. 1913–1941 года* заслугоўвае пазітыўнай ацэнкі. Спадзяемся, што яна будзе цікавай не толькі навукоўцам і даследчыкам, але і ўсім тым, хто цікавіцца гісторыяй Гродна ў XX ст. Для многіх крэйзнаўцаў і гісторыкаў гэтая кніга можа стаць узорам для апрацавання матэрыялаў перыядычнага друку па гісторыі сваіх мясцовасцей, гарадоў і мястэчак. Сумесныя дзеянні ў гэтым накірунку дапамогуць знайсці новыя факты і падзеі па гісторыі беларускіх земляў, якія, апошнім часам, толькі дзякуючы перыядычнаму друку вяртаюцца з забыцця.

Аляксандр Горны
Гродна

Таццяна Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце*, Выдавецкі цэнтр БДУ, Мінск 2014, с. 255.

Językowa sytuacja na Białorusi od dłuższego czasu jest obiektem zainteresowania licznych językoznawców, tak białoruskich jak i zagranicznych (np. H. Bieder, H. Cychun, G. Hentschel, A. Łukaszaniec, N. Mieczkowska, M. Sloboda, E. Smułkowa i in.). Na temat dialektów białoruskich i białoruskiego języka literackiego powstały już setki publikacji, natomiast kwestie odnoszące się do współczesnego języka potocznego (*гутарковая мова*), trasianki (*трасянка*) i w ogóle dwujęzyczności mieszkańców tego kraju ciągle wymagają kompleksowych badań. W 2014 roku ukazała się w Mińsku druga monografia białoruskiej badaczki Tacciany Ramzy traktująca o języku potocznym. Obie książki stanowią efekt wieloletniej pracy naukowej Autorki w tym zakresie.

Pierwsza monografia, zatytułowana *Białoruski język potoczny: stan współczesny*¹, została wydana w 2011 roku w Mińsku i składa się z dwóch części. Pierwsza to rozdziały traktujące m. in. o historii badań nad potocznym wariantem białoruskiego języka literackiego oraz analiza cech fonetycznych. Na drugą część składają się teksty, tj. przykłady żywych rozmów na różne tematy, jak: praca, zdrowie, zainteresowania etc. Recenzowana poniżej monografia, zatytułowana *Białoruski język potoczny w słowiańskim kontekście*, jest analitycznym dopełnieniem pierwszej publikacji. Autorka skupia się już na analizie języka potocznego białoruskojęzycznej inteligencji, zafiksowanego na początku XXI wieku, a wszystko to na tle innych języków potocznych – rosyjskiego, ukraińskiego, polskiego, czeskiego i słowackiego.

Na codzień białoruskim językiem posługuje się tylko niecałe 800 tys. z ponad 7 mln. obywateli. Część osób nauczyła się tego języka w rodzinie, inni sami i używają go w domu i na mieście w pełni świadomie. Jak w przypadku innych krajów, tak i na Białorusi, język używany na codzień odróżnia się od literackiego. Zamierzeniem Badaczki było właśnie zbadanie języka potocznego, opisanie go i wskazanie na specyficzne cechy w wypowiedziach białoruskojęzycznej inteligencji. Zbiór tych cech językowych Autorka nazywa białoruskim standardem potocznym (*беларускі гутарковы стандарт*), dla którego podstawą w dużej mierze jest język literacki. W językowej sytuacji Białorusi Badaczka podjęła się zadania bardzo trudnego do opisan

¹ Т. Р а м з а, *Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан*, Мінск 2011.

naukowego, ale też niezmiernie ważnego i słabo zbadanego. W miastach białoruskich zetkniemy się bowiem z różnymi wariantami języka/języków: białoruskim i rosyjskim językiem literackim, *trasianką*, czy potocznym białoruskim wariantem języka rosyjskiego. Wybór kodu w dużej mierze zależy od samych rozmówców i sytuacji kontaktu językowego, jednak baza artykulacyjna badanych posiada swoje ograniczenia. Dlatego też Autorka wybrała cechy fonetyczne, jako tę część struktury języka, która najlepiej odda specyfikę języka potocznego i najbardziej nadaje się do analizy lingwistycznej.

Fonetyka wypowiedzi poszczególnych mieszkańców Mińska i innych miast charakteryzuje się dosyć sporym zróżnicowaniem, nakładają się tu bowiem różne systemy – fonetyka gwary (wyniesiona z wiejskiego środowiska rodzinnego), fonetyka białoruskiego języka literackiego (media, szkoła), fonetyka języka rosyjskiego (media, szkoła) oraz *uzus* nowego językowego otoczenia (tj. fonetyka wymowy Mińska – *минское городское просторечие*). Analizowana monografia ukazuje zatem w dużej mierze różnicę między skodyfikowanym białoruskim językiem literackim a realną, codzienną wymową mieszkańców miasta, wymową posiadającą już swój *uzus*. Możemy też o wiele lepiej opisać miejsce miejskiego białoruskiego języka potocznego w sytuacji dwujęzyczności kraju, a będącego gdzieś pomiędzy językiem białoruskim a rosyjskim.

Recenzowana monografia składa się z czterech zasadniczych rozdziałów. Pierwszy z nich został poświęcony statusowi języka potocznego w strukturze języków wschodnio- i zachodniosłowiańskich. Autorka rozpatruje stan badań w tym zakresie, poczynając od 1929 roku, kiedy odbył się I Zjazd Sławistów w Pradze. Wówczas to po raz pierwszy zwrócono uwagę na potrzebę zbadania języka potocznego. Badaczka podkreśla też problemy, jakie miały miejsce na przestrzeni wielu lat z szeregiem kwestii: terminologii związanej z mową potoczną, formalnym przypisaniem do struktury języka, sposobem opisu i porównaniem z innymi językami potocznymi. Zdaniem T. Ramzy białoruski język potoczny najlepiej byłoby porównać do języków o podobnym „wieku” rozwoju, czyli bardziej do słowackiego, czy ukraińskiego, niż polskiego czy rosyjskiego. Dalej Badaczka dokonuje przeglądu badań naukowych nad mową potoczną badaczy amerykańskich (*Colloquial language*), polskich (*język potoczny*), czeskich (*mluvený jazyk*), słowackich (*bežný hovorený jazyk*), rosyjskich (*разговорная речь*) i ukraińskich (*розмовне мовлення*) oraz białoruskiego języka potocznego.

Jak zwraca uwagę sama Autorka, podejście do badań nad dwujęzycznością Białorusinów badaczy białoruskich i zagranicznych odróżnia się znacząco. Zachodni badacze skupili się na empirycznym podejściu zbadania fenomenu dwujęzyczności i fenomenu kontaktu językowego, podczas gdy lingwiści białoruscy na językowej ekologii, bilingwizmie i kulturze mowy oraz etycznej stronie wyboru języka przez użytkowników. Badaczka rozpatruje również podejście białoruskich językoznawców i władz do białoruszczyzny na przestrzeni kilkudziesięciu lat, poczynając od lat 20. XX wieku.

W latach 30. XX wieku zniszczono białoruską inteligencję w miastach, dzięki której powoli zaczynał się kształtować *uzus* mowy potocznej lat 20 i 30. Atak na białoruski język inteligencji miast oraz zepchnięcie mowy wsi (gwary) do roli nieprzydatnych dla ludzi społeczeństwa socjalistycznego powodował intensywną i długotrwałą rusyfikację. Kolejne dziesiątki lat to kształtowanie się dwujęzyczności na Białorusi, ze zwiększającą się rolą rosyjskiego i coraz większym odżegnywaniem się od białoruszczyzny i utratą jej prestiżu, głównie właśnie w miastach.

Pomimo niesprzyjających warunków politycznych badania nad językiem potocznym rozpoczęły się w latach 50. XX wieku, dotyczyły one jednak mowy literatury pięknej. W 1969 roku powstało Laboratorium Fonetyki Eksperymentalnej A. Podłużnego przy Akademii Nauk BSRR, gdzie już z wykorzystaniem sprzętu badano język. Badania Podłużnego i innych późniejszych lingwistów przyczyniły się w pewnym stopniu do opisanie specyfiki mowy potocznej (konkretnych cech fonetycznych).

W drugim rozdziale monografii T. Ramza ukazuje miejsce mowy potocznej w systemie języka białoruskiego, poczynając od wytłumaczenia pojęć *język literacki* wobec białoruskiego języka standardowego (*літаратурная мова* vs *стандартная беларуская мова*) oraz pojęcia i terminu *мова potoczna* (*гутарковае маўленне*). Białoruscy lingwiści do dzisiaj nie wypracowali wspólnego poglądu na termin *мова potoczna*. Autorka odróżnia wyraźnie, za rosyjskimi lingwistami, *гутарковае маўленне* od *размоўнага стылю*, gdzie pierwsze ma charakter spontaniczny i zależy od komunikacyjnego kontekstu rozmowy, a drugi – charakter pisemny. Badaczka zwróciła ponadto uwagę na problem wynikający z faktu, że mowę potoczną analizowano na przykładzie tekstów literatury, wprawdzie stylizowanych na luźne wypowiedzi bohaterów, ale jednak formy pisanej. Zdaniem Autorki, nie jest to identyczne z żywym językiem potocznym, gdzie główną funkcją jest komunikowanie się, a nie wywarcie wrażenia na czytelniku.

Już w latach 70. XX w. zwrócono uwagę, że mowa ustna realizowana jest w trzech wariantach: oficjalny styl mówionego języka białoruskiego (szkoła, teatry, media etc.), codzienny mówiony język potoczny oraz ludowodialektalna mowa (wieś). Autorka podkreśla jednak, że podział taki, w sytuacji dwujęzyczności białorusko-rosyjskiej, odzwierciedlał tylko część rzeczywistości, na zasadzie relacji język literacki ↔ dialekty. Kolejni lingwiści dokonywali następnych podziałów, coraz lepiej ukazujące rzeczywistość językową, jak wyróżnienie przynajmniej dwóch wariantów białoruskiej mowy potocznej: ustny wariant białoruskiego języka literackiego oraz *trasianka*, która jest połączeniem białoruskiego języka literackiego (w różnych odmianach terytorialnych i socjologicznych) oraz języka rosyjskiego. N. Mieczkowska dokonała jeszcze bardziej szczegółowego podziału (7 wariantów), podczas gdy A. Łukaszaniec wydzielił 5 wariantów mowy ustnej. Przy analizie nie można również pominąć białoruskiej wersji języka rosyjskiego w Mińsku obok rosyjskiego języka potocznego oraz fenomenu *trasianki*. Wszystkie przytoczone przez Autorkę przykłady pokazały, jak

skomplikowanym zagadnieniem przy opisie jest białoruski język potoczny. Dokładniejsza analiza sytuacji językowej w perspektywie ostatniego wieku wykazała, że białoruski język potoczny odnosi się w dużej mierze do ludzi wykształconych (artyści, humaniści) i młodzieży, która sama nauczyła się tego języka, choć zazwyczaj była w środowisku rosyjskojęzycznym. Dla pierwszej grupy charakterystyczna będzie fonetyka (wzięta *de facto* z dialektów), dla drugiej grupy – język zaczerpnięty z literackiego. Białoruski język potoczny z jednej strony będzie charakteryzował się wysokim prestiżem (inteligencja), a z drugiej strony dosyć ograniczoną sferą wykorzystania.

Rozdział trzeci monografii został poświęcony analizie wybranych cech fonetycznych. Badaczka zaprezentowała najpierw metodologię badań, a następnie analizę zebranego materiału. Dialogi były nagrywane w sytuacji nieskrępowanej rozmowy i dotyczyły najróżniejszej tematyki nieustalanej wcześniej. Miejscem nagrania była praca lub dom i przede wszystkim Mińsk, aby uniknąć dialektu. Autorka wyróżniła następującą grupę rozmówców:

- osoby, które posiadają wyższe wykształcenie filologiczne i na jednym i tym samym poziomie władają dwoma językami urzędowymi: białoruskim i rosyjskim;
- osoby, dla których język białoruski jest mową codziennego kontaktu w rodzinie i sąsiedztwie;
- większość respondentów pochodzi z obszaru zaliczanego do centralnej strefy gwar białoruskich;
- mają podobną specjalizację zawodową (wykładowcy, naukowcy);
- są w wieku 35–50 lat.

Dokładniejsza charakterystyka badanej grupy znajduje się w pierwszej monografii Autorki. Nagrania w pełni świadomie zostały rozpisane pismem pół-ortograficznym, a nie transkrypcją fonetyczną, co umożliwiło ukazanie najbardziej typowych cech języka potocznego: *jakanie*, *ikanie*, *jekanie*, asymilacja pod względem dźwięczności/bezdźwięczności, twardości/miękkości etc.

W dalszej części Autorka dokonuje analizę fonetycznych cech językowych oraz przeprowadza analizy statystyczną na przykładzie wybranych słów:

- *jakanie*, *ikanie*, *jekanie*: (słowa: *н'амá / н'імá, н'ахáў / н'іхáў; дз'ав'áты / дз'ів'áты, дз'ас'áты / дз'іс'áты*; zaimki: *м'іне, ў'іб'é, с'іб'é* i przysłówek *ў'ін'éп*; słowa 'nie' u różnych wariantach: *н'а, н'е, н'і*;
- wymowy [ŷ] w różnym położeniu;
- wymowa [r]: dźwięczne [ɣ] wobec wybuchowego [r];
- wymowa: *як/яг, так/таг, дык/дыг*;
- wymowa protetycznego [r];
- redukcja na styku słów i morfemów, np. słowa 'jest': *ёсць, ёзь брат, ёс сам* etc.

Autorka podkreśla, że występowanie *ikania* (wyniesionego z dialektalnego języka rodzinnego) ze względu na częstotliwość użycia należy uważać obok literackiego *jakania* za *uzus* mówionego języka potocznego. To samo

odnosi się do dźwięcznego frykatywnego [r], które w wypowiedziach rozmówców ewidentnie dominuje, także w wyrazach zapożyczonych, jak *ганак* czy *гвалт* wobec rzadziej występujących form: *ганак*, czy *гвалт*. Dla języka potocznego charakterystyczna jest również wymowa wybuchowego [r] na styku słów i morfemów (gdzie np. odbywa się udźwięcznienie). Wymowa zaimka *зэты* w postaci *эты* w przypadku inteligencji białoruskiej, jak podkreśla Autorka, jest zapewne wynikiem wpływów dialektalnych, a w mniejszym stopniu rusyfikacji.

Kolejny, czwarty rozdział publikacji dotyczy specyfiki białoruskiego języka potocznego w zakresie cech leksykalnych i gramatycznych. W przypadku słownictwa statystyki dowiodły, że najczęściej używa się słów o znaczeniu ogólnym, zazwyczaj pozbawionych metaforyczności i charakteru oceniającego. Statystycznie najczęściej wykorzystywane w mowie potocznej są następujące słowa: *я, ну, і, у/ў, так, гэта, што, не* w różnych wariantach. Autorka charakteryzuje również *зукавыя жэсты* (typu: *тьфу!, мдааа, фу!, ммм?* i inne), wykrzykniki (np.: *даа!, ясна!, неее!, халё!*), czasowniki (najczęstsze: *быць, казаць, ведаць, магчы, рабіць, думаць, хацець, бачыць, гаварыць, разумець*), przysłówki (najpopularniejsze: *зараз, яшчэ, вельмі, дзе, як, калі*), rzeczowniki (*год, мама, час, мова, чалавек*), przymiotniki (*беларускі, вялікі, розны, новы, добры, рускі*). Specyfika białoruskiego języka potocznego jest także dobrze widoczna w składni wypowiedzi oraz w bezosobowych zwrotach i słowach typu: *трэба* (np.: *цукар трэба?*), *нельга, неабходна, шкада, можна, добра, цікава, нада* i in.

Dogłębna analiza Autorki przeprowadzona w czwartym rozdziale monografii potwierdziła w dużej mierze badania jej poprzedników. Wykazały one, że specyfika języka potocznego widoczna jest w leksyce ogólnej nienacechowanej ekspresywnie i emocjonalnie. Analiza statystyczna wykazała z kolei, że największą popularnością cieszą się zaimki, przysłówki, czasowniki, podczas gdy rzeczowniki i przymiotniki są używane znacznie rzadziej. W odróżnieniu od języka literackiego często używa się słów „wtrętów”, które służą podtrzymaniu konwersacji (*да?, так, вось, ну*). Dialektalne wpływy w wypowiedziach respondentów widoczne są przede wszystkim na poziomie fonetyki i składni.

Recenzowana monografia niewątpliwie wypełnia lukę w badaniach nad współczesną sytuacją językową miasta białoruskiego, białoruskiego języka potocznego i języka inteligencji białoruskojęzycznej. Autorka podjęła się zadania trudnego do opisanego, tak od strony teoretycznej, jak i metodologicznej. Poszczególne odmiany języków, którymi posługują się mieszkańcy Białorusi są różnie rozumiane i różnie interpretowane przez lingwistów, dlatego też Badaczka sięgnęła do prac językoznawców rosyjskich, ukraińskich, polskich, czeskich i słowackich. Umożliwiło to nie tylko uporządkowanie szeregu terminów i pojęć, bez których rzetelne przeprowadzenie badań i analiza zebranych materiałów byłyby praktycznie niemożliwe, ale również zaprezentowanie swoich wyników na szerszym tle. Białoruski język

potoczny przeżył podobne etapy rozwoju jak odmiany mówione innych młodych języków: słowackiego czy ukraińskiego, wystąpiły również podobne problemy dotyczące terminologii czy koncepcji badań tej odmiany języka. Z kolei w przypadku polszczyzny, języka czeskiego czy języka rosyjskiego nie można mówić o dwujęzyczności mieszkańców, jak to ma miejsce na Białorusi, czy na Ukrainie.

Badaczka dowiodła, że można mówić o *uzusie* mowy potocznej. Bez większych problemów wyznaczyła szereg cech językowych, które wyróżniają tę odmianę mowy i nazwała je standardem białoruskiego języka potocznego (*беларускі гутарковы стандарт*). Będzie się on odróżniał od standardu języka literackiego nie tylko swoistymi cechami, ale także większą wariantowością różnych form, przede wszystkim fonetycznych. Język potoczny posiada również najwyższy prestiż, wynikający z dwóch faktów: prestiżu samego kodu literackiego, z którego się wywodzi, oraz ograniczenia jego używalności do niewielkiej grupy ludzi – dobrze wykształconej inteligencji. Z drugiej strony nie brakuje w nim elementów typowych dla dialektów białoruskich. To wszystko określa swoisty fenomen mowy potocznej oraz to, że m. in. właśnie w niej przejawia się żywotność języka białoruskiego.

Autorka nie tylko dokonała analizy jakościowej, ale wykorzystwała również elementy statystyki, podając częstotliwość występowania poszczególnych leksemów, form fonetycznych oraz konstrukcji. W ten sposób uwidocznione zostały tendencje panujące w mowie białoruskiej inteligencji w zakresie wykorzystywania konkretnych słów i form.

Recenzowana publikacja niewątpliwie jest wartościowa i odznacza się wysokim poziomem naukowym zarówno pod względem konstrukcyjnym, teoretycznym, jak i analitycznym. Autorka ukazała czytelnikom skrupulatnie przeanalizowany na szerokim tle materiał (bibliografia liczy aż 524 pozycje), a przyjęta metodologia również nie budzi zastrzeżeń. Nie ulega wątpliwości, że obydwie publikacje Tacciany Ramzy, które należy rozpatrywać jako całość [*Białoruski język potoczny: stan współczesny* (2011) i *Białoruski język potoczny w słowiańskim kontekście* (2014)] stanowią bardzo ważną pozycję w białoruskiej lingwistyce i prezentują nowoczesne podejście w badaniach nad sytuacją wielojęzyczności panującej w białoruskich miastach.

Mirosław Jankowiak

Warszawa

Bogumił Ostrowski, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2013, 272 s.

Badania białorutenistyczne w Polsce mają długą i bogatą tradycję. Dotyczyły i dotyczą one przede wszystkim obszaru występowania gwar białoruskich, czy też szerzej – wschodniosłowiańskich, na terytorium Polski. W okresie międzywojennym były to np. prace Leszka Ossowskiego¹, Jerzego Tarnackiego², czy Zdzisława Stieberta³. Odnosiły się one do terytorium występowania gwar białoruskich lub poleskich, które wchodziło w skład ówczesnego państwa polskiego. Intensywny rozwój badań białorutenistycznych nastąpił po II wojnie światowej, a następnie po zmianach politycznych 1989 roku. Pracownicy katedr białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu w Białymstoku, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytutu Sławistyki (dawniej Słowianoznawstwa) PAN i innych jednostek wydali dziesiątki publikacji, nierzadko prac monumentalnych i przełomowych⁴. W znakomitej większości dotyczą one języka i gwar białoruskich występujących na obszarze współczesnej Polski.

O wiele rzadziej tematem badań polskich dialektologów jest język białoruski i gwary białoruskie występujące na Białorusi. Warto tutaj wymienić prace takich badaczy, jak monumentalne i nowatorskie dzieło stworzone pod redakcją prof. Elżbiety Smułkowej⁵, a ukazujące słownictwo wielojęzycznych mieszkańców Brześkowszczyzny, czy niezwykle ważną monografię prof. Niny Barszczewskiej prezentującą język białoruski na emigracji i postrzeganie białoruszczyzny przez emigrację⁶. Dwie prace opisujące całościowo gwary białoruskie, pierwsza z nich, napisana przez Władysława Kuraszkiewicza, to *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*⁷, a druga to

¹ L. O s s o w s k i, *Zagadnienia językowe Polesia*, Warszawa 1936.

² J. T a r n a c k i, *Atlas językowy Polesia*, Warszawa 1939.

³ Z. S t i e b e r, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, Warszawa 1938.

⁴ Wymienienie wszystkich badaczy i ich ważniejszych prac w tym zakresie nie jest realne.

⁵ *Brześkowszczyzna. Pamięć i współczesność. Tom 1. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011; *Brześkowszczyzna. Pamięć i współczesność. Tom II. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców regionu (Słownik brześkowski)*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2009.

⁶ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, Варшава 2004.

⁷ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1963.

Dialektologia białoruska, stanowiąca obszerne kompendium wiedzy o gwarach białoruskich⁸.

W nurt tych badań wpisuje się książka Bogumiła Ostrowskiego, wieloletniego pracownika Instytutu Języka Polskiego PAN, pt. *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*, będąca monografią habilitacyjną. Stanowi ona zwieńczenie wieloletnich zainteresowań naukowych polskiego badacza, dotyczących m.in. gwar na terytorium Grodzieńszczyzny, a w szczególności leksyki z zakresu meteorologii. Autor napisał już na ten temat szereg publikacji⁹. Artykuły te, przekonstruowane oraz poszerzone o dodatkowe materiały i analizę, stały się podstawą kolejnych rozdziałów recenzowanej monografii. Jak podkreśla Autor, publikacja ma ukazać przede wszystkim zagadnienia związane z adaptacją zapożyczeń polskich w gwarach grodzieńskich w ujęciu historycznym oraz wybrane zagadnienia leksykalno-semantyczne, wykorzystujące metodologie z zakresu etymologii i etnolingwistyki, a odnoszące się do grodzieńskiego słownictwa meteorologicznego.

Monografia, wydana w 2013 roku w Krakowie nakładem Instytutu Języka Polskiego PAN i licząca łącznie 272 strony, rozpoczyna się od rozdziału wstępnego. Autor szczegółowo ukazał historię Grodna, w mniejszym stopniu samej Grodzieńszczyzny (łącznie aż 14 stron), powołując się na badaczy zarówno polskich jak i białoruskich, reprezentujących różne dziedziny nauki – historię, archeologię i językoznawstwo. Zaprezentowanie uwarunkowań historycznych niewątpliwie pozwoliło lepiej zrozumieć czytelnikowi procesy językowe zachodzące na tym obszarze.

Badacz ukazał również miejsce gwar grodzieńskich w systemie języka białoruskiego. Zaliczane są one przez lingwistów do grupy gwar grodzieńsko-baranowickich, wchodzących w skład dialektu południowo-zachodniego. Na części obszaru administracyjnej Grodzieńszczyzny występują ponadto gwary środkowobiałoruskie. Drugi podział, na tzw. strefy gwarowe, odnosi ziemie tego obszaru do strefy gwar północno-zachodnich oraz strefy gwar centralnych. Specyfika strefy północno-zachodniej wynika z wielowiekowych kontaktów białorusko-polsko-bałtyckich, co odzwierciedla się właśnie przede wszystkim w słownictwie tego pogranicza. Autor wylicza następnie najważniejsze cechy językowe, charakterystyczne dla Grodzieńszczyzny, przede wszystkim fonetyczne, morfologiczne, rzadziej składniowe

⁸ N. B a r s z c z e w s k a, M. J a n k o w i a k, *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012.

⁹ Można tu wspomnieć chociażby: B. O s t r o w s k i, *Grodzieńska terminologia meteorologiczna. W kręgu pogody i niepogody, chmur, deszczu i mżawki*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków 2002, s. 521–531; B. O s t r o w s k i, *Terminologia meteorologiczna w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica” 27, Warszawa 2003, s. 117–128; B. O s t r o w s k i, *Nazwy suszy / upału oraz terminologia wiatru w białoruskich gwarach na Grodzieńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica” 28, Warszawa 2004, s. 97–107; B. O s t r o w s k i, *Słowiańska terminologia związana z mrozem, zimnem i chłodem*, [w:] *Językoznawstwo historyczne i typologiczne. W 100-lecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego*, red. L. Bednarczuk, W. Smoczyński, M. Wojtyła-Świerzowska, Kraków 2008, s. 533–548 oraz inne artykuły.

i sporadycznie leksykalne, podając je za pracą białoruskiej badaczki Tacciany Ściaszkowicz¹⁰.

Trzecia część rozdziału monografii została poświęcona opisowi źródeł materiałowych. Badacz ekscerpował materiał przede wszystkim ze słowników gwarowych, napisanych przez różnych dialektologów (Т. Сцяшкoвiч, А. Цыхун, М. Даніловiч, П. Сцяцкo) i ukazujących okres kilkudziesięciu lat, od czasów po II wojnie światowej po dzień dzisiejszy. Źródłami uzupełniającymi były słowniczki ukazujące leksykę małych regionów (np. Żelweńszczyzny), czy nawet pojedynczych miejscowości (np. Strzelce, Bereżno i in.) oraz inne publikacje naukowe traktujące o obszarze Grodzieńszczyzny. Autor przedstawił również krótką charakterystykę wykorzystanych słowników. Analizowana leksyka była ponadto porównywana z materiałami takich prac, jak: *Słownik gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*, *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* czy *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*.

Jak czytamy we wstępnym rozdziale, Autor zawęził swoje badania geograficznie do Grodzieńszczyzny (dokładniej do obecnego obwodu grodzieńskiego), a materiałowo do słownictwa wyekscerpowanego ze słowników. Obszar ten jest niezwykle ciekawy tak historycznie, jak i językowo – stykały i stykają się tam różne narody (Białorusini, Polacy, Żydzi, Litwini), wyznania (katolicyzm, prawosławie, judaizm) i języki (polski, białoruski, rosyjski, litewski). Autor jako cel swoich badań wybrał zatem region bogaty i interesujący w materiał, ale też, ze względu na swoją specyfikę, trudny do opisu i wymagający analizy nie tylko materiału polskiego, białoruskiego, ale sięgnięcia do czasów historycznych oraz porównania z językami bałtyckimi.

Pierwszy zasadniczy rozdział publikacji, zatytułowany *Grodzieńskie słownictwo o polskiej proveniencji*, traktuje o leksyce, która najprawdopodobniej jest polskiego pochodzenia. Rozpoczyna go podrozdział o klasyfikacji polonizmów w języku białoruskim. Autor dokonuje krótkiego przeglądu stanu badań nad polonizmami w języku białoruskim (także starobiałoruskim, z okresu Wielkiego Księstwa Litewskiego), sięgając m. in. do publikacji białoruskich klasyków – A. Żurawskiego czy A. Bułyki, a z polskich badaczy np. do prac L. Citko. Za innymi badaczami Ostrowski wydziela trzy grupy zapożyczeń: formalno-semantyczne (zapożyczenia właściwe); kalki strukturalne (słowotwórcze) i kalki semantyczne oraz podaje trzy okresy wzmożonego zapożyczania polonizmów do białoruszczyzny: okres XIV–XVI wieku, lata 20. XX wieku oraz lata 90. XX wieku. Autor monografii podaje ponadto przykłady tychże polonizmów, nie tylko leksykalnych, ale również fonetycznych czy gramatycznych. Badacz zwrócił uwagę nie tylko na zapożyczenia, które trafiły do j. białoruskiego poprzez piśmiennictwo czy literaturę, ale również na gwarowe, będące efektem kontaktów ustnych

¹⁰ Т. Сцяшкoвiч, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск 1983.

ludności zamieszkującej badane terytorium. Spośród wszystkich zapożyczeń, liczących około 3000 leksemów, aż 36% stanowią polonizmy, 18% germanizmy, 16,5% bałtyzmy, 14% łacynizmy, a ponadto można wydzielić greczyzmy, galicyzmy, turkizmy, czy nawet hungaryzmy.

Autor podkreśla, że 1/3 zapożyczeń gwarowych posiada swoje ekwiwalenty w tekstach starobiałoruskich, co oznacza, że mają dawny rodowód, a nieco ponad 70% to leksemy zaadaptowane na przełomie XIX i XX wieku – z czego 54% bezpośrednio od języka „dawcy”, czyli polszczyzny, a 46,2% poprzez inny język. Aż 80% zapożyczeń w białoruskich gwarach stanowią rzeczowniki. Badacz podkreśla, że wiele wyrazów, które zostały zapożyczone do gwar grodzieńskich, cechuje fonetyka i / albo struktura polskich etymonów oraz to, że nierzadko trudno jest jednoznacznie określić, czy mowa jest o zapożyczeniu leksykalno-fonetycznym, czy też tylko fonetycznym.

Kolejna część rozdziału została poświęcona adaptacjom fonetycznym. Autor publikacji analizuje je w aspekcie diachronicznym, sięgając do czasów funkcjonowania języka prasłowiańskiego oraz staro-cerkiewno-słowiańskiego i podając przykłady zapożyczeń odnoszących się do różnych grup tematycznych, tj. nie tylko związanych z meteorologią. Są to:

- adaptacja wyrazów z samogłoską nosową w polskim etymonie: a) z samogłoską [e]; b) zapożyczenia grodzieńskie z samogłoską [a] w polskim etymonie;
- adaptacja wyrazów z polskim ortograficznym *rz* (etymologicznym [*r’]);
- adaptacja wyrazów z polskim *ó* (tzw. pochylonym [o]);
- adaptacja wyrazów z polskim rezultatem rozwoju psł. grup *TǎrT, *TǎlT, *TelT;
- adaptacja wyrazów z polskim wynikiem realizacji psł. sonantów.

Autor publikacji analizuje również adaptacje fonetyczno-słowotwórcze:

- wyrazy z grupą spółgłoskową [dl] [tl] oraz rzeczowników z suf. *-dlo*; przykłady adaptacji słowotwórczej:
- wyrazy z sufiksem *-isko* (wobec form z sufiksem *-išče*).

Autor doszedł do wniosku, że niektóre podstawy derywacyjne polskiego pochodzenia, mimo że są powszechne w innych regionach Białorusi i białoruskim języku literackim, to akurat na Grodzieńszczyźnie cechuje je największa żywotność. Jest to jak najbardziej związane z bliskością języka polskiego i mocnymi polskimi wpływami na analizowanym przez badacza obszarze. Autor pod koniec każdego podrozdziału dokonuje ponadto krótkiego podsumowania przeanalizowanego typu zapożyczenia, ukazując pewne prawidłowości i dosyć rzadkie wyjątki.

W drugim zasadniczym rozdziale analizowane jest grodzieńskie słownictwo meteorologiczne. Zostało ono ukazane w szerszym aspekcie –

ogólnosłowiańskim oraz etnolingwistycznym. Omawiane słownictwo przyporządkowano odpowiednim grupom leksykalno-semantycznym. Jak zwraca uwagę sam Badacz, wiele leksemów jest bardzo dawnego pochodzenia, są one wspólne dla wielu języków słowiańskich i pochodzą z epoki prasłowiańskiej, a czasami nawet z okresu wspólnoty indoeuropejskiej. Poszczególne wyrazy odnoszące się do zagadnień meteorologicznych mają ponadto różny zasięg geograficzny. Na szczególną uwagę w mowie gwarowej i potocznej zasługuje niezwykle bogactwo nazw określających warunki atmosferyczne w stosunku do terminologii oficjalnej.

Rozdział drugi rozpoczyna się od przeglądu literatury traktującej o słowiańskiej leksyce meteorologicznej – prac badaczy z różnych krajów, a odnoszących się do słownictwa polskiego, bułgarskiego, ukraińskiego, rosyjskiego i in. Ważnym źródłem były ponadto słowniki etnolingwistyczne (np.: j. rosyjskiego pod red. N. Tołstoja; j. polskiego pod red. J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej), czy prace etnograficzne. Autor nie ograniczył się tylko do prac typowo naukowych, ale nawiązuje również do meteorologii ludowej. Jest to jak najbardziej uzasadnione. Wiele ludów, w tym Słowianie, od setek lat obserwowało zjawiska atmosferyczne, otaczającą ich przyrodę, starając się zrozumieć zachodzące procesy, i otaczało kultem np. słońce, gwiazdy czy księżyc. Temu wszystkiemu trzeba było nadać jakieś nazwy, które nierzadko odbiegają od oficjalnych.

Kolejna część rozdziału drugiego została poświęcona analizie leksykalno-semantycznej słownictwa meteorologicznego. Autor podzielił ją na grupy: *ładna pogoda, brzydka pogoda, chłód / zimno, pochmurna pogoda / nazwy chmur i obłoków*. Dalej Badacz analizuje opady atmosferyczne, wydzielając następujące kręgi znaczeniowe: *deszcz (przelotne opady, opady ulewne, opady długotrwałe, czasowniki określające opady deszczów, zjawiska towarzyszące opadom: tęcza, piorun, grzmot, grom, błyskawica), mżawka, mgła, grad, śnieg, szron i szadź, rosa*. Trzeci podrozdział odnosi się do nazw *zawiei / zamieci (burzy śnieżnej)*, a kolejne podrozdziały do: *odwilży, powodzi, upału (suszy), wiatru, mrozu, lodu, oblodzenia, zmarzłej ziemi oraz czasowników oznaczających odczuwanie zimna, marznięcie, pokrywanie się lodem* etc.

W drugim rozdziale monografii Autor nie tylko opisał poszczególne leksemy z zakresu meteorologii, ale nierzadko określił geograficzny zasięg ich występowania, pochodzenie czy okres historyczny, z którego pochodzą. Najstarszą warstwę leksyki (prasłowiańskie i nawet indoeuropejskie) stanowią takie słowa, jak *снег, град, слота, паса, вечер, вихор, мороз, лёд*, czyli te, które stanowią pojęcia ogólne, nadrzędne i podstawowe. Kolejną grupę tworzą te wyrazy, które powstały w okresie prasłowiańskim, ale już po rozpadzie wspólnoty językowej, jak *мяцелица, завіруха*. Najmniejszą grupą

leksyki grodzieńskiej w zakresie meteorologii są zapożyczenia, z języka polskiego (*одвільж, пляга, шроні, слізгота*), litewskiego (*кудаса*) czy rosyjskiego (*пурга, оцяпляль*).

Recenzowana monografia składa się zatem z dwóch części: zapożyczeń z języka polskiego w gwarach białoruskich oraz charakterystyki terminologii meteorologicznej. Białoruskojęzyczna część ludności Grodzieńszczyzny na przestrzeni lat w sposób naturalny przyswajała nowe słownictwo, dostosowując je do norm języka białoruskiego. Badania Autora dowiodły, że w znamienitej większości leksemy te są realizowane według standardowych zasad, odnoszących się również do całego obszaru białoruskojęzycznego (włączając w to białoruski język literacki), a wyjątków jest w sumie niewiele (np. *пёнтра* 'piętro'). Ponadto w większości zachowało się pierwotne znaczenie leksemy. Na uwagę zasługuje fakt, że Badacz nie ograniczył się tylko do opisanie polonizmów w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny, ale dokonał szerokiej analizy poszczególnych leksemów także w aspekcie diachronicznym (ukazując procesy zachodzące w prasłowiańszczyźnie, czy w staropolszczyźnie), porównując z innymi językami czy formami odnotowanymi w dawnych tekstach, np. starobiałoruskich.

Dogłębna analiza terminologii w zakresie meteorologii wykazała z kolei, że procesy językowe odbywały się na przestrzeni bardzo długiego okresu i dotyczyło to także terminologizacji, co jest widoczne w niejednolitym oficjalnym nazewnictwie występującym w różnych językach (wschodnio-, zachodnio- i południowosłowiańskich), chociaż ta warstwa leksyki jest bardzo archaiczna. Można tutaj przytoczyć chociażby psł. leksem **pogoda*, który był / jest rozpowszechniony praktycznie na obszarze całej Słowiańszczyzny, a jako termin specjalistyczny występuje w j. polskim, j. rosyjskim i j. ukraińskim, podczas gdy w białoruskim mamy *надвор'е*. Większość wyrazów grodzieńskich nawiązuje do semantyki właściwej językom wschodniosłowiańskim, ale w znamienitej większości pochodzenie jest archaiczne – z okresu prasłowiańskiego.

Autor w swojej monografii dokonał kompleksowej i bardzo dogłębnej analizy dwóch wybranych zagadnień odnoszących się do gwar białoruskich Grodzieńszczyzny (polonizmów i leksyki meteorologicznej) z uwzględnieniem bardzo bogatej literatury (nie tylko językoznawczej) oraz porównania na tle ogólnosłowiańskim. Punktem wyjścia dla Autora była żywa mowa, gwary, ale uzupełnił to licznymi przykładami z języków literackich poszczególnych narodów słowiańskich. Publikacja została uzupełniona o indeks ważniejszych wyrazów i form białoruskich (także z zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego, staroruskiego), o indeks ważniejszych wyrazów i form polskich (tak staropolskich jak i gwarowych), indeks wyrazów z pozostałych języków i dialektów (słowiańskich, bałtyckich, germańskich, greckich, perskich, ugrofińskich etc.) oraz o indeks form i wyrazów rekonstruowanych (prasłowiańskich i bałtosłowiańskich).

Nie ulega wątpliwości, że recenzowana publikacja jest bardzo wartościowym dziełem, wypełniającym lukę w dotychczasowych pracach leksyko-graficznych nad grodzieńskim słownictwem. Można ją śmiało porównywać z takimi pracami, jak *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*¹¹, *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle słowiańskim*¹², czy *Метеорологічна лексика українських говорів*¹³. Można mieć nadzieję, że Autor podejmie się napisania kolejnej monografii o gwarach grodzieńskich, ukazującej leksykę w zakresie innej tematyki.

Miroslaw Jankowiak
Warszawa

¹¹ W. K u p i s z e w s k i, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

¹² V. K o s e s k a, *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle słowiańskim*, Wrocław 1972.

¹³ O. Могіла, *Метеорологічна лексика українських говорів*, Київ 2008.

Informacja o autorach

Aheyeva Iryna (Агеева Ірына), magister filologii białoruskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (doktorant).

Aleinik Lada (Алейнік Лада), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury i Kultury Białoruskiej (docent).

Bakhanovich Natallia (Бахановіч Наталля), magister, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Centrum Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury (pracownik naukowy).

Chaustowicz Mikołaj (Хаўстовіч Мікола), profesor nauk humanistycznych, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor).

Chukichova Nadzeya (Чукічова Надзея), magister nauk humanistycznych w zakresie krytyki literackiej, Grodzieński Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury Białoruskiej (doktorant).

Goral Agnieszka, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Humanistyczny, Instytut Filologii Słowiańskiej, Zakład Białorutenistyki (adiunkt).

Hlazman Liubou (Глазман Любоў), magister, Witebski Uniwersytet Państwowy, Katedra Literatury (doktorant).

Horny Aliaksandr (Горны Аляксандр), magister, Grodzieński Uniwersytet Państwowy, Wydział Historii, Komunikacji i Turystyki, Katedra Historii Białorusi (wykładowca).

Jankowiak Mirosław, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki (adiunkt).

Khmialnitskaya Liudmila (Людміла Хмяльніцкая), magister, Muzeum Marca Chagalla w Witebsku (eksdyrektor).

Klimau Ihar (Клімаў Ігар), doktor nauk filologicznych, Miński Państwowy Uniwersytet Kultury i Sztuki (docent).

Krofta Hanna (Крофта Ганна), doktor nauk filologicznych, Grodzieński Uniwersytet Państwowy, Wydział Pedagogiczny, Katedra Dyscyplin Lingwistycznych i Metod Nauczania (docent).

Litvinovich Anzhalika (Літвіновіч Анжаліка), doktor nauk filologicznych, Grodzieński Uniwersytet Państwowy, Wydział Historii, Komunikacji i Turystyki, Katedra Tłumaczeń i Komunikacji Międzykulturowej (docent).

- Martyssiuk Natela** (Мартысюк Натэла), doktor nauk filologicznych, Białoruski Narodowy Uniwersytet Techniczny, Katedra Języka Angielskiego (docent).
- Sadko Liudmila** (Садко Людміла), magister, Brzeski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Teorii i Historii Literatury Rosyjskiej (wykładowca).
- Savich Aliaksandr** (Савіч Аляксандр), doktor nauk historycznych, Brzeski Uniwersytet Państwowy, Katedra Historii Ludów Słowiańskich (docent).
- Siankova Volha** (Сянькова Вольга), magister, Połocki Uniwersytet Państwowy, Katedra Literatury Powszechnej i Kulturoznawstwa (doktorant).
- Smalianchuk Aliaksandr** (Смалянчук Аляксандр), doktor habilitowany w zakresie nauk humanistycznych, Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki (profesor nadzwyczajny IS PAN).
- Surynovich Siarhei** (Сяргей Сурыновіч), magister, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Teologii Biblijnej (doktorant).
- Tychyna Sofiya** (Тычына Софія), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy Kultury i Sztuki w Mińsku, Katedra Filologii Białoruskiej i Literatury Powszechnej (docent).
- Waszczyńska Katarzyna**, doktor nauk humanistycznych w zakresie etnologii, Uniwersytet Warszawski, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej (adiunkt).
- Wojciechowska-Zajac Małgorzata** (Вайцяхоўская-Заёнец Малгажата), magister filologii białoruskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (doktorant).